

ივ. ჯავახიშვილი

ქართული სავაჭროლის ისტორია

წიგნი მეორე

ნაკვეთი პირველი

ცოილისი უნიერსიტეტის გამცემა

ბზილისი

1928

დაიბეჭდა ტფილისის უნივერსიტეტის პედაგოგიური
ფაკულტეტის საბჭოს დადგენილებით

მდივანი: დოც. ს. ყაუხჩიშვილი.

ს ა რ ჩ ე ვ ი

წინასიტყვაობა . V

ძარაგმიანი და შემოქმედული სიტყვების განმარტება . VII

კარი პირველი: სახელმწიფო სამართალი

წინასწარი ცნობები . 3

თავი პირველი: მიწა-წყალი და მოსახლეობა 6

§ 1. საქართველოს სახელმწიფოს მიწა-წყალი (6—12).— § 2. საქართველოს მკვიდრნი და მოსახლეობის ერთეულები (13—26).— § 3. საზოგადოებრივი და წოდებრივი დანაწილება (26—40).— § 4. მმართველი წრეები (40—63).— § 5. პატრონუზობა (63—107).

თავი მეორე: მოხელენი და მოხელეობა 108

§ 1. მოხელეთა დანაწილება (108—116).— § 2. ვაზირები (116—124).— § 3. მწიგნობართ-უზუცესი (124—140).— § 4. ამირსპასალარი და მისი სახელისუფლო (40—157).— § 5. მანდატურთ-უზუცესი და მისი სახელისუფლო (157—167).— § 6. მეკუპრკლეთ-უზუცესი და მისი სახელისუფლო (167—179).— § 7. ათაბაგი (179—182).— § 8. მსახურთ-უზუცესი და მისი სახელისუფლო (182—190).— § 9. მელუინეთ-უზუცესი და მისი სახელისუფლო (190—195).— § 10. მონადირეთ-უზუცესი და მისი სახელისუფლო (195—196).— § 11. ტყისმცველთ-უზუცესი და ტყისმცველნი (196—197).— § 12. ვაზირობა (197—201).— § 13. საქვეყნოდ გამრიგე მოხელენი (201—217).

საძიებლები . 218

პირთა-სახელების საძიებელი (218—223). გეოგრაფიული სახელების საძიებელი (223—224).— ტერმინების საძიებელი (224—233).

შემჩნეული კორექტურული შეცდომების განმარტება . 234

წინასიტყვაობა.

ქართული სამართლის ისტორიის მეორე წიგნი სრულიად საქართველოს სამეფოს ეხება მე-IX ს. მოყოლებული. მისი შინაარსი მე-XV ს-დე არსებულ წყაროებზეა დამყარებული იმდენად, რამდენადაც იქ ქართული სამართლის ძირითადი დაწესებულებანი მოჩანან. მაგრამ ამ მეორე წიგნში განხილული არ არის ის, რაც ქართულ სამართალს მე-XIII ს. მოყოლებული შეეძინა მონღოლთა ბატონობის წყალობით, არც ის ცვლილებებია აღნუსხული, რომელიც ამავე მიზეზის გამო ქართულ სამართალს დაეტყო. ყველა ეს საკითხები მე-სამე წიგნში იქმნება განხილული. ამ მეორე წიგნის პირველ ნაწილში სახელმწიფო სამართლის მხოლოდ ორი თავია მოთავსებული, სახელდობრ მიწა-წყლისა და მოსახლეობის შესახები (პირველი თავი) და მოხელეობაზე (მეორე თავი). სახელმწიფო სამართლის დანარჩენი თავები, ისევე როგორც სისხლის, სამოქალაქო სამართლის და სასამართლოს წარმოება მეორე წიგნის მეორე ნაწილშია განხილული. წინამდებარე პირველი ნაწილი პირველად 1919 წ. დაიბეჭდა ქუთაისში შეცდომით ქართული სამართლის ისტორიის პირველი წიგნის სათაურით „მეორე წიგნის პირველი ნაწილი“-ს მაგიერ. ეხლანდელი გამოცემა პირველი გამოცემისაგან თითქმის არაფრით განსხვავდება, რათგან 1919 წ. შემდგომ იქ განხილული საკითხების შესასწავლად არავითარი ახალი წყაროები არ აღმოჩენილა და არც რაიმე გამოკვლევა ყოფილა გამოქვეყნებული. პირველ გამოცემასთან შედარებით ამ მეორე გამოცემას ვრცელი საძიებლები აქვს დართული.

ჩემ თავს მოვალედ ვრაცხ უღრმესი მადლობა მოვახსენო დოც. ს. ყაუხჩიშვილსა და ლექტ. ს. ჯანაშაძეს ამ წიგნის ბეჭდვის დროს თვალყურის დევნებისა და კორექტურების გასწორების ტვირთის გაზიარებისათვის. დიდად ვმადლობ აგრეთვე უნივ. დატოვებულებს ნ. ბერძენიშვილს, ლევ. მუსხელიშვილს და იასე

ცინცაძეს, აგრეთვე გ. გოზალიშვილს სარჩევთა შედგენისათვის, ბოლო უნივე. კორექტორს გ. ათანელიშვილს კორექტურების გასწორებისათვის.

ივ. ჯავახიშვილი.

ტფილისი
1928 წლის 25 აპრილს.

ქარაგმიანი და ზემოკლებული სიტყვების გან- მარტება.

АПА=დ. ბაქრაძის Археол. путешествие по Гурии и Ад-
жаре.

Арх. Экс.=ე. თაყაიშვილის Арх. экскурсии.

ისტრნი და აზმნი=ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი,
თამარ მეფის პირველი ისტორიკოსის თხზულება.

კარის გარიგება } ხელშეწყობის კარის გარიგება პროფ.

კ. გარიგება, ან გარიგ. } ექ. თაყაიშვილის გამ.

კარიკ.=თ. კარიკაშვილის გამოცემა.

მტნი ქ=მატიანე ქართლისა.

მმ=დღელი ქც=მარიამ დედოფლისეული ქართლის ცხოვრე-
ბა, ე. თაყაიშვილის გამოცემა.

მქც ქ=მოქცევა ქართლისა.

ეამთაღ.=ეამთაღმწერელი, მონღოლთა ბატონობის ქართველი
ისტორიკოსი.

სქს სამოთხე=საქართველოს სამოთხე, მ. საბინინის გამო-
ცემა.

სქ სძენი=საქართველოს სიძველენი, საქ. საისტ. და ეთ-
ნოგრ. საზოგ. გამოცემა ექ. თაყაიშვილის რედაქტორობით.

ს. კაბაბ., ან კაკ.=ს. კაკაბაძის გამოცემა.

ТР=Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии.

ქკბი=ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა
და მწერლობისა თ. ჟორდანიას გამ.

ჰკკ=სამი ისტორიული ქრონიკა ექ. თაყაიშვილის გამ.

ქსიფ.=ეფრემ მცირე, იხ. კ. კეკელიძის Иоанн Ксифилин,
продолжатель Симеона Метафраста, Хрис. Восток II.

ქლი ერის ისტ.=ივ. ჯავახიშვილის ქართველი ერის ისტო-
რია.

ცა, ცა=ცხოვრება, ცხოვრება.

ცა გრ მთწმდლსა=ცხოვრება და მოქალაქობა... გიორგი

მთაწმიდელისა, იხ. ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ. ხელთნაწერი, საეკ. მუზეუმის გამ.

ც^ა გგ^ლ ხანძ^ლსა==შრომაჲ და მოღვაწეობაჲ ღირსად ცხოვრებისაჲ... მამისა ჩუენისა გრიგოლისი არქიმანდრიტისა ხანძთისაჲ, ნ. მარარის გამოც. TP წიგნი VII.

ც^ა ი^ე და ეფ^თმსი==ცხოვრებაჲ ნეტარისა მამისა ჩუენისა იოანესი და ეფთჳმესი, იხ. ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ. ხელთნაწერი, საეკ. მუზეუმის გამ.

ც^ა მ^ფსა დ^თსი==ცხოვრებაჲ მეფეთ-მეფისა დავითისი. დავით აღმაშ. ისტორიკოსის თხზულება.

ც^ა მ^ფთა==ლეონტი მროველის ცხოვრებაჲ მეფეთა.

ც^ა სრპნ ზარზმლსა==ცხოვრებაჲ და მოქალაქობაჲ ღმერთშემოსილისა ნეტარისა მამისა ჩუენისა სერაპიონისი, მ. ჯანაშვილის გამ., იხ. მისი „ქართული მწერლობა“.

XB==Христианский Восток, რუს. სამეც. აკადემიის ორგანო აკად. ნ. მარარის რედაქტორობით.

* რიცხვის წინ ხელთნაწერის გვერდსა ქნიშნაჲს, მომდევნო „გვ.“ მ^შმ დფ^{ლი} ქ^ცის ე. თაყაიშვილის გამოცემის გვერდს.

კარი პიჩხელი.

სახელმწიფო სამართალი.

წინასწარი ცნობები.

სანამ ბაგრატ III საქართველოს ერთ სამეფოდ შექმნიდა და დავით აღმაშენებელი ამ სახელმწიფოს სრულს გაერთიანებას დაამთავრებდა, ჩვენი ქვეყანა რამდენსამე პატარა სამეფოდ იყო დაყოფილი. კახთა და ჰერეთის სამეფო აღმოსავლეთით, უკვე გაერთიანებული აფხაზთა მეფეთა საბძანებელი, რომელიც ლიხის მთამდე იყო გადმოჭიმული, დასავლეთით, დასასრულ მესხეთისა და ქართლის მფლობელთა, „ქართულთა მეფე“-დ წოდებულთა სამეფო,—აი ის პატარა ქართული სახელმწიფო ერთეულები, რომელთაც თავიანთი საზოგადოებრივი წესწყობილებაც ჰქონდათ და სახელმწიფო დაწესებულებანიც. შეუძლებელია საერთო თვისებებს გარდა მათ ადგილობრივი, კუთხებრივი თავისებურებაც არ ჰქონოდათ, ზოგ რაშიმე განსხვავება არ ყოფილიყო. საქართველოს გაერთიანების დროს რასაკვირველია საერთო სახელმწიფო წესწყობილება და დაწესებულებანი შეიქმნენ. ამ საერთო დაწესებულებათა შექმნის დროს უეჭველია საქართველოს ყველა შემადგენელ ნაწილებს თანასწორი მნიშვნელობა არ ექნებოდათ, არამედ სხვებზე ძლიერი კულტურულად და სახელმწიფო წესწყობილებით თავის გავლენით დანარჩენთ თავისას შეათვისებინებდა. მაგრამ ამისდა მიუხედავად სრულებით ცხადია, რომ საქართველოს შემადგენელი თვითოეული ნაწილთაგანიც სახელმწიფოს ხუროთმოძღვრებაში ცოტად თუ ბევრად საკუთარ წვლილსაც შეიტანდა. ამას გარდა გაერთიანებულ საქართველოს საზოგადო სახელმწიფო დაწესებულებანი ადგილობრივ თავისებურებას მთლად ვერ მოსპობდენ და ზოგი რამე მაინც წინააღმდეგობას საქართველოს თვითოეულ ნაწილთაგანს შენარჩუნებული ექნებოდა.

სამწუხაროდ თვითოეულის ამ ქართველთა სამეფოთაგანის სახელმწიფო წესწყობილების შესასწავლად საკმაო ცნობები არ მოგვეპოვება. ამ ხანის საბუთებს ჩვენამდის ან სრულებით არ მოუღწევია, ან იქნება ჯერ აღმოჩენილი არ არის. ამგვარადვე ჯერჯერობით დაკარგულად ითვლება „ცხოვრება აფხაზთა“ და სხვა ისტო-

რიული თხზულებები აფხაზთა მეფეების შესახებ, რომელთა არსებობა ყოველგვარს ეჭვს გარეშეა (იხ. ისტორიის მიზანი I). კახთა მეფეების მატიანეებიც დაკარგულია. არსადა სჩანს ტფილისისა და ქართლის კერძო მატიანეც (იქვე I). ამის გამო ამ ხანის საქართველოს სხვადასხვა სახელმწიფო ყოფა-ცხოვრების შესასწავლად მხოლოდ „მატიანე ქართლისაჲ“ არის. მაგრამ ცნობილია, რომ ამ ნაწარმოების ავტორი მეტად სიტყვა-ძვირი მოუბარია და მისი მოთხრობა მხოლოდ პოლიტიკურ ვითარებას გვისურათებს. ამასთანავე მისი უმთავრესი ყურადღება და გულისყური საქართველოს გაერთიანების ისტორიისკენ იყო მიპყრობილი: მთელს თავის ძალას ამის აღწერას ალევს და რაკი გაერთიანებისათვის ბრძოლა უფრო რომ ქართლის გამოისობით გაჩაღებული ბრძოლა იყო (იხ. ქალ ერის ისტორია II), ამიტომ მის მოთხრობაში მთავარი ადგილი ქართლს უკავია, დასავლეთ საქართველოსა და კახეთს ნაკლებად ეხება, იმდენად, რამდენადაც იქ მომხდარი ამბები საქართველოს გაერთიანებასთან ასე-თუ-ისე დაკავშირებული იყო. ამას გარდა მემატიანეს ვითარცა ქართლელს თავისი თემის ამბები უკეთ სცოდნია, ვიდრე საქართველოს დანარჩენი ნაწილებისა (იხ. ისტორიის მიზანი I).

წმიდათა და მარტვლთა ცხოვრებანი, რომლებშიაც ხშირად ძვირფასი ცნობებია ხოლმე შენახული სახელმწიფოს ყოფა-ცხოვრებისა და სოციალური წესწყობილების შესასწავლად, განსაკუთრებით მესხეთისა და ქართლის სულიერ მოძღვართა მოღვაწეობას და თავგადასავალს გვისურათებენ. ჯერჯერობით არც ერთი ცა, ან მარტვლობა აღმოჩენილი არ არის, რომ საკუთრივ აფხაზეთის, ან დასავლეთ საქართველოს სხვა რომელისაზე კუთხის, ან კიდევ კახეთის მარტვლსა და წმიდანს ეხებოდეს. ილარიონ ქართველის ცა სათვალავში მისაღები არ არის იმიტომ, რომ ის ბერძნულითგან არის ნათარგმნი. დავით გარესჯელის, ანტონი მარტომყოფელის, ამა ალავერდელისა და აბიბოს ნეკრესელის თავდაპირველს ცხოვრებებში შეიძლება ბევრი საყურადღებო და ძვირფასი ცნობა ყოფილიყო, მაგრამ ჯერჯერობით ეს პირვანდელი ცხოვრებანიც დაკარგულია.

ზემონათქვამის შემდგომ ცხადია, რომ ქართულ სახელმწიფო სამართლის ისტორიის იმ ხანის შესასწავლად, როდესაც საქართველო ჯერ გაერთიანებული არ იყო და ცალკალკე კახთა, აფხაზთა და „ქართუელთა“ მეფეები და სამეფოები არსებობდნენ, ცოტად-თუ-ბევრად საკმაო ცნობები მხოლოდ მესხეთისა და ქართლისათვის მოგვეპოვება, დასავლეთ საქართველოზე უფრო ნაკლები ვიციით, ხოლო

კახეთ-ჰერეთზე თითქმის არაფერია შენახული და კახეთის ქორეპისკოპოსების სახელებისა და ორიოდე პოლიტიკური ამბავის გარდა თითქმის არაფრის დასახელება არ შეგვიძლიან. სწორედ ამიტომაც არის, რომ ჩვენი ქლი სამართლის ისტორიის მეორე წიგნი იწყება საქართველოს გაერთიანების პირველი ხანითგან მოყოლებული და უკვე გაერთიანებულ, სრულიად საქართველოს სახელმწიფოს ეხება. წინა ხანის სხვადასხვა დაწესებულებათა ისტორია-კი მხოლოდ იმდენად არის განხილული, რამდენადაც წყაროები მკვლევარს ამის საშუალებას აძლევენ.

თავი პიკველი.

მიწა-წყალი და მოსახლეობა.

§ 1. საქართველოს სახელმწიფოს მიწა-წყალი.

უძველეს ქართულ მწერლობაში, როგორც უკვე გამოჩეულია (ქლ ერის ისტორია I), მიწა-წყლის აღსანიშნავად სიტყვა „სოფელი“ იხმარებოდა. დაახლოვებით მე-VIII-ე საუკუნითგან მოყოლებული იმ ძველი ტერმინის მაგიერ თანდათან ახალი სიტყვა „ქუეყანა“ შემოდის, რომელიც მალე გაბატონდა და ერთდერთ საზოგადო ტერმინად იქცა. თუ წინათ იტყოდენ „აზნაურნი... სოფლისა ქართლისანი“-ო, ეხლა უკვე ამბობდენ „ქუეყანაჲ ქართლისაჲ (ქლ ერის ისტორია II). ეს სიტყვა ამიერითგან ქართულ მწერლობაში ერთად-ერთი¹ საზოგადო ტერმინია მიწა-წყლის აღსანიშნავად. როდესაც სახელმწიფო მიწა-წყლის ცნების აღნიშვნა ჰსურდათ, მაშინ საამისოდ „სამეფო ქუეყანა“, „სამეფონი ქუეყანანი“ იხმარებოდა. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი მაგ. ამბობს: დიდებული გვირგვინოსანი ხედავდა, რომ ღმერთი მას ომში ეწეოდა და „მოსცემდა სამეფოთა ქუეყანათა, ქალაქთა და ციხეთა“-ო (ცამფსადთსი. *533, გვ. 299). ჯამთა აღმწერელსაც ნათქვამი აქვს: „ქუეყანა სამეფო არა ვისგან იცვებოდის“-ო (*806, გვ. 648). ხშირად ამავე ცნების გამოსახატავად მარტივად „სამეფო“-ც იხმარებოდა. ამისთანა შემთხვევაში „ქუეყანა“ თავისდათავად იგულისხმება.

როგორც და როდის გაერთიანდა რამდენადმე სამეფოდ დაყოფილი საქართველო, ეს საკითხი პოლიტიკურ ისტორიას შეეხება და რაკი უკვე დაწვრილებით „ქლ ერის ისტორია“-ში არის განხილული (II), ამიტომ აქ ამაზე ლაპარაკი მეტი იქმნებოდა. ქართ. სახელმწიფო სამართლის განხილვის დროს უნდა მხოლოდ საგანგებოდ

¹) თუმცა აქა-იქ XI—XII სს.—შიც მწიგნობრულად იხმარება სიტყვა „სოფელი“ პირვანდელი მნიშვნელობით.

აღნიშნული იყოს, რომ გაერთიანების შემდგომაც, ერთ სრულიად საქართველოს სახელმწიფოს არსებობისდა მიუხედავად, ქართულ საისტორიო მწერლობაში წინანდებურად საქართველოს შესახებ ხშირად „სამეფონი“-ა ნათქვამი და არა სამეფო: მრავლობითად ითქმობდა მხოლოდობითის მაგიერ. დავით აღმაშენებელის შესახებ მისი ისტორიკოსი მაგ. ამბობს, რომ „სლვასა შინა თჳსთა სამეფოთასა... ეერ ადვილ მიემთხუეოდინან მოჩივარნი“ და ამიტომ საგანგებო მოსამართლენი დააყენაო (ც^ა მფ^სა დ^თსი * 555, გვ. 322—323), რომ „აქუნდა ყოვლით კერძო მშვიდობა და დაწყნარება სამეფოთა მისთა“-ო (ქვე * 564, გვ. 332). თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულება ამტკიცებს, რომ მის დროსაც საქართველოს სახელმწიფო შვიდ სამეფოს შემცველად ითვლებოდა. გიორგი III-ემ სამეფო ტახტზე აბრძანებისთანავე „იპყრნა შარაუანდელნი მეფობისა[ნი] შვიდ სამეფოდ განწესებული[სანი]“-ო (ის^ტნი და აზმანი * 597 გვ. 366). გიორგი მეფე რომ მიიცვალა: „შემყრელთა [დიდებულთა] შვიდთავე ამის სამეფოსათა“, თამარს მოაქსენეს და სთხოვეს საქართველოს სახელმწიფო ტახტი დაეპყრა (იქვე * 623, გვ. 398). ისიც „მორჩილებდა პირველსავე ბრძანებასა დიდებულთა შვიდთავე სამეფოთასა“ და სამეფო ტახტზე დაბრძანდა (იქვე * 624, გვ. 329). რიცხვი 7 რასაკვირველია სინამდვილეს არ შეესაბამება და თუ პატარა სამეფოებსაც ჩავთვლით მეტიც გამოვა, ხოლო შვიდად აქ იმიტომ არის ნაანგარიშევი, რომ ბედნიერ რიცხვად ითვლებოდა და სხვაგანაც ამ მოსაზრების გამო შვიდად ანგარიშობდნენ ხოლმე. უფრო საგულისხმო ყველა ზემო მოყვანილ მაგალითებში ის ცხადი გარემოებაა, რომ საქართველო მისი ძლიერების ხანაშიც რამდენისამე სამეფოსაგან შეერთებულ სახელმწიფო სხეულად ითვლებოდა, თუმცა ერთი გვირაგინოსანის მბრძანებლობის ქვეშ.

შემკრებლობითი ცნების გამოსახატავად როგორც ვიცით ჯერ „ყოველი ქართლი“ ან „ერთობილი ქართლი“, იხმარებოდა (ქლ^რ ერის ისტორია II, გვ. 281), ხოლო უკვე მე-XI-ე საუკ.—ითგან მოყოლებული საზოგადო ტერმინად „საქართველო“ ან კიდევ „ყოველი საქართველო“ დაკანონდა. გიორგი მთაწმიდელს მაგ. აღნიშნული აქვს, რომ ათონის ივერთა მონასტრის ახალი წინამძღვრის „სათნობათა სახელი და ღირსებაჲ ყოველსა საქართუელს განეფინა და არა ხოლო საქართუელსა, არამედ საბერძნეთსაცა“ (ც^ა ი^ე და ეფ^თსი 62). „მატიანე ქართლისა“-შიც სწერია, რომ ბასილი კეისრის და გიორგი მეფის დროს

„შეოტ სპანი საქართუელოსანი“-ო (*476, გვ. 250). ამის შემდგომ ქართულ მწერლობაში ჩვენი სახელმწიფოს ქვეყნის და მიწა-წყლის აღსანიშნავად მხოლოდ ეს სიტყვა იხმარება (იხ. ქლ⁷ ერის ისტორია II). ქართ. ჟამთაღმწერელი ხშირად ხმარობს ამ სიტყვას. „ყოველი მკვდრნი საქართველოსანი“-ო, ამბობს იგი (*850, გვ. 694). ვახტანგ უფლისწულს ყაანმა „მოსცა მეფობა და ყოველი საქართველო“-ო (*903, გვ. 744). მას აღნიშნული აქვს ყოველი საქართველოს საზღვრებიც: ვახტანგ უფლისწულმა გამეფების-თანავე „დაიპყრა ყოველი საქართველო“ ნიკოფსიით და-რუბანდამდე“-ო (*903, გვ. 744).

სახელმწიფო ქვეყნის და სამეფოს რაოდენობა თავდაპირველად ეიწროდ შემოფარგლული თანდათან იზრდებოდა და ფართოვდებოდა. იმ ხაზს, რომლითაც სამეფო ან სათემო ქვეყანა მეზობელთა და მახლობელ ქვეყანათაგან შემოფარგლული და შემოზღუდული იყო, „საზღვარნი“ ეწოდებოდა. როცა სახელმწიფო მიწა-წყლის ფარგლებზე იყო ლაპარაკი, მაშინ უფრო ნიშანდობლივ აღსანიშნავ სიტყვად იხმარებოდა „საზღუარნი სამეფოსანი“. იოანე საბანისძეს მოთხრობილი აქვს, რომ ჰაბო ტფილელმა შავი ზღვის ნაპირას, ბერძენთა მეფის საბრძანებელში „იხილა... ქუეყანაჲ მთლად ქრისტიანებით დასახლებული და „არავინ ურწმუნოთაგანი მკვდრიპოების საზღუართა მათთა. რამეთუ საზღუარ მათდა არს ზღუაჲ იგი პონტოასაჲ“ (ცაჲ ჰაბოასი 19). „მატიანე ქართლისაჲ“-ს სიტყვით აშოტ დიდი კურაპალატი „ეუფლა ქართლის საზღუართა მისთა“ (*445, გვ. 219). დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს სამართლიანად აქვს აღნიშნული, რომ დიდებული მეფის დროს „დლითი-დღე შეემატებოდა საზღუართა სამეფოსათა“ (ც⁷ მფ⁷სა დ⁷ თსი *529, გვ. 296).

ქართ. ჟამთაღმწერელიც ამბობს: მონღოლები „მოიწიენეს საზღუართა საქართველოსათა, ქვეყანა[დ] გაგისა“-ო (*738, გვ. 559). იმავე მემატიანეს მოწმობით, „წარვიდა ყაან ქვეყანად შარვა[ნ]მასა, საზღუართა საქართველოსათა, ადგილსა რომელსა უწოდიან“ ჩალანუსური (*844, გვ. 689).

იმავე მნიშვნელობით, როგორადაც „საზღუარნი“ იხმარებოდა, თუმცა უფრო იშვიათად მაგრამ მაინც სიტყვა „ნაპირნი“-ც გვხვდება. მატიანე ქართლისა“-ს აღნიშნული აქვს, რომ განძის მფლობელმა ფადლონმა „აღმოვლო... მუხნარსა და ქართლისა ნაპირნი“ (*503, გვ. 273). აბუსერიძე ტბელიც ამბობს, რომ „ვინმე

კაცნი წარვიდეს ნაპირსა წარმართთასა მოსარეწლად რაქსამე“-ო (ქკ.ბი II, 118 გვ.). იმისდა მიუხედავად, რომ ეს ტერმინი იშვიათად გვხვდება იმდროინდელ ქართულს საისტორიო მწერლობაში, იგი მაინც ოდესღაც საყოველთაოდ გავრცელებული უნდა ყოფილიყო. ამას ის საგულისხმო გარემოება ჰმოწმობს, რომ საზღვარზე მდებარე სანაპიროების გამგე ხელისუფალს საქართველოში „მონაპირე“ რქმევია (იხ. საქვეყნოდ გამრიგენი).

იმდენად საგამგეო ერთეულად არა, როგორც განსაზღვრული რაოდენობის მიწა-წყლის და სამფლობელოს აღსანიშნავად მხოლოდ ორიოდ შემთხვევაშილა იყო ძველი დროითგან შერჩენილი საგვარეულო წესწყობილების ხანის ტერმინი „სახლი“. მაგ. სამცხე-საათაბაგოს სამწყსოს წიგნში მაწყვერელის საეპისკოპოზოში სხვათა შორის დასახელებულია: „სადგერი, სულ აწყუერი, დიასამიძის სახლი, ახალციხე და ახალციხის გაღმართი“ და სხვა (დ. ბაქრაძე A. II. I. A. 81). დანარჩენ ამ ნაწყვეტში მოყვანილი სახელებივით, „დიასამიძის სახლი“-ც უეჭველია ადგილის, საგეოგრაფიო ერთეულის სახელია. ამგვარივე მნიშვნელობა აქვს ტერმინს „სახლ“-ს წურწყაბელის სამწყსოს სიაშიაც: „ხურსიძის სახლი, ბოცოთ-კევი კერთისის ქემოთ მისია“-ო (იქვე 81). მეფის კერძო საკუთრება და სამფლობელოც ზოგჯერ ძველებურადვე სახლად იწოდებოდა. მაგ. როდესაც ბაგრატ I სომეხთა მეფის საბრძანებელის მოზრდილი ნაწილი ხელში ჩაიგდო, მან „შეიწყალა“-კვრივე მეფე და თითქმის ყველაფერი დაუბრუნა, „სამშეაღდე ოდენ იპყრა სახლად თვსად“-ო (მტნე ქა*499, გვ. 270), ე. ი. თავის სამფლობელოდ შეინარჩუნაო. ავაგ ათაბაგის მამული და სამფლობელოც „სახლ“-ად არის მოხსენებული. ეამთაღმწერელიც მოგვითხრობს, რომ დიმიტრი თავდადებულმა „წარავლინა ძე მისი დავით მცირე სახლსა ზედა ათაბაგისსა, რათა მუნ იზრდებოდეს და აქვნდეს საუფლისწულოდ“ (*892, გვ. 734). უკანასკნელი სიტყვები იმის შესახებ, რომ მეფემ ათაბაგის „სახლი“ ბატონიშვილს საუფლისწულოდ მიუბოძა, ნათლად აშკიციებს, რომ აქაც „სახლი“-მნიშვნელობით მამულს და სამფლობელოს უდრის. რომ ეს მართლაც ასეა, ამას იმავე ისტორიკოსის ქვემოთმოყვანილი სიტყვები ცხადყოფენ. როდესაც დიმიტრი II ურდოში მიემგზავრებოდა, „ვითარ მივიდა ქვეყანასა ხვაშაქისა, ავაგის ასულისა, მუნ დახვდა ძე მისი დავით“-ო (იქვე *897, გვ. 738). მაშასადამე „სახლი ავაგისა“, რომელიც მის ასულს ხვაშაქს ჰქონდა დაჰკვიდრებულა,

იგივე ქვეყანა ყოფილა. დასასრულ მცხეთის საკათალიკოზო ტახტი, როგორც საბრძანებელი, „მცხეთის სახლი“-ს სახელს ატარებდა. გრიგოლ სურამელი თავის 1250 წ. შეწირულობის წიგნში ამბობს: „შოიშლიმის მონასტრისადმი შეწირულს გლეხს „მცხეთის სახლისა ბეგარი თუით არცა რაჲ წინას ზედა სდებია... არცა რაი ამის წალმა საქმეც მცხეთისა სახლსა“ (ს. კაკაბ. 5, 17-20).

ზემოთ უკვე აღნიშნული იყო, რომ სახელმწიფოს მიწა-წყალს „ქუეყანაჲ“ ერქვა. ამგვარადვე იწოდებოდა სრულიად საქართველოს შემადგენელი მთავარი ნაწილების, ყოფილი სამეფოების მიწა-წყალიც. მაგრამ უფრო მცირე ერთეულებსაც, რომელთაც არას დროს ცალკე სახელმწიფოებრივი მოწყობილება არა ჰქონიათ, როგორც მაგ. ჯავახეთს, თრიალეთს, შავშეთს და სხვათა, ძველ ქართულ მწერლობაში მაინც ქვეყანა ჰქვიათ (იხ. ქლ ერის ისტორია II, 252).

ქვეყანაზე უფრო მომცრო საგამგეო ერთეულად „კევი“ ითვლებოდა. სწორედ ქვეყანა შესდგება ხევებისაგან. სუმბატ დავითის ძე მაგ. ამბობს, რომ აშოტ დიდის სიკვდილის შემდგომ - იყუენს ხარკის მიმცემელ სარკინოზთა ყოველნი კეენი შაშვეთ-კლარჯეთ-ნიგალისანი“-ო (ცა და უწყება *577, გვ. 346). იმავე მატრიანეში ნათქვამია, რომ ბაგრატ III „დაიზამთრა კევთა ტაოსთა“ (იქვე *483, გვ. 343). რომ „კევი“ საზოგადო საგამგეო ერთეული იყო. ამას ბაგრატ IV სიტყვებიც ამტკიცებს. ოპიზის სიგელში მას ნათქვამი აქვს, ოპიზართა და მიჯნაძოროელთა რომ დავა გამერჩია, დარბაზში მონაწილეობის მისაღებად მოვიწიე „ყოველთა კევთა ზემოთა და ქუემოთა აზნაურნი მეცნიერნი საბჭოთა საქმეთანი“-ო (სქს სძვლნი II, 3). ამ უკანასკნელი ცნობის გარდა, რომელიც აგრეთვე აღმოსავლეთ საქართველოს ხევებს უნდა გულისხმობდეს, ყველა ცნობა „კევი“-ს შესახებ აღმოსავლეთ საქართველოს და მესხეთს ეკუთვნის. დასავლეთ საქართველოს შესახებ ეს ტერმინი ნახმარი არ არის და არც ვიცით თუ რა ეწოდებოდა იქ „ქუეყანა“-ზე უფრო მომცრო საგამგეო ერთეულს.

როგორც დიდ „ქუეყანა“-ს სათავეში ერისთავთა ერისთავი იდგა და მცირესაში ერისთავნი, ისევე საგამგეო ერთეულ „ხევი“-ს უფროსად „კევისუფალი“ ითვლებოდა (იხ. საქვეყნოდ გამრიგე მოხელენი). რაკი დასავლეთ საქართველოში „კევი“ (ჯერ მაინც) არასიძნის, იქნებ ამიტომევა, რომ გელათის ორსავე სიგელში 1078 წ. და 1189 წლისაში მოხელეთა შორის, როგორც მოსალოდნელი იყო და აღმოსავლეთ საქართველოს საბუთებში ჩვეულებრივია, ხევის-

თავი დასახელებული არ არის. თუ ეს შემთხვევით მოვლენად ვერ ჩაითვლება, მაშინ თავისთავად საკითხი იზადება, თუ რა ეწოდებოდა დასავლეთს საქართველოში შესატყვისის მოხელეს?

დასასრულ, საგამგეო ერთეულის სახელად ქართულ მწერლობაში სიტყვა „თემი“-ც იხმარებოდა. მე-VII—XI ს. ს. ის საისტორიო ძეგლებში იგი არა გვხვდება და როგორც ეტყობა დაახლოვებით მე-XII-ე საუკ.—ში ჩნდება. „თემი“ იმავე ცნების აღმნიშვნელია და იმავე ერთეულის სახელია, როგორისაც „ქუეყანა“ იყო. თაღარ მეფის ისტორიკოსი მაგ. მოგვითხრობს, რომ ქ. ანისის ალების შემდგომ გიორგი III-ემ, „დამპოხებელმან ივანე ორბელისა მანდატურთა უხუცესისა და ამირსპასალარი[სამან] თანაშემწეობითა სარგის მკარგრძელისითა და სხუათა თემის დიდებულ[თა] აზნაურთათა“, ისევ სამშობლოში გამოსწიაო (ისტორიანი და აზმნი * 598, გვ. 36მ). ცხადია, ამ შემთხვევაში თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულება ამტკიცებს, რომ მის დროს „თემი“ უკვე სრულებით ჩვეულებრივი ტერმინი იყო და როგორც წინათ „ქუეყანა“ იხმარებოდა, ისევე ჩაშინ „თემი“ ყველგან მიღებული ყოფილა. სამხედრო ხელოვნების ტერმინოლოგიაშიც-კი, სპარსეთში ქ. ზენგანის ალების აღწერილობაში მაგ. ქართ. ისტორიკოსს აღნიშნული აქვს, რომ „ვითარ გაგრძელდა ომი, განყუეს თემთა და თემთა ზღუდე ქალაქისა რათა შესთხარონ“ და ასე საქართველოს თვითოეული თემის ლაშქარს ციხის ზღუდის განსაკუთრებული ადგილი ჰქონდა მიჩენილიო (ისტორიანი და აზმნი * 715, გვ. 520). მაშასადამე ლაშქარიც თემობრივად ყოფილა დანაწილებული.

მემკვიდრე სურდა აღენიშნა, რომ მეფემ ანისში ივანე ორბელთან ერთად საქართველოს სხვა კუთხეების აზნაურნიც დასტოვა. იგივე ავტორი სიტყვა „თემ“-ს სამეფოს მაგიერ ხმარობს და ერთგან ნათქვამი აქვს კიდევ: „ამას ესევითარსა შინა დაწყებასა წყალობისასა იმიერთა [და] ამიერთა, ზემოთა და ქუემოთა [მკჳდრთა] შუიღთავე თემისა, იწყეს რომელთამე“ კაცთა გაფიცვაო (იქვე * 628, გვ. 404). სხვაგან ამისთანა შემთხვევაში ავტორს „შვიდთავე სამეფოთასა“ აქვს ხოლმე ნათქვამი და ამ შემთხვევაში ტერმინი „თემი“ მაშასადამე სამეფოს უდრის. ამგვარადვე სამეფოს, სახელმწიფოსაც კი ნიშნავს ეს სიტყვა შემდეგ წინადადებაში, რომელიც ქართ. ეპითაფიკონის თხზულებითგან არის ამოღებული. მას აღნიშნული აქვს, რომ როდესაც მონღოლთა ძლევამოსილმა სარდლებმა ბევრი სხვადასხვა სახელმწიფო დაიპყრეს, მათ თავიანთ

ყაანს „აუწყეს ალება სპარსეთისა, საქართველოსა, საბერძნეთისა და ყოველთა თემთა ქუდი და აბჯარი და ტანისამოსი გაუგზავნეს და წესი მიუმცენს“-ო (* 755, გვ. 606). ავტორს სურდა მკითხველის ყურადღება იმ გარემოებისათვის მიეპყრო, რომ მონღოლებმა თვითოეულ დაპყრობილი ქვეყნის და სამეფოს, როგორც მაგ. სპარსეთის, საქართველოს და სხვათა ტანისამოსის ნიმუშები აახლეს თავიანთ მბრძანებელს. დაახლოებით მე-XII-ე საუკუნეში ქართ. მწერლობაში შემოსული ეს ტერმინი თანდათან ვრცელდება და მე-XIII-ე ს.—ში უკვე ჩვეულებრივ სიტყვად ხდება. ქართ. ჟამთააღმწერელს სხვათა შორის აღნიშნული აქვს, რომ დავით ლაშა-გიორგის ძემ „თუი თეულ ი[სა] თემისა [განგება] თუი თეულსა კაცსა შეეედრის, რომლისათუის კახეთიცა პირველსა თორღუას შეედრა“-ო (* 813, გვ. 657). აქ კახეთიც თემად არის ნაგულისხმევი და მემართიანის სიტყვები „თუი თეულსა თემისა განგება“-ო საქართველოს თვითოეული ქვეყნის ან ნაწილის განგებას ჰნიშნავს. დასასრულ იმავე ავტორს ერთგან აღნიშნული აქვს, რომ მეფე დავითმა ლაშა-გიორგის ძემ სარგის ჯაყელს „ქებათულიანი თემი ერთი სამცხეს... სიგლითა სამამულოდ მიუბოძა“-ო (* 837, გვ. 683). ეს აღგილი ეხლაც არსებობს, მართლაც სამცხეშია და ქვაბლიანის ხეობად იწოდება. მაშასადამე ამ შემთხვევაში თემი ხეობას უდრის.

ზემომოყვანილი მაგალითებითგან ნათლად ირკვევა, რომ „თემი“ ახალი რაიმი საგამგეო ერთეულის სახელი არა ყოფილა. იგი ხან სამეფოს, ხან ქვეყნის, ხან ხეობის მაგიერ არის ნახმარი. მაგრამ თუ ასე იყო თავდაპირველად, შემდეგში მას უფრო გარკვეული მნიშვნელობა მიენიჭა. მან თავისებური ელფერი მიიღო. ქვეყანა საზოგადო, ფართო ცნების გამომხატველად იქცა და მის მაგიერ თემი ჩადგა. ზემომოყვანილ მაგალითებითაც ირკვევა, რომ სრულიად საქართველოს შემადგენელ ნაწილებს და კუთხეებს, როგორც მაგ. კახეთს და სხვას, წინათ „ქუეყანა“ ეწოდებოდა, მე-XII—XIII-ე ს. ს.—ში უკვე „თემ“-საც ეძახდნენ. შემდეგში ხომ უფრო მკაფიო ცნების აღმნიშვნელად იქცა და „თემი“ ერთი ტომით დასახლებულს, განსაზღვრულ საგეოგრაფიო-საგამგეო ერთეულს ეწოდებოდა და ეხლაც ასე ეწოდება.

§ 2. საქართველოს მკვიდრნი და მოსახლეობის ერთეულები.

განსახილველ ადგილზე მუდმივ მცხოვრებს და დაბინავებულს, სახლკარის მქონეებელს ძველ ქართულში „მკვდრი“ ერქვა. იოანე საბანის ძეს ნათქვამი აქვს, რომ ნერსე ერისთავთ-ერისთავთან ერთად აფხაზეთში მისულმა ჰაბო ტუილელმა „იხილა... ქუეყანაჲ იგი საესც ქრისტეს სარწმუნოებითა და არაჲინ ურწმუნოთაგანი მკვდრ იპოების საზღვართა მათთა“-ო (ცაჲ ჰაბოჲსი 19), ე. ი. ადგილობრივი მცხოვრებნი ყველანი ქრისტიანენი იყვნენო. დავით აღმაშენებელიც თავის უკანასკნელ ანდერძში ამბობს: ჩემი შვილი დიმიტრი „სიბრძნითა, სიწმიდითა, ახოვნებითა და სიმცნითა უმჯობესი ჩემსა“ არს და „ნამდვლ ესევეითარი ჯერ იყო მეფე მოცემული ლუთისა მიერ მკვდრთა თჳს სოფლისათა მართლმორწმუნეთა“-ო (ქეზი II, 51₁₁₋₁₄). აქ „სოფელი“ თავდაპირველი მნიშვნელობით არის ნახმარი და დავით აღმაშენებელს უნდოდა ეთქვა, რომ დიმიტრი I ყოველგვარი ღირსებით იყო შემკული, რაკი მეფისათვის საჭირო იყო, და ამის გამო სწორედ ამგვარი მეფე ეკუთვნოდათ ღვთაებისგან მართლმადიდებელ ქვეყნის მცხოვრებთ, საქართველოს მკვიდრთ. დავით აღმაშენ. ისტორიკოსიც ამტკიცებს, რომ საქართველოში მტრის ნაგარდისა და საშინელი მიწისძვრის გამო „არა დამშვიდნა ქუეყანა, არცალა იქმნა ლხინება კაცთა უკეთურებისათჳს მკვდრთა მისთასა, რამეთუ ყოველმან ჰასაკმან და ყოველმან პატივმან ყოვლითურთ შესცოდეს ღმერთსა“-ო (ცამფსა დთსი *517, გვ. 285). თურქთა შემოსევის დროს კლარჯეთში, შავშეთში, აჭარაში, სამცხეში, ქართლში, არგუეთში და სამოქალაქოში „ტყუე იქმნა ამათ ქუეყანათა მკვდრი ყოველი“-ო (იქვე, *514, გვ. 582). ზემოხსენებულ საშინელ მიწის ძვრის დროს თურმე „დაეცნეს სახლნი, დაინთქნეს და დაირღუნეს და იქმნეს საფლავ მას შინა მკვდრთა“-ო (იქვე *519, გვ. 287).

ჩვენს ეპოქაზედმოხედვით აღნიშნული აქვს, რომ მონღოლთა შემოსევის დროს „გოდებითა მიერ შეიცვლებოდეს ყოველნი მკუიდრნი საქართველოსანი ამერნი“ (*765, გვ. 595): ხოცვა-ჟლეტისაგან ამიერ-საქართველოს მცხოვრებნი დიდს ვაებაში ჩავარდნენო. ხოლო როდესაც ხალხის აღსაწერად და ხარკის დასადებად არღუნენი „მოიწია საქართველოსა, დიდსა კირსა მიეცნეს ყოველნი მკვიდრნი სამეფოსა დავითისნი“, ამიტომ რომ მძიმე, აუტა-

ნელ ტვირთად დააწვა ხალხს არღუნის მიერ დაწესებული ხარკი და სხვა გადასახადებო (*819, გვ. 664). იგივე ისტორიკოსი ამტკიცებს, რომ აღმოსავლეთ საქართველოშიაც მთელი ერი დავით რუსუდანის ძის სათნო ხასიათისა და ბრძნული მზრუნველობის გამო დიდ პატივსა სცემდნენ და უყვარდათ კიდევ. ამიტომაც იყო, რომ როდესაც მისი შვილი ვახტანგი აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფო ტახტზე ავიდა და ამ გზით ორად გაყოფილი სახელმწიფო წინანდებურად ერთი სამეფო სახლის ხელში გადავიდა, განიხარეს ყოველთა მკვდრთა საქართველოსათა“-ო (იქვე *903, გვ. 744). ამგვარადვე იმავე ქართველს ავტორს აღნიშნული აქვს, რომ როდესაც დიდი ხნის უნახავი დავით „მეფე მოიწია ტფილისს“ და ქართველობამ თავისი გვირგვინოსანი იხილა, „იყო სიხარულსა ყოველი მკვდრი საქართველოსი“ (*814, გვ. 658). ცხადია, რომ ამ შემთხვევაში საქართველოს ყველა მცხოვრებლებზე არის საუბარი და მემკვიდრის უნდოდა ეთქვა, რომ თავის მეფის ნახვით მთელი საქართველოს მკვიდრნი, ერი გახარებული იყო.

რაკი ამ ტერმინს („მკვდრი“) ქართულ სასამართლო მწერლობაში, სახელმწიფო სამართალშიაც და სამოქალაქოშიაც, როგორც თავ-თავის ადგილს გამორკვეული იქმნება, საგანგებო მნიშვნელობა მიენიჭა, თავდაპირველი ცნების გამოსახატავად, მცხოვრების და მოსახლეს აღსანიშნავად ამავე სიტყვის განსხვავებული სახეც იხმარებოდა: „მკვდრი“-ს მაგიერ „მკვდროვანი“-ც ითქმოდა ხოლმე. ქართ. ეპითაფიკურულს მაგ. ცნობა აქვს მოყვანილი, რომ ჩინგიზხანმა თავისი სარდლები გაგზავნა მრავალი ქვეყნების დასაპყრობად, მათ შორის აგრეთვე „საქვასთა ჩრდილოთა ყოველთა მკუიდროვანთა“ (იქვე *758, გვ. 585). განუმარტებლადაც ცხადია, რომ აქ „მკუიდროვანი“ მცხოვრებსა ჰნიშნავს.

ამ საზოგადო მნიშვნელობის გარდა სიტყვას „მკვდრი“ განსაკუთრებულიცა ჰქონდა. სამოქალაქო სამართალში „მკვდრი“ მამრობითი სქესის ჩამომავალს, მემკვიდრეს ეწოდებოდა ალბათ იმიტომ, რომ სახლობის დედრობითი სქესის წევრნი რაკი მომწიფდებოდნენ, „კიდე გათხოვდებოდნენ“ ხოლმე, მამასა და საგვარეულოს შორდებოდნენ და ქმრის სახლში შედიოდნენ, ბინადრობასაც ამის გამო იკვლიდნენ და ქმრის „მამულის“ მკვიდრად ხდებოდნენ. ეს საკითხი განსაკუთრებით სამოქალაქო სამართალს ეხება და იქვე არის ყველა ამის შესახები ცნობა მოყვანილი. აქ უნდა განმარტებული იყოს მხოლოდ, თუ რას ჰნიშნავდა ტერმინი „უმკვდრო“, „ადგილნი

უმკვდრონი“. დავით აღმაშენებელს თავის უკანასკნელს ანდერძში ნათქვამი აქვს: „ადგილნი, რომელნი მიშობიან, უმკვდრონი და უმამულონი, მათგანც ვითარცა ბერძან არსენი და კათალიკოზმან გამოარჩიონ, მეფემან მიცემითა წიგნთა და სიგელთა განასრულონ“-ო (ქკბი II, 52₁₁₋₁₂). ვისაც ქართ. სასამართლო ძეგლების ენა და ტერმინოლოგია შესწავლილი არა აქვს, მას ეგონება, რომ დავით აღმაშენ. ანდერძის ზემომოყვანილ სიტყვებში უბინადრო, ან გაოხრებულ და გაპარტახებულ მიწების გაცემა ნაგულისხმევი: „ადგილნი უმკვდრონი“ მას დაუსახლებელ, ან მოსახლეობას მოკლებულ ადგილების აღმნიშვნელად ეჩვენება. მაგრამ შეცდომა მოუვა. „უმკვიდრო“ ისეთს ოჯახს, ან ადგილს ეწოდებოდა, რომელსაც მამრობითი სქესის ჩამომავალი, მამრობითი სქესის კანონიერი მფლობელი არა ჰყავდა. დაუსახლებელ და გაოხრებულ ადგილს-კი ძველ ქართულში „უშენი“, „უშენებელი“, „უეცრიელი“, „უქმი“ და „ულეაწი“ ერქვა ხოლმე (იხ. ქლ-ი ერის ისტორია II). დავით აღმაშენებელიც თავის ანდერძში ამბობს: ჩემ მიერ დაპყრობილი ადგილებითგან, რომელთაც კანონიერი მამრობითი სქესის მემკვიდრე არა ჰყავთ და რომელნიც ვისიმე საგვარეულო საკუთრებას არ შეადგენენ და „მამულად“ არ ითვლებიან, ასეთი მიწები ჩემმა შვილმა დიმიტრიმ ჩემ მაგიერ უწყალობოსო.

რომ ჩვენ არა ვცდებით და უმკვდრო ადგილი, „უმკვდრო მამული“ სრულებითაც გაპარტახებულს და უეცრიელს ადგილს და მამულს არა ჰქონდა და სწორედ ისე უნდა გვესმოდა, როგორც ზევით არის განმარტებული, ამას ქართ. ჟამთააღმწერელის შემდეგი მოთხრობა და სიტყვებიც ცხად-ჰყოფენ. კახეთის ერისთავთ-ერისთავს თორღვას ურჩობის გამო მეფე იბარებდა, მაგრამ მას სასჯელისა ეშინოდა და ამიტომ მან უვნებლობის ფიცი და შუამდგომნი მოსთხოვა. ასეთ შუამდგომად ხორნაბუჯელი გამოვიდა და თორღვაც მას მიენდო. თორღვა თურმე ხორნაბუჯელს აფრთხილებდა: „მარტო ვარ და სიკვდილითა ჩემითა უმკვიდრო იქმნების მამული ჩემიო“-ო, თუ იმედი არა გაქვს, რომ შენის შუამდგომლობით სიკვდილს გადამარჩენ, მაშინ უკეთესია თავი დამანებოო (815, გვ. 658). თორღვას მამრობითი სქესის ჩამომავალი ჯერ არა ჰყოლია და ამიტომ ეუბნებოდა ხორნაბუჯელს: „სიკვდილითა ჩემითა უმკვიდრო იქმნების მამული ჩემი“-ო. ცხადია, თუნდაც რომ თორღვა მოეკლა მეფეს, მისი მამული ყმებით დასახლებული ამის გამო

არ გაუჟაცრიელდებოდა და არ გაოხრდებოდა. სიტყვა „უმკვიდრო“-ს რომ უჟაცრიელის მნიშვნელობა ჰქონოდა, მაშინ თორღვა ვერც იტყოდა „სიკვდილითა ჩემითა უმკვიდრო იქნების მამული ჩემი“-ო. მაგრამ მოთხრობის ბოლო უფრო ნათლად გვიჩვენებს ამ ტერმინის ნამდვილს მნიშვნელობას. თორღვამ დააფიქრა ხორნაბუჯელი: თუ მიღალატო და ჩემს ცოდვაში ჩადგე, როგორც მე არ მომკლავენ და „უმკვდრო“ ვიქმნები, „ეგრევე უმკვიდრო ყოვს წმიდამა მთავარმოწამემა (გიორგიმ) სახლი შენი“-ო. ხორნაბუჯელის შუამდგომლობისა და უვნებლობის სიმტკიცისდა მიუხედავად მთავრობამ მიცემული ფიცი გატეხა და თორღვა სიკვდილით დასაჯა. თუმცა ამაში პირადად არავითარი ბრალი არ ედვა, მაგრამ ისტორიკოსის სიტყვით მაინც „მიეგო ბოროტი ხორნაბუჯელსა... ფიცისა გატეხისათჳს, რამეთუ ესეა შვილი ხორნაბუჯელს“, რომელსაც შალვა ერქვა. ამ „შალვას ესხნეს შვილნი და დაიკოცნეს და ეგრეთვე ბერი ხორნაბუჯელი მოკვდა მწუხარებითა“ ცალკე იმიტომ, რომ უნებლიედ ფიცის გატეხაში გარიეს და თორღვას სისხლის ბრალი მას დააწვა, ცალკე კიდევ თავზე დამტყდარი უბედურებით. მისი შვილი შალვაც თათრებს ჩავარდნიათ ხელში და „თათართა მიერ მოიკლა და უმკვდრო იქმნა სახლი მისი“-ო, ამბობს ქართ. ჟამთააღმწერელი (* 815, გვ. 659). როგორც მკითხველიც ალბათ შეამჩნევდა, მთელ ამ მოთხრობაში მამრობითი სქესის წევრებზეა ლაპარაკი და სწორედ მათი სიკვდილით იქმნა ხორნაბუჯელის სახლი „უმკვიდრო“. ძნელი დასაჯერებელია, რომ არც ხორნაბუჯელს, არც მის შვილს ერთი ქალი მაინც არ ჰყოლოდეს. მაგრამ რაკი გვარის გამგრძელებლად და საგვარეულო სახელის მატარებლად ვაჟი-შვილები არიან და არა ქალიშვილები, ამიტომაც არის რომ ისტორიკოსს დამძენილი აქვს, „უმკვიდრო იქმნა სახლი მისი“-ო.

სახელმწიფოს მცხოვრებთა საზოგადო, შემკრებლობითი ერთეულის ცნების გამოსახატავად ქართ. ძველს მწერლობაში რამდენიმე ტერმინი არსებობდა. როდესაც ყველა მცხოვრებთა ვითარცა ერთ თესლოვანი ჩამომავლობისაგან წარმომდგარი ერთეულის, ეროვნების აღნიშვნა სურდათ, მაშინ ძველს ქართულ მწერლობაში ხმარობდნ ხოლმე სიტყვას „ტოჰმი“, ან „ტომი“. მაგ. ჰაბო ტფილელის შესახებ იოანე საბანის ძეს ნათქვამი აქვს: იგი „იყო აბრამეანნი, ძეთაგან ისმაელისათა, ტომისაგან სარკინოზთაჲსა და არაჲ თუ უცხოჲსაგან თესლისა... არამედ ყოველადვე არაბიელთა თესლი მამულად და დედულად“-ო (ქ. ჰაბოასი 15 აბ—აბ). ამ წინა-

დადებაში „ტომი“, „ტომი სარკინო ზთაჲ“ ეროვნებას, სარკინო ზთა ანუ არაბების ეროვნებას ჰნიშნავს, ხოლო „თესლი“ ჩამოხველობას და იოანე საბანის ძეს სურდა ემცნო ჩვენთვის, რომ ჰაბო პარტო ეროვნებით კი არ იყო არაბი, გაარაბებული უცხო ჩამომავალი მშობლების შვილი კი არ იყო, არამედ ჩამომავლობითაც, დედის მხრივაც და მამის მხრივაც, „თესლით“ თავანკარი არაბი იყო.

მაგრამ თავდაპირველად ყოველთვის ეგონებ ასე არ უნდა ყოფილიყო. ქართ. სახარებაში „ტომი“ იშვიათად გვხვდება და ამ სიტყვის მაგიერ ჩვეულებრივ „ნათესავი“ იხმარება. ქართ. დაბადებაშიც-კი „ტომ“-სა და „ნათესავ“-ს განსხვავებული მნიშვნელობა აქვს და ნათესავი ეროვნებას უდრის, ხოლო ტომი ეროვნების ერთ-ერთ შტოს, თემს. „გამოსვლათა“ წიგნში მაგ. ნათქვამია: „აღდგა... პეფე ეგვპტეს შინა... და ჰრქუა ნათესავსა თვსსა: აჰა-ესე რა ნათესავი ესე ძეთა იჲსლისათაჲ დიდი სიმრავლჲ არს უფროჲს ჩუენსა“-ო (თ. I, 8—9). ეს წინადადება ამტკიცებს, რომ ნათესავი ერის, ეროვნების შესატყვისი სიტყვა იყო და აქ ეგვპტელთა ერზე, ისრაელთა ერზე ანუ ეროვნებაზეა ლაპარაკი. თუ ებრაელთა მთელ ერს ნათესავი ეწოდება, მისი ერთი შტოჲს აღსანიშნავად „ტომი“-ა ნახმარი. მაგ. იმავე წიგნში სწერია: „იყო ვინმე ტომისაგან ლევისა, რომელმან მოიყვანა ცოლი“ (თ. II, 1). ტომში სპარსული სიტყვაა და თესლს, გვარსა ნიშნავს. ეს სიტყვა შეთვისებული აქვს სომხურსა და ასურულსაც. ქართულშიაც თავდაპირველად ტომი და თესლი ერთად და შესატყვისი ცნებათა აღმნიშვნელად იხმარებოდა. შუშანიკის მარტვლობაში მაგ. ნათქვამია, რომ ვასქენ ქართლისა პიტიახში თავის ცოლს შუშანიკს „აგინებდა თესლ-ტომსა მისსა და სახლისა მახრებელად სახელ-სდებდა (წმბაჲ შუშანიკისი 8, 12, ს. გოგაძის გამოცემა).

იმ ხანაში, რომლის სამართლის ისტორიასაც ამ ჟამად ვიკვლევთ, ტერმინები „ნათესავი“ და „ტომი“ სწორედ იმ მნიშვნელობით იხმარებოდა ქართ. საისტორიო მწერლობაში, როგორც დაბადების ზემომოყვანილს წინადადებაშია ნაგულისხმევი: „ნათესავი“ თითქმის ყოველთვის, მაინცდამაინც განსაკუთრებით ეროვნების აღმნიშვნელი ტერმინია. გიორგი მთაწმიდელი მაგ. ამბობს: იოანე (მთაწმიდელი) იყო „ნათესავით ქართველი“-ო (ც^ა ი^ე და ეფ^ათმსი 5 ა—ა). „ნათესავი ჩუენი (ე. ი. ქართველნი) წრფელ იყო და უმანკო“-ო (ც^ა ი^ე მთწმ^ადლსა 295). „რად ესრეთ უგუნუ-

რად შეგირაცხიეს ნათესავი ქართულთა წრფელი და უმან-
კო“-ო, ეკითხებოდა გიორგი მთაწმიდელი ანტიოქიის პარტიარქს
(იქვე 315). დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსსაც უწერია, რომ
გვირგვინოსანმა „უწყოდა კეთილად ყივჩაყთა ნათესავისა
სიმრავლე“-ო (ცხოვრება მეფეთ მფსა ღთისი *534, გვ. 300). ხო-
ლო რომ ჩრდილოეთ კავკასიის მკვიდრნი დაეწყნარებინა, „აიხუნა
მძევალნი ორგნითვე ოვსთა და ყივჩაყთა და ესრეთ აღვილად
შეაერთნა ორნივე ნათესავნი“-ო (იქვე *535, გვ. 301). და-
სასრულ იქ, სადაც მემატიანეს მეფის პოლიტიკის გასამართლებლად
საბუთები მოყვანილი აქვს, ნათქვამია: მეფემ იცოდა, რომ „ნათე-
სავი ქართველთა ორგულ-ბუნება არს პირველითგან თვსთა
უფალთა“-ო (იქვე *561, გვ. 329). ✕

შემდეგშიაც ამგარისავე მნიშვნელობით იხმარებოდა ეს ტერ-
მინი და „ნათესავი“ ისევ ეროვნების აღმნიშვნელია. ქართ. ეპითე-
თა-აღმწერელსაც ბევრი ამის დასამტკიცებელი მაგალითი მოეპოვება.
ეს იყო „განწირვა ქართველთა ნათესავისა“-ო, ნათქვამი
აქვს მას ერთგან (*739, გვ. 560). „ვითარ იქმნა ცვალება ბედისა
ქართველთა ნათესავისა, არლარა მიეცა ძლევა თათართა
ზედა“-ო (ეპითეაღმ. *739, გვ. 561). ულო ყანნი „არა მეცნიერ იყო
ნათესავსა ქართველთასა“-ო (იქვე *806, გვ. 648). იყო „შა-
დინი ვინმე ნათესავით სომეხი“-ო (იქვე *834, გვ. 679). ქართ-
ველმა გამოჩენილმა საეკლესიო მოღვაწემ პიმენ ალოსმა „ნათესა-
ვი ლექთა წარმართობისაგან მოაქცივნა“-ო (იქვე *889, გვ. 731).
ბევრი ლაპარაკი და მტკიცება საჭირო არ არის და მკითხველისა-
თვის ისედაც ცხადი იქნება, რომ ყველა ზემოთყვანილს ამონა-
წერში „ნათესავი ქართველთა“, „ნათესავით სომეხი“, „ნათესავი
ლექთა“ ქართველთა, სომეხთა და ლექთა ეროვნებას ნიშნავს.

მაგრამ სხვა შემთხვევებიც არის და ყოველთვის მარტო ეროვნე-
ბის გამომხატველი არ არის ხოლმე „ნათესავი“, არამედ ზოგჯერ ჩამო-
მავლობას, ერთისისხლობაობას და ნათესაობას ჰნიშნავს ხოლმე ეს
ტერმინი. გიორგი მერჩულს მაგ. მოხსენებული ჰყავს „ნათესავი აზ-
ნაური“ (ც.ჯ გვ.ლ ხანძილსჲ, ლგ), რაც უეჭველია ჩამომავლობით
აზნაურსა ჰნიშნავს. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს მკითხველი-
სათვის არ დაუმაღავს, რომ როცა რუის-ურბისის საეკლესიო კრე-
ბაზე „უღირსად გამოჩინებულნი (მღვდელმთავარნი) გარდამოსთხი-
ნეს საყდართაგან“, სამისოდ კრებას დიდი შრომა და გამბედაობა
დასჭირდა იმიტომ, რაკი „არა აღვილ იყო ესე ნათესავთა მათ

თა ძლიერები ია“ (ცა მფსა დთსი *524, გვ. 291). ცხადია, ავტორს უნდოდა ეთქვა, რომ უღირს ეპისკოპოსებს ძლიერი და გავლენიანი თანამოგვარენი ჰყავდა და ეხმარებოდნენო. თამარ მეფის ისტორიკოსიც ამტკიცებს, ვითომც მხარგრძელმა სამაგალითო გულადობა იმიტომ გამოიჩინა, რომ „იყო ნათესავი არტაქსერქს მკარგძელისა“-ო (ისტრნი და აზმნი *718, გვ. 525—526), მამაცობით განთქმულ აქემენიანთა სპარსეთის სამეფო გვარის შთამომავლობას ეკუთვნისო. ქართ. ეპითაღმწერელიც გაიძახის: „უგუნურებასა შინა ვართ ნათესავნი ადაზისნი“-ო (*851, გვ. 696). საქართველოს მთავრებმა უმეფობის დროს მონღოლებს თურმე უთხრეს: „არა ეგების თუმცა დავემორჩილენით ვისმე უკეთუ არა იყოს ნათესავი მეფეთა“-ო (ეპითაღმ. *799, გვ. 639), თუ არ ქართ. მეფეთა ჩამომავალს, სხვას არავის გაეზიხდით მეფედაო. არღუნ ყაანის ბრძანებით ლალატისათვის „მოაკუდინნეს ბულა და ყოველნი ნათესავნი მისნი“-ო (იქვე *894, გვ. 736).

თუ მკითხველი ტერმინ „ნათესავი“-ს ამგვარი ორაზროვნობის ზემომოყვანილს ყველა მაგალითს ჩაუკვირდება, განმარტებასაც ადვილად მოუძებნის. როდესაც სიტყვა „ნათესავი“ კერძო საკუთარ სახელთან, ან რაიმე ღირსებასთან არის დაკავშირებული და თან სდევს, მაშინ იგი ჩამომავლობის, ნათესავობის აღმნიშვნელია. ხოლო როდესაც „ნათესავი“ ეთნოლოგიურს სახელს თან სდევს, მაშინ იგი ეროვნების ცნების გამომხატველია.

თუმცა ქართ. ეპითაღმწერელის თხზულებაში ასეთ ცნებათა აღრევის დამამტკიცებელი აზრია ერთგან გამოთქმული, რომ „ანტონი ნაოკრებლისძე ნათესავით მესხი“ იყო (იქვე *889, გვ. 731), აქ „ნათესავი“ შეცდომით ტომის მაგიერ არის ნახმარი, ტომობრივი სადაურობა და ეროვნება ერთმანეთშია არეული, მაგრამ ეს იმ ხანაში, რომელსაც ვიკელეფთ გამონაკლისს შეადგენს. გიორგი ხუცესმონაზონის თხზულება ნათლად ამტკიცებს, რომ უკვე მე-XI-ე ს-ში, როდესაც საქართველოს სრული პოლიტიკური გაერთიანება და ერთის ძლიერი სახელმწიფოს შექმნა ჯერ კიდევ დამთავრებული არ იყო, მაშინაც მოწინავე ქართველ წრეებს და მოღვაწეებს მშვენიერად ჰქონდათ შეგნებული, თუ რა განსხვავებაა ეროვნებასა, ტომობრივ კუთვნილებასა და დაბადების სადაურობას შორის. თავისი შეხედულება ამ საგანზე მას საუცხოვოდ გამოთქმული აქვს შემდეგს, თუმცა მოკლე, მაგრამ საგულისხმო სიტყვებში გიორგი მთაწმიდელის ჩამომავლობის შესახებ. მას ნათქვამი აქვს: გიორგი მთაწმი-

დელი იყო „ნათესავით ქართველი, ხოლო მამისა მამეულად—ქუეყანის[გან], რომელსაც სამცხე ეწოდების, ხოლო თვთ აღმოეცენა იგი ქუეყანასა თრიალეთისასა“-ო (ცა გი მთწმდს 285₁₈₋₂₀). მაშასადამე ავტორს სამივე ცნება საგანგებოდ განსაზღვრული აქვს და აღნიშნულია, რომ გიორგი მთაწმნდელი ეროვნებით ქართველი იყო, ტომობრივად მამის მხრივ მესხი, ხოლო დაბადებით თრიალეთელი.

რაკი „ნათესავი“ ეროვნების აღმნიშვნელი ტერმინი იყო, ამისდა გვარად თანამემამულეს, ან ერთი ეროვნების წევრებს „თანამონათესავე“, „თანამონათესავენი“ ეწოდებოდა. ჟამთააღმწერელი მაგ. იმ შემთხვევის შესახებ, როდესაც გარნისის ომში ივანე ათაბაგი და საქართველოს მხედრობა თავისს მოწინავე რაზმს ბრძოლაში არ მიეშველენ, აღწვოთებული ამბობს: ათაბაგი „ივანე და სპანი ქართველთანი ხედვიდეს ძლიერსა ომსა და არა შეიწყალებდეს თანამონათესავეთა“-ო (*745, გვ. 568). სამცხის მთავარს ბექას მესხეთის წარჩინებულთათვის ბრძოლის წინ შემდეგი სიტყვით მიუმართავს: „ისმინეთ, მთავარნო საქართველოსანო, ძმანო და თანამონათესავენი“-ო (იქვე *923, გვ. 767).

ცხადია, რომ როდესაც ქართულ მწერლობაში ეროვნების აღმნიშვნელ ტერმინად „ტომი“ იყო მიღებული, მაშინ თანამემამულეს აღმნიშვნელი სიტყვაც „ტომი“-საგან იქნებოდა ნაწარმოები და „თანამეტომე“ ეწოდებოდა. მართლაც, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს ამ მნიშვნელობით აქვს ნახშიარი ტერმინი „მეტომე“. „იოსიპოს (ფლაბიოსმა) ებრაელთა“ ისტორიკოსმაო, ამბობს ზემოაღნიშნული ქართ. ავტორი, „ტიტოჲს-მიერნი მეტომეთათჳსთა ზედანი კირნი მისცნა აღწერასა“-ო (ცა მფსა დთსი *541, გვ. 307—308), მოგვითხრო თავის თანამემამულეების დაწოკების ამბავი კეისარ ტიტე-ბესპასიანეს დროსაო.

შეძკრებლობითი, საზოგადო ცნების გამომხატველი იყო აგრეთვე სიტყვა „ერი“, რომელსაც ქართული მწერლობის უძველეს ძეგლებში ორგვარი მნიშვნელობა ჰქონდა: ხალხსაც ჰნიშნავდა და ჯარსაც. მაგ. სახარების ქართ. თარგმანში ტერმინი „ერი“ ხან ხალხის, ბრბოს და კრებულის შესატყვისია (მათე 9₂₅, 26_{47, 55}, მარკოზ. 14₄₃, ლუკა 8₁, 19₄₇, იოანე 11₂₀), ხან ჯარსა და ლაშქარს უდრის. ამის გამოა, რომ „ერისაგანი“ ქართ. სახარებაში ჯარისკაცს, მეომარს ეწოდება (მათე 8₉, 28₁₃, იოანე 19_{2, 23, 34}), თუმცა ზოგჯერ ხალხისაგანსაც უდრის (ლუკა 12₁₃). დაბადების ქართ. თარგმანშიაც

„ერი“ ხშირად იხმარება საზოგადო შემკრებელობითი მნიშვნელობით, ხალხის შესატყვისად, მაგ. „გამოიყვანო ე რ ი ჩემი ძენი ისრაჲლისანი ქუეყანით ეგვპტით“ გამოს. III, 10), „მე მიგავლინო შენ რაჲთა გამოიყვანო შენ ე რ ი ჩ ე მ ი ქუეყანითა ეგვპტით“ (იქვე III₁₂).

სიტყვა „ერი“-ს ორგვარი მნიშვნელობა ხალხისა და ჯარის აღსანიშნავად გასაკვირველი არც არის იმიტომ, რომ ხალხი და ჯარი უძველეს დროს ერთი-და-იგივე იყო. მხოლოდ მომავალში, როდესაც ქართ. მწერლობის უუძველესი ძეგლები საკმაოდ აღმოჩენილი, შესწავლილი და მეცნიერულად გამოცემული იქმნება, შეიძლება გამოიკვეს, რომელი ამ ორ მნიშვნელობათაგანი თავდაპირველი და ძირითადია. მაინც-და-მაინც ნათლად ეტყობა; რომ „ერი“ თანდათან ჯარის მნიშვნელობას ჰკარგავს და განსაკუთრებით ხალხის აღმნიშვნელ ტერმინად ხდება. ჯარისათვის-კი სამწერლო ენაში, ჯერ ერთი სპარსული სიტყვა „სპა“ შემოდის, შემდეგ მეორე სიტყვა „ლაშქარი“-ც ემატება.

იმ ხანაში, რომელიც ჩვენი კვლევის საგანს შეადგენს, „ერი“ უკვე თითქმის განსაკუთრებით ხალხის შესატყვისი და აღმნიშვნელია. აბუსერიძე ტბელი მაგ. მოგვითხრობს, რომ მათი სამრევლო ეკლესია პატარა ყოფილა და ხალხი ვერ ეტეოდა და ამის გამო უფრო მოზრდილი ავაგეო: „მაიძულა ეკლესიისა მცირეობითა ე რ ი ს ვერა და ტეევებამან... და ამისთჳს კელ-ყყავ შეადრებად აღშენებისა“-ო (ქქები II, 120). უკვე მე-XI-ე საუკუნეში ასეთი ტერმინებიც მოიპოვება, როგორც მაგ. „წერილი ე რ ი“ (მტნე ქა *481, გვ. 255), ან „ერანი სოფლიონი“ (ცა და უწყება, 77) მდამიო ხალხის აღსანიშნავად და „მდიდარნი ერისანი“ (ისტრნი და და აზმ-მნი *617, გვ. 391) მაღალი წრეებისათვის. „ერი“-ს საზოგადო შემკრებელობის მნიშვნელობაზე არის დამყარებული, როდესაც ეფრემ მცირე საზოგადო, ყველასათვის სასარგებლო საქმის აღსანიშნავად ამბობდა: „საეროჲ საქმე და საზოგადოდ სარგებელი“-ო (ქსიფ. 341). მხოლოდ როდესაც მკითხველმა იცის, რომ „ერი“ ხალხსა ნიშნავს, მაშინ „საეროჲ საქმე“-ს აზრსაც სწორედ მიუხედება.

რაკი ერთხელ ამ სიტყვამ ასეთი გარკვეული მნიშვნელობა შეითვისა, შემდეგ უფრო და უფრო განმტკიცდა და საყოველთაოდ სწორედ ასეთის ფართო მნიშვნელობით, ხალხის აღსანიშნავად იხმარებოდა. ქართ. ეამთაღმწერელი მაგ. ამბობს, რომ ურდოში გამგზავრებამდე დარბაზის ერთან ბჳობის დროს, როდესაც დიმიტრი

II-ს ყველანი ურჩევდენ მთებში შეხიზნულიყო და თავისი თავი განსაცდელისგან ეხსნა, თავდადებულმა მეფემ უპასუხაო: „მეწყალის უბრალო ერი“, მე რომ ჩემ თავს ვუშველო, განარისხებული ყანის საქართველოს ააოხრებს და უდანაშაულო ხალხს გასწყვეტს. ისევ სჯობია მე წავიდე, წავალ და „მე დავსდებ სულსა ჩემსა ერისათჳს ჩემისა“-ო (ჟამთააღმწერელის *896, გვ. 738). ხოლო როდესაც მეფემ ყველანი დაითანხმა, ისტორიკოსს ნათქვამი აქვს. დამსწრენი ყველანი „განჰკვრდეს თუ ვითარ დადგა მეფემან სული თჳსი ერისა თვისისათჳს“-ო (იქვე *896, გვ. 737).

ეროვნება „ნათესავი“, როგორც უდიდესი ერთეული შესდებოდა და იყოფებოდა მრავალ უფრო პატარა ერთეულებად. ქართ. ჟამთააღმწერელს მონღოლების შესახებ ნათქვამი აქვს, რომ „მათნი ნათესავნი მრავალ გვარად განყოფილ იყუნეს“ (*733, გვ. 552). „გუარი“ ანუ „გვარი“ უძველეს ქართულ მწერლობაში, არც სახარებაში და არც პირველ ხანის მარტვლობებში, არც „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს მატეიანეში, არსად არ გვხვდება და შედარებით გვიან ჩნდება. თუ არ ვცდები გვარეულობის აღსანიშნავად ამ ტერმინს, ვითარცა ჩვეულებრივ სიტყვას, საისტორიო მწერლობაში პირველად დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი ხმარობს. მაგრამ ცხოვრებაში და ლაპარაკში აღბათ ამაზე კარგა ხნით ადრე უნდა ყოფილიყო გავრცელებული, რათგან ისტორიკოსს ეს სიტყვა განუმარტავად მოჰყავს და არც ეტყობა, რომ იგი სრულებით ახალი, ან ცოტა ხნის შემოღებული იყოს. ლიპარიტ ამირას ორგულობაზე სახელოვანი მეფის ისტორიკოსი ამბობს სხვათა შორის, რომ ლიპარიტს „ორგულობა და სიძულელი პატრონთა გუარისაგან მოაქუნდა გონებითა“ (ცა მფსა დთსი *521, გვ. 288), მათ საგვარეულოში მეფეთა ღალატი ჩვეულებრივი იყო და ლიპარიტსაც ეს თვისება წინაპრებისაგან ჰქონდა დამკვიდრებულიო. დავით აღმაშენებელმაც ყივჩაყთა „ნათესავი“ საქართველოში რომ გადმოასახლა, მათი დაბინაების დროს თურმე „დააწყუნა გუარად-გუარადა“-ო (იქვე, *536, გვ. 302), საგვარეულობათა მიხედვით მიუჩინა დასაშენებელი ადგილებიო. თამარ მეფის ისტორიკოსსაც მოეპოვება ეს სიტყვა. ზაქარია მხარგრძელსაო, ამბობს იგი, მამაცობა და ბრძოლაში გამარჯვებულობა „გვარისაგან მოვეაქვნდა“-ო იმიტომ, რომ სპარსთა განთქმულის მეფის არტაქსერქს მხარგრძელის ჩამომავალი იყოო (ისტრნი და აზმნი * 718, გვ. 525—526). შემდეგში, რაც დრო გადიოდა, ტერმინი „გვარი“ სულ უფრო და უფრო ვრცელ-

დებოდა და ჩვეულებრივ სიტყვად იქცა. ქართ. ჟამთააღმწერელს უკვე ცნების აღსანიშნავად მხოლოდ ეს სიტყვა-ლა მოეძებნებოდა (ჟამთააღ. *733, 837, 862 და 877, გვ. 552, 682, 706 და 721).

გვარს ძველ დროს ყველგან და საქართველოშიაც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა; საგვარეულო მაშინ თვითოეულის თავისი წიერის ძლიერი და სანდო მფარველი იყო. ამის გამო მხოლოდ ის ადამიანი, რომელიც გავლენიან გვარს ეკუთვნოდა, თვითონაც უმნიშვნელო არ იქნებოდა: ნათესავთა წყალობით მას ზურგი გამაგრებული ჰქონდა და არავის დაეჩაგვრინებოდა. ამაზე მეტიც შეიძლება ითქვას. საგვარეულოს და ნათესავებს მოკლებული მხოლოდ პირად ნიქსა და ძალაზე იყო დამოკიდებული და იმ დროს ამგვარ უგვაროთათვის სამოქმედო გზის ფართოდ გაკაფვა და დაწინაურება ძნელი იყო. ამიტომაც არის, რომ მაშინ, როდესაც ადამიანის ღირსების ქება სურდათ, ამბობდნენ ხოლმე „გუარიანი“-აო (ისტორი და აზმნი *628 და 631, გვ. 405 და 410). თამარ მეფის ისტორიკოსს აღნიშნული აქვს მაგ. რომ საქართველოს სახელოვანმა გვირგვინოსანმა „უბოძა მექუტუქლეთუხუცესობა დიდსა და გუარიანსა კაცსა ვარდანის ძესა“-ო (ისტორი და აზმნი *631—632, გვ. 410).

ამავე შეხედულებაზე იყო დამყარებული სახელმწიფოს მკვიდრთა ორ მთავარ ჯგუფად დაყოფაც: ერთს შეადგენდნენ „გუარიანი“, მეორეს — „უგუარონი“ (ისტორი და აზმნი *628, გვ. 405). თუ საქართველოს საზოგადოებრივ დანაწილების ამ ორს ტერმინს დავაკვირდებით, დავრწმუნდებით, რომ პირველს საპატიო და გავლენიანს ჯგუფს „გუარიანი“ იმიტომ ეწოდება, რომ თვითოეული მათგანი ამა თუ იმ გვარის შვილი იყვნენ, ხოლო პატივსა და ძალას მოკლებულს ჯგუფს ეკუთვნოდნენ ისეთი პირნი, რომელნიც „უგუარონი“ იყვნენ და მხოლოდ თვითონ პირადად გამოდიოდნენ პირველად სამოღვაწეო სარბიელზე.

თუმცა უკვე ბაგრატ III-ითგან მოყოლებული საქართველოს მეფეები დაუცხრომლად ცდილობდნენ, რომ სახელმწიფო და სამოხელეო ასპარეზზე მოხელეთა საგვარეულო ღირსებას კი არა ჰქონოდა მნიშვნელობა, არამედ მათ პირადს თვისებებს და ღვაწლს. დავით აღმაშენებელმა და ვიორგი III-ემ თავიანთი წადილი და პოლიტიკა განახორციელეს კიდევ, მაგრამ ცხოვრებაში „გვარიაობას“ დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. უეჭველია იმ დროს ყველანი დიდად აფასებდნენ, თუ რომ ადამიანი „გვარიანი“ და „მსახურებული სახელი“-ს შილი იყო. თვით მეფეებიც რასაკვირველია მათ დააწინაუ-

რებდენ, ქედფიცხელობისათვის რომ თავი. დაენებებიათ, განსაკუთრებით, როდესაც სამსახურშიაც ნიქსა და ერთგულებას გამოიჩენდენ.

რამდენად აფასებდენ მაშინ იმას, რომ ადამიანს პირად ღირსებასთან ერთად „გურიანი“-სა და „მსახურეული სახლი“-ს (ისტ'ნი და აზმ'ნი *628, გვ. 504) შვილის სახელი ჰქონოდა, ძველი და „საჩინო გვარი“-ს (უამთაალ, *862, გვ. 706) შთამომავლის შარავანდელით ყოფილიყო მოფენილი, შემდეგი საგულისხმო გარემოებაც ნათლად ამტკიცებს. თვით ისეთი პირებიც-კი, რომელნიც წარჩინებულისა და ძველი საგვარეულოს შვილნი არ იყვნენ, რა წამს სამოხელეო სარბიელზე დაწინაურდებოდენ, ცდილობდენ როგორმე თავიანთთვის საპატიო გვარისშეილობა მოეპოვებიათ და გარდმოცემა შეეთხზათ. ამ მხრივ მეტად დამახასიათებელია, რომ მხარგრძელნი, რომელნიც სომეხ ისტორიკოსთა ცნობისამებრ ქურთების შთამომავალნი ყოფილან (იხ. ქ'ლი ერის ისტორია II, 584—585), მაინც ამტკიცებდენ და თვით თამარ მეფის ისტორიკოსიც-კი დაურწმუნებიათ, ვითომც ისინი სპარსეთის განთქმული მეფის არტაქსერქსის, მხარგრძელად წოდებულის, შთამომავალნი ყოფილიყვნენ (ისტ'რნი და აზმ'ნი *718, გვ. 525—526).

რაკი გვარისშეილობა ხალხში და ცხოვრებაში ასეთ მნიშვნელოვანი იყო, ცდილობდენ, რომ გვარს ძველის, „მსახურეული“ და „საჩინო“-ს სახელი ჰქონოდა მოხვეჭილი. ყოველი გვარისშვილი მოვალე იყო თავისი გვარის კარგი სახელი არ გაეფუჭებინა და არ გაეტეხა იმიტომ, რომ რაკი სააუგო ხმა გაერცელდებოდა, მთელი საგვარეულოს ღირსებაც დაეცემოდა: მან რასაკვირველია იცოდა, რომ „ყოველის მისის სამძახისი საქციელით „წარკლები ს გვარი“ მისი (უამთაალ. *837, გვ. 682).

წაა შეშანიკის მარტვლობა ამტკიცებს, რომ უკვე მე-V-ე საუკუნეში საქართველოში „სახლი“ მარტო საგვარეულოსა და გვარს კი არ ნიშნავდა, არამედ ერთ-ცოლქმრობაზე დამყარებულ ოჯახსაც (იხ. ქ'ლი ერის ისტორია I, 232). შემდეგში ხომ ამგვარი მნიშვნელობა უფრო და უფრო უნდა განმტკიცებულიყო. ასეც მომხდარა. იოანე საბანის ძეს მაგ. იქ, სადაც აღნიშნული აქვს, რომ ნერსე ერისმთავარმა თავისი ოჯახობა აფხაზეთში გახიზნა, ასე უწერია: „წარგზავნეს... დედაჲ და ცოლი და შვილნი და მონაგები და ყოველნი სახლისა მისისანი“-ო (ც'ა ჰაბოფსი 18,—გ). ოჯახობის მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს „სახლს“ „მატიანე ქართლისაჲ“-ს შემ-

დღეს ცნობაში: ბულა თურქმა „განაღო კარი დარუბანდისა და გადმოიყვანა ხაზარნი სახლი სამასი და დასხნა იგინი ზანქორს, დარიალანით გამოიყუანა ოვსნი ვითარ სახლი ასი“-ო (*444—445, გვ. 222). ძნელი დასაჯერებელია სიმრავლის გამო, რომ ბუღას 300 საგვარეულო ხაზარი და 100 საგვარეულო ოსი გადმოესახლებინა, ამიტომ საფიქრებელია, რომ აქ მემატიანეს ოჯახობაზე აქვს ლაპარაკი.

მაგრამ „სახლის“ თავდაპირველი მნიშვნელობა აქა-იქ მაინც შერჩენილია და ზოგჯერ წინანდებურად გვარსა ჰნიშნავს. უეჭველია, მაგ., რომ „მოკცევაჲ ქართლისაჲ“-ს მატიანეში საგვარეულოებზეა საუბარი, როდესაც მერმინდელის, ისტორიული ქართლის დასახელების ამბავია მოთხრობილი. მემატიანე ამბობს, რომ აზომ პირვანდელის, სადღაც სამხრეთით მდებარე ქართლითგან ამიერკავკასიაში მდებარე ქართლში დასამკვიდრებლად „წარმოიყუანა რვაჲ სახლი და ათნი სახლნი მამა-მძუძეთანი“ (3 ქა4, —გ). იმავე იოანე საბანის ძის თხულებაკი-კი, სადღაც სიტყვა „სახლი“ ოჯახის შესატყვისად არის ნახმარი, ამტკიცებს, რომ მაშინაც „სახლს“ ყოველთვის ერთ-ცოლქმრობაზე დამყარებული ოჯახივით ვიწროდ არა ჰქონია საზღვრები შემოფარგლული და მახლობელ ნათესავეებსაც ჰგულისხმობდა. მას მაგ. ნათქვამი აქვს: „მაჰდი ამირა მუმნმან... სტეფანოზ ძე გურგენისი, დისწული ნერსისი, ნაცვლად დედის ძმისა თვსისა (დაადგინა) ერისმთავრად ქუეყანასა ამას ქართლად. მაშინ მხიარულ იქმნა ნერსე, რამეთუ უფლებად იგი (ერისმთავრობისა) სახლისა მისისაგან არა განაშორა ღმერთმან“ (ცა ჰაბოასი 20). მაშასადამე დისწულიც ნერსეჲს სახლის წევრად შეიძლებოდა ჩათვლილიყო და ითვლებოდა კიდევ.

სახლ-ოჯახის, განსაკუთრებით-კი ერთს ჰერ ქვეშ მცხოვრებ სახლობის აღსანიშნავად და მოსახლეობის აღმნიშვნელ ტერმინად მიღებული იყო სიტყვაც „კომლი“ (იხ. ს.ქს ეკონ. ისტორია I, 16—17).

დასასრულ მოსახლეობის თვითოეულ წევრს განცალკევებულად, საქართველოს თვითოეულ მკვიდრს განმარტოებით „სული“ ეწოდებოდა. ეს ტერმინი უუკნინესის ერთეულის გამოხატულებაა. როდესაც უნდოდათ ეთქვათ ამდენი და ამდენი ადამიანიო, სწორედ მაშინ ამის გამოსატყმელად „სული“ იხმარებოდა. „მატიანე ქართლისა“-ში მაგ. აღნიშნულია, რომ 1068 წ. საქართველოში სელჩუკიანთა

შემოსევის დროს „მოისრა და ტყუე იქნა ურიცხვი სული ქრისტიანეთა“ (*500, გვ. 271). ხოლო წყალდიდობის დროს მოვარდნილმა მტკვარმა „წარიღო მრავალი სული“-ო (იქვე. *572, გვ. 272). ქართ. ჟამთააღმწერელსაც ნათქვამი აქვს, რომ მიწისძვრის დროს „სამცხეს ურიცხვი სული მოსწყდა“ (*881, გვ. 724). „იხილეთ რაოდენი სული ქრისტიანე სიკუდილსა მიეცემის“ თათართაგანო, სწერია იმავე ისტორიკოსის თხზულებაში (ჟამთააღმწ. *895, გვ. 737).

§ 3. საზოგადოებრივი და წოდებრივი დანაწილება.

საქართველოს მკვიდრნი მარტო თემობრივ და ტომობრივ კი არ ყოფილან დანაწილებულნი, არამედ სოციალურადაც რამდენსამე ერთეულად იყვნენ დაყოფილნი. იმგვარადვე, როგორც ეროვნული გრძნობა ჩვენი სამშობლოს სხვადასხვა კუთხისა და ტომის შვილს ერთსხეულად ჰქმნიდა და აერთებდა, საზოგადოებრივი მდგრადობა და წოდებრივი კუთვნილება საქართველოს მცხოვრებთ ტომობრივ-თემობრივობის მიუხედავად რამდენსამე განსაკუთრებულ ერთეულად აყალიბებდა. წოდებრივი და საზოგადოებრივი ერთობის გრძნობა მეტადრე მაღალ წოდებათა და მმართველ ჯგუფების წრეებში იყო ძლიერი. საერთო მიზანი და ინტერესი მაღალი წოდებისა და საზოგადოებრივ ჯგუფის წევრებს ზოგჯერ უფრო მკიდროდ აკავშირებდა, ვიდრე თვით ეროვნული გრძნობაც-კი და ჯგუფობრივი და წოდებრივი გამორჩენის წადილი ზოგჯერ ეროვნულ თვითშემეცნებასაც სკარბობს ხოლმე.

სოციალური და წოდებრივი დანაწილება სხვადასხვა ნიადაგზეა აღმოცენებული და სხვადასხვა მიზეზით არის წარმოშობილი, ეს ცხადია, მაგრამ უმეტეს შემთხვევაში ჩვენ ამის შესახებ ან მეტად მცირედი ცნობები გვაქვს, ან სრულებით არაფერი ვიცით. ჯერ-ჯერობით ჩვენთვის ისიც დიდი საქმე იქნება, თუ შევძელით და გამოვარკვიეთ, რა-და-რა წოდება და რამდენი და რომელი სოციალური ჯგუფები არსებობდნენ მაშინდელ საქართველოში. მათი წარმოშობის ისტორიის გამოკვლევა მხოლოდ მომავალში იქმნება შესაძლებელი, როდესაც საამისო ცნობები აღმოჩნდება.

არსებობდა თუ არა მაშინ წოდების ცნების აღსანიშნავად საგანგებო ქართ. ტერმინი, არა სჩანს: შენახულ ძეგლებში არ გვხვდება. საგანგებოდ უნდა აღნიშნული იყოს, რომ იმ დროინდელ საქარ-

თველოში, როგორც ქვემოთ იქნება გამორკვეული, ისეთი საზოგადოებრივი ერთეულებიც მოიპოვებოდნენ, რომელნიც თუმცა წოდებად ვერ ჩაითვლებიან, მაგრამ წოდებრივობისათვის დამახასიათებელი ზოგიერთი თვისებები ებადათ, თითქოს წოდებისა და საზოგადოებრივ წრის შუა იდგენ.

მოსახლეობის თვისების მიხედვით სახელმწიფო ორ მთავარ ნაწილად იყოფებოდა: ქალაქად და სოფლად. ეს აზრი მშვენიერად არის გამოთქმული ქართ. ეპითაღმწერელის შემდეგს ცნობაში. როდესაც მონღოლთა ყაანი დავით მეფეს და მის ერთგულს მოყმეს სარგის ჯაყელს ქართველთა განდგომის მიზეზს ეკითხებოდა, სარგისმა უპასუხაო: არღუნ ნოინის მიერ საქართველოში დადგენილმა ხოჯა აზიზმა „მიიღო მეფობა დავითისი: ქალაქი და სოფელი“ და ამის მოთმენა შეუძლებელი იყოო (ეპითაღ. *839, გვ. 684).

იმისდა მიხედვით, თუ სად ჰქონდა ადამიანს მუდმივი ბინა და. სადა ცხოვრობდა, მას „მსოფლიო“, ან „მდაბიორო“ ეწოდებოდა, როდესაც სოფლის მცხოვრები იყო, და „მოქალაქე“ ერქვათ თუ ქალაქის მცხოვრებად ითვლებოდა.

სოფლელებად, რომელთაც გიორგი მერჩულის სიტყვით საერთოდ „მსოფლიონი ერისკაცნი“ ჰქვიან (ც^ა გვ^ლ ხნთ^ლსა, გვ. ი^ა 43) „ერნი მსოფლიონი“ (ც^ა და უწყება), ხოლო. თვითოეულს „მსოფლიოა“ (ც^ა მ^აფსა დო^ასი *557, გვ. 325), ან „ქატი მდაბიოა“ (ც^ა გვ^ლ ხნძო^ლსა, ნე წ^ად^ა) ეწოდებოდა, მხოლოდ თავდაპირველად თუ იგულისხმებოდნენ დაბის ან სოფლის ყველა მცხოვრებნი და მეკიდრნი საზოგადოებრივ მდგომარეობისდა მიუხედავად, თორემ შემდეგში, და უკვე გიორგი მერჩულის თხზულებაშიაც-კი,—ამ სიტყვას და ტერმინებს აზრი და მნიშვნელობა შეეცვალათ და როდესაც ამ სიტყვებს ხმარობდნენ ხოლმე, ჰარტო დაბის ან სოფლის მოსახლეს-კი არა ჰგულისხმობდნენ, არაჲდ ისეთ პირთ, რომელნიც საზოგადოებრივ ცხოვრებაში. დაბლა იდგნენ, დაბალ წოდებრივ, ან საზოგადოებრივ წრეს ეკუთვნოდნენ. მ მხრივ საყურადღებოა, რომ რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების ეგლის წერაში ნახმარი ტერმინი „მდაბიორო“ (ქები II, 68,) უმცა აზნაურის გვერდით არის დასახელებული, მაშასადამე წოდებათა ჯგუფშია მოთავსებული, მაგრამ აზნაურის მოწინააღმდეგე იქნებად არის გამოხატული. იქ მაგ. ნათქვამია: „ვამცნებთ ყოველ-ა, დიდსა და მცირესა, მდიდარსა და გლახკას, მეფესა და მთავარ-

სა, აზნაურსა და მდაბიორსა, მღელთა და უმღელთა, მოწესეთა და ერისკაცთა“ და სხვათ, რომ მვენე სენსა თავი დაანებონო (ქეტი II, 68₂ - 4). ამ წინადადებაში ცნებათა რამდენიმე ჯგუფია დასახელებული: საზოგადოებრივ მდგომარეობის (დიდი და მცირე), ქონებრივ მდგომარეობისა (მდიდარი და გლახაკი), სახელმწიფო უფლებრივ მდგომარეობისა (მეფე და მთავარი) და წოდებრივ მდგომარეობისა (აზნაური და მდაბიორი) და სხვათა. ამასთანავე თვითოეულს ამ ცნებათა ჯგუფთაგანში ორი უკიდურესი, მაღალი და დაბალი, წერტილია აღნიშნული და ამის გამო აზნაურს ვითარცა წოდებათა შორის პირველს დაპირდაპირებული ჰყავს „მდაბიორი“, რომელიც მაშასადამე აქ უკვე წოდებრიობის ან საზოგადოებრივ წყობილების დაბალ საფეხურზე მგოდმარედ არის ნაგულისხმევი. ეფრემ მცირეს თხზულებებიც ამტკიცებენ, რომ „სოფლური“ და „მსოფლელი“ უკვე საზოგადოდ დაბალხარისხოვანს, მარტივს და ღირსება-მოკლებულს რამეს ნიშნავს. როდესაც ეფრემ მცირეს უნდოდა ეთქვა თხზულება მარტივი და ჯობალო ენით არის დაწერილიო, ამ აზრის გამოსახატავად მას ნახმარი აქვს „სოფლური სიტყუა“: „სოფლურითა სიტყვთა“, „ენითა მსოფლელთაჲთა“ არის ნაწერიო (იხ. ისტორიის მიზანი და მეთოდები I).

ამგვარადვე თუმცა ტერმინი „მოქალაქე“ თავდაპირველად მხოლოდ ქალაქის მკვიდრ მცხოვრებს ჰნიშნავდა და ამ მხრივ „მსოფლიო“-სი ზე „მდაბიორ“-ის საწინააღმდეგო ცნების აღმნიშვნელი იყო ისე, რომ დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსიკ-კი მათ თითქოს ერთიმეორეს უპირდაპირებს, დიდებული მეფის დროს „ვერც მსოფლიო ვინმე, ვერც მოქალაქე“ უწესოების ჩადენას ვერა ბედავდენო (ცა მფსაღთსი *557, გვ. 325), მაგრამ იმ ხანაში, რომელსაც ვიკელევთ, რასაკვირველია, ამ სიტყვას ასეთი ფართო და საზოგადო აზრი აღარა ჰქონდა. მაინც-და-მაინც საეკეოა, რომ მაშინ ვისმე მაღალი, წარჩინებული ადამიანისათვის, დიდებულ აზნაურისათვის მაგ., თუნდაც რომ მას მუდმივი ბინა რომელსამე ქალაქში ჰქონოდა, მოქალაქის სახელი ეწოდებინა. მოქალაქენი თუმცა მაშინ ვგონებ ჯერ ერთს წოდებას არ შეადგენდენ, მაგრამ მაინც საკუთრივ ქალაქის მკვიდრთა საშუალო წრეებს ეწოდებოდა. ამნაირი მნიშვნელობა აქვს ალბათ ამ ტერმინს ქართ. ჟამთააღმწერელის შემდეგს მოთხრობაში. როდესაც არლუნ ყაანმა დიმიტრი II დააქერინა და მისი ქონების ჩამორთმევა ბრძანა, გამოგზავნილმა კაცებმა საქართველოს დედაქალაქითგან „წარიღეს ყოველი, არარა დაშთა რამეთუ მოქალაქა“.

ქეთაცა უწყოდეს საგანძურანი მეფისანი და შინაგამცემელ იქმნეს“-ო (ჟამთააღმ. * 898—899, გვ. 739). აღსანიშნავია, რომ მოქალაქეთა შესახებ ძველს ქართულ საისტორიო მწერლობაში მეტად ცოტა და უშინაარსო ცნობები მოიპოვება. ამის გამო მოქალაქეთა ვინაობისა და რაობის შესახებ მსჯელობაც ნაადრევია.

წა შუშანიკის მარტვლობა ამტკიცებს, რომ მე-Ⅴ-ე საუკუნეში აღმოსავლეთ საქართველოს მკვიდრნი ორ მთავარ ჯგუფად იყოფებოდნენ. მაშინ ყოფილან „აზნაურნი და უაზნონი სოფლისა ქართლისანი“ (ს. გორგაძის გამ. 20₃₄—₃₅).

„აზნაური“ და „აზნაურებაჲ“ ძველს ქართულ მწერლობაში თავისუფალს და თავისუფლებას ნიშნავდა. ეს ნათლად მტკიცდება საღმრთო წერილის ქართ. თარგმანითაც. კორინთელთა მიმართ მე-2 ეპისტოლეს სიტყვებში „სადა სული უფლისა, მუნ აზნაურება არს“ (თავი 2₁₇) „აზნაურება“ ბერძნულ დედნის „ელევთერია“-ს უდრის, რაც თავისუფლებას ჰნიშნავს. ამგვარადვე გალატელთა მიმართ ეპისტოლეს ქართ. თარგმანის „აზნაურები თა მით, რომლითა ქრისტემან „განგააზნაურნა“-ო (თ. 5) ბერძნული დედნის იმავე ზემომოყვანილს ბერძნულს სიტყვას „ელევთერია“-ს და ზმნას „ელევთერიაზე“-ს უდრის, პირველი „თავისუფლება“-ს, ხოლო მეორე „განთავისუფლება“-ს ჰნიშნავს. გრიგოლ ხანძთელის ცნობით, სადაც საღმრთო წერილის ეს ადგილებია ამოწერილი, ავტორს შემდეგის თავისი სიტყვების დასასაბუთებლად აქვს მოყვანილი: „პოვეს კაცთა თავისუფლებაჲ“-ო (ც^ა გგ^ლ ხნძთ^ლსჲ, გვ. მ₁₇—₁₈). მაშასადამე აქაც „აზნაურებაჲ“ თავისუფლებად არის ნათარგმნი. „სახისამეტყუელ“-ის ქართ. თარგმანშიც გააზნაურება განთავისუფლებას უდრის (TP. VI, 19₃₃).

ზემოთქმულის შემდგომ ცხადია, რომ „აზნაურნი და უაზნონი სოფლისა ქართლისანი“-ც ამისდა გვარად უნდა გავიგოთ, ესე იგი „თავისუფალნი და უთავისუფლონი ქართლისანი“-ო. მაშასადამე „აზნაური“ მნიშვნელობით თავისუფალს უდრის. თვით სიტყვა „თავისუფალი“-ც გვხვდება დამოუკიდებელის მნიშვნელობით ძველ ქართ. მწერლობაში (იბ. ნ. მარის Физиологи TP. VI, გვ. XXXVI, შენ. 1).

თუ ქართ. ტერმინს („თავისუფალი“) ჩაუვკვირდით, ამ სიტყვის თავდაპირველი მნიშვნელობა ცხადი იქნება: ის იყო, „თავისუფალი“, ვინც თავისის თავის უფლად, ან ბატონად იყო, ვისაც ბატონი, ან უფალი არა ჰყავდა და ბატონს არ ემორ-

ჩილებოდა. ამიტომ ქართ. ტერმინი „აზნაური“, ან „თავისუფალი“ რომაული სამართლის „*persona sui juris subiecta*“-ს (Gaius 1,48 apud P. R. Giraud. Droit Romain V გამოცემა, გვ. 94, შენ. 1) უდრის, ხოლო „უაზნონი“ იქმნებოდა *personae alieno juris subiectae*, რომელნიც თავიანთ თავის უფალნი-კი არ არიან არამედ რომელთაც სხვა ჰყავთ უფლად.

მაგრამ რომ უკვე მე-1-ე საუკ-ში „აზნაური“ მარტო საზოგადო. ცნების, „თავისუფალი“-ს აღმნიშვნელი-კი არ იყო, არამედ ამასთანავე საწოდებრიო სახელად და ტერმინად იქცა, ამას წა შუ-შანიკის მარტვლობაც ამტკიცებს. იქ მოხსენებული არიან „აზნაური“ დიდ-დიდნი“ (ს. გორგაძის გამ. 20, ³³). მაშასადამე აზნაურთა შორისაც განსხვავება იყო ეს წოდებაც უკვე ხარისხებრ დანაწილებული ყოფილა. უმაღლესი საფეხური „დიდ-დიდ აზნაურებს“ სჭერიათ. შემკველია „მცირენი“-ც იქმნებოდნენ.

შესაძლებელია, რომ ვახტანგ გურგასლის დროსვე აზნაურთა წოდების უფრო რთული ხარისხებრივი დანაწილებაც ყოფილიყო, მაგრამ მხოლოდ შემთხვევით არ იყოს ცნობები შენახული. ხოლო იმ ხანაში, რომელიც ამ ჟამად ჩვენი კვლევის საგანს შეადგენს, ყოველ ექვს გარეშეა; რომ აზნაურთა წოდებას რთული და სხვადასხვა შემადგენლობა ჰქონდა.

მართალია ამ დროსაც იყვნენ დიდ აზნაურთა მსგავსნი „დიდებულნი აზნაურნი“ (ც^ა გგ^ლ ხნძ^ლს^ა, აგ., მტ^ნე ქ^ა* 487, გვ. 260. ისტ^რნი და აზმანი* 640, და 649, გვ. 421 და 435), მაგრამ ამ აზნაურთა „დიდებულება“ (ც^ა გგ^ლ ხნძ^ლს^ა, კვ), როგორც ეტყობა, სხვა თვისებმსა იყო. გიორგი მერჩულის თხზულება გვიჩვენებს, თუ როგორ უნდა გვესმოდეს ეს სიტყვა და ჩვეულებრივ საითგან მომდინარეობდა დიდებულება. „იყო ვინ-მე აზნაური დიდებულნი წინაშე აშოტ კურაპალატისა და ერქუა მას სახელი გაბრიელ დაფანჩული“-ო, მოგვითხრობს გიორგი მერჩული (ც^ა გგ^ლ ხნძ^ლს^ა იბ, § 9, —). მაშასადამე აზნაური დაფანჩული მესხეთის მთავრის წინაშე და მის მიერ ყოფილა დიდებული. ეს საკითხი, თუ რა იყო დიდებულება და ვინ უნდა ყოფილიყო დიდებული აზნაური, უფრო დაწვრილებით ქვემოთ იქმნება განხილული. აქ ჩვენთვის ისიც საკმარისია, რაკი დავრწმუნდით, რომ აზნაურთა შორის ერთის განცალკევებული წრის გამოყოფა მეფის წინაშე და მსახურებითაც ყოფილა გამოწვეული.

თუნდაც დიდებულ აზნაურებს თავი რომ დავანებოთ, მაინც აზნაურთა შემადგენლობა IX—XIII ს.ს. სხვადასხვა გვარი და რთული დარჩება. ზოგი იყო „ნათესავით აზნაური“ (გ. მერჩული. ც¹ გგ¹ ლ ხნძ¹ თლსა, ლგ), ანუ ჩამომავლობით იყო აზნაური და არა მეფის წყალობით აღზეებული. გიორგი მერჩულს მაგ. ნათქვამი აქვს: „იყო ეამსა მას ხანძთას წინამძღურად მამაჲ არსენი ნათესავით აზნაური“-ო (იქვე, ლგ¹¹—²²). ჩამომავლობით აზნაური იყო სწორედ „გუარიანი“, მისი წოდებრივი ღირსება მისის გვარის აზნაურობაზე იყო დამყარებული და მასაც მხოლოდ გვარიშვილობით ჰქონდა აზნაურობა დამკვიდრებული.

საფიქრებელია, რომ „ნათესავით აზნაური“, ანუ მემკვიდრეობით მქონებელი აზნაურობისა სწორედ იმ „აზნაურთა მემამულეთა“ ჯგუფს ეკუთვნოდა, რომელნიც გიორგი II-ის სიგელში არიან მოხსენებულნი (შიო მლ. ისტ. საბ., 12; ს. კაკ. შიო მლ. სამი სიგ. 5).

ძველს ქართულში სიტყვა „მემამულე“ ჰნიშნავდა მემკვიდრეს, ისეთ პირს, რომელსაც ჩამომავლობით რაიმე უფლება ეკუთვნის. მაგ. „მატიანე ქართლისაჲ“ ამბობს, რომ როდესაც ბაგრატ IV ტფილისი აიღო, „არა დაიჭირა ბაგრატ თვსად ტფილისი“, არამედ მახლობელი ადგილები შეინარჩუნა მხოლოდ. რაც შეეხება საქართველოს დედა-ქალაქს, მეფემ „შემოიყუანა ტფილისად მემამულე სახელით სითილ არაბი და მისცა მას ტფილისი“-ო (*505, გვ. 274—275).

მემატიანეს სიტყვების მნიშვნელობა რომ ჩვენთვის უფრო აღვილი გასაგები იყოს, უნდა გავიხსენოთ, რომ ზემომოთხრობილ ამბავზე უწინარეს, ჯერ კიდევ 1046 წ. ადრე ტფილისის ამირა მომკვდარიყო და ტფილელმა ბერებმა ბაგრატ IV მიიწვიეს ტფილისში (ქლი ერის ისტორია II), მაგრამ ბაგრატმა ტფილისი სამუდამოდ ვერ შეინარჩუნა და ტფილისის ამირობა კვლავ განახლდა. 1068 წ. სპარსეთის სულტანმა საქართველოში შემოსევის დროს, ტფილისი თავის ერთგულს მოკავშირეს განძის პატრონს ფადლონს მისცა (იქვე, II, მაშასადამე საქართველოს მეფის მოყმე-ამირასთვის, რომელსაც ამირობა მემკვიდრეობით ეკუთვნოდა, სულტანს ჩამოუერთმევია. როგორც ეტყობა ის ამასთანავე განდევნილიც ყოფილა. როდესაც ქართველებმა გათამამებული ფადლონი დაატყვევეს, მაშინ მან ტფილისის ამირობაც დაჰკარგა. ხოლო ბაგრატ მეფემამო თითონ კი არ დაიჭირა ტფილისი, არამედ მოიწვია „მემამულე“ ანუ ტფილისის ამი-

რათა შთამომავალი, რომელსაც უფლება ჰქონდა მემკვიდრეობით ამირობა მიეღო, და ის დასვაო. თამარ მეფის ისტორიკოსსაც აქვს ეს სიტყვა „მემამულე“ ნახმარი და იმავე კანონიერი მემკვიდრის მნიშვნელობით. გიორგი III-ემ 1161 წ. კ. ანისი რომ აიღო, წინანდელი გამგის შედადიანის გვარის შვილს-კი არ დაუბრუნა და ჩააბარა, არამედ თვითონ დაიქირა (ქლი ერის ისტორია II). მაგრამ რაკი მაჰმადიანთა მფლობელნი გააფთრებით ებრძოდნენ ამ ქალაქს, რომ კვლავ მაჰმადიან მმართველთა ხელში ჩაეარდნო, ბრძოლით მობეზრებულმა გიორგი III ზავის მოზოვნელს მტერს წინააღმდეგობა არ გაუწია და „უბოძა ანისი თვსისავე მემამულესა და ითაყუანა თავისა თვსისა ყმად“-ო, ამბობს ქართ. ისტორიკოსი (ისტორი და აზნა * 610, გვ. 381—382). როდესაც გიორგი III-ეს კ. ანისი აუღია, მაშინ ანისის მმართველად შადადის ძმა თადლუნი ყოფილა (ქლი ერის ისტორია II). დაზავების დროს-კი საქართ. მეფეს ანისი უწყალობნია მაჰმუდის შვილის არსლანისათვის (იქვე, II), რომელიც ალბათ შედადიანთა ნათესავი და ჩამომავალი ყოფილა და ამის გამო მათ უფლებათა კანონიერი მემკვიდრეც. მაშასადამე „აზნაურნი მემამულენი“ მაშინ ისეთ აზნაურებს შეიძლებოდა რქმეოდათ სახელად, რომელთაც აზნაურობა მემკვიდრეობით ეკუთვნოდათ და წინაპართაგან დამკვიდრებული ჰქონდათ, ანუ რომელნიც „ნათესავით“ აზნაურნი იყვნენ.

„მემამულე“ აზნაურთა გარდა იყვნენ „აზნაურნი მოსაკარგავენი“, რომელნიც გიორგი II სიგელში „მემამულეთი“-გან განცალკევებით არიან დასახელებულნი (შიო მლ. ისტ. საბ., 12.—ს. კაკ. შიო მლ. სამი სიგ., 5). ამიტომ საფიქრებელია, რომ „აზნაურნი მოსაკარგავენი“ მაინც-და-მაინც „მემამულეთი“, ანუ ჩამომავლობით აზნაურთა ჯგუფს არ ეკუთვნოდნენ. „სქლოს ეკონომიურ ისტორია“-ში მოყვანილია დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსის ერთი ცნობა, რომლის საშუალებით ირკვევა, რომ „მოსაკარგავე“ თითქოს გადასახადების ამკრებს ნიშნავდა. „ვისრამიან“-ის ქართ. თარგმანშიც გვხვდება ეს სიტყვა და იქ¹ ნათქვამია: „რამინმა კელწიფეთა და დიდებულთა საკარგავი მოუმატა და მათგან სათაფისო ერთგულობა და სამსახური მოიმატა“-ო (ვისრ. 449, ქვ.)-

¹) ეს ამონაწერი განსვენებულმა ი. ყიფშიძემ გადმოცა, 1915 წელს.

ამ წინადადების მიხედვით, „საკარგავი“ თითქოს მოხელეთა სარგოს უნდა უდრიდეს.

მაშასადამე ცხადია „აზნაურთა მოსაკარგავეთა“ რაღაც საქმე უნდა ჰქონოდათ „საკარგავ“-თან, მაგრამ მხოლოდ ამის ამკრები მოხელეები იყვნენ, თუ მათაც ეძლეოდათ „საკარგავი“ ვითარცა სამოხელეო სარგო, ამის თქმა შეუძლებელია.

„აზნაურნი მოსაკარგავენი“ მაშასადამე მოხელე აზნაურთა ჯგუფის შემადგენელნი უნდა ყოფილიყვნენ. იმისდა მიუხედავად, რომ „აზნაური“ თავდაპირველად თავისუფალსა ნიშნავდა, ვერც აზნაურები გადურჩნენ ყმობის უღელს. ამის გამოა, რომ გიორგი მერჩულის თხზულებაში მოხსენებულია „აზნაური მეფისაჲ“ (ც^ა გვ^ლ ხანძთლისაჲ იგ.). ის მაშასადამე მეფის აზნაურია, ამავე დროს იგი იმავე ნაწარმოებში დიდებულ აზნაურადაც იწოდება.

მაგრამ მარტო მეფის აზნაურები-კი არ იყვნენ, დიდებულ ხელისუფლებს, ერისთავთა-ერისთავებსა და სხვებსაც ჰყოლიათ აზნაურნი. ვაჰანის მონასტრის 1212—1227 წ. ტიბიკონში მაგ. მოხსენებულნი არიან მხარგრეღლის „სახლისა აზნაურნი... ნამსახური... და საპატიაჲ აზნაურის შვილი“ (შიო მღ. ისტ. საბ. 41). ქართ. ჟამთააღმწერელიც ასახელებს ჯერ სამცხის მთავრის სარგისის „აზნაურის შვილთ“, მის ყმებს (* 841 — 842, გვ. 687), შემდეგ „აზნაურთა ბექასათა“ (* 884, გვ. 727). ცხადია, სულ სხვა საზოგადოებრივსა და უფლებრივ მდგომარეობაში უნდა ყოფილიყვნენ აზნაურნი „მემამულენი“, „დიდ-გუარიანი“ აზნაურები და ყმა-აზნაურნი, თუნდაც აზნაურნი მეფისანი.

თავისუფალი და გვარიანი აზნაურნი საქართველოს გავლენიან წოდებას შეადგენდნენ. მათ დიდი ქონებრივი ძალაც ჰქონდათ და რასაკვირველია სამხედროც, განსაკუთრებით, ერთ ჯგუფთაგანს. აჰ მხრივ, საყურადღებოა რომ აზნაურნი ორ ჯგუფად იყოფებოდნენ: სუმბატ დავითის ძის სიტყვით აზნაურნი თურმე „რომელნიმე ციხეთა [უფალნი] და რომელნიმე უციხონი“ ყოფილან (ც^ა და უწყბა, * 589, გვ. 359). „ციხეთა უფალნი კაცი“, ან დიდებულინი (მტ^ნე ქ^ა * 486, გვ. 260 და * 499, გვ. 270) ისეთ პირებზე ამბობდნენ ხოლმე, რომელთაც საკუთარი ციხე ჰქონდათ და ფლობდნენ. ადვილი წარმოსადგენია, თუ რამდენად ციხეთა უფალნი აზნაურნი ძლიერნი და გავლენიანი უნდა ყოფილიყვნენ სხვებთან, განსაკუთრებით უციხოვებთან, შედარებით. ზემო ქართლის კათალიკოზის სამწყსოს სია ამტკიცებს, რომ ყოველს

დიდგვარიან აზნაურს თავისი რასაკვირველია საგვარეულო სასაფლაო, მონასტერი და კარის ეკლესია ცჰქონდა (დ. ბაქრაძე АИГА, გვ. 79—80).

აზნაურობა საქართველოს სახელმწიფო წოდებრივი წყობილების საერთო მოვლენა იყო და აზნაურნი საქართველოს ყოველ თემსა და კუთხეში იყვნენ: ქართლშიაც, ჰერეთ-კახეთშიც, მესხეთშიც, შავშეთშიც, აფხაზეთსა და სომხეთშიაც: ყველგან აზნაურები მოხსენებულნი არიან (მტნე ქა * 454—455, 456, 458, 463—464, 478 და 480 გვ. 231, 232, 234, 252 და 254; ცა მწესა ღთსი * 512, გვ. 281. ისტორი და აზმნი * 654, გვ. 440).

უძველეს დროს, განსაკუთრებით მეფობის მოსპობის შემდგომ აზნაურთა წოდებას უუდიდესი ძალა ჰქონდა საქართველოში: მაშინ თურმე „ეპყრა უფლება ქართლისა აზნაურთა“ (მქაა ქა, სამი ქკა 44), ქვეყნის შინაური საქმეების მართვა-გამგეობა მთხელში ყოფილა. აზნაურებს ამგვარი უფლება დიდ ხანს შერჩენიათ: სანამდის მეფობა არ განახლდა, „იპყრობდეს ქართლს აზნაურნი“-ო (მტნე ქა * 448, გვ. 225). აზნაურთა წოდებას შემდეგშიც დიდი ძალა ჰქონდა და სამეფოს საქმეებშიაც მათი თვალსაჩინო გავლენა ყოველ ეპქს გარეშეა. უცხოელებსაც კარგად სკოდნიათ ეს გარემოება, მეტადრე ბიზანტიის მთავრობის თოალს კარგად შეუნიშნავს და ხშირად ქართ. აზნაურთა მთელი ძალა და გავლენა თავის სასარგებლოდაც გამოუყენებია. სხვათა შორის ამ მხრივ დამახასიათებელია, რომ, როდესაც „ბერძენთა მეფემან ზემონი ქუეყანანი დავით კურაპალატს მისცნა“, ქართველთა მხრივ ერთგულების უზრუნველ-საყოფელად თურმე „აზნაურთა შეილნი მძევლად ითხოვა“ დავით კურაპალატისაგან (გ. მთაწმიდელი, ცა იწ და ეფთსი 6—7). საქართველოს მეფეებს რამდენჯერ გამოუცდიათ აზნაურთა წოდების ძლიერება და ქედ-ფიცხელობა (იხ. ქვევით, „მეფე“). ვინც საქართველოს სოციალურ ისტორიას ჩაკვირდება, ის მაინც ალბათ შეამჩნევს, რომ IX—X ს.ს. და XI—XIII ს.ს. შორის დიდი განსხვავებაა: IX—X ს.ში პოლიტიკურ ცხოვრებასა და ბრძოლაში აზნაურთა წოდების მაღალი წრე თითქმის მთლად იღებს მონაწილეობას, XI—XIII ს.ში-კი უკვე მხოლოდ დიდებულნი და წარჩინებულნი-ლა არიან ქვეყნის ბედის გადამწყვეტნი.

ცალკე წოდებრივ ჯგუფს შეადგენდნენ „მსახურნი“, მაგრამ აზნაურებივით ისინიც ერთგვარსა, და თანასწორუფლებიან გუნდს არ წარმოადგენდნენ. „მსახური“ (ც^ა ჰაბოჰსი 15₂₇—₂₈) ისეთ პირს ეწოდებოდა, რომელიც სხვასთან იყო რომელიმე საქმის, ან მინდობილობის გასაკეთებლად, და სასყიდლითა, ან სხვაგვარის გასამრჯელოთი მას ემსახურებოდა. ამიტომ მსახური მეფესაც ჰყავდა, მთავრებსაც და აზნაურებსაც. თვითოეულს მსახურთაგანს და მსახურთა ჯგუფს შეიძლებოდა საგანგებო საქმე ჰქონოდა ჩაბარებული. მაგ. ჰაბო ტფილელი, რომელიც ნერსე ერისთავთ-ერისთავს „შეეყო... მსახურად მისა“, თურმე ყოფილა „კელოვან კეთილად შემზავებელ სულნელთა მათ საცხებელთა“ (იქვე, 15₂₇—₂₈—16₁—₂), ალბათ ნერსეას სახლობისათვის, საპირფარეშო სულნელოვან საცხებლებს ამზადებდა. ზოგი გასაგზავნ-გამოსაგზავნად ჰყავდათ და იყვნენ ხოლმე „მსრბოლ გზათა შორთა“ (ც^ა სრ³⁶ ზრზმ¹⁵, 38).

როგორც უკვე აღნიშნული იყო, აზნაურებსაც ჰყავდათ მსახურნი: გაბრიელ ერისმთავრის ერთი „მსახურთაგანი“ მოხსენებულია გიორგი მერჩულის თხზულებაში (ც^ა გგ¹ ზნძ¹თლს¹² ივ₁₂—₁₃). ცნობილნი არიან „მსახურნი ერისთავთ-ერისთავისა მაგისტროზისა ლიპარიტისანი“ (ქ^ები I, 191). ვაჰანის მონასტრის ტიბიკონშიც მხარგრძელთა „სახლისა... მსახური“-ც არიან აღნიშნულნი (შიო მლ. ისტ. საბ. 41).

უეჭველია მსახურთავე ჯგუფს, მხოლოდ უმაღლესს, ეკუთვნოდნენ მთავრის „წინაშე მდგომელნი“ (ც^ა გგ¹ ზნძ¹თლს¹² ივ₁₂) და „ტაძრეულნი“ (ც^ა მ¹ფსა დთ¹სი * 530, გვ. 297 და ჯუანშერ, ც^ა მ¹ფსა ვატ¹ნგსი * 430, გვ. 209). ტაძრეულნი რომ მაღალის, აზნაურთა წოდებისა არ იყვნენ, შემდეგი გარემოებაც ამტკიცებს. ჯუანშერი ანბოზს, რომ არჩილმა „ყოველთა ტაძრეულთა მისთა მიუბოძა კახეთი და აზნაურ ყუნა იგინი“ (ც^ა მ¹ფსა ვატ¹ნგსი * 430, გვ. 209-210). თუკი მათი აზნაურ-ყოფა შეიძლებოდა, ცხადია, ტაძრეულნი აზნაურთა წოდების არ უნდა ყოფილიყვნენ.

უეჭველია „ვაჰარნი“ (1020 წ. მელქისედეკ¹ზის სიგ. ქ^ები II, 33. ც^ა მ¹ფსა დთ¹სი * 539, გვ. 305) ცალკე წოდებას შეადგენდნენ, მაგრამ რაკი ვაჰართა წოდებას მაშინდელი საქართველოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში ხან მცირედი, უფრო ხშირად არავეითარი გავლენა არა ჰქონდა, ამიტომ ქართ. იმდროინდელ საისტორიო

წყაროებში ვაქართა შესახებ თითქმის არაფერია შენახული. ამასთანავე რაკი საქართველოს დედაქალაქი ტფილისი ხანგრძლივ არაბ-სპარს ამირათა ხელში იყო და ტფილისის საამიროს შეადგენდა, ამიტომ სანამ დავით აღმაშენებელი ტფილისს საქართველოს შემოუერთებდა, ტფილისში და ღმანისშიც ვაქრები უფრო მაჰმადიანნი ყოფილან (ც^ა მფ^{სა} ღტ^{სი} * 539, გვ. 305). შემდეგ-ღი რასაკვირველია მდგომარეობა თანდათან შეიცვალა.

ვაქარნი ორ მთავარ ჯგუფად იყოფებოდენ: უმაღლეს წრეს ვაქართა შორის „დიდ-ვაქარნი“ (ისტ^{არ}ნი და აზ^მნი * 635, გვ. 415, ბაგრატ კურაპალატის სამართალის წიგნი. ვეფხის ტყაოსანი კაკ. 143₁₀₁₁—1022, 149₁₀₇₅—1077) შეადგენდენ. დიდ-ვაქართაგან ნიშნავდა მეფე მოსამართლეს (იხ. ს^ქს ეკონომიური ისტორია, 27-28). ამასთანავე ისინი სახელმწიფო საქმეებშიაც იღებდენ მონაწილეობას, იგზავნებოდენ დესპანებად უცხოეთში. თამარ მეფის დროს მაგ. „ერთი მკვდრთაგანი დიდ-ვაქარი ზანქან ზორაბაბელი“ ისეთი საპატიო და დიდმნიშვნელოვანი საქმისათვისაც-კი იყო არჩეული, როგორიც თამარ მეფისათვის საქმროს ჩამოყვანაა (ისტ^{არ}ნი და აზ^მნი * 635, გვ. 415).

დანარჩენს და უმრავლეს ჯგუფს რასაკვირველია „ვაქარნი“ შეადგენდენ. როგორც ჩანს, საკუთრად ვაქრებს საგანგებო ტანისამოსიც ჰქონიათ. შ. რუსთველს მაგ. ერთგან ნათქვამი აქვს:

„ყმა ვაქრულად იმოსებ ის, არ ჩაიცვამს არა მისსა“.

(კაკ. 144₁₀₁₁—კარიკ. 175₁₀₁₈).

ვაქართა ტანისამოსს „სავაქრო“ რქმევია. შოთას უკვდავ ქმნილებაში მაგ. სწერია:

„მე სავაქროსა ჩაეიცვამ, დავიწყებ ჯუბაჩობასა“-ო.

(კაკ. 142₁₀₁₂—კარიკ. 170₁₀₁₈).

ვაქრებს თავიანთი წყობილებაც უნდა ჰქონოდათ და უფროსიც ჰყავდათ, რომელსაც „ვაქართ-უხუცესი“ ეწოდებოდა (ვეფხის ტყაოსანი კაკ. 143₁₀₂₂, კარიკ. 173₁₀₁₈), ხოლო თვითონ ვაქრები ირჩევდენ მას, თუ მთავრობა ნიშნავდა, ამის შესახებ არავიციოთ რა.

მიუხედავად იმისა, რომ „ვაქრებს“ საერთო წოდებრივი სახელი ერქვათ, მათი მდგომარეობა ერთნაირი არ ყოფილა და მათ შორისაც დიდი განსხვავება იყო. თუ „დიდ-ვაქრები“ მაგ. თავისუფალნი იყვნენ და პოლიტიკურ ცხოვრებაშიაც მონაწილეობას იღებდენ, ისეთი ვაქრებიც იყვნენ, რომელნიც პირად თავისუფლე-

ბას მოკლებულნი ყოფილან და სხვის ყმებად ითვლებოდენ, რომელთაც ჰყიდდენ და ჰყიდულობდენ (იხ. 1020 წ. მელქისედეკ კზის სიგ., ქები II, 33).

ჯერჯერობით არაერთარი ცნობები არ მოიპოვება იმის შესახებ, თუ რომელ წოდებას ეკუთვნოდენ ხელოსნები, ცალკე წოდებას შეადგენდენ, თუ რომელსაჲმე მაგ., ან მსახურთა, ან გლეხთა წოდებაში შედიოდენ. საქართველოში, მე-XII-ე საუკუნეში მაინცაღამაინც, ხოლო საფიქრებელია, რომ კარგა ხნით უწინარესაც, ისეთი ხელოსნები იყვნენ, რომელნიც მხოლოდ თავიანთი ხელობით და პირადის შრომით ირჩენდენ თავს და ინახავდენ ოჯახსაც. აბუსერიძე ტბელის თხზულებაში მაგ. მოთხრობილია, რომ ვილაც ბასილი „ქვით-ხუროჲ, რომელსა ეწოდების გალატოზი“, სამუშაოდ „წარვიდა ქუეყანასა სომხითისასა“. თვით კალატოზი ბასილი აზნობს: „მე ესრეთ გლახაკსა ნუგეშინის საცემელად ჩემდა მაქუნდა უცხოებასა მუშაკობაჲ, რათა მოვირეწო დასარჩენელი სახლეულთა ჩემთაჲ“-ო (ქები II, 113). მაშასადამე ამ ხელოსანისათვის მუშაობა ერთად-ერთი ცხოვრების სახსარი ყოფილა და სამუშაოს საშოვნელად უცხო ქუეყანაშიაც-კი მიდიოდა.

ეს ერთად-ერთი შემთხვევა არ ყოფილა, რომ საქართველოგან ფულის საშოვნელად და სამუშაოდ უცხოეთში წასულიყვნენ. იპავე ავტორს აღნიშნული აქვს, რომ დაბა ცხმორისის „კაცი წარვიდეს ნაპირსა წარმართთასა მოსარეწლად რაჲსამე ღონედ სიგლახაკისა თვისისა“ (ქები II, 118). შემდეგ მოთხრობითგან ირკვევა, რომ ცხმორელნი სპარსეთში ყოფილან წასული, ხოლო ეს გარემოება ამტკიცებს, რომ სარჩოს საშოვნელად და სახლობის გამოსაკებად, რაკი „სიგლახაკისა“ გამო სხვა „ღონე“ არა ჰქონიათ, უცხოეთშიც-კი მიდიოდენ სამუშაოდ.

წოდებრივობის უმდაბლეს ხარისხზე „გლეხნი“ (1020 წ. მელქისედეკ კზის სიგ. ქები II, 34. ნიკორწმიდის XI ს. სიგ., აქვე, II, 45—49. ცა მფსაღთსი *540, გვ. 307, ჟამთაღ. * 819, გვ. 664) იღგნენ. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს უნდოდა მკითხველისათვის საქართველოს დიდებული მეფის ბრწყინვალე გამარჯება ბრძოლის ველზე ცხად-ეყო და თავისი აზრის უაღრეს ცხოველყოფილობისათვის ალტაცებული იქნის: „გლეხთა, იხილემკა, ოდეს არაბთა მეფენი მოჰყუანდეს ტყუედ“-ო (ცა მფსაღთსი * 540, გვ. 307). ამაზე მეტი დამარცხება რალა იქნებოდა.

რომ არაბთა უმაღლესი პირნი, მეფენი ქართველთა წოდებრივ წყობილების უმდაბლეს საფეხურზე მდგომ გლეხთა მიერ დატყვევებულნი იყვნენო, გვამცნებდა თავისი ზემომოყვანილი სიტყვებით ქართ. ისტორიკოსი. საყურადღებოა, რომ, თუ არ ვცდებით, ტერმინი გლეხი არც გ. მერჩულის, არც ბ. ზარზმელის, არც სხვა ძველი ავტორების თხზულებებში, არც „მტნე ქა“-ში არა გვხვდება. გ. მერჩელს ამის მაგიერ „მსოფლიონი ერის კაცნი“ და „მდაბიოჲ“ აქვს ნახმარი (ც^ა გგ^ლ ხნძთ^ლსჲ, გვ ი^ა,^ჲ და ნე წ ნდ^ჲ). „მატიანე ქა“-ს-კი გლეხობის აღსანიშნავად „წურილი ერი“ უწერია. სუმბატ დავითის ძე ამავე ცნებისათვის ხმარობს სიტყვებს „ერნი მსოფლიონი“-ო (ც^ა და უწ^{ება}, 77). თუ ეს უბრალო შემთხვევით არ აიხსნება, მაშინ უნდა ვიფიქროთ, რომ ტერმინი „გლეხი“ თავდაპირველად არ ყოფილა ქართ. მწერლობაში და შემდეგ შემოსულა.

რაკი გლეხები სოფლის მუდმივი მკვიდრნი იყვნენ და მათი ერთად-ერთი საცხოვრებელი და მარჩენალი მიწისმოქმედება იყო, ამიტომაც არის, რომ ხშირად მათ მარტივად „ქუეყანისა მოქმედნი“ ეწოდებოდათ. როდესაც ისტორიკოსმა თამარ მეფის დროინდელ საქართველოს საარაყო გამდიდრების დასურათება მოისურვა, მან დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსივით შედარებას მიმართა, ორი ერთი-მეორის უკიდურესი ცნება ერთმანერთს დაუპირადაპირა და თქვა, ისეთი სიმდიდრე დატრიალდა, რომ „გაზნაურდეს ქუეყანისა-მოქმედნი“-ო (ისტ^{რნი} და აზმ^{ნი} * 632-633, გვ. 411).

„მსოფლიონი ერისაკაცნი“, ანუ „მდაბიონი“ როგორც აღნიშნული იყო „შრომით და ქუეყანის მოქმედებით იზარდებოდეს“ და მხოლოდ „შრომისაგან მათისა“ შეეძლოთ შეეძინათ რამე(ც^ა სრ^პნ ზრზმ^ლსჲ, 4). მათი ყოფა-ცხოვრება მარტივი იყო, ქონებრივის ავლადიდებით ისინი „ლიტონად ცხოვრებულთა“ (იქვე) წრეს ეკუთვნოდნენ.

სანამ ოჯახის ბურჯი ჯანსაღად იყო და მუშაობდა, მის სახლეულესაც არა უჭირდათ რა, სამყოფი სარჩო ჰქონდათ, მაგრამ როცა ის წაიქცეოდა, მუშაობა აღარ შეეძლო, ან წუთისოფელს გამოესალმებოდა, მაშინ მისი ოჯახის წევრნი „აღსა მას შინა სიგლაზაკისასა შეთხეულნი“ (იქვე, 4-5) იყვნენ ხოლმე.

მდაბიოთაგანნი პირადად თავისუფალნიც ყოფილან, როგორც მაგ. თავისუფლად ჩანს სერაპინ ზარზმელის მამა (ც^ა სრ^პნ ზრზმ^ლსჲ, 4-5), მაგრამ უმრავლესობას, განსაკუთრებით XI ს-ითგან

მოყოლებული, თანდათან ყმობის უღელი დაედო და „აზნაურის ყმა“-დაც იქცა. ამიტომაც არის, რომ თამარ მეფის ისტორიკოსი წოდებრივობისა და საზოგადოებრივ მდგომარეობის დაბალ საფეხურზე მდგომ გლეხთა აღსანიშნავად სწორედ ამ ტერმინს, „აზნაურის ყმა“-ს ხმარობს. გიორგი III-ეს რომ სულტანი უეცრად ლაშქრითურთ თავს დაესხა, იმ ბრძოლაში „არა დიდებული, არა აზნაური, არა ვარგი და საცხაური აზნაურის ყმაცა დაკლებულ იქმნა“-ო (ისტორიკოსი და აზმნი * 608, გვ. 380). რასაკვირველია გლეხები მარტო აზნაურებს არა ჰყავდათ ყმებად, თვით მეფესაც და ეკლესიასაც, მაგრამ აქ თუ „აზნაურის ყმა“-ა დასახელებული იმით, რომ გლეხ ყმათა შორის აზნაურის ყმა ღირსებით მეფისა და ეკლესიის ყმებზე დაბლა იდგა. ყველა გლეხ-ყმათა მდგომარეობა, ერთგვარი არა ყოფილა, მათ შორის რამდენიმე ჯგუფი არსებობდა, რომელთა უფლებრივი და საზოგადოებრივი მდგომარეობა არსებითად განირჩეოდა. მაგრამ ეს საკითხი უკვე პირდაპირ წოდებრივობას არ ეხებოდა და ცალკე უნდა იყოს განხილული იქ, სადაც საგანგებოდ „პატრონ-ყმობა“-ზე იქნება საუბარი.

წოდებრივობა საქართველოში თუმცა ძლიერი იყო და ღრმა კვალსაც სტოვებდა იმ დროინდელ საზოგადოებრივ და სახელმწიფო წესწყობილებაში, მაგრამ მაინც წოდებანი ერთი-მეორისაგან გარდაუვალ ზღუდით არ ყოფილა განცალკევებული. წოდებრივად აღზევებაც შეიძლებოდა და დაქვეითება, ჩამომცრობაც. ჩამომავლობასა და წოდებრივ ღირსებას გარდა მაშინდელ ცხოვრებაში პირად ღვაწლსა, ნიჭს და სამსახურსაც თვალსაჩინო მნიშვნელობა ჰქონდა. როდესაც თავისი პირადი ღირსებით ადამიანი „საჩინოჲ კაცი“ (გ. მერჩული, ც“გ გვლ ხნძოლსჲ, ი“ზ), „განთქმული და საჩინო კაცი“ (გ. მთაწმინდელი, ც“გ იე“სი, და ეფი“სი 14) იყო მის წოდებრივობასაც მიმზვიდელი ნათელი ეფინებოდა და ამალღებდა, „სამსახური“ შესაფერისად დაჯილდოვებული იყო ხოლმე (ისტორიკოსი და აზმნი * 620, გვ. 406). მაშინ ის მარტო „გუარინი“-კი აღარ იყო, არამედ მას და მის ოჯახს „მსახურეული სახლი“-ს (ისტორიკოსი და აზმნი * 628, გვ. 405) სახელგანთქმულობაც ემატებოდა. ამგვარადვე, თუ დიდებულის ყმა-აზნაური „ნამსახური“ იყო, მას პატივისცემაც და სახელიც ემატებოდა: იგი ვითარცა „დიდად საპატიოჲ და ნამსახური“ პატრონისათვისაც და ხალხშიაც „საპატიოჲ აზნაურის შვილი“ იყო (1212-1227 წ. ვაჰანის მონასტრის ტიბიკონი, შიო მღ. ისტ. საბ. 41).

ყმა-გლეხსაც-კი პირადი ნიჭითა და ღირსებით დაწინაურება შეეძლო: მას ყველანი შეამჩნევდნენ, იგი უბრალო ყმა-კი არ იქნებოდა, არამედ, „ეარგი და საცნაური აზნაურის ყმა“ (ისტორი და აზმნი * 608, გვ. 380) ყურადღების ღირსია ამ მხრივ, რომ სენურარში „ვაკრგ“ აზნაურსაც-კი ჰნიშნავს.

ყველა ეს ცნობა ნათლად გვიმტკიცებს, რომ პირადი ღირსებით და განსაკუთრებით სამსახურით წოდებრივობის მხრივაც დაწინაურება შეიძლებოდა. ერთის, უფრო დაბალი წოდებითგან უფრო მაღალ წოდებაში გადასვლა რომ შეიძლებოდა, ამის შესახებ პირდაპირი ცნობებიც მოიპოება. ამას სხვათა შორის ჯუან შერის სიტყვებიც ცხადად ამტკიცებენ; მას აღნიშნული აქვს, რომ არჩილმა თავისი ტაძრეულნი „აზნაურ ყუნა“ (ცა მფსა ვბტნგ გრგს-ლსა * 430, გვ. 209-210). წოდებრივ ამაღლებას „აღზეება“ რკმე-ვია, ხოლო დაწინაურებულებს „აღზეებულნი“ ეწოდებოდა (ისტორი და აზმნი * 629, გვ. 406).

§ 4. მმართველი წრეები.

ვისაც ერთხელ მაინც ქართ. საისტორიო ძეგლები გულდასმით წაუკითხავს, მას უეჭველია შემჩნეული ექნება, რომ „დიდებულთ“, „წარჩინებულთ“ და კიდევ ორიოდ სხვა სახელის მქონე-ბელთ საქართველოს სახელმწიფო საქმეების მართვაში თვალსაჩინო გავლენა ჰქონდათ. ქართული სახელმწიფო სამართლისათვის ამ ტერმინების განმარტებას ფრიად დიდი მნიშვნელობა აქვს და საქართველოს სახელმწიფო წეს-წყობილების გათვალისწინება შეუძლებელია, თუ თავდაპირველად ეს საკითხი საფუძვლიანად შესწავლილი არ იქნება.

მაშ რას ნიშნავდა სიტყვა „დიდებულნი“ და „დიდებულეა“? ამ სიტყვის თავი-და-თავი მნიშვნელობა იყო განდიდებული, პატივცემული, დაწინაურებული, წარჩინებული და განთქმული. მაგალ. „კლარჯეთისა დიდებულნი უდაბნონი“, „დიდებულნი მონასტრები“ (ცა გგლ ხნძთჲ, ბ), „იშხნისა პირველი დიდებულეაჲ“ (იქვე ით), „ძენი სარგის ამირსპასალარისანი რომელნი მას ჟამსა დიდად განდიდებულნი იყუნეს მეფის მიერ“ (ისტორი და აზმნი * 686, გვ. 481). ქართ. ჟამთააღმწერელიც ამბობს: „სიბდივანი განდიდებულნი იყო ყანისა ულოსაგან და სადუნიცა მისგან განდიდებულნი იყო. ყოველი საბრძანებელი ყანი-

სა მისთა კელთა შინა იყო და ბრძანებასა მისსა მორჩილობდეს“-ო (ჯამთაალ. * 874, გვ. 718). იგივე ისტორიკოსი ერთგან სწერს: „ამათ ჟამთა შინა განდიდნა სამცხის სპასალარი სარგის ჯაყელი და ძე მისი ბექა, რომელნი მთავრობდეს სამცხეს“-ო (იქვე * 874, გვ. 718).

ჩვენთვის ამ ჟამად ამ სიტყვების მნიშვნელობის გამორკვევა იმდენად არის საჭირო, რამდენადაც „დიდებული“ და „დიდებულე-ბა“ სახელმწიფო სამართლის ცნების გამომხატველ ტერმინებად იხმარებოდა. ხოლო თუ ჩვენ ამ მხრივ გეწადიან გამოვარკვეოთ, რაზე იყო დამყარებული „დიდებულება“, მაშინ თავდაპირველად უნდა გამორკვეული გვეჩვენდეს, თუ რა იყო და რა ცნების აღმნიშვნელი ტერმინი „დიდება“?

როგორც ეტყობა, „დიდება“ ძველად თანამდებობა-სა და თანამდებობაზე დაფუძნებულს პატივს ჰნიშნავდა. მაგ. ბაგრატ მეფის შესახებ ისტორიკოსს ნათქვამი აქვს. მეფემ „განაგნა ყოველნი საქმენი ფეხაზეთისანი, ურჩნი თვისნი შესცუალნა დიდებისაგან, ადგილთა მათთა დაადგინნა ერდგულნი და მოსწრაფედ მორჩილნი ბრძანებათა მისთა“ (მტნე ქ * 467, გვ. 242). დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსიც ამბობს, რომ რაკი „ლიპარიტ ამირა“ წინაშე მეფისა „ზაკკდა“ და ორგულობდა, მეფე დავითმა „ინება გაწურთა მისი, ამისთვისცა პყრობილყო იგი ჟამსა რაოდენსა“, ხოლო შემდეგ „განუტევა იგი და მითვე დიდებითა აღიდა და არა შეუცვალა“-ო (ცა მფსა დტსი * 521, გვ. 289). თამარ მეფის ისტორიკოსსაც აღნიშნული აქვს, რომ დიდგვარიანი ხელისუფლები განთავისუფლებულ ამირსპასალარობის, მანდატურთ-უხუცესობის და მსახურთ-უხუცესობის თანამდებობას ერთი-მეორეს ეცილებოდენ, „ბრძოლ[ისა] მყოფთა კელისუფლობის და დიდებისათჳს“-ო (ისტრნი და აზმნი * 629, გვ. 406).

ამისდა მიხედვით ცხადია, რომ „დიდებული“ დიდი ხელისუფლობით დაჯილდოვებული და აღჭურვილი პირი უნდა ყოფილიყო, ე. ი. „დიდებული“ იმავე დროს დიდი მოხელე იქმნებოდა. მაგ.: გიორგი მთაწმიდელი რომ საქართველოში ყოფილა, გიორგის მომლოდინე მეფე ბაგრატ IV-მ თურმე „ჰრქუა მთავართა თჳსთა“, გიორგი მთაწმიდელი მოვა და ყურადღება მიაქციეთ, იუბნებს, მაგრამ ჩვენ-კი არ შემოგვხედავსო და „ვითარცა შემოვიდა სამეუფოსა მას კარავსა, აღდგეს ყოველნივე დიდებულნი... იწყო მე-

ფემან უბნობად მისა... აგრეთვე ეპისკოპოზთა და მთავართა“-ო (ც^ა გ^ი მთ^წა 296). ცხადია, ამ შემთხვევაში დიდებული მთავარსა ნიშნავს.

მე-XI-ე საუკ. ქართ. ისტორიკოსსაც აღნიშნული აქვს, რომ ბაგრატ III მოიყვანეს აფხაზეთისა და ქართლის მეფედ „ყოველთა დიდებულთა ერისთავთა და აზნაურთა აფხაზეთისა და ქართლისათა“-ო (მტ^ნე ქა^ა *469, გვ. 239). იმავე ავტორს მოთხრობილი აქვს, რომ ბასილი კეისრის საქართველოში ლაშქრობის დროს „მოიკლნეს ერისთავნი დიდებულნი რატი ძე ლიპარიტისი და ხურსი“ (იქვე *474, გვ. 247). თამარ მეფის ისტორიკოსიც ამბობს, რომ მეფის კურთხევის დროს „სრულ ყუეს მოკელეთა¹ სუიანთა და დიდებულთა ვარდანის ძეთა, საღირის ძეთა და ამანგლის ძეთა მოღება[დ] და დაღება[დ] კრმლისა“-ო (ისტ^რნი და აზმ^{ნი} *625, გვ. 400). იგივე ავტორი იხსენიებს „დიდებულთა ვიეთ[თა]მე კელისუფალთა“ (იქვე *428, გვ. 405).

მაგრამ დიდებულებად მარტო მოხელეები-კი არა ყოფილან, არამედ აზნაურიც შეიძლებოდა „დიდებული“ ყოფილიყო. სხვა-და-სხვა დროის თხზულებებში „დიდებულნი აზნაურნი“ არაერთხელ არიან დასახელებულნი (ც^ა გგ^ლ ხნ^ძთსა ლგ, ჟგ. მტ^ნე ქა^ა *478 და 486, გვ. 252 და 260. ისტ^რნი და აზმ^{ნი} *622, გვ. 396). მაგ. გრიგოლ ხანძთელის ც^აში მოხსენებულია „აზნაური დიდებულნი... ერქუა მას გაბრიელ დაფანჯული“ (გვ. ი^ზ და ი^დ). მაგრამ იმავე დროს ეს „გაბრიელი მთავარი“ ყოფილა (იქვე ი^გ). მაშასადამე მისი დიდებულებაც დიდ მოხელეობაზე ყოფილა დაფუძნებული. აკი იგივე ავტორი ერთგან ამბობს კიდევ: „განსრულდა ძელი იგი ეკლესიაჲ ხანძთისაჲ კორციელად მოლუაწებითა დიდებულისა გაბრიელ მთავრისაჲთა“-ო (იქვე ი^ე).

თამარ მეფის ისტორიკოსსაც აღნიშნული აქვს, რომ ომში თავი ისახელეს „ვარდან და[დია]ნმან-მსახურთ-უხუცესმან, ორთავე მკარგრძელთა და სხუათა დიდებულთა აზნაურთა“-ო (ისტ^რნი და აზმ^{ნი} *640, გვ. 421). ქართ. ჟამთააღმწერელიც ერთგან ამბობს: „ქვეყანათ ციხენი... და დიდებულნი აზნაურნი და მონასტერნი... ყოველნი მას აქვნდეს“-ო (*915-916, გვ. 758).

ზემომოყვანილი მაგალითები ცხად-ჰყოფენ, რომ დიდებულება აზნაურობასთანაც ყოფილა დაკავშირებული,

¹) M „მკეველთა“ > „მკელთა“.

მაგრამ მაინც ყოველს ექვს გარეშეა, რომ თვითოეული აზნაური „დიდებულ“-ად არ ითვლებოდა. სიტყვები „დიდებულნი“ და „აზნაური“ ერთისა-და-იმავე შესატყვის ცნებათა გამომხატველი არ ყოფილა, არამედ „დიდებულნი“ განსაკუთრებული აზნაურობისა-გან განსხვავებული ჯგუფის წევრის აღმნიშვნელი ტერმინი იყო. ეს მიზეზია, რომ ჩვენი ძველი ისტორიკოსები ერთსა-და-იმავე წინადადებაში საქართველოს მოხელეთა და მკვიდრთა სხვა-და-სხვა ჯგუფის ჩამოთვლის დროს ამ ორ ტერმინს ცალკე-ცალკე ასახელებენ ხოლმე. მაგ.: „ვაზირნი (და) სპასალარნი, კელისუფალნი და თავადნი, დიდებულნი და აზნაურნი, მონანი და მოყმენი“ (ისტორიი და აზმნი *603, გვ. 373). „არა დიდებულნი, არა აზნაური, არა ვარგი და საცნაური აზნაურის ყმაცა დაკლებულ იქმნა მათ ლაშქართა შინა თვნიერ ერთისა ჯუარის მჩვირთ[ვე]ლისა“-ო (იქვე *608, გვ. 380). „ზრაზვა ყუეს, რომელნი მყოფ იყუნეს, თვთ კიაბერი მანდატურთ-უხუცესი, ჰერნი და კახნი დიდებულნი და აზნაურნი“ (იქვე *654, გვ. 440). „ბოცოს ძე ბოცო და მათნი მიმდგომნი დიდებულნი და აზნაურნი“-ო (იქვე *686, გვ. 480-481). ქართ. ჟამთააღმწერელიც აწბობს: „მოვიდეს ერ-კახნი დიდებულნი და აზნაურნი დავით მეფის წინაშე“-ო (ჟამთააღმწერელი. *913, გვ. 755).

ზემომოყვანილი მაგალითებითგანაც ნათლად ჩანს, რომ დიდებულნი აზნაურთა საზოგადო ჯგუფს და წოდებას არ ეკუთვნოდნენ. დიდებულნი აზნაურებზე მაღლა იდგნენ. საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილებაში და თვით ცხოვრებაშიაც იმათ, მაინც-და-მაინც მე-XI-ე საუკუნითგან მოყოლებული, უუმაღლესი საფეხური ეკავათ: მეფის შემდგომ პირველი ადგილი მათ ეკუთვნოდათ: აზნაურებს-კი დიდებულებთან შედარებით მეორეხარისხიანი ადგილი ეკირათ. ეს გარემოება თამარ მეფის ისტორიკოსის სიტყვებითაც მტკიცდება. მას სხვათა შორის აღნიშნული აქვს: თამარის მეფობაში ისეთი კეთილდღეობა იყო საქართველოში, რომ „გააზნაურდეს ქუეყანის მოქმედნი და გადიდებულდეს აზნაურნი და გაკემწიფდეს დიდებულნი“-ო (ისტორიი და აზმნი *632-633. გვ. 411). მაშასადამე დიდებულნი აზნაურებზე უფრო მაღალ წრეს ეკუთვნოდნენ.

თავისდათავად საკითხი იბადება, აზნაურებივით დიდებულნი ბიც ხომ წოდებას არ შეადგენდნენ და აზნაურობას გარდა ცალკე

დიდებულთა წოდებაც ხომ არ არსებობდა? არა. დიდებულება წოდებრივი ცნება არ ყოფილა. წოდების დამახასიათებელ თვისებას ის გარემოება შეადგენდა, რომ წოდებრივი ღირსება სახლობისა და საგვარეულოს თვითოეულ წევრს ეკუთვნოდა. მაგ. აზნაურთა გვარის ყოველი შვილი და თვითოეული ოჯახის წევრი აზნაურად ითვლებოდა. დიდებულებას-კი ეს თვისება არ ჰქონია და ამის გამო ვერც წოდებად ჩაითვლება. ყოველი იმ გვარისა და სახლის შვილი, რომელსაც ესა-თუ-ის დიდებული ეკუთვნოდა, დიდებულად-კი არ ითვლებოდა, არამედ მხოლოდ ის პირადად იყო „დიდებული“. მის შვილს, არც მის ძმებს, ან სხვა ნათესავებს დიდებულთა სახელი არ ენიჭებოდათ.

ამ მხრივ საყურადღებოა, თუ როგორ ესმოდათ დიდებულება შემდეგ საუკუნეებში, საქართველოს დაქვეითების ხანაში, როდესაც წოდებრივობა ცხოვრების დედა-ბოძად იქცა. ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნში მაგ. „დიდებული თავადი“-ს მნიშვნელობა ამგვარად არის განმარტებული.

„დიდებული თავადი ეს არის:

ერთი თავი თვითან არაგვის ერისთავი გაუყრელი, გაუყრელი, ერთი თავი თვითან ქსნის ერისთავი, გაუყრელი ერთი თავი თვითან ამილახვარი, გაუყრელი ერთი თავი ორბელი შვილი, როდესაც გაუყრელი ყოფილა ციცი შვილი და ამათთან-კი არა-და სომხითის მელიქიც ყოფილა. ამათ გარდა ისადა ამათსაც სახლისკაცებს ამათან სისხლი არა სდის“-ო (§ 35).

მოყვანილი განმარტება ამტკიცებს, რომ აღმოსავლეთს საქართველოში, სახელდობრ მართა ქართლის სამეფოში მხოლოდ 6 დიდებული ყოფილა: ერთი არაგვის ერისთავიანთ სახლითგან, ერთი ქსნის ერისთავიანთ სახლითგან, ერთი ორბელი-შვილთა გვარითგან, ერთი ამილახვრიანთ გვარითგან, ერთი ციციანთგან და ერთიც სომხითის მელიქის გვარითგან. მაშასადამე მხოლოდ ამ ექვს გვარში შეიძლება, რომ თითო-თითო დიდებული ყოფილიყო. რატომ? ამის საპასუხოდ უნდა მივაქციოთ ყურადღება იმ გარემოებას, რომ კანონმდებელს თვითოეულის ზემოაღნიშნული საგვარეულოს შესახებ საგანგებოდ აღნიშნული აქვს „გაუყრელი“-ო. ციციშვილებზე-კი ნათქვამია: „როდესაც გაუყრელი ყოფილა ციციშვილიცა“-ო. ხოლო მას შემდეგ, რაც გაყრილან, უკვე

აღარ შეიძლებოდა, რომ ციციანთგან დიდებული გამოსულიყო. აქეთგან ცხადია, რომ დიდებული მხოლოდ დიდსა და გაუყრელ გვარში შეიძლებოდა ყოფილიყო.

მაგრამ ზემომოყვანილი კანონი ამას გარდა ამტკიცებს, რომ დიდებულებისათვის მარტო დიდგვარიანობა არ კმაროდა. კანონმდებელს საგანგებოდ აღნიშნული და ხაზგასმული აქვს, რომ არაგვის ერისთავთაგან დიდებულად მხოლოდ „თვითან არაგვის ერისთავი“ ითვლებოდა, ქსნის ერისთავთაგან მხოლოდ „თვითან ქსნის ერისთავი“, ამილახვართაგან მხოლოდ „თვითან ამილახვარი“, მელიქი-შვილთაგან მხოლოდ „სომხითის მელიქი“ პირადად. მაშასადამე ზემოჩამოთვლილ დიდ საგვარეულოთაგან დიდებულად მარტო ის ერთი გვარისშვილი ითვლებოდა, რომელსაც მეფისგან მაღალი, საქვეყნოდ გამრიგე ხელისუფლობა ჰქონდა ნაბოძები: ქსნის, ან არაგვის ერისთავად დადგენილი იყო, ან ამილახორად, ან სარდლად, ან მელიქად და სხვად იყო დანიშნული.

განსაკუთრებით საყურადღებოა, რომ ამ ხუთ-ექვს დიდებულს გარდა მათ არც ნახლობელ ნათესავენს, არც გვარიშვილებს, „ამათსავე სახლის კაცებს“ დიდებულების სახელი და ღირსება არა ჰქონიათ. ეს გარემოება ცხადად ამტკიცებს, რომ დიდებულება წოდება არ იყო და დიდებულნი ცალკე წოდებას-კი არა, არამედ მხოლოდ ცალკე წრეს შეადგენდნენ. იმისდა მიხედვით, თუ აზნაურთა გაუყრელ გვარში ვის უწყალობებდა მეფე მაღალ ხელისუფლებას, დიდებულადაც ის იქნებოდა. მაშასადამე დიდებულება გვარის ყველა შვილთათვის მემკვიდრეობითი და საგვარეულო კუთვნილება-კი არ ყოფილა, არამედ მხოლოდ დიდგვარიანობასა და დიდ მოხელეობაზე იყო დამოკიდებული.

თუ მე-XVIII-ე საუკუნეშიც-კი, როდესაც სხვა-და-სხვა თანამდებობანი ღრთოთა განმავლობაში საგვარეულო და მემკვიდრეობით კუთვნილებად იყო ქცეული, დიდებულება მაინც მემკვიდრეობით და წოდებრივ ღირსებად არ ითვლებოდა, მით უმეტეს შეუძლებელია დიდებულება მემკვიდრეობით და წოდებრივ ღირსებად ყოფილიყო იმ ხანაში, რომელსაც ეხლა ვიკვლევთ.

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის ზემომოყვანილი განმარტება ალბათ ძველ დროისთვისაც გამოსადეგი იქნებოდა, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ მაშინ თავადობა, როგორც წოდება, ჯერ არ არსებობდა და მის მაგიერ მარტო აზნაურობა იყო. ამიტომ მაშინ

ამბობდენ „დიდებული აზნაური“-ო და არა „დიდებული თავადი“-ო, როგორც ვახტ. კან-ბშია ნათქვამი. ამ შესწორების შემდგომ ზემომოყვანილი განმარტება „დიდებულთა აზნაურთა“ ბუნებისა და თვისებათა შესასწავლად შეიძლება გამოდგეს. მაშასადამე „დიდებულ აზნაურ“-ად იწოდებოდა დიდისა და გაუყრელი გვარის მხოლოდ ერთი წევრი: სახელდობრ, რომელსაც მეფისაგან დიდი ხელისუფლობა ჰქონდა ნაბოძები. მაგრამ იმ დიდებულებისათვის, რომელიც დიდგვარიანობაზე-კი არა, არამედ დიდ ხელისუფლობაზე იყო დამყარებული, ალბათ სხვა პირობები იქნებოდა საჭირო.

მაშასადამე დიდებულება დიდ მოხელეთა და ხელისუფალ აზნაურთა ჯგუფისაგან წარმომდგარა და გამოყოფილა. უკვე მე-XI-ე საუკუნეში დიდებულნი ცალკე არიან გამოყოფილნი და განსაკუთრებულ საზოგადოებრივ წრედ და ერთეულად მოჩანან. გიორგი ხუცეს-მონაზონს მაგ. მოთხრობილი აქვს, რომ მთაწმიდელ მამის წინაშე „იწყეს აღსარებად და სინანულად... დიდებულთა და მთავართა, მდიდართა და გლახაკთა“-ო (ცქ გვითქვს, 320), და დიდებულთ განცალკევებულ ჯგუფად ასახელებს. ამავე საუკუნის მეორე ისტორიკოსიც „დიდებულთ“ საქართველოს განსაკუთრებულ და ძლიერ ჯგუფად იხსენიებს, მაგ.: ლიპარიტის ტყვედ ჩავარდნის შემდგომ „დიდებულთა ამის სამეფოსათა და შვილთა ლიპარიტისთა... გამოიყუანეს მეფე მეფედ“ (მტნე ქა *492, გვ. 264). „შემდგომად დღეთა მრავალთა მოიპრტიცეს მეფე და დიდებულნი ამის სამეფოსანი ციხიოვანთა ლიპარიტისათა მშვიდობით გაშუებისათჳს ლიპარიტისა“ (იქვე *495, გვ., 267. ამგვარივე მაგალითები იხ. იქვე *499 და 507, გვ. 270 და 277, ისტრნი *610 და 613, გვ. 382 და 386). „მცირედისა ჯამისა შემდგომად ამის სამეფოსა დიდებულთა მოეწყინა პატრონობა ლიპარიტისი, სულა კალმახელი და ყოველნი მესხნი გამოეჰქცეს ლიპარიტს და შეიპყრეს... ლიპარიტ“ (მტნე ქა *494, გვ. 266).

„ქართუელნი დიდებულნი“ (ისტრნი და აზმნი *654, გვ. 440) როგორც თამარ მეფის ისტორიკოსის ცნობებითგანა სჩანს გავლენიან წრეს შეადგენდენ და საქართველოს დიდმნიშვნელოვან სახელმწიფო საქმეებზე მსჯელობის დროს თვალსაჩინო მონაწილეობას იღებდენ, პირველად ისინი არიან მოხსენებულნი. მაგ.: გიორგი III თავისი ასული თამარი „მეფე ყო თანადგომითა ყოველთა პატრიარქთა და ეპისკოპოსთა, დიდებულთა იმირთა და ამირთა, ვაზირთა და სპასალართა და სპასპეტთა“ (ისტრნი და

აზმნი *616, გვ. 390-391). მამის სიკვდილის შემდგომ დიდებულთა თხოვნისაგან თავარიზს მამილამ თავის ძმისწულს მეფედ კურთხევა ურჩია და „მოახსენა თამარსა მეფესა და დედოფალსა და [და]მორჩილდა პირველსავე ბრძანებასა, აწ კადრებულსა დიდებულთა [მიერ] შვიდთავე [სა] მეფეთასა“-ო (იქვე *624, გვ. 399). თამარის პირველ ქმარსაც „უბედურს რუსს“ სოლომური ქცევა „უგაძნეს ვაზირთა და დიდებულთა“ და მათვე „აელ-ყუეს“ და წარიყუანეს ექსორია ქმნად“ (იქვე *640, გვ. 422-423). მე-XIII-ე საუკუნეში „დიდებულნი საქართველოსანი“ ჩვენს სახელმწიფოში მძლავრსა და გავლენიან წრეს შეადგენდნენ. ქართ. ჟამთააღმწერელს მაგ. აღნიშნული აქვს, რომ დიმიტრი თავდადებულის სიკვდილის შემდგომ „ყოველნი დიდებულნი საქართველოსანი შემოკრბეს და ყუეს ფიცო და სიმტკიცე ერთგულობისა და მოსცა ძე მისი (ვახტანგ) მეფემ“ დავით რუსუდანის ძემო (ქამთააღმ. *903, გვ. 743).

„წარჩინებულნი“ და „წარჩინებულნი“ (ც.ა ი.ე და ეფ.სი 15) უფრო ფართო მნიშვნელობით იხმარებოდა ხოლმე. თუმცა ზოგჯერ „დიდებულნი“-ს მაგიერაც გვხვდება და არა ერთხელ თითქოს მისი შესატყვისობის გამომხატველია. მაგ. ერთს ქართ. ისტორიკოსს მოთხრობილი აქვს, რომ უსინათლო თევდოსის მეფობის დროს აფხაზეთში „განირყუნა ქუეყანა იგი, შეიცულა ყოველი წესი მისი და განგება პირველთა მეფეთა განწესებულნი: იხილეს რა წარჩინებულთა მის ქუეყანისათა, იყუნეს ყოველნი მწუხარებასა შინა დიდსა“-ო (მტ.ნე ქ.ა *463, გვ. 238).

რაკი დავით აღმაშენებელის ანდერძში „წარჩინებულნი“ და „დიდებულნი“ ცალკაალები არიან დასახელებულნი, ამიტომ ცხადია, რომ მსგავსებას გარდა ამ ორ ტერმინს შორის მცირეოდენი მაინც განსხვავება უნდა ყოფილიყო. იქ სახელდობრ ნათქვამია: „გიბრძანებს... თქვენ ყოველთა დიდებულთა და წარჩინებულთა სამეფოჲსა მისისათა: კათალიკოზთა, ეპისკოპოსთა, ერისთავთა და ყოველთა შეწყალებულთა“-ო (ქქ.ბი II, 51, —).

თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულება ცხადად ამტკიცებს, რომ დიდებულები „წარჩინებულნი“-ც სახელმწიფო საქმეების განგებაში დიდ მონაწილეობას იღებდნენ. მას მაგ. მოთხრობილი აქვს, რომ როდესაც მხარგრძელებმა თამარს მოახსენეს, სპარსეთში გალაშქრება უბრძანე საქართველოს მხედრობასო, თამარ მეფემ თურმე „მოუწოდა ყოველთა წარჩინებულთა ამის სამეფოსათა

იმერთა და ამერთა, აუწყა თქმული მათი... სთნდა ყოველთა თქმული მათი და დაასკუნეს ლაშქრობა“-ო (ისტორნი და აზმნი * 711, გვ. 516). იმავე ავტორს აღნიშნული აქვს, რომ სომეხ-ქართველთა სარწმუნოებრივი შეცილების დროს ძმანი მხარგრძელნი, „ყოველნი მკვდრნი მეფის წინაშე იყუნეს კათალიკოსი და ეპისკოპოსნი, სხუანიცა საქართველოს წარჩინებულნი“-ო (იქვე * 686, გვ. 481). ხოლო როდესაც შეცილება ქართველი საღვდელოების გამარჯვებით დამთავრდა და „კათალიკოზი შესევს შემოსილი ჰუნესა თქსსა... თანაჰყუებოდეს ყოველნი წარჩინებულნი“ და ფსალმუნების გალობით შემოატარესო (იქვე * 696, გვ. 492).

სხვებზე უფრო ხშირად წარჩინებულებს, ამასთანავე ყოველთვის ვითარცა სახელმწიფო საქმეების მართვა-გამგეობის მონაწილეთ ქართ. ჟამთააღმწერელი იხსენიებს. მაგ. როდესაც დავით ლაშას ძემ მონღოლთაგან განდგომა დააპირა, „წარჩინებულნი ამის სამეფოსანი რომელნიმე დაუმტკიცებდეს და რომელნიმე არა“-ო (ჟამთააღმ. * 825, გვ. 671). „მწუხარე იყუნეს წარჩინებულნი სამეფოსანი რამეთუ (დედოფალმა) ჯიგდამან არა შვა შეილი“ (იქვე * 821, გვ. 667). მონღოლთა შემოსევის დროს „წარჩინებულნი სამეფოსანი თქსისა ქვეყანისათვის ზრუნეიდეს“ (იქვე * 806, გვ. 648). ულუ ყაანის დასახვედრად ნოინნი თურმე ადარბაგანში „წარემართნეს მიგებებად... და თანა წარიტანეს ყოველნი წარჩინებულნი საქართველოსანი და უმეტეს ეგარსლანი, რომელსა ვითარცა მეფესა მორჩილობდეს ყოველნი მთავარნი საქართველოსანი“-ო (იქვე * 803—804, გვ. 645). ამ უკანასკნელ წინადადებითგან ირკვევა, რომ ზოგჯერ მაინც წარჩინებულებად მთავარნი არიან ნაგულისხმევნი. ამასვე ამტკიცებს შემდეგი მაგალითიც. ბექა სამცხის სპასალარმა „მოუწოდა წარჩინებულთა სამცხისათა შავშ-კლარჯთა და შეკრიბნა ყოველნი და ჰრქვა: ისინეთ, მთავარო საქართველოსანო, ძმანო და თანამონათესავენო“-ო (იქვე * 923, გვ. 767). ეს უკანასკნელი ამონაწერი იმ ცხრივაც არის საყურადღებო, რომ გვაფიქრებინებს—წარჩინებულნი საქართველოს თვითოეულ თემში და კუთხეში ყოფილან.

ქართ. საისტორიო თხზულებებში დიდებულთა და წარჩინებულთ გარდა არა ერთხელ არიან მოხსენებულნი „მკვდრნი“ და „თავადნი“ ვითარცა საქართველოს სამეფოში გავლენიანი პირნი.

როგორც უკვე განმარტებული იყო, ტერმინ „მკვდრი“-ს თავდაპირველი მნიშვნელობა მცხოვრები და დაბინავებული იყო (იხ. საქ.

მკვიდრნი და მოსახლეობის ერთეულები). მაგრამ „მკვდრი“ მემკვიდრესაც ერქვა, მაგ. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი სწერს: „მოკულდა - რატი ძე ლიპარიტისი, კაცი ორგული... და ესრე დასრულდა სახლი... და აღარავინ დარჩა საყოფელთა მათთა მკვდრი... და მამული მათი აღიღო შემდგომად შეფემან“-ო (ცა მფსა დთსი * 522, გვ. 290). ამას გარდა „მკვდრი“ სამეფო ტახტის მემკვიდრესაც ეწოდებოდა. მაგ. ისტორიკოსს მოთხრობილი აქვს, რომ როდესაც დემეტრე „აფხაზთა და ქართუელთა“ მეფე უძეოდ გარდაიცვალა და უსინათლო თეოდოსის მეტი სამეფო გვარში აღარავინ იყო, „არლარა დარჩა მკვდრი აფხაზეთსა და ქართლსა, გამოიყუანეს თეოდოსი და დასუეს მეფედ“-ო (მტნე ქა * 460, გვ. 236). ხოლო, როცა უძეოდ დავით დიდმა კურაპალატმა ქართლში თავისი ნაშვილები ბაგრატ III მოიყვანა, მან შემოკრიბნა ქართველნი აზნაურნი და უბრძანა: «ესე არს მკვდრი ტაოსა, ქართლისა და აფხაზეთისა, შვილი გაზრდილი ჩემი... ამას დაემორჩილენით“ ყოველნი“-ო (იქვე * 462, გვ. 237—238). რაკი უსინათლო და უშვილო თეოდოსის გარდა აფხაზთა სამეფო სახლში აღარავინ დარჩა, „უმკვდრო ქმნილიყო ქუეყანა აფხაზეთისა“-ო (იქვე * 463, გვ. 239). ცხადია ამ სამსავე უკანასკნელ მაგალითში სიტყვა „მკვდრი“ სამეფო ტახტისა და ქვეყნის მემკვიდრეს ჰნიშნავდა.

მაგრამ ქართ. საისტორიო წყაროებში ისეთი ადგილებიც მოიპოვება, სადაც „მკვდრი“ არც მცხოვრებს და არც ტახტის მემკვიდრეს ჰნიშნავს, არამედ სულ სხვა, განსაკუთრებული აზრით არის ხოლმე ნახმარი. „მტნე ქა“-ში მაგ. აღნიშნულია, რომ დემეტრე „აფხაზთა და ქართუელთა“ მეფის გარდაცვალების შემდგომ, მკვდრთა ქუეყანისათა... გამოიყუანეს თეოდოსი და დასუეს მეფედ“-ო (* 460, გვ. 237). უეჭველია, რომ ამ შემთხვევაში „მკვდრნი ქუეყანისანი“ ქართლ-აფხაზეთის ყველა მცხოვრებს კი არ ჰნიშნავს, არამედ ქვეყნის გაუღენიან, მმართველ წრეებს, რომელთაც უფლება ჰქონდათ უფლისწული სამეფო ტახტზე დაესვათ. თამარ მეფის ისტორიკოსსაც მოთხრობილი აქვს, რომ რა წამს გაძევებული გიორგი რუსი საქართველოს შემოესია და დასავლეთი საქართველო მას მიემხრო და თამარს გადაუდგა, თამარი „იკითხვიდა მიზეზსა მკვდრთა მისთავან“-ო (ისტრნი და აზმნი * 651, გვ. 437). ცხადია აქაც „მკვდრი“ არც მცხოვრებთა აღმნიშვნელია, იმიტომ რომ მაშინ ამ წინადადებას აზრი დაეკარგებოდა, არც ტახტის მემკვიდრისა იმიტომ, რომ ჯერ იგი დაბადებული არც-კი იყო. შემდეგ იმავე

ავტორს მოთხრობილი აქვს, რომ სანამ ქართველ-სომეხთა სარწმუნოებრივი შეცილება მოხდებოდა, ამაზე უწინარეს მხარგრძელნი და „ყოველნი მკვდრნი მეფის წინაშე იყუნეს“-ო (იქვე * 686, გვ. 481). რასაკვირველია არც ამ წინადადებაში შეიძლება, რომ „ყოველნი მკვდრნი“ საქართველოს ყველა მცხოვრებს აღნიშნავდეს: მთელი სამეფო ხომ მეფის სასახლეში თავს ვერ მოიყრიდა?! თამარ მეფის მეორე ქმრის არჩევის შესახებ იგივე ისტორიკოსი ამბობს, რომ დავით სოსლანის შერთვა ურჩიეს, „ჰადრეს და მოაკენეს (დედოფალსა რუსუდანს) მკვდრთა ამის სამეფოსათა. იგი განალამცა ნებისა დამრთავი ვაზირთა და დიდებულთა თანაშემწე ქმნითა მომესენებელ და მოაჯე ექმნეს თამარს“-ო (იქვე * 646—647, გვ. 431). ეს მაგალითიც ამტკიცებს, რომ „მკვდრნი სამეფოსანი“ მნიშვნელობით საქართველოს მცხოვრებთა შესატყვისობა-კი არ იყო (თამარ მეფისათვის საქმოს არჩევაში ყველას ხომ ვერ გარევედნ), არამედ საქართველოს სახელმწიფო საქმეებზე გავლენიანი წრის.

ზემომოყვანილი მაგალითების წყალობით თუმცა ყოველ მხრივ გამორკვეული დასკვნის გამოყვანა შეუძლებელია, მაგრამ ის გარემოება მაინც სრულის სიცხადით ირკვევა, რომ საქართველოში სამეფოს მემკვიდრედ, მის სახელმწიფოებრივ უზენაესი უფლების პატრონად მართო სამეფო სახლი-კი არ ითვლებოდა, არამედ მცხოვრებთა მოწინავე წრეს, რომლის წევრებსაც ეწოდებოდათ „მკვდრნი ქუეყანისანი“, ან „მკვდრნი სამეფოსანი“ და რომელიც აგრეთვე სახელმწიფოს დიდმნიშვნელოვანი საქმეების განგებაში მთავარ მონაწილედ მოჩანან.

მასალების სიმცირე ჯერჯერობით საშუალებას არ გვაძლევს ზედმიწევნით გამოვარკვიოთ, თუ ვინ ითვლებოდნენ სამეფოსა და ქვეყნის „მკვდრ“-ად. ცხადია მხოლოდ, რომ სხვათა შორის „დიდებულნი“, ვაზირნი და დანარჩენი დიდი ხელისუფალნიც ერივნენ.

საყურადღებოა, რომ თამარ მეფის ისტორიკოსს მოხსენებული ჰყავს აგრეთვე ერთი „მკვდრთა ტფილისისათაგანი, თავადი და მეფეთა-მეფისაგან წყალობა-კელდასხმული ამირად ქართლისა და ტფილისისა სახელით აბულასან“ (ისტორიკოსი და აზმნი * 635, გვ. 415) და „ერთი მკვდრთაგანი დიდებუარი ზანქან ზორაბაბელი“ (იქვე).

უფრო ძნელი განსამარტებელია ტერმინის „თავადი“-ს მნიშვნელობა. ეს სიტყვა ქართულ საისტორიო მწერლობაში უკვე მე-XI-ე

საუკ.-თგან მოყოლებული ჩვეულებრივია. მაგრამ XI—XIII ს.ს. იგი რასაკვირველია ჯერ წოდების აღმნიშვნელი სიტყვა არ არის, როგორც შემდეგში წიხდა.

თავდაპირველად ამ სახელს („თავადი“) ალბათ მოთავეს, თავ-კაცს და მეთაურს ეძახდნენ. ამგვარი მნიშვნელობა აქვს ამ სიტყვას მემატიანის შემდეგ მოთხრობაშიაც-კი. ბაგრატ IV-ის მათებელმა ლიპარიტმა „აიხუნა ზემონი ციხენი და მიიერთნა თავადნი კაცნი“-ო (მტნე ქმ * 491, გვ. 264).

მეტად საყურადღებოა, რომ როგორც „დიდებულნი სამეფოსანი“ და „მკვდრნი ქუეყანისა და სამეფოსანი“ არსებობდნენ, ყოფილან თურმე „თავადნი სამეფოსანი“-ც. იმავე ისტორიკოსს მაგ. აღნიშნული აქვს, რომ ივანე ლიპარიტის ძეს, მეფე ბაგრატმა უბოძა „მამული არგუეთისა და ქართლისა და ჰმონებდა ერთგულობით და იყო თავად თავადთავე თანა ამის სამეფოსათა“-ო (იქვე * 496, გვ. 268). მართლაც იგივე ავტორი ამბობს: „ცნა ტფილისით გაღმართ აფხაზთა მეფემან ქართლის ვნება, წამოსულა ფადლონისი, გამოგზავნა თავად(ნი) ივანე ძე ლიპარიტისი ერისთავი და ნიანია ძე ქუაბულისი და მურვან ჯაყელი ერისთავი ყუელისა და თანა სხუანიცა აზნაურნი“-ო (იქვე * 503, გვ. 273). ამავე მემატიანის ცნობით მეფე გიორგი II-ეს „თავადთა ამის სამეფოსათა—ნიანია ქუაბულისი ძემან, ივანე ლიპარიტის ძემან და ვარდან სუანთა ერისთავმან... აუშალეს ქუეყანა“ (ცნა მფსა დთსი * 509, გვ. 278).

თამარ მეფის ისტორიკოსიც იხსენიებს „თავადთ“. საქართველოს მხედრობა სამშობლოში ძლევამოსილი რომ დაბრუნდა და ტფილისში შევიდა, „დაჯდა მეფე ტახტსა სამეფოსა. შეუძღვა ამირ-ჩაპასალარი და შევიდეს თავადნი და დასხდეს წესისაებრ“-ო (ისტრნი და აზმნი * 718, გვ. 525).

ქართ. ჟამთააღმწერელის თხზულებაშიც „თავადნი“ ხშირად გვხვდებიან. ამ ისტორიკოსის სიტყვებითგან ირკვევა, რომ როგორც „დიდებულნი საქართველოსანი“ და „წარჩინებულნი საქართველოსანი“ იყვნენ, ისევე თურმე „თავადნი საქართველოსანი“-ც არსებობდნენ, რომელთაც სახელმწიფო საქმეების მიმდინარეობაზე დიდი გავლენა ჰქონდათ: „თვინიერ მათისა განზრახვისა“ არც ერთი დიდმნიშვნელოვანი საკითხი არ უნდა გადაწყვეტილიყო. ერთგან ჟამთააღმწერელს მაგ. ნათქვამი აქვს, რომ ლაშა-გიორგის სააღგო კცივის

„მცნობელნი თავადნი საქართველოსანი ფრიად მბრძოლ (ეჭმნეს) და უმეტეს ათაბაგი და ვარამ გაგელი ზაქარიას ძე განეყენებოდეს დარბაზს ყოფისაგან. «არა თავს ვიდებთ შენსა მეფედ ყოფასა უკეთუ არა განეყენო ბოროტთა კაცთა ს(ი)ახლ(ე)სა (და) ავსა წესსა რომელსა იქმ.» ხოლო მეფემან შეინანა და აღ(უ)-თქვა სიმტკიცეთა მიერ არღარა ქმნად თვინიერ მითისა განზრახვისა“ (ქამთ. * 727, გვ. 544).

იმავე ისტორიკოსის ცნობებითგანა სჩანს, რომ სახელმწიფოს დიდმნიშვნელოვან საქმეთა მიმდინარეობა და თვით სამეფოს ჩარხის ტრიალიც-კი ბევრ რიგად „თავადთა“ ნებაზე იყო დამოკიდებული. სარგის ჯაყელი მაგ. თურმე ლაშა-გიორგის ძეს დავით მეფეს ურჩევდა, ლიხთ-იმერეთს გადავიდეთ და, თუ რუსუდანის ძემ კარგად არ მიგვიღო, „ვეზრახნეთ თავადთა იმერთა და განვსცეთ საქურკლე(ნი) და ჩვენ კერძო დავიყენოთ“-ო (იქვე * 831, გვ. 676). ალბათ „თავადთა“ მომხრეობა საკმარისი იყო, რომ ს. ჯაყელისა და დავით მეფის წადილი განხორციელებულიყო.

ერთგან ქამთალამწერელს ისიც-კი აქვს გაკვრით მოხსენებული, თუ სახელდობრ ვინ ითვლებოდენ „თავადებად“. იქ სადაც ს. ჯაყელის ზემომოყვანილი სიტყვებია—„ვეზრახნეთ თავადთა იმერთა და... ჩვენ კერძო დავიყენოთ“-ო, დაძენილია: „ვეზრახნეს კახაბერის ძესა რაქის ერისთავსა კახაბერსა, ქვაბულის ძეთა, ფარჯანიანთა სარგის(ს), რათა ლაშას ძე დავით ყონ მეფედ. რომელნი ერჩღესცა და რომელნიმე წარუდგეს ლაშას ძესა და რომელნიმე რუსუდანის ძესა. ეგრევე დადიან-ბედიანი ჯონშერის ძე დადგა ერთგულობასა ზედა“ (იქვე * 831—832, გვ. 676). მაშასადამე რაქის ერისთავი კახაბერის ძე კახაბერი, ქვაბულის ძენი, ფარაჯანიანი სარგისი, ჯონშერის ძე დადიან-ბედიანი და სხვანი „თავადები“ ყოფილან.

ერთი სიტყვით ზემომოყვანილ მაგალითებიდან ცხადად ირკვევა, რომ საქართველოში ყოფილან სახელმწიფო საქმეებში უაღრესად გავლენიანი პირნი, რომელნიც ცნობილნი იყვნენ ვითარცა „თავადნი სამეფოსანი“ და „თავადნი საქართველოსანი“. განსაკუთრებულ შემთხვევებში ეს „თავადნი“ საქართველოს თვით სვებედის გადამწყვეტიც-კი იყვნენ, ხოლო ჩვეულებრივ მეფესთან ერთად და მეფის გვერდით სახელმწიფოსათავეში უდგენ. ქართ. მემატიანე ერთგან მოგვითხრობს, რომ ქართ. აზნაურთ ბაგრატ IV-ის წინააღმდეგ მისი ნახევარ-ძმის დემე-

ტრეს გამეფება უნდოდათ, მაგრამ „ვერცა გაამეფეს, თუ ვის გულსა ედღა და ვერცა-ლა გამოინდევს ბაგრატ მეფემან და დედამან მის-მან და ვერცა-ლა თავადთა დიდებულთა ამის სამეფოსათა“-ო (მტ^ნე ქ^ა *483, გვ. 257). ტახტის მაძიებელი დემეტრე იძულებული იყო ბიზანტიაში გახიზნულიყო. სამეფო შიგნით-კი დამ-შვიდდა, მაგრამ მაშინ საქართველოს გარეთგან მოადგა უსიამოვნე-ბა: „დიდი ფადლონ ავად იქცეოდა და სწუნობდა ყოველთა მრ-თაულთა ამის სამეფოსათა“-ო (იქვე *483, გვ. 257). ამგვარად „თავადნი დიდებულნი ამის სამეფოსანი“ ყოფი-ლან იგივე „მოთაულნი ამის სამეფოსანი“. მაშასადამე „თა-ვადნი“ სახელმწიფოს „მოთაულნი“ ყოფილან და სათავეში მდგარან, რაც ზემომოყვანილ სხვა მაგალითებითაც მტკიცდება.

მაშ ვინ იყვნენ და ვინ ითვლებოდნენ თავადებად? უკანასკნელი მაგალითისდა მიხედვით ერთის მხრივ საფიქრებელი იყო, რომ „თავად“-ად დიდი ხელისუფლები იწოდებოდნენ. მართლაც გიორგი მთაწმიდელის ც^ა-ში ნათქვამია, რომ ბაგრატ IV'-ის დედა მარიამ დედოფალი კონსტანტინეპოლითგან პალესტინაში მიმავალი გზად ანტიოქიაში შევიდა „და აქუნდა სამეფო ბრძანებაჲ თავადსა-თა-ნა და პატრიარქსა ანტიოქიისასა, რათა ყოვლითა დიდებითა და პატრიოთა წარგზავნონ. ხოლო პატრიარქმან და მთავარმან განი-ზრახეს“, რომ დედოფლისთვის მოგზაურობა დაეშლევინებინათ იმიტომ, რომ პალესტინა მაჰმადიანთ ეპყრათ (ც^ა გ^ი მთ^წჲ 308). ამ წინადადებაში „თავადი ანტიოქიისა“ მაშასადამე ანტიოქიის მთავარს და გამგეს ნიშნავს.

ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ თამარ მეფის ისტორიკოსს „თა-ვადნი“ და „კელისუფალნი“ ერთ ჯგუფში ჰყავს მოხსენებული: „საყურელნი და საკუთარნი, ეაზირნი [და] სპასალარნი, კელის-უფალნი და თავადნი, დიდებულნი და აზნაურნი, მონანი და მოყმენი“ (ისტ^რნი და აზმ^ნი *603, გვ. 373). ამას გარდა ზოგი ზემოაღნიშნული მაგალითითგანაც ჩანს, რომ „თავადნი ამის სამეფო-სანი“ ივანე ლიპარიტის ძე, ვარდანი ერისთავები იყვნენ. ერთი ქარ-თლისა, მეორე სევანთა (ც^ა მე^წსა ღ^თსი *509, გვ. 278 და მტ^ნე ქ^ა *403, გვ. 273). თამარ მეფის ისტორიკოსსაც აღნიშნულ^ი აქვს. რომ ქართველთა სპარსეთში ლაშქრობის დროს „თავრეველებმა“ სცადეს „ხარკის მოცემითა“ დაემშვიდებინათ „ქართველნი თავ-ვადნი და სპანი“ (ისტ^რნი და აზმ^ნი *714, გვ. 519) და ამ აღგი-

ლას ავტორს თავადებად შეიძლება მხედართმთავრები ჰყავდეს ნა-
გულისხმევი.

მაგრამ ტერმინი „თავადი“-ს მნიშვნელობის ამგვარად განმარ-
ტება მაინც სწორე არ იქნებოდა. თავადი შეიძლებოდა რასაკვირ-
ველია იმავე დროს მთავარი, ან სხვა რომელიმე ხელისუფლობის
მქონებული ყოფილიყო, მაგრამ, როგორც ეტყობა, ყოველი დი-
დი მოხელე და მთავარი „თავადად არ ითვლებოდა.
„თავადი“ და მთავარი, ან ერისთავი სხვა-და-სხვა
ცნების გამომხატველი იყო. ამიტომაც არის, რომ ეს ორი
ტერმინი განცალკევებულად არის მოხსენებული. ქართ. ჟამთააღმ-
წერელს მაგ. აღნიშნული აქვს, რომ როდესაც მე-XIII-ე საუკ.-ში
საქართველოს ორ სამეფოდ ჰყოფდნენ, „თავადები და ერის-
თავნი ურთიერთს შეასწორნეს ნიკოფსით დარუბანდამდე“
(* 832, გვ. 677).

ისეთი ცნობაც-კი მოიპოვება, როდესაც უკვე თავადად
წოდებული პირი შემდეგ დიდის თანამდებობით ყო-
ფილა დაჯილდოვებულ. თამარ მეფის ისტორიკოსს სახელ-
დობრ მოხსენებული ჰყავს ერთი „მკვდრთა ტფილისისათაგანი, თა-
ვადი და მეფეთა-მეფისაგან წყალობა-კელდასხმული
ამირად ქართლისა და ტფილისისა სახელით აბულასან“
(ისტორი და აზმნი * 635, გვ. 415). მაშასადამე აბულასანი ისე-
დაც „თავად“-ად ითვლებოდა და მისი „თავადობა“ ქარ-
თლისა და ტფილისის ამირობაზე არ ყოფილა დამყა-
რებული. როგორც მთავარისაგან მისი საბრძანებლის აღსანიშნა-
ვად „სამთავრო“ იყო ნაწარმოები, ისევე „თავადი“-საგან წარ-
მომდგარია „სათავადო“-ც (იქვე * 631, გვ. 409).

უეჭველია, რომ „თავადი“ და „დიდებული“-ც ერთი-
სა-და-იმავე შესატყვისი ცნების გამომხატველნი აო-
უნდა ყოფილიყვნენ. რასაკვირველია შეიძლება ზოგჯერ ისეც
მომხდარიყო, რომ „თავადი“ იმავე დროს დიდი ხელისუფლობით
ყოფილიყო მოსილი და „დიდებულის“ სახელიც ეტარებინა. ამისთა-
ნა პირნი მაშინ მართო „თავადნი“-კი არ იქნებოდნენ, არამედ „თა-
ვადნი დიდებულნი“. მართლაც „თავადთა დიდებულთა
აშის სამეფოსათა“ ერთი ქართველი ისტორიკოსიც იხსენიებს
(მტნე ქ * 483, გვ. 257). მაგრამ ეს ორი ტერმინი ცნებათა შე-
სატყვისობის გამომხატველნი რომ არ იყო, ამას ის გარემოებაც ამ-
ტკიცებს, რომ ორივე სიტყვა ერთად, მხოლოდ მაინც განცალკევე-

ბულადაც არის დასახელებული: ქართ. ჟამთააღმწერელს მაგ. ნათ-
ქვანი აქვს: „შეკრბეს თავადნი ქართველნი და დიდებულ-
ნი და წარიუყუნეს მეფისა ძე დიმიტრი ურდოსა“, რომ შემდეგ
საქართველოში გაემეფებინათ (ჟამთააღ. * 869-870, გვ. 714).

საყურადღებოა აგრეთვე, რომ „თავადნი“ მარტო „სამეფო-
სანი“-კი არ იყვნენ, ე. ი. მარტო სახელმწიფო წესწყობილებაში-კი
არ გვხვდებიან, არამედ საქალაქოშიაც. ზემოთ უკვე ქ. ტფილისის
„თავადი“ იყო დასახელებული. ქართ. საისტორიო წყაროებში სხვა,
უცხოეთში მყოფ ქალაქებშიაც-კი არიან მოხსენებულნი. დავით აღმა-
შენებელის ისტორიკოსს მაგ. მოთხრობილი აქვს: „ავგისტოსა კ (20)
მოვიდეს მეწიგნენი ანელთა თავადთანი, მოაკსენეს მოცემა
ქალაქისა და ციხეთა“ მეფე დავითსაო (ცა მფ-სა დთ-სი * 544,
გვ. 311). საყურადღებოა, რომ ამ შემთხვევაში ტერმინი მრავლო-
ბითად არის ნახმარი. ეს გარემოება ამტკიცებს, რომ „თავადი“
ქალაქშიც ერთი-კი არაა, არამედ რამდენიმე ყოფილა.
მაშასადამე შეუძლებელია აქ „თავადი“ ქალაქის გამგეს ან მოურავს
ნიშნავდეს. ამასთანავე მოყვანილი ცნობითგან ირკვევა, რომ „თა-
ვადნი“ სწორედ ის პირნი ყოფილან, რომელთაც ქა-
ლაქის ბედ-იღბლის გადაქრის უფლება ჰქონდათ.

მეორე ქართ. მემატიაზეც იხსენიებს „სამთა თავადთა
განძისათა“ (მტ-ნე ქა * 505, გვ. 275). ხოლო თამარ მეფის
ისტორიკოსს აღნიშნული აქვს, რომ სპარსეთში ლაშქრობის დროს
ქართველთა მხედართ-მთავართან „მოვიდეს ყადნი, ხოჯანი, დარ-
ვეშნი, ყოველნი თავადნი თავკრევისანი“-ო (ისტ-რნი და
აზმ-ნი * 714, გვ. 519). ყველა ზემოაღნიშნული მაგალითი ცხად-
პყფს, რომ „თავადნი“ ქალაქებშიაც ყოფილან და
იქაც ქალაქის ბედ-იღბალი მათ ხელში ყოფილა.

სხვათა შორის „მკვდრ“-სა და „თავად“-ს შორის ის განსხვა-
ებაც არის რომ „მკვდრი“ უფრო ფართო, ზოგადი ცნების გამომ-
ხატეულია და უფრო მრავალრიცხოვანს და მრავალფეროვანს საზო-
გადოებრივ წრეს შეიცავდა, „თავადი“-კი ვიწრო და უფრო განსა-
კუთრებული ჯგუფის წევრის სახელად ითვლებოდა. ზემოთ უკვე გა-
მორკვეული იყო, რომ „მკვდრნი ქუეყანისანი“ და მკვდრნი სამე-
ფოსანი“ დიდებულებს, ვაზირებს და დიდ მოხელეებს და სხვებს
ეწოდებოდათ, „მკვდრთა“ წრეს „თავადნი“ და დიდვაჟრებიც ეკუ-
თვნოდნენ. თვით „თავადნი“-კი უფრო მცირერიცხოვანი იყვნენ.

ზემოაღნიშნული მასალებითგან ისიც ნათლად ჩანს, რომ „თავადი“ აზნაურივით წოდებრივი ტერმინი-კი არ იყო, არამედ პირადი ლირსების აღმნიშვნელი. ამ მხრივ იოანე შავთელს თავის „აბდულმესია“-ში ერთი საყურადღებო ტაქტი მოეპოვება:

„გუნდთ მწყობრი დასი

მას ბევრ-ათასი

ჰყავს დიდებულთა,

დიდგვარ[თ] თავადთა“

(ნ. მარჩის გამოცემა TP. წიგნი IV¹ გვ. ლა, 46.)

თუ ის მცირედი შესწორება, რომელიც ჩვენ ტექსტში შევიტანეთ, სამართლიანია, მაშინ ცხადი იქნება, რომ „თავადი“ დიდგვარის უფროსი და თავი ყოფილა. რომ „თავადი“ თავდაპირველად წოდებრივი ლირსება არ იყო და „თავადი“-ს ყოველი მახლობელი ნათესავიც-კი „თავად“-ად არ ითვლებოდა, არამედ მხოლოდ თვითონ ის პირადად, ეს მე-XVIII-ე საუკ-მდე კარგად ყოფილა შენახული „დიდებული თავად“-ის ცნებაში. როგორც ვახტანგ VI-ის ზემომოყვანილი განმარტება ამტკიცებს, მაშინაც-კი „დიდებული თავადი“ მთელ საგვარეულოში მხოლოდ „ერთი თავი“ ყოფილა და „თავად“-ის დანარჩენ „სახლის კაცებს“ მასთან თანასწორი უფლება და მასავით „თავადობა“ არ ჰქონიათ. მაინც-და-მაინც ზემოთქმულის შემდგომ ცხადია, რომ როგორც თვითრეულ ქალაქში, ისევე სახელმწიფოშიაც მეფის შემდგომ პირველი ადგილი მცხოვრებთა შორის „თავადთ“ ეკუთვნოდათ.

თუ „თავადი“ მართლაც „დიდგვართ“ თავია, მაშინ რა განსხვავება უნდა ყოფილიყო „თავად“-სა და „დიდებულ“-ს შორის? თუმცა „დიდებულიც“, როგორც დავრწმუნდით, დიდი გვარის შეილი იყო, მაგრამ ამასთანავე მას უეჭველად დიდი „კელისუფლობა“-ც უნდა ჰქონოდა ნაწყალობევი, უამისოდ შეუძლებელია რომ მას, თუნდაც დიდგვარიანს „დიდებული“-ს სახელი ეტარებინა. „თავადი“-კი შეიძლებოდა „უკულო“-ც ყოფილიყო და არავითარი თანამდებობა არა ჰქონოდა. მისთვის ისიც კმაროდა, რომ იგი დიდი გვარის უფროსი და თავი იყო.

„დიდებულნი“, „წარჩინებულნი“ და „თავადნი“ ვითარცა საქართველოს მკვიდრთა მოწინავე და მმართველი წარმომადგენელნი „თავნი და პირნი ქვეყანისანი“ იყვნენ (უამთაჲლ.

*826, გვ. 671). მეფე მათით იგებდა ხოლმე საქართველოს მცხოვრებთა შეხედულებას ქვეყნის დიდმნიშვნელოვან საქმეებზე და იმათ „პირით“—ვე მეტყველებდა მაშინ ქართული საზოგადოებრივი აზრის როდესაც დავით ლაშას ძემ მონღოლთა წინააღმდეგ განდგომა განიზრახა, ისტორიკოსის სიტყვით, „წარჩინებულნი ამის სამეფოსანი რომელნიმე დაუმტკიცებდეს და რომელნიმე არა“ (უამთაჲლ. *826, გვ. 671). ხოლო როდესაც მეფემ წარჩინებულთა უმრავლესობის წინააღმდეგობისდა მიუხედავად მაინც განდგომა გადასწყვიტა, წარჩინებულთაგანნიც „უმრავლესნი წარვიდეს ყაანს წინაშე“ სამსახურად: „შანშას ძე ივანი და გრიგოლ სურამელი, [ორბელი და თორელი] კახა ერისთავი ახალქალაქისა,—თავნი და პირნი ქვეყანისანი წარვიდეს ყაანს წინაშე და უმრავლესნი ჰერ-კახნი“. რაკი „ცნა მეფემან წარსლეა დიდებულთა, მანცა ნება სცა... განდგომად“ (იქვე *826, გვ. 671).

დიდებულთა, წარჩინებულთა და „თავადთა“ ცოლებსაც კი განსაკუთრებული სახელწოდება ჰქონიათ და თუ ხელმწიფისა და მეფის თანამეცხედრეს დედოფალი, „დედოფალთა-დედოფალი“ ეწოდებოდა, მათ კიდევ „დიოფალ“-ს და „დიოფალთ-დიოფალ“-ს ეძახდნენ თურმე. ივანე ერისთავთ-ერისთავის ძე აბუსერიძე ტბელი მაგ. ამბობს: ეკლესია იმიტომ ავაგე, რომ „დიოფალთ-დიოფალისა დისავე ჩუენისა ვანანესი.... დიოფალთ-დიოფალისა ნისიმესი პაპისა ჩუენისა პაპის დისაი“ სული მოიხსენონ ხოლმეო (აბუსერიძე ტბელი, კვ²ბი II, 121⁴—⁷—¹⁰).

საქართველოს საზოგადოებრივ დანაწილების მიმოხილვა სრული არ იქმნებოდა, თუ ტერმინები „ლაშქარნი“ და „სპანი“ განსაკუთრებით განხილული არ გვექმნება. სიტყვა „ლაშქარნი“ მრავლობითი რიცხვია, მხოლოდობითი „ლაშქარი“-კი, როგორც ცნობილია, სპარსულითგან ნასესხები სიტყვაა. ამგვარადვე სიტყვა „სპანი“-ც მრავლობითი რიცხვია. მხოლოდობითი—„სპა“-ც სპარსულითგანვეა შეთვისებული. ორივე სიტყვა სპარსულადაც და ქართულადაც ჯარს ნიშნავს.

მაგრამ ქართულში ეს ორი სიტყვა „ლაშქარნი“ და „სპანი“ განსაკუთრებული მნიშვნელობითაც იხმარებოდა და საგანგებო ცნების აღმნიშვნელ ტერმინებადაც იქცა. თამარ მეფის ისტორიკოსს მაგ. ნათქვამი აქვს, რომ გიორგი III-ის დროს ერთხანად საქართველოში მშვიდო-

ბიანობა იყო, რაკი არავის ეომებოდა. ამიტომ „უღონო იქმნეს ლაშქარნი და დიდებულნი ამის სამეფოსანი, [მოძესენებელი ექმნეს] მკადრებელნი ესრეთ; „არა არს ღონე დარჩომისა ჩუენისა თვნიერ ლაშქრობისა და რბევისა“-ო (ისტორი და აზმნი *610 გვ. 382). ცხადია აქ უბრალო ჯარზე-კი არა აქვს ისტორიკოსს საუბარი, არამედ რომელიღაც მაღალსა და გავლენიან სამხედრო წარმომადგენელს, რომელსაც შეუძლიან მეფეს გაუბედოს და თავისი წადილი მოახსენოს.

იმავე ავტორს თამარ მეფის დროინდელ დიდგვარიან მოხელელთა გაფიცვის შესახებ გარკვევით აქვს ნათქვამი, რომ ეს გაფიცვა მოაწყვეს „დიდებულთა ვით[თა]მე კელისუფალთა, რომელნიც ამასთანავე „გუარნი და მსახურეულნი სახლნი“ იყვნენ (ისტორი და აზმნი *628, გვ. 405). მოთხრობის ბოლოში-კი ისტორიკოსს დაძენილი აქვს, რომ ამ გაფიცვის წყალობით უგვარო ხელისუფალნი დაიშვენნენ „ნებითა და თნეგითა ლაშქათათა“-ო (იქვე, *629, გვ. 406). მაშასადამე აქ სრულებით (ცხადია, რომ „ლაშქარნი“ უბრალო ჯარს-კი არ ჰქონდა, არამედ „გუარნი და დიდებულნი“ ხელისუფლებას.

ყუთლუარსლანის თანამოაზრედ, „თანაშეფიცულად და თანაშემწედ“-აც თამარ მეფის ისტორიკოსი „ლაშქარი“ სთვლის (იქვე, *630, გვ. 407) „ლაშქართა თანაშეფიცულთა და თანაშემწეთა მისისა მის გზად-გამყუელობისა და უკეთურობისათა“ იმედით. ჰქონდა ყუთლუარსლანს ზურგი გამაგრებულიო (იქვე). ხოლო როდესაც იგივე ავტორი ამ ამბავის დასასრულს აღწერს, მას ნათქვამი აქვს, თამარ დედოფალმა ორი საპატიო მანდილოსანი მიუგზავნა მათთან, „ლაშქართან“ მოსალაპარაკებლად, „უბრძანა ფიცით მონდობა“-ო. მიგზავნილებმა მინდობილობა თურმე კარგად დასრულეს: „მოჰყუეს დიდებულნი ბრძანებასა პატრონისასა“-ო (იქვე, *630, გვ. 408). მაშასადამე აქაც „ლაშქარნი“ „დიდებულთ“ მაგიერ არის ნახმარი და სრულებით უბრალო ჯარს არ ჰქონდა.

იქნებ ამ ორმა უკანასკნელმა მაგალითმა მკითხველს აფიქრებინოს, ვითომც „ლაშქარნი“ სხვა შემთხვევაშიაც და ჩვეულებრივ „დიდებულების“ მაგიერ იხმარებოდა, მაგრამ ეს შეცდომა იქნებოდა და ამას ის გარემოებაც ეწინააღმდეგება, რომ „ლაშქარნი“ და „დიდებულნი“, როგორც უკვე ვნახეთ, ერთსა და იმავე წინადადებაში თუმცა ერთი მეორის გვერდით, მაგრამ განცალკევებულად გვხვდება. ამიტომ შეეძლება „დიდებულნი“ და „ლაშქარნი“ ჩვეულებ-

ბრივ ერთი და იმავე ცნების აღმნიშვნელნი არ არიან, არამედ მხოლოდ მაშინ, როდესაც „ლაშქართა“ წევრნი იმავე დროს „დიდებულნი“ იყვნენ, მარტო ამ შემთხვევაში ეს ორი ტერმინი შეიძლებოდა ერთმანერთის მაგიერ ყოფილიყო ნახმარი.

მეფის კურთხევის წესი უფრო ცხად-ჰყოფს ჩვენ აზრს, რომ ძველ ქართულ მწერლობაში „ლაშქარნი“ მარტო ჯარის აღსანიშნავად-კი არ იხმარებოდა, არამედ განსაკუთრებული ცნების გამომხატველ ტერმინადაც იქცა. ამ „წეს“-ში სწერია, როდესაც ჯვარისმტკრთველი „მეფედ გამზადებულ“-ის საყდარში წასაყვანად მოვიდოდა, „პალატ“-ში შევიდოდა და მეფეს მიესალმებოდა, იგივე მისალმების სიტყვები, „მერმე სრულიად ლაშქართაცა თქუან“-ო. ხოლო ამის შემდგომ ჯვარისმტკრთველმა „თავის მომდრეკელჲან ჰრქეას ლაშქართა:“, და თქუენცა გიხაროდენ ძლიერნო, უძლეველნო და დამამკობელნო მტერთა სამეფოთანნო“ და სხვა (5₂₁—22). აქ რომ უბრალო ჯარზე არ არის ლაპარაკი, ამას ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ ეს „ლაშქარნი“ სამეფო პალატში და დარბაზში იყვნენ. ხოლო რომ ამ შემთხვევაშიც განსაკუთრებული სამხედრო გავლენიანი წრე არის ნაგულისხმევი, ამას ცხად-ჰყოფს ის არაჩვეულებრივი პატივისცემა, რომლითაც ჯვარისმტკრთველს ამ „ლაშქართა“-თვის უნდა მიემართა. როგორც მეფის ჯვარის მტკრთველი „თავ-მოდრეკილი“ მიჰმართავდა ხოლმე დაწესებული მისალმებით, ისევე ლაშქართაც „თავის-მომდრეკელმან“ უთხრას მისალმებაო, დადგენილი იყო მეფის კურთხევის წესში. ამ „წეს“-ის ბოლოშიაც ნათქვამია, რომ სამეფო დარბაზში დაბრუნების შემდგომ „ჯვარისმტკრთველი შემოსილი... მარჯვენით მეფისა დგეს ტახტსა ზედა ვიდრე ლაშქართა თაყვანიცემადმდე და ძლუნის შეწირვა(დ)მდე“-ო (8₁₂—13). ცხადია, აქაც გავლენიანი სამხედრო წრეა ნაგულისხმევი და არა მთელი ლაშქარი და ჯარი.

იმავე განსაკუთრებული მნიშვნელობით როგორც „ლაშქარნი“ მეორე სიტყვა „სპანი“-ც იხმარებოდა. თამარ მეფის ისტორიკოსს მაგ. აღნიშნული აქვს, რომ პირველ საქმროს არჩევის დროს „პატრიარქმან, დიდებულთა, ვაზირთა და სპათა მოახსენეს თამარს და მათგან ნება-დაურთავი განაზადნეს ქორწილნი“ (ისტრინი და აზნი *635, გვ. 416). თუმცა თამარი წინააღმდეგი ყოფილა, მაგრამ არა (მო)მშვეებელმან დედოფალმან (რუსუდანმან) და სპათა აიძულეს-ო (იქვე, *636, გვ. 416—417). აქაც რასაკვირ-

ველია „სპანი“ უბრალო ჯარის აღმნიშვნელი არ არის: მხედრობა ამისთანა საქმეში როგორ გაეროდა და აიძულებდა. უეჭველია ამ შემთხვევაშიაც რალაც მაღალი და გავლენიანი სამხედრო წრე, ან დაწესებულება არის ნაგულისხმევი.

იმავე ავტორს მოთხრობილი აქვს, რომ ლაშა-გიორგის დაბადებით ალტაცებულნი „იხარებდეს... და შვიდისავე სამეფოსა სპათა თანა და თვთ დედოფალმან [რუსუდან] და გამზრდელმან მისმან... და ყოველთა მყოფთა ამის სამეფოსათა მსგავსად მოგუთასა კელ-ყუეს ძღუნებად“-ო (ისტ^რნი და აზმ^{ნი} * 659, გვ. 447). შანქორის ომისათვის მზადების შესახებაც ნათქვამია: „შეკრბეს თამარს წინაშე ყოველნი ვაზირნი და სპანი, თვთ შარვანშა და [დაქმასკუნელთა მიმართებისათა უყოვნელ ყუეს ღლენი“ (იქვე, *671, გვ. 461). ყოველ ექვს გარეშეა, რომ ამ ორ უკანასკნელ შემთხვევაში „სპანი“ ვითარცა სახელმწიფოს უმნიშვნელოვანეს საქმეებზე ბჭობისა და გადაწყვეტის მონაწილენი მხოლოდ საქართველოს მაღალ გავლენიან სამხედრო წრის, ან დაწესებულების აღმნიშვნელი უნდა იყოს. „შვიდისავე სამეფოსა სპანი“ ამ შემთხვევაში უნებლიედ „შვიდისავე სამეფოს დიდებულებს“, „წარჩინებულებს“ და „თავადებს“ გვაგონებს. ამის გამო საფიქრებელია, რომ იმათმსგავსად „ლაშქარნი“ და „სპანი“-ც საქართველოს განსაკუთრებული გავლენიანი წრის აღმნიშვნელი ტერმინები იყვნენ.

„სპანი“ რომ მხოლოდ უბრალო ჯარის გამომხატველი სიტყვა არ იყო, ამას ქართ. ჟამთააღმწერელის შემდეგი ცნობაც ამტკიცებს: მეფე დავით ლაშას ძე „მიისწრაფოდა პალატად, სადა დახედეს სპანი და ვაზირნი დამალულნი და შავითა შემოსილნი“ გიორგი უფლისწულის სიკვდილის გამო (ჟამთააღმ. *852, გვ. 697). თავისთავად ცხადია, რომ „სპანი დამალულნი“ სამეფო პალატში აქ ჩვეულებრივი ლაშქრისა და ჯარის აღმნიშვნელი ვერ იქმნება და ავტორს ეს რასაკვირველია ფიქრადაც არ მოსვლია.

ყველა ზემოაღნიშნული ცნობებითგან მაშასადამე ცხადად ირკვევა, რომ იმდროინდელ ქართულში სიტყვები „ლაშქარნი“ და „სპანი“ საგანგებო მნიშვნელობითაც იხმარებოდნენ და საქართველოს გავლენიან სამხედრო წრის გამომხატველ ტერმინებად ყოფილან. უეჭ-

ველია ორივე ტერმინი წრის აღმნიშვნელია და არა სამხედრო წოდების: განსაკუთრებული სამხედრო წოდება საქართველოში არა ჩანს. ამასთანავე „ლაშქართ“ ეკუთვნოდენ თვით დიდებულნიც. ამ „ლაშქართა“ დამახასიათებელი და შემაკავშირებელი თვისება, როგორც თვით ტერმინითგან ჩანს, სამხედრო ხელობა და მამაცობა იყო. მაგრამ ისინი უბრალო მეომრები კი არ ყოფილან, არამედ მეომართა რჩეული ნაწილი, ქვეყნის ბედობლისა და კეთილდღეობაზე მზრუნველი წრე. უნებლიედ დასავლეთ ევროპის საშუალო საუკუნეების რაინდობა გვაგონდება, რომელიც ამგვარადვე მხედართა რჩეულს და გავლენიან წრეს შეადგენდა და განსაკუთრებული რაინდული წესებითა და ზნეჩვეულებით იყო ცნობილი. საგულისხმოა, რომ იქაც რაინდების სახელად იხმარებოდა „milites“ „მილიტეს“ (Schiröder. Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte 1898 წ. გვ. 437—444), ე. ი. მეომარნიო. ძველ საფრანგეთშიაც ლათინური სიტყვა „miles“ „მილეს“, რომელიც რაინდის გამოხატველ ტერმინად იყო მიღებული, ერთსა და იმავე დროს მხედარსაც ჰნიშნავდა და წარჩინებულსაც (A. Esmein. Cours d'histoire du droit français 1892 წ. გვ. 220). მაშასადამე სახელის მხრივ ზემოაღნიშნულ ქართულ მოვლენასა და დასავლეთ ევროპის რაინდობას შორის ერთგვარი მსგავსებაა. ნ. მარმა გამოარკვია, რომ რაინდული ზნე და რაინდული სულისკვეთება იმდროინდელ საქართველოშიაც ყოფილა „მოყმეობისა“ და „კარგყმობის“ სახით. ქართული „მოყმე“ უდრის სწორედ დასავლეთ ევროპის „რაინდს“ (იხ. Вступит. и заключ. строфы Витязя въ барсовой коже Шоты изъ Рустава съ этиюдиюмъ „Культъ женщины и рыцарство въ поэмѣ“. ТР წიგნი XII, გვ. X—XXX). ხოლო თვით „რაინდობა“-სთვის, ვითარცა ერთეული დაწესებულებისათვის, ქართულად მაშასადამე ტერმინად ან „ლაშქარნი“ ან არა და „სპანნი“ იხმარებოდა.

ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ საქართველოშიაც „ლაშქარ“-ში ყოფნა და სამსახური მარტო მოქალაქობრივი მოვალეობა-კი არ იყო, არამედ საპატიო და საამაყო უფლებად ითვლებოდა ყოველ კეთილშობილი ადამიანისათვის. ისეც-კი ყოფილა, რომ როდესაც დამნაშავეს მოქალაქობრივი დასჯა სურდათ, მაშინ მას თურმე

სწორედ ამ უფლებას ჩამოართმევდნ ხოლმე. ამის შესახებ პირდაპირი ცნობა მოიპოვება 1263 წ. ახლო ხანის საეკლესიო კრების ძეგლისწერაში.

საქართველოში წესად იყო, რომ როდესაც რაიმე „მიზეზითა და საქმითა“ რომელიმე დამნაშავე ეკლესიის მიერ „დაიკრულებოდა“, მაშინ ეკლესიის მიერ „დაკრულვილი (ქვები II, 165₁₇) სამეფო მთავრობის მიერაც უეჭველად „შერისხული“ (იქვე, II, 165₁₈) უნდა ყოფილიყო. ეს იყო თურმე „წესი სახლისა და პალატისა“ სამეფოსი (იქვე, II 165₁₆₋₁₇ ზსაისტ. მოაზბე 1925 წ. I, გვ. 221).

საყურადღებოა, რომ „დაკრულვილობა“-ს ავტომატურად „შერისხულობა“-ც უნდა ზედდართოდა სახელმწიფოს მთავრობის მხრივ: „რათაცა მიზეზითა და საქმითა“ არ დაედვა საქართველოს ეკლესიას თავისი „კრულვა“, ამ მიზეზების განხილვისა და განსჯის უფლება სახელმწიფო მთავრობას არა ჰქონდა. მას მხოლოდ თავისი მოვალეობა უნდა აესრულებინა. ხოლო „საღმართოთა წერილთა მოძღურებისა-ებრ“ მთავრობა ვითომც მოვალე იყო „კრმლითა“ თან სდგომოდა სჯულთა და წესთა სამღვდელთა“ (იქვე, II, 165₂₃₋₂₄ და იქვე I, 221).

შერისხულობა თურმე ისე ყოფილა მოწყობილი, რომ შერისხულს „მამული დასჭირვია და ლაშქართა შიგან არ შეშვებულა“ (იქვე, II, 165₁₈₋₁₉). მაშასადამე ჯერ უძრავი ქონება ჩამოერთმეოდა ხოლმე, ხოლო შემდეგ „ლაშქართა შიგან“ სამსახურისა და ყოფნის უფლება მოესპობოდა.

ამ ფრიად საყურადღებო ცნობის წყალობით ირკვევა, რომ საქართველოს მცხოვრებთა ძირითად მოქალაქობრივ უფლებად მიჩნეული ყოფილა ჯერ ერთი „მამულის“ სრული მფლობელობის უფლება, შემდეგ „ლაშქართა შიგან“ ყოფნისა და სამსახურის უფლება¹⁾.

1) საგულისხმოა, რომ რომაულ სამართლის თანახმადაც უძრავი ქონების მფლობელობისა და განთესვის უფლება, ანუ ე. წოდებული „იუს კომერციი“ (jus commercii) და ლეგიონებში სამხედრო სამსახურის უფლება საარჩევნო უფლებასთან ერთად (jus suffragii და jus honorum) რომელი მოქალაქის ძირითად უფლებას შეადგენდა (იხ. P. F. Girard. Droit romain V-ième éd 1911 წ., გვ. 107). საფრანგეთშიაც საშუალო საუკუნეების საპატრონჟმო წესწყობილების დროსაც საპატრონჟმო მიწის მფლობელობის უფლება, განსაკუთრებით-კი სამხედრო რაინდული სამსახურის უფლება წარჩინებულთა ძირითად უფლებას შეადგენდა (A. Esmein. Cours d'histoire du droit français. 1892—1893 წ., წიგნი I—II, გვ. 220, 223).

ჩვენთვის ამ ეამად ის გარემოებაა უფრო საყურადღებო, რომ „ლაშქართა შიგან“ სამსახურისათვის აუცილებელ პირობად საქართველოში ყოფილა უმწიკელო სახელი და პატიოსანი, უდანაშაულო ყოფა-ქცევა, სარწმუნოების და ეკლესიის ერთგულებაც.

საქართველოს მოწინავე წრეების წევრებს განსაკუთრებული, მტკიცედ შემუშავებული ზნე და ქცევის ჩვეულება ჰქონიათ. ურთიერთ შორის თანასწორობის და შესაფერისად შემუშავებული ერთმანერთის დახვედრისა და მისალმების „წესი“-ც¹ არსებობდა თურმე. წარჩინებულნი მოვალენი იყვნენ ერთმანერთისადმი თანასწორი პატივისცემა გამოეჩინათ, იმიტომ რომ ურთიერთის „პატივით ხილვა“ ამ წესის ზრდილობიანობის საანბნო ქვეშარიტებად ითვლებოდა. „წესისამებრ პატივით ხილვა“ იმაში მდგომარეობდა, რომ როდესაც წარჩინებულნი ცხენზე მჯდომნი ერთი მეორეს შეხედებოდნენ, ორივენი მოვალენი იყვნენ ჯერ ჩამოქვეითებულიყვნენ, ხოლო შემდეგ კოცნით მისალმებოდნენ ერთმანერთს. ქართ. ეამთაალმწერელს აღწერილი აქვს ერთი შემთხვევა, როდესაც ეს წესი დაურღვევიათ, მაგრამ ესეც ისტორიკოსს საძრახისი სილალის შედეგად მიაჩნია. ეამთაალმწერელს ასე აქვს მოთხრობილი მთელი ეს ამბავი. ავაგ ამირსპასალარი უცხოეთითგან საქართველოში ბრუნდებოდა და „ვითარ ცნეს ქართველთა მოსვლა ავაგისი ამირსპასალარისა, წინამოეგებნეს ყოველნი მთავარნი და წარჩინებულნი—თვთ შანშა და ეგარსლანი, რომელსა კნინდა და სახელიცა მეფობისა ეპყრა და ვითარ მიეახლა ავაგ, ჰგონებდა [3] ონისაგან გარდამოკდომად და ეგრეთ ხილვად ეგარსლანისაგან. ხოლო იგი განლაღებულ იყო: არა ინება წესისამებრ პატივით ხილვად და ამბორის ყოფად ავაგისა“ (ეამთაალ. *807, გვ. 650) და ამიტომაც შესაფერისად დაისაჯა.

§ II. პატრონჲობა.

საქართველოს სახელმწიფო და განსაკუთრებით საზოგადოებრივი წესწყობილების გათვალისწინება და ხორცშესხმულად წარმოღვენა შეუძლებელია, თუ პატრონჲობა შესწავლილი არ გვექმნება,

იმიტომ რომ საქართველოს სოციალური ცხოვრება ამ დაწესებულებაზე იყო დამყარებული. პატრონობა მაშინდელ საქართველოს თავისებურ მიმართულებასა და ელფერს აძლევდა.

სიტყვა „პატრონი“ ქართულ მწერლობაში ძველი არ არის. მე-X-ე საუკუნის ისტორიკოსების თხზულებებში, მაგ. გიორგი მერჩულისა და ბასილი ზარზმელის ნაწარმოებებში, ეს ტერმინი არა გვხვდება. მხოლოდ შემდეგში, მე-XI-ე საუკ.-ითგან მოყოლებული შემოდის ეს ტერმინი საყოველთაო ხმარებაში, მაგრამ საფიქრებელია, რომ ცხოვრებაში ამაზე კარგა ხნით უწინარეს უნდა ყოფილიყო მიღებული, თუ „მე-XV-ე საუკუნის ხელით“ მიწერილს ფავენლისა და მიქაელ მემლემის მე-X-ე საუკ.-ის საბუთში გადაწერის დროს სიგელის ენა შეცვლილი არ არის, მაშინ ამ საბუთში პირველად გვხვდება ტერმინი „პატრონი“, რომელიც მე-XV-ე ს.-ის გადაწერის თავისდროინდელ გამოთქმით ზე მართლწერით „პატონ“-ად გადაუკეთებია (იხ. შიომღ. ისტ. საბ. 2, 16).

„პატრონი“ ვითარცა ტერმინი რამდენიმე მნიშვნელობით იხმარებოდა. ჯერ ერთი „პატრონი“ მფარველს, მზრუნველს და მოურნესა ჰნიშნავდა. მაგ. „მტნე ქა“ ამბობს, რომ მცირეწლოვანი გიორგი უფლისწულისათვის, ბაგრატ IV-ის ძისათვის, „მოიყვანეს მზრუნველად ამისა ლიპარიტ და პატრონად დაა ბაგრატისი“-ო (493, გვ. 266). თამარ მეფის ისტორიკოსსაც ნათქვამი აქვს, რომ როდესაც თაძარისათვის „საქმროს ირჩევდენ, მაშინ სხვათა შორის იმიტომაც ჩქარობდენ, რომ იყო „წაღალი პატრონისა... ლაშქართა სპათა მისთა ზედა“ (ისტორი და აზნი * 634, გვ. 413). ატენის სიონის მე-XI-ე საუკუნის წარწერაშიაც სწერია: „ძლიერმან მეფეთა მეფემან ბაგრატ ბრძანეს... მირიანს პატრონსა ჩემსა სეფესა ზუარსა შილა ქალაქისა შენებაჲ... ავაშენეთ დარბაზი და ქალაქი. შეგვწყალნა მეფობამან მათმან სასახლენი ადგილნი და საქალბაგენი მკვდრად ნებიერობით გვიბოძნა მირიანს და ყმათა მისთა... შევსწირე წმიდასა სიონს ატენის... სალოცველად სულისა მირიან... გამზრდელისა პატრონისა ჩემისათვის“-ო, (იხ. ჩემი Къ вопросу о врем. пост. груз. храма въ Аѳени, ХВ. Т. I, VIII. III, გვ. 286 და 289—290). როგორც პირველ ორს მაგალითში, ისევე ამ წარწერაშიაც რასაკვირველია პირად პატრონობაზე, მზრუნველობაზე, პირად დამოკიდებულებაზეა ლაპარაკი. ამას ამტკიცებს

სიტყვები „მზრდელი“ და „პატრონი“, „გამზრდელისა პატრონისა ჩემისათჳს“.

ატენის ზემომოყვანილი წარწერავე გვიჩვენებს, რომ ეკლესიისადმი მამულის შემწირველი მირიანის „ყმა“ ყოფილა. როგორც ეტყობა, მირიანს ამნაირი ყმები სხეაც ჰყოლია იმიტომ, რომ წარწერაში მრავლობითად არის ნათქვამი, — „ყმათა მისთა“—ო.

ტერმინი „ყმა“, რომელსაც განსაზღვრული პირად და უფლებრივ დამოკიდებულებაში მყოფ ადამიანის აღსანიშნავად ხმარობდნენ ხოლმე, წარმოსდგა სიტყვისაგან „ყრმა“, რაც ძველს ქართულ მწერლობაში, მაგ. დაბადებასა და სახარებაში, ბავშსა ჰნიშნავს: ამ ძეგლებში ქართული „ყრმა“ ბერძნულს „პაის“-ს და სომხურს „მანუქ“-ს უდრის (შეად. მათე, თ. XIV₃₁, XV₃₄, XVIII₃, XIX₁₅. მარკოზ თ. V₄₀—₄₁, IX₃₇, X₃₇ და სხვაგან ბევრგან). „ყრმა“ თავდაპირველად სქესისა განურჩევლად, ხოლო შემდეგში მამრობითი სქესის ბავშვის აღსანიშნავად ითვლებოდა და განსაკუთრებით მცირეწლოვანისა. ამგვარი მნიშვნელობა ამ სიტყვას მე-XIII—XIV-ე საუკუნის ძეგლებშიაც-ი აქვს შერჩენილი. თუმცა საბა ორბელიანს თავის ლექსიკონში ნათქვამი აქვს: „ათხუთმეტის წლიდამ ვიდრე ოცს წლამდე ვაჟს—ყრმა“ ეწოდებოდა, ხოლო „ოცის წლიდამ ვიდრე ოცდაათამდე ვაჟსა ქაბუკი“ ერქვაო (გვ. 143), მაგრამ ქართ. საისტორიო ძეგლები გვიჩვენებენ, რომ ჩვენი დაუვიწყარი მეცნიერი ამ შემთხვევაში ცდება. იოანე საბანის ძე ჰაბო ტფილელზე მაგ. ამბობს, რომ იგი „იყო ყრმა—ქაბუკ ვითარ ათრევამეტისა წლისა, გინა უქნინს ათშვდმეტის წლისა“—ო, როდესაც ნერსე ერისთავს მსახურად დაუდგა (ც^ხ ჰაბოასი 15₂₃—₂₆). მაშასადამე ქაბუკად ოცის წლითგან კი არ ითვლებოდნენ, არამედ 17 წლისანიც-ი უკვე ქაბუკები ყოფილან. მაგრამ ამაზე უფრო ჯეველებიც ქაბუკად ყოფილან ცნობილნი: ამას „მტნე ქა“-ს შემდეგი ცნობაც ამტკიცებს. მეფე გიორგი I-ზე იქ ნათქვამია: სამეფო ტახტზე ავიდა „უამსა ოდენ სიყრმისა და სიქაბუკისა მისისა, რამეთუ იყო რაჟამსა მეფე იქმნა წლისა ათექუსმეტისა“—ო (* 473, გვ. 247). ანა დედოფლისეულს ხელთნაწერში ამ ადგილას 16 წლის მაგიერ 12 სწერია (იხ. ქლი ერის ისტორია II, 423). თუნდაც რომ ამ უკანასკნელ ხელთნაწერში ამ ადგილას შეცდომა იყოს, მაინც ცხადია, 16 წლისანიც უკვე ქაბუკებად ირიცხებოდნენ.

ყველა ზემომოყვანილი ცნობითგან ისიც ირკვევა, რომ საბა ორ-ბელიანის პირველი განმარტებაც, ვითომც ყრმად 16—20 წლისანი ითვლებოდენ, შემცდარია: რაკი 16 წლისა უკვე ქაბუჯად იხსენიება, აშკარაა, რომ ყრმობის დასაწყისი სამზღვარი ამაზე გაცილებით აღ-რე უნდა იწყებოდეს. მართლაც ქართ. ჟამთა აღმწერელი ამბობს: „გვანცა მიუდგა და შუა ყრმა და უწოდა დიმიტრი“-ო (*823, გვ. 669). მაშასადამე მამრობითი სქესის ბაშვი უკვე დაბადე-ბითგანვე ყრმად იწოდებოდა.

რომ ამ შემთხვევაში ქართ. ჟამთააღმწერელს მხოლოდ ძველი მნიშვნელობა აქვს შენახული და „ყრმა“ თავდაპირველადაც ბავშვს დაბადებითგანვე ეწოდებოდა, ამას ძველი ალექსის ქართული თარგმანიც ცხად ჰყოფს. აი მაგ. „გამოსლვათა“ წიგნში ახლად დაბადებულ მოსეს ფარაოს ასულის მიერ პოვნის ამბავი როგორ არის მოთხრობილი: „შთავიდოდა ასული ფარაოჲსი ბანად მდინარჲსა მას და შიმონვარნი მისნი უვიდოდეს იმიერ და ამიერ მდინარისა კიდესა მას. და იხილა კიდობანი იგი მწყურებსა მას. მიაველინა შიმონვარი და მოიღო იგი, აღაღო და იხი-ლა ყრმა იგი ტიროდა რაჲ კიდობანსა მას შინა“ (გამოს. თ. II 5—6). ამ ადგილს გარდა, სადაც ცხადზედ უცხადე-სად ჩანს, რომ „ყრმა“ ახლად დაბადებულ ბავშვსაც ეწოდებოდა, თვით სიტყვა „ყრმისა აღმქუმელი“-ც ამტკიცებს რომ „ყრმა“ თავდაპირველად სწორედ ახლად შო-ბილს ბავშვს ჰნიშნავდა, ამასთანავე. სქესის განურ-ჩევლად. „ყრმისა-აღმქუმელი“ ბებიას ერქვა და ამ ორნაწილდს სიტყვაში, რომელიც ბავშვის-ამლებს ნიშნავს, „ყრმა“ ახლად დაბა-დებულის, ჩვეილი ბავშვის აღმნიშვნელია. ყველა ზემომოყვანილი ცნობა ცხად ჰყოფს, რომ პრ. ნ. მარკის აზრი, ვითომც „ყრმის“ ძირითადი მნიშვნელობა „სქესობრივად ჰასაკში მოსული“ („*Врелыи в половом отношении*“ .იხ. „*Вступ. и заключ. строфы Витязя в барсовою коже*“ ТР. წიგნ. XII, გვ. XXXVI—XXXVII) ყოფი-ლიყოს, არ მართლდება.

მართო ის გარემოებაც, რომ ტერმინი „ყრმა“ სიტყვა „ყრმი-სა“-გან არის წარმომდგარი, გვაფიქრებინებს, რომ ყმათა პირადი უფლება ცოტად თუ ბევრად მაინც შეზღუდვილი უნდა ყოფილიყო, რაც საბუთებითა ღ საისტორიო წყაროების მოწმობითაც მტკიცდება.

ზევით უკვე აღნიშნული იყო „პატრონი“-ს ერთი მნიშვნელო-ბათაგანი. ამ ტერმინს, როგორც ვსთქვით, სხვა მნიშვნელობითაც

ხმარობდნენ. მაგ. ეს სიტყვა კერძო მესაკუთრესა და მფლობელსაც ჰნიშნავდა. მიქელ მემღვიმე, რომელმაც თავის მამულში ციხე ააგო, თავის თავს ამ ციხის „პატრონი“-ად სთვლის (შიომღ. ისტ. საბ. გვ. 2). კერძო მფლობელისავე მნიშვნელობა აქვს ამ სიტყვას შიომღვიმის 1250--60 წ. სიგელშიაც, სადაც „მიწის პატრონი“-ა მოხსენებული (იქვე, 60)

ზემოთქმულის შემდგომ ცხადია, რომ პატრონეობა მაშინდელ საქართველოს ცხოვრების როგორც სოციალურს, ისე ეკონომიურს მოვლენას ახასიათებდა და გამომხატველი იყო.

მაგრამ ამასთანავე „პატრონეობა“-ს სახელმწიფო წესწყობილებზედაც დიდი გავლენა ჰქონდა. ამაზე მეტიც ითქმის, საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილების ერთი ფრიად დამახასიათებელი მოვლენის გამომხატველიც იყო. ეს იმითაც მტკიცდება, რომ „პატრონი“ მარტო კერძო მესაკუთრესა და მფარველს-კი არ ეწოდებოდა, ე. ი. მარტო საზოგადოებრივ და უფლებრივ დამოკიდებულებათა დამახასიათებლად კი არ ჩანს, არამედ მეფეს და ხელმწიფესაც ჰნიშნავდა. მემართიანეს უნდოდა მაგ. მკითხველისათვის ემცნო, მწიგნობართა უხუცესი გიორგი ჭყონდიდელი მეფე დავით აღმაშენებელთან ერთად იყო აღზრდილი, და აი როგორც აქვს მას ეს აზრი გამოთქმული: გიორგი ჭყონდიდელი იყო . თანააღმზრდელ აღზრდილი პატრონთა“-ო (ცა მფსა დთი * 534, გვ. 301), თანაც იგი „თავ-ადგა სიყრმითგანთა პატრონის მსახურებათა“-ო (იქვე * 535, გვ. 301), პატარაობითგანვე სამეფო სამსახურში იყო. თამარ მეფის ისტორიკოსიც ხშირად მეფის მაგიერ „პატრონი“-სა ხმარობს. მას მგ. აღნიშნული აქვს, რომ საქართველოს ძლევა მოსილი ლაშქარი და სახელოვანი მეომარნი დაბრუნდნენ თუ არა ბრძოლის ველითგან, „მოვიდეს წინაშე პატრონსა მას ღვთიე-განათლებულსა“-ო, თამარ მეფეს წარუდგენო (ისტორი და აზმნი * 637, გვ. 418). როდესაც თავის საბრძანებლითგან განდევნილი შარვანშა თამარ მეფესთან მოვიდა და დახმარებას სთხოვდა: „უბძანეთ ლაშქართა თქვენთასა აღება ყოვლისა სპარსეთისა, მაშინ დასუით ასული თქვენი... პატრონად ყოვლისა სპარსეთისა“-ო (იქვე * 667, გვ. 456).

ყველა ზემომოყვანილი და მრავალი სხვა ამგვარი მაგალითი, რომელთა ჩამოთვლა შორს წაგვიყვანდა, ცხად-ჰყოფს რომ „პატრონი“ მეფესაც ჰნიშნავდა და ეწოდებოდა.

მაგრამ როგორც „პატრონი“ მესაკუთრესაც, მფარველსაც და მეფესაც ეწოდებოდა, თავის მხრივ ტერმინი „ყმა“-ც ქვეშევრდომსაც ჰნიშნავდა, თუნდაც ეს ქვეშევრდომი დიდებული აზნაური, ან მოხელე ყოფილიყო. მაგ. თამარ მეფის ისტორიკოსი თამარის დიდებულების შესახებ ამბობს: „მოგებენს წინა ზაქარია ფანასკერტელი და ძინიელი, კალმახელი, ყმანი კარგნი, პატრონისაგან შეწყალებულნი“-ო (ისტორი და აზმნი *658, გვ. 445). ცხადია აქ „ყმანი“ ქვეშევრდომს უდრის, ე. ი. სახელმწიფო ცხოვრების მოვლენას ახასიათებს.

ამისდა გვარად სიტყვა „ყმობა“-ც ქვეშევრდომობის აღმნიშვნელადაც იხმარებოდა. ქართველი მემკვიდრე ლეონტი მცხეთელის ნაწარმოებში, რომელიც ბაგრატ IV-ის გაქცევა და ბიზანტიის შეფთვარა, ამბობს: თავისი დღენი იქ გაატარა „და ნიანია მოკუდა ბერძენთა ყმობასა შინა“-ო (მტნე ქ *496, გვ. 268).

სიტყვა „ყმა“-ს რომ „პატრონი“-სავით პოლიტიკური მნიშვნელობა ჰქონდა და სახელმწიფო ცხოვრების მოვლენისა და დამოკიდებულებათა გამომხატველი იყო, შემდეგი გარემოებაც ამტკიცებს: ჩვენი ისტორიკოსი ათაბაგსა და შარვანშაჰს, რომელნიც საქართველოს მეფის მფარველობის ქვეშ იყვნენ, თამარ მეფის „ყმებს“ ეძახის, ხოლო მათ მორჩილებას „ყმად ყოლა“-ს (ისტორი და აზმანი *677, გვ. 470).

როგორც მეფე თავის დიდებულ ქვეშევრდომ „ყმების“ პატრონად ითვლებოდა, ისე ეს მეფის „ყმები“ თავიანთ მხრივ საკუთარ ხელქვეითების „პატრონი“ იყვნენ, ხოლო მათი „ხელქვეითნი“, როგორც ზემოთაღნიშნულ ატენის „სიონის წარწერამაც დაგვარწმუნა, „ყმებად“ იწოდებოდნენ. ამ ყმებსაც შეიძლება თავიანთი საკუთარი ყმები ჰყოლოდათ, რომელთათვის ისინი „პატრონები“ იყვნენ. ამნაირად თითქმის მთელი საქართველო მეფისაგან მოყოლებული უბრალო მღაბიომდე „პატრონ ყმობის“ უღელში იყო შექმნილი და ცხოვრების ტვირთს ეზიდებოდა.

დიდებული ხელისუფალნი და ძლიერნი გვარის შვილნიც რომ მეფესავით „პატრონები“-ად იწოდებოდნენ, ამას ქართ. ისტორიკოსთა თხუთულებებიც ცხადჰყოფენ. თამარ მეფის ისტორიკოსი მაგ. შემდეგ პირთ ასახელებს: აფრიდონ „თმოგვისა და სხვათა ციხეთა პატრონობამდის აღზეებული“ (ისტორი და აზმანი, *629, გვ. 406), გუზან „პატრონი კლარჯეთისა და შავშე-

ოისა“ (იქვე, *649, გვ. 434), ვარდან დადიანი „პატრონი ორბეთისა და კაენისა და ლიხთ-იქით ნიკოფსიამდის უცილობლად“ მქონებული (იქვე, *650, გვ. 435), მკარგძელი „პატრონი ლორისა“ (იქვე, *657, გვ. 444), იოანე ვარდანისძე „პატრონი გაგისა“ (იქვე, *652, გვ. 438) და მათა „პატრონი კოწონისა“ (იქვე).

მაშასადამე ყველა საისტორიო საბუთითგან ნათლად მტკიცდება, რომ „პატრონყმობა“ ერთსა-და-იმავე დროს სოციალური ცხოვრების მოვლენის დამახასიათებელიც იყო, სახელმწიფო წესწყობილების მოვლენისაც: „პატრონი“ მეფესაც პნიშნაედა, მზრუნველსა და მფარველსაც, მესაკუთრესაც, — „ყმა“ ქვეშევრდომსაც ეწოდებოდა და სხვის მფარველობის ქვეშე მყოფსაც, სხვის უფლების მორჩილსაც, რომელიც ამასთანავე „პატრონის“ საკუთრებად ითვლებოდა. ერთი სიტყვით, კერძო და სახელმწიფო ცხოვრების მოვლენანი და დაწესებულებანი ერთნაწილად იყვნენ გადაბმულნი, თითქოს სახელმწიფო წესწყობილება საქართველოში ცხოვრების კერძო განწყობილებისგან ყოფილიყოს წარმომდგარი. იმ დროს მაინც-და-მაინც ჩვენი ქვეყნის ცხოვრების უმთავრეს და დამახასიათებელ მოვლენას სწორედ ეს „პატრონყმობა“ შეადგენდა.

ბაგრატიონიანთა საგვარეულო მემკვიდრეობის სუბსტანცია ერთი ფრიად საგულისხმო და საყურადღებო ცნობა აქვს შენახული, რომელიც საშუალებას გვაძლევს სხვა-და-სხვაგვარი პატრონყმური დანოკიდებულების წარმოშობა და განსხვავებაც გავითვალისწინოთ. მემკვიდრეობა აშორდით კურაპალატის მოღვაწეობას გვისურათებს მისს ახალ სამფლობელოში. შავშეთ-კლარჯეთში. სუბსტანცია ნათქვამი აქვს, რომ „ქვენი შავშეთისა უშენებელი იყო მაშინ გარეშე მცირედთა სოფელთასა, რამეთუ ეამთა სპარსთა უფლებისასა აოკრდა... კუალად შემდგომად მისსა სლვამან სატლობისამან მზოკრა შავშეთი და კლარჯეთი და მცირედლა დაშთეს კაცნი ადგილ-ადგილ. ხოლო დაშთომილთა მათ მკვდრთა შავშეთისათა შეიწყნარეს იგი სიხარულითაღსიყუარულითა. და დაემკვდრა მუნ და მისცა ღმერთმან გამარჯუება და აკელმწიფა იგი შავშეთ-კლარჯეთსა ზედა ზმან სოფლები ზოგი იყიდა საფასითა და ზოგი ოკერი აღაშენა და განამრავლნა სოფლები აშორ კურაპალატმან ქუეყანათა მათ შინა“ (სუბსტანცია და უწყება, *573—574, გვ. 343).

მაშასადამე, აშოტ კურაპალატი აოხრებულ ქვეყანაში მისულა, სადაც თითო ოროლა სოფელში შერჩენილ მცხოვრებლებს სიხარულით მიუღიათ. მათ მისი უფლება და მფარველობა ნებაყოფლობით „შეიწყნარებიათ“. აშოტი მათ მფარველობას გაუწევდა, განსაცდელისა და მტრისაგან დაიცავდა. სამაგიეროდ მცხოვრებლებმა ის „შეიწყნარეს“, მისი უფლება აღიარეს, „პატრონად“, ანუ როგორც იმ დროს ამბობდნენ, „უფლად“ გაიხადეს. ამით რასაკვირველია მათი პირადი თავისუფლება უნდა შეზღუდულიყო.

შემდეგ მემატიანეს თქმით აშოტს ზოგი სოფელი უყიდია, პირად, კერძო საკუთრებად გაუხდია. ზოგი კიდევ, სრულებით გაოხრებული და უკაცრიელი ნასოფლარი მას კვლავ აღუდგენია; ხალხი მოუყვანია და დაუსახლებია.

ამგვარად ცხადია, რომ აშოტ დიდ კურაპალატის მოღვაწეობაში სამი სხვადასხვანაირი მოქმედებაა, რომელთა თვისება არსებითად განსხვავდება ერთი მეორისაგან. ამის გამო უეჭველია, რომ ის დამოკიდებულებაც, რომელიც აშოტსა და შავშეთ-კლარჯეთის მცხოვრებთა შორის უნდა დამყარებულყო, სხვა-და-სხვა ხასიათისა იქმნებოდა, სულ ცოტა, იქ სამგვარი მაინც, ერთი მეორისაგან განსხვავებული პატრონ-ყმური დამოკიდებულება უნდა ყოფილიყო.

მართლაც და პატრონ-ყმური დამოკიდებულება უფლებრივადაც და ქონებრივადაც სხვა-და-სხვა ნაირი იყო, იმისდა მიხედვით, თუ რა ნიადაგზე იყო დამყარებული იგი. ყმები სახელითაც განსხვავდებოდნენ ერთმანეთისგან, მაგ. ზოგი იყო „შეწირული“, ზოგი „ნებიერი“, ზოგი კიდევ „სიგლოსანი“ (რკონის 1258 წ. სიგ., ქ.ბი II, 135 14). ამ სამ ჯგუფს გარდა ყმათა სხვა ჯგუფებიც არსებობდნენ.

იმისდა გვარად, თუ რა საფუძველზე იყო დამყარებული ყმობა, ყმის მდგომარეობაც განსხვავდებოდა ხოლმე.

ცხადია მაგ., რომ როდესაც მებატონე უმამულო ყმას თავისი საკუთარს მიწას აძლევდა და ზედ დაასახლებდა, ამ შემთხვევაში პირად პატრონ-ყმობასა და მფარველობას გარდა ეკონომიური დამოკიდებულებაც იყო ხოლმე და ყმა უკვე ქონებრივადაც პატრონისაგან იყო დავალებული. ასეთის ყმის მდგომარეობა უეჭველია უფლებრივადაც უფრო შეზღუდული იქმნებოდა, ვიდრე ისეთ ყმებისა, რომელთაც თავიანთი საკუთარი მამული ჰქონდათ. ქვემომოყვანილი მაგალითების დედააზრის გასათვალისწინებლად უნდა ვიცოდეთ, რომ

ძველს ქართულ საბუთებში ხშირად „ყმა“-ს მაგიერ „გლეხი“ იხმარებოდა და „გლეხი“ ყმასა ჰნიშნავს.

მიწის პატრონს თავის მიწაზე ყმა-გლეხის დასმა მაშინ შეეძლო, როდესაც მას თავისუფალი, უკაცრიელი მიწა ჰქონდა. გლეხის ამგვარ დასახლებას „მიწასა ზედა დასმა“ ან „დასახლება“ (ნიკორწ. XI ს. სიგ., ქვები II, 47) ეწოდებოდა. „თუ მიწაჲ დაუკაცრდებოდეს“-ო, ნათქვამი აქვს კახა ერისთავთ-ერისთავს რკონის 1258 წ. სიგელში, ამოვარდნილი ყმა-გლეხის მაგიერ „სხუაი გლეხი დაისმოდეს ზედა“, რომ ამ გზით შეწირულ მამულს მონასტრისათვის ყოველთვის ერთგვარი შემოსავალი მოეტანა: ყმათათვის დადებული „სამსახური და კულუხი ნუ წაედების“-ო (ქვები II, 137₁₄₋₁₈). ნიკორწ. მონასტრის მე-XI-ე საუკ. საბუთშიაც ნათქვამია: „გლეხი დაეასახლე აგარასა შინა და ბეგარასა გარდაიხდიდეს“-ო (ქვები II, 47₁₈₋₁₉).

საფიქრებელია, რომ მიწის „საბეგროდ გაცემა“, ან „საკაბალოდ გაცემა“ ყოველთვის და თავისდა თავად პატრონყმობის დამკვიდრებას არ მოასწავებს. მაგ. როდესაც იმავე ნიკორწ. მონასტრის საბუთში სწერია: „ვიყიდე ვენაკი... და გლეხთა მივეც“-ო (ქვები II, 48₈₋₉), „ვიყიდე ვენაკი... და მივეც გლეხსა საბეგროდ“-ო (იქვე II, 48₁₀₋₁₁), „მოვიგე მიწა და მივეც მათვე საკაბალოდ“-ო (იქვე II, 48₁₉), „მოვიგე მიწაჲ და მივეც გლეხსა საბეგროდ“-ო (იქვე II, 48₃₃), იქმნებ ყველა ამ შემთხვევაში მხოლოდ მიწის ან ვენახის მოსახნავადა და დასამუშავებლად მიცემაზე იყოს ლაპარაკი, საღალოდ და საკულუხოდ გაცემაზე. მაინცდამაინც არა ჩანს, რომ ამ მიცემით პატრონ-ყმური დამოკიდებულება დამყარებულყოფს, იმიტომ რომ ამ შემთხვევაში აღნიშნული არ არის, რომ ეს გლეხნი მიწის პატრონს თავის მიწაზე „დაესვას“ და დაესახლებინოს. განსაკუთრებით-კი იმიტომ, რომ აღნიშნული არ არის ამ გლეხთა მიერ ნაკისრი, ან მებატონეს მიერ მათზე დადებული „სამსახური“, სახელდობრ „სამსახური ყმებრივი“. რაკი პატრონ-ყმური დამოკიდებულება ყმისაგან „სამსახურს“ ითხოვდა, ამიტომ ცხადია, რომ მართო მიწის „საბეგროდ მიცემა“ პატრონ-ყმობას ვერ შეჰქმნიდა, თუკი „გლეხი“, რომელიც საბატონო მიწას აიღებდა, ამასთანავე ყმობას არ იკისრებდა და „ყმებრივს სამსახურს“ არ დაიდებდა. მერმინდელს დროშიაც კი, ვახტანგის კანონებშიაც საგანგებოდ არის აღნიშნული, რომ როდესაც ვისმე უნდოდა რომელისამე მებატონის ყმად გამხდარიყო, თვითონ უნდა მისულიყო და განეცხადე-

ბინა: „შენ გემობიეარო“ (§ 198). მით უმეტეს რასაკვირველია იმ დროს, რომელსაც ვიკელეფთ, ამგვარი ნებაყოფლობითი განცხადება ემობისა და ემებრივი სამსახურის სურვილის შესახებ აუცილებლად საჭირო იქმნებოდა. ამასთანავე საყმოდ მიცემული მიწაც ამისთანა შემთხვევებში „მკვიდრად და სამუდამოდ“ ეძლეოდა ხოლმე ყმას მიწის და ყმის პატრონისაგან.

როგორც ზევით აღნიშნული იყო, ყმათა ანუ გლეხთა ერთ-ერთ ჯგუფს „ნ ე ბ ი ე რ ნ ი“ (1258 წ. რკონის სიგ., ქქები II, 135) შეადგენდნენ. ძველ ქართულში „ნებიერი“ ისეთს აღამიანს ეწოდებოდა, რომელსაც თავის ნებისა და სურვილისამებრ შეეძლო ემოქმედნა. ამისდა მიხედვით „ნებიერი გლეხი“ ალბათ ისეთს ერქვა, რომელიც თავის ნებაყოფლობით და სურვილით ეყმო „პატრონს“ და ვითარცა „ნებიერს“ იქნებ საპატრონყმო პირობის შეცვრის დროს აღნიშნული ჰქონდა, რომ განსაზღვრულ გარემოებაში შეეძლო ემობისაგან ისევ თავი დაეღწია და წასულიყო. ნებაყოფლობით შესულ ყმას ხშირად საკუთარი მამული ჰქონდა ხოლმე (იხ. ჩემი სქს ეკონ. ისტორია I, 12).

გაცილებით უფრო დაბლა უნდა მდგარიყო უფლებრივად „ნ ა ს-ყ ი დ ი ყ მ ა“, ანუ „ნ ა ს ყ ი დ ი გ ლ ე ხ ი“ (გრიგ. სურამელის 1250 წ. შეწირ. წიგ., ს. კაკ. გამ. 516—17) იმიტომ რომ ის პირადად „ნებიერად“-კი არ იყო ყმად გამხდარი, არამედ „პატრონის“ მიერ იყო ნაყიდი. „ნასყიდ“ გლეხთაგან ზოგს საკუთარი მამული ჰქონდათ ხოლმე და „პატრონი“ მათ მამულიანად ყიდულობდა. მაგრამ „ნასყიდ“ ყმათა შორის უმამულონიც იყვნენ (სქს ეკონ. ისტორია I, 12—13) და რასაკვირველია ისინი სხვებზე უფრო უარესს უფლებრივს მდგომარეობაში უნდა ყოფილიყვნენ, იმიტომ რომ მათთვის „პატრონს“ ან მამული, ან სხვა რაიმე სარჩო უნდა მიეცა. ყიდვის დროს ხშირად საგანგებო პირობა იდებოდა და მიზანიც განსაზღვრული იყო ხოლმე, თუ რისთვის ყიდულობდნენ ამა-თუ-იმ პირს: ზოგჯერ „პატრონი“-სათვის ხელოსანი იყო საჭირო და ხელობის მცოდნე კაცი და ისიც საამისო კაცს ყიდულობდა ყმად. მაგ. როდესაც მსახურთუხუცესმა გრიგოლ სურამელმა მღვიმელთა წისქვილნი აოშენნა, მან ამ წისქვილისათვის „გ ლ ე ხ ი ი ყ ი დ ა მ ე წ ი ს ქ უ ი ლ ე დ“ და მათვე, მღვიმელთა შესწირა“ (1250 წ. გრ. სურამელის შეწ. წიგ., ს. კაკ. გამ. 711—16). მაშასადამე ეს ყმა „მეწისქვილე“-დ იყო ნაყიდი და ამის მეტი მას სხვა არავითარი მოვალეობა და სამსახური არ

ედვა. მისი შთამომავლობისაგანაც ერთ-ერთი ყოველთვის მეწისქვილედ უნდა ყოფილიყო გაწვრთნილი და წისქვილში ემსახურა.

პატრონყმობის ერთ-ერთ მიზეზად შეუძლებელი მოვალეობაც იყო. ვახტანგ VI-ესაც აღნიშნული აქვს, რომ შეუძლებელი მოვალე, თუ მას „საქონელი არა ჰქონდეს“, ყმად „მიეცემის იმ საქმით, რომ ურჯულოზედ არ გაყიდოსო“-ო (§142). ასევე იყო ძველ დროს, იმ ხანაში, რომელსაც ჩვენ ახლა ვიკვლევთ, თუ არა?

„კოსტანტინე-კახაა“-ს ცაში არის ერთი ცნობა, რომელიც გვაფიქრებინებს, რომ საქართველოში ძველადაც უნდა ყოფილიყო დაახლოვებით ისეთი უფლებრივი მდგომარეობა, რომელიც აღნიშნული აქვს ვახტანგ VI-ს თავის სამართლის წიგნში. „კოსტანტინე-კახაა“-ს წამებაში აღნიშნულია სხვათა შორის, რომ კახასთან, მრავალნი მოივლტოდეს... შორით ქუეყანით ლტოლვილნი თანამდებთა თვსთაგან, ხოლო ნეტარებითა დიდითა გარდახადის თანანადები იგი მათი“-ო (სქს სამოთხე, 364). რატომ გარბოდნენ მოვალენი, რომელთაც თავიანთი ვალის გადახდა არ შეეძლოთ, საქართველოს ერთის კუთხიდან, თავიანთ ქვეყნივს, მეორე კუთხეში? საფიქრებელია, იმიტომ რომ ასეთს შეუძლებელ მოვალეებს თავისუფლება ესპობოდა და მოსესხეს მონებად ან ყმებად უნდა გამხდარიყვნენ: ალბათ ამ ყმობას გაურბოდნენ ეს მოვალეები, ამის გამო საფიქრებელია, რომ შეუძლებლობითი მოვალეობა საქართველოშიც ყმობის ერთ-ერთ მიზეზად უნდა ყოფილიყო.

როგორ ყმას ეწოდება „სიგლოსანი“? თვით სახელიც ამტკიცებს, რომ მას „სიგელი“ უნდა ჰქონოდა და სკეროდა. მაგრამ რა სიგელი, ყმობის პირბეზების შემცველი და განმსაზღვრელი? საფიქრებელი იყო, რომ „სიგლოსანი“-ად სწორედ ის ყმა უნდა ყოფილიყო ცნობილი, რომელიც თავის ნებით ეყმობოდა „პატრონს“ და ამ დროს „ყმობის სიგელ“-ს დაადებინებდა, რომელშიაც მკაფიოდ იყო განსაზღვრული „პატრონისა“ და ყმის პატრონყმური უფლება-მოვალეობანი. მაგრამ საბუთები ამ თეორიულ განმარტებას მთლად არ ამართლებენ. კახა ერისთავთ-ერისთავი მაგ. რკონის 1258 წ. სიგელში ამბობს: ს. ხოვლეში მცხოვრები გლეხები „შიწირული, ნებიერი და სიგლოსანი ერთობ ყუელაი მიყიდია“-ო (ქპბი II, 135). მაშასადამე „სიგლოსანის“ ყიდვაც შესაძლებელი ყოფილა, „ნებიერისაც“ და ამ შემთხვევაში მათ შორის

თითქოს განსხვავება ისპობა, თუმცა ეს სიტყვები ეგონებ ისე უნდა გავიგოთ, რომ კახამ მთელი სოფელი მთელის თავის მოსახლეობითა და მიწებით შეიძინა. მაშინ ცხადია, რომ ზემომოყვანილი წინადადება „სიგლოსანი“-ს მნიშვნელობის გამოსარკვევად საკმაო არ არის და გარკვეულს ცნობებს არ გვაძლევს.

„სიგლოსანი“ კიდევ ერთს მე-XIII-ე საუკ-ის სიგელშია მოხსენებული, რომელიც მიქაელ კათალიკოზის წყალობის წიგნს შეიცავს. იქ ნათქვამია: „მოგეცით... სოფელი ორომაშენი... თუნიერ მუნ შინა მსხდომთა ხუცესთა სიგლოსანთაგან კიდე, რომელნი სანატრელსა ნიკოლოზ ქართლისა კათალიკოზსა გაღმა გაკმულნი საყდრისათუნივე შინა შემოუქმან და ღმრთივ გურიგუინოსანთა მეფეთა და კათალიკოზთათუის მწირველნი უჩენიან“-ო (იხ. ს. კაკაბაძის მე-XIII-ე საუკუნის პირველი ნახევრის საქართველოს კათალიკოზები, გვ. 51, 11, 61-4). მაინც-და-მაინც არც ეს ცნობაა სრულებით მკაფიო და არა ჩანს ეს ხუცესნი წინადაც „სიგლოსანი“ იყვნენ, თუ მხოლოდ მას შემდგომ, რაც ნიკოლოზ კათალიკოზმა კვლავ ორომაშენის ეკლესიას დაუბრუნა და მეფეთა და კათალიკოზთა მწირველად „აჩინა“? ამისდა მიუხედავად ზემომოყვანილი წინადადება საყურადღებოა, რაკი მტკიცდება, რომ სიგლოსანნი მარტო გლეხები-კი არ ყოფილან, არამედ მღვდლებიც. მაშასადამე ტერმინი „სიგლოსანი“ საზოგადოა და ყმობის მდგომარეობის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო. წინათაც სიგლოსანნი იყვნენ ეს ხუცესნი, თუ არა, ამის შესახებ გარკვეული ცნობა არ მოგვეპოვება, მაგრამ, ისინი რომ ნიკოლოზ კათალიკოზის შემდგომ „სიგლოსანნი“ იყვნენ, ეს სრულებით. ცხადია. როდესაც ნიკოლოზ კათალიკოზს ეს ხუცესნი საყდრისათვის დაუბრუნებია, მას ისინი ორომაშენის ეკლესიისათვის შეუწირავს და მეფეთა და კათალიკოზთა სულის მოსახსენებლად მწირველად დაუდგენია. ამ ხუცესთა ეს უფლება-მოვალეობანი ნიკოლოზს მათს შეწირულობის სიგელში ექნებოდა აღნიშნული და განსაზღვრული და მათი ყმობრივ უფლება-მოვალეობათა შეცვლა არ შეიძლება და ალბათ სწორედ ამის გამოვე იხილთ „სიგლოსანებად“ იწოდებოდნენ. ყველა ზემოთქმულის შემდგომ საფიქრებელია, რომ ყმები ორგვარნი უნდა ყოფილიყვნენ „სიგლოსანნი“ და არა-სიგლოსანნი: პირველთა პატრონ-ყმობის უფლება მოვალეობანი წერილობითიყო განსაზღვრული „სიგელში“, ხოლო მეორეთა ყმო-

ბასიტყვიერად იყო დადებული, ჩვეულებაზე იქნებოდა დამყარებული.

კახა ერისთავთ-ერისთავის ზემომოყვანილი სიტყვებითგან ჩანს, რომ ყმათა შორის ცალკე ჯგუფად „შეწირულნი“-ც ითვლებოდნენ. როგორც თვით სახელიც ამტკიცებს „შეწირულ“ ყნად რასაკვირველია ეკლესიებისა და მონასტრებისათვის „სააღაპედ“ შეწირული და მოხსენებული გლეხები და ყმები იყვნენ. შენახული „შეწირულობის წიგნები“ ამტკიცებენ, რომ მრავალ სხვაობის მიუხედავად „შეწირულ ყმათა“ მდგომარეობა საერთო დამახასიათებელ თვისებებს შეიცავს, რაც მართლაც მათ ყმათა ცალკე ჯგუფად ჰხდის. რაკი მონასტრისადმი შეწირული ყმები „სულთა საოხად“ იყვნენ განკუთვნილნი, რომ შემწირველის ალაპისათვის „შეწირულს ყმას“ საჭირო პური, ღვინო და სხვა ყოველგვარი სახმარი ყოველწლივ მონასტრისათვის მიერთმია და ცოდვათა მიერ დამძიმებული სულის ცხონების სავედრებელ ლოცვა-ალაპისათვის ხელი შეეწყო, ამიტომ „შემწირველნი“ ცდილობდნენ თავიანთი „შეწირული“ ყმები რაც შეიძლება კარგსა და ხელსაყრელს პირობებში ჩაეყენებინათ, რომ მათაც თავიანთი ყოფილი „პატრონის“ სახელი დაელოცნათ და ღმერთს მის ცხონებას შეჰვედრებოდნენ. ამიტომვე იყო, რომ შესაწირავ ყმასა და საყმო მიწას შემწირველი ყოველთვის „აღალ“, თავის პირად შრომით, ან სახსრით შეძენილის ფულით ყიდულობდა: ამ საქმეს არაფერი უწმიდურება და უსამართლობა არ უნდა მიჰქარებოდა. სწორედ ამის გამოვე იყო, რომ „სააღაპედ“ შეწირულ ყმას „პატრონი“ განსაკუთრებულს, შეღავათიან პირობებში აყენებდა: ჯერ ეს ერთი, რომ ყოველგვარ საბატონო სამსახურისა და განაოსადებისაგან ათავისუფლებდა. მეორე ისა, რომ მუდამ ცდილობდა თავის „შეწირული“ ყმისათვის მთავრობისაგანაც წყალობა მოეპოვებინა და სამეფო და სამოხელეო გადასახადებისაგან განეთავისუფლებინა და შეუფალობა მიენიჭებინა. შემწირველივე თვით ჰსაზღვრავდა შეწირული ყმის უფლება-მოვალეობას და ჩვეულებრივ მას დაკისრებული ჰქონდა ხოლმე მართო განსაზღვრული რაოდენობის პურისა და ღვინის, აგრეთვე წელიწადში ერთხელ ან ორჯერ სხვა ყველაფრის მიტანა მონასტრისათვის, რაც კი საჭირო იყო,

რომ სულის მოსახსენებელი წირვა და პანაშვიდი ეწირათ და მონასტრის ძმობისა და გლახაკთათვის ალაპი მოემზადებინათ. ამგვარად ირკვევა, რომ „შეწირული“ ყმის ყმებრივი მოვალეობა ერთხელ და სამუდამოდ შემწირველის მიერ იყო ხოლმე განსაზღვრული. არც მონასტერს, არც სხვას ვისმე ამ პირობის შეცვლა და საყმო მოვალეობის დამძიმება არ შეეძლო.

იმ შემთხვევაშიაც-კი, როდესაც ეკლესიისა და მონასტრისადმი შეწირული ყმა მიწის მოქმედი არ იყო, არამედ ხელოსანი, ან ვაჭარი, ან სხვა რაიმე თანამდებობის კაცი, მაშინაც შეწირვის დროს მისი მოვალეობაც გარკვევით იყო ხოლმე აღნიშნული. მაგ. როდესაც ანტონ ჭყონდიდელმა და მწიგნობართა უხუცესმა შიომღვიმის-მონასტერს მილით წყაროს წყალი გამოუყვანა, მან ამასთანავე მონასტერს ყმებად შესწირა „გიორგი და იაბერი ფუძედ ერთი და კომლად ორი“, რომელთაც თვით შემწირველმა დააკისრა მოვალეობა,—ამ წყაროს მილის ყურის გდება და როცა კი დასჭირდებოდა შეკეთებაც, „კაზმვა“. თვით ანტონი ამბობს: მათ „მე გაუჩინე“ მოვალეობად „სამსახური მის წყაროისაი“. მათ ალარავითარი სამეფო და სამოხელეო „სათხოვარი და გამოსაღები“ არ ეღვათ. შემწირველმა ამას გარდა დაადგინა: „სხუაი სამსახური არც რაი ეკლესიისაი ეღვას“-ო. ამ ორი კომლი ყმის ყმური მოვალეობა და სამსახური იმაში მდგომარეობდა, რომ მუდამ „ორისავე სახლისაგან თუითთი შვილი მათი ქუქანკად გაისწავლებოდის და ჰკაზმიდენ მას წყაროსა“-ო (1202 წ. თამარ მეფის სხალტ. სიგ., ს. კაკ. შიომღ. სამი სიგ. 9₁₉—₂₂). მაშასადამე შეწირული ყმები მოვალენი ყოფილან, რომ თავ-თავიანთ ოჯახის ერთ-ერთი შვილისათვის წყაროს მილით გამოყვანის ხელობა საგანგებოდ შეესწავლებინათ და ამ წყაროსათვის ყური ეგდოთ, ხოლო როცა საჭირო იქნებოდა „ჰკაზმიდენ მას წყაროსა“-ო, გაფუჭებული შეეკეთებინათ. „თუნიერ წყაროისა კაზმვისაგან კიდე“ მათ არავითარი სხვა მოვალეობა არ ეღვათ (იქვე 9₂₁—₂₂). ამგვარად ცხადია, რომ აქაც შემწირველის მიერ განსაზღვრულია შეწირული ყმის საყმო სამსახური—და ერთხელ და სამუდამოდ გადაწყვეტილია, რომ „წყლის მკაზმავ“-ებად, ანუ „ქუქანკ“-ებად უნდა ყოფილიყვნენ. მაგრამ ყველაზე უფრო საგულისხმიერო ის არის, რომ ქუქანკობა ყველას კი არ უნდა შეესწავლათ, წყლის „კაზმვა“ თვითოეულის სახლის წევრის მოვალეობა კი არ უნდა

ყოფილიყო, არამედ თითო კომლითგან მხოლოდ ერთი უნდა ყოფილიყო ამ ხელობაში განსწავლული და ყოველს თაობას მარტო ორი ქუქანკი უნდა მიეცა მონასტრისათვის. ამ ორი შეწირული ყმის ჩამომავლობის დანართი წევრნი რა საქმეც უნდოდათ, იმას აირჩევდნენ, ეს მონასტერს არ ეხებოდა. ისინი მხოლოდ თავიანთ სახლი-კაცს-ქუქანებს „წყაროს კაზმეა“-ში ქონებრივად და სხვაგვარადაც ეხმარებოდნენ.

გრიგოლ სურამელმაც რომ თავისი „ნასყიდი გლეხი“ შიომღვიმის მონასტერს ყმად შესწირა, რომ მის მიერ მონასტრისათვის აგებულ წისკვილში ყოფილიყო, იმთავითვე მისი ყმური მოვალეობაც განსაზღვრა: უკვე ყიდვის დროს მან ეს „გლეხი იყიდა მეწისკვილედ“ და ამავე მიზნით „მღუიმელთა შესწირა“ (1250 წ., გრ. სურამელის შეწ. წიგ., ს. კატ. გამ. 5₁₄₋₁₆). გრიგოლმაც თავისი შეწირული ყმა „შეუვალ“-ად გახადა და გადასახადებისაგან განათავისუფლა (იქვე 5₁₄₋₂₂ და 6₄₋₁₁). მის მიერვე იყო დადგენილი, რაც რამ ამ გლეხს მოვალეობა უნდა ჰქონოდა: ჯერ ერთი რომ „წისკვილთა რაიც საკაზმავი უნდოდეს ესევე ჰკაზმიდეს“-ო (იქვე 5₂₁₋₂₃). ამას გარდა მას წისკვილისათვის ყური უნდა ეგდო მეწისკვილედ ყოფილიყო ისე-კი, რომ წელიწადში სამი დღის გარდა სხვა დროს „ვინ გინდა მოფქვავი იყოს, მინდი ნუ ვის ნუ აელების“-ო (იქვე 5₃₀₋₃₁). მინდი არავის გამოერთმეოდა, მუქთად იქნებოდა დაფქული, რომ „მოფქვავნი“ გრიგოლ სურამელის „სულის სალოცავად“ ღმერთს შეჰვედრებოდნენ. მეწისკვილეს მხოლოდ თავისი სარგო „საპატიო“ უნდა აეღო დაფქულითგან და აქედან „წელიწადის თავსა“ მონასტრის წინამძღვრისათვის ძღვენი მიერთმია. მორჩა და გათავდა: ამის მეტი მას არაფერი არც ეთხოვებოდა და არც უნდა გაეკეთებინა (იქვე 5₃₀₋₃₃₋₆₁₋₆). ამ შემთხვევაშიაც ცხადია, რომ ამ მეწისკვილე ყმის ჩამომავლობითგან მეწისკვილედ ყველანი კი არ უნდა გამოსულიყვნენ, არამედ მხოლოდ თითო თაობაში ერთი.

ამგვარადვე როდესაც საფლაზე, ან სამწირველოში ვინმე ხუცესად და „მწირველად“ იყო ხოლმე რომელსამე მონასტერში შეწირული, მაშინ მათი მოვალეობა და უფლება იმ თავითვე განისაზღვრებოდა ხოლმე. ამასთანავე აქ „მწირველად“ და „მოდურად“ შეწირულის გვარის მხოლოდ ერთ-ერთი წევრთაგანი უნდა ყოფილიყო, მაგ. მელქისედეკ კათალიკოზსაც 1020 წ. მცხეთის საყდრისადმი

შეწირულობის სიგელში თავისთვის განმზადებულ საფლავზე მწირ-
ველის შესახებ ნათქვამი აქვს: „ვიდრე ცოცხალ იყოს, დგეს საკურ-
თხეველსა ჩემსა ზედა, ჟამსა წირვიდეს და მილოცავდეს და შემ-
დგომად მისსა შვილთა და შვილის შვილთა მისთა
დაუტეოს და იგი დგეს და ჟამსა წირვიდეს და გვილო-
ცვიდეს და შეუცვალებელად ჰქონდეს ესე გასარომელი საკურ-
თხეველსა ჩემსა საფლავთა ჩემთა ზედა ჟამის მწირველსა ხუტესსა
უკუნისადმე ჟამთა“-ო (ქები II, 34₁₉₋₂₃ იხ. აგრეთვე თამარ მეფის
დროინდ. შიომღ. კრებულის მიერ დაწერილი სიმტკ. წიგნ., იქ. 59).

განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ „შეწირული“ ყმის
ყველა უფლება-მოვალეობა ყოველთვის „შეწირულო-
ბის სიგელ“-ში იყო აღნიშნული, წერილობით იღებო-
ბა და ისაზღვრებოდა. ამისგან „შეწირულთა“ ყმური მდგო-
მარეობა მტკიცედ უცვლელი უნდა ყოფილიყო „მიუკუნისამდე“. ამავ
მიზეზით „შეწირული“ ყმა, ან გლეხი იმავე დროს ყო-
ველთვის „სიგლოსანი“-ც იყო, მაგრამ თავისდა თავად
ცხადია ყოველი „სიგლოსანი“ ყმა „შეწირული“
არ იყო და ეს ორი ტერმინი ერთისა-და იმავე ცნე-
ბის გამომხატველი არ იყო.

ყმათა განსაკუთრებულ ჯგუფს ნაწყალობევი ყმები შეადგენ-
დნენ. მათ შემდგომში, მაგ. ვახტანგ VI-ის დროს „წყალობის
ყმა“-თა სახელი ეწოდებოდათ. რას ეძახდნენ ძველ დროს, ამასვე
თუ სხვა ტერმინი იხმარებოდა, ჯერ არა ჩანს. ნაწყალობევი ყმა
„პატრონის“ მიერ „შეწყალებით“ ნაბოძები ყმა იყო ხოლმე. ასეთს
ყმას „პატრონი“ თავის ერთგულს და „შეწყალებულს“ ყმას აძლევდა
ხოლმე. ნაწყალობევე ყმათა უფლებრივ მდგომარეობისა და საზოგადო-
დოდ „პატრონეობის“ ბუნების გათვალისწინება შეუძლებელია, თუ
თავდაპირველად „შეწყალებ“-ისა და „შეწყალებული“-ს მნიშვნელო-
ბა არ გამოვარკვეით.

ქართულ „პატრონ-ყმობის“ სრულის ბუნებისა და დამახასია-
თებელ თვისებათა შეგნებისათვის სწორედ რომ „შეწყალებ“-ისა და
„შეწყალებული“-ს მნიშვნელობის გათვალისწინებაა საჭირო. „შეწყა-
ლება“ პატრონეობის აუცილებელი და არსებითი თვისება იყო.
რა იყო „შეწყალება“ და ვინ იყვნენ „შეწყალებულნი“ (დავით
აღმაშ. ანდერძი, ქები II, 51₉).

ვისაც ძველი ქართული საისტორიო ძეგლების ენა და ტერმი-
ნოლოგია შესწავლილი არა აქვს, მას ეგოხება, ვითომც „შეწყალებ-

ბული და „შეწყალება“ შესაბრალოს ადამიანის შებრალებასა და ხელის გამართვას, ან დამნაშავის პატიებას ნიშნავდეს. მაგრამ ნამდვილად-კი ეს ორი სიტყვა სულ სხვა ცნების აღმნიშვნელი ტერმინი იყო. მაინც-და-მაინც „შეწყალებული“ არც შესაბრალოს ადამიანს ეწოდებოდა, არც ისეთს კაცს, რომელსაც რაიმე ხელის გამართვა ესაქიროებოდეს.

თამარ მეფის ისტორიკოსს, მაგ. ნათქვამი აქვს, რომ საქართველოს დიდებულ გვირგვინოსანს „პატრონი კლარჯეთისა და შავშეთისა“ გუზანი „ძეულთა მეფეთა ტაოელთა დიდებულთა ადგილთა ზედა შეეწყალა“-ო (ისტორნი ღაზმნი *649, გვ. 434). მაშასადამე „შეწყალება“ აქ მეფის მიერ დიდ თანამდებობის ბოძებას და წყალობას ჰნიშნავს. ამგვარადვე იმავე ავტორის თხზულებაში ივანე მხარგძელის შესახებ ნათქვამია: „შეიწყალეს და უბოძეს სარგისის ძესა ივანეს პირველად მსახურთ-უხუცესობა კელშინაური და საპატრიო კაენი და კაიწონი გელაქუნი-თა და სხუათა მრავალთა სახარაჯოთა ქალაქითა და ციხითა“ (იქვე *656, გვ. 442). ამ შემთხვევაში ცნობა უფრო ვრცელია: „შეწყალება“ მართო მოხელეობის ბოძებას კი არ ჰგულისხმობს, არამედ „საპატრიო“ და „სახარაჯო“ ქვეყნების, ციხე-ქალაქების მიცემასაც.

მაშაყლებისა და ქვეყნების ბოძების აღსანიშნავად არის ნახმარი ტომინი „შეწყალება“ შემდეგ შემთხვევაშიაც: სარგის ვარდანის ძეს „უბოძეს თმოგვი“ და ქუემოთ წირქულელნი, ზარტიბისა (შევს. ქცა-ზარტაიქისა) ძენი, გრიგოლის ძენი, ქიაბერის ძენი, მახატლის ძენი, თავნი კახეთისანი თორღაის ძენი შეიწყალნეს თუითთეთული თვისითა წესითა“-ო (იქვე *657, გვ. 444).

მაშასადამე „შეწყალება“ სხვადასხვა „წესით“ სცოდნიათ. ამ წესის სხვადასხვაობა იმაში მდგომარეობდა, რომ ზოგის შეწყალება გამოიხატებოდა „ახლად დალოცვითა“, ზოგის კიდევ „შიმატებითა“. ისტორიკოსი სწორედ ზემოაღნიშნული გვარის შვილების შესახებ ამბობს, რომ თამარ მეფემ ისინი „შეიწყალნეს თუითთეთულნი თვისითა წესითა: რომელნიმე ახლად დალოცვითა და რომელნიმე შიმატებითა“ (ისტორნი და აზმნი *657 გვ. 444). ეს უკანასკნელი ცნობა ნათლად გვიჩვენებს, რომ „შეწყალებისა“-თვის არსებითი მნიშვნელობა მართო „ბოძებას“-კი არა ჰქონია, არამედ „დალოცვა“-საც.

„დალოცვა“ შექველია თან სდევდა ყოველ მოხელეობის მიზნობებს: როდესაც ვისმე თანამდებობას უბოძებდნენ, მას ამ მოხელეობაზე „დალოცავდნენ“ ხოლმე და თანაც „საპატიო“ მამულიც გარდაეცემოდა. იქ სადაც თამარ მეფის ისტორიკოსის ივანე სარგისის ძის მსახურთ-უზუცესად „შეწყალების“ შესახებ აქვს ლაპარაკი, შემდეგ დამატებულია: „შეიწყალნეს და დალოცეს სხვანიცა დიდებულნი მრავალნი“-ო (ისტორი და აზმნი * 656, გვ. 442). როდესაც ადამიანს პირველად აძლევენ რომელსაზე თანამდებობას, ამას „ახლად დალოცვა“ ერქვა.

საფიქრებელია, რომ მაშინ მტკიცედ შემუშავებული „დალოცვის წესი“ არსებობდა. ამას ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ დალოცვილ მოხელეზე ამბობდნენ „წყალობა-კელდას მჟღი“-ო. „კელდასხმა“, როგორც ვიცით, საეკლესიო მღვდელმსახურების ტერმინია და სასულიერო პირთა დადგენისა და კურთხევის წესის დროს აღსასრულებელ მოქმედების აღსანიშნავად იხმარებოდა. რაკი ასეთი სამღვდელმსახურო ტერმინი ყოფილა „დალოცვის წესი“-სათვის შეთვისებული, ამიტომ შექველია ამ დალოცვის დროსაც რაიმე „კელდასხმის“ მსგავსი მოქმედება იქნებოდა მიღებული. თამარ მეფის ისტორიკოსი, სახელდობრ აბულასანის შესახებ ამბობს, იგი იყო „მეფეთ მეფისაგან წყალობა-კელდასხმული ამირად ქართლისა და ტფილისისა“-ო (ისტორი და აზმნი * 635, გვ. 415).

როგორც აღნიშნული იყო მეფის „შეწყალება“-ს და „წყალობა“-ს (ისტორი და აზმნი * 631, გვ. 409) მოხელედ დადგენის დროს „დალოცვა“ თანსდევდა: თანამდებობაზე დანიშვნის „წყალობა“ უპირველესად ყოვლისა გამოიხატებოდა „დალოცვითა“. ზაქარია მკარაძელის შესახებ მაგ. ნათქვამია: თამარმა „წყალობა ყო ძისაცა მისისა ზაქარიას დალოცვითა“-ო (იქვე * 631, გვერდი 409—410).

მოხელედ დასალოცავს „დალოცვის“ დროს, ზოგს მაინც, მის მოხელეობის საგანგებო ნიშანი ეძლეოდა ხოლმე. მაგ. მანდატურთ-უზუცესს მეფე ოქროს არგანს უბოძებდა ხოლმე (იქვე * 631, გვ. 410), მოლარეთ-უზუცესს კიდევ დალოცვის დროს ბეჭედი ეძლეოდა თურმე (ქ. გარ. 619-111). ამირსპასალარს მეფე ალბათ ხმალს უწყალობებდა და სხვა. ამის მეტი დალოცვის შესახებ ჯერ არა ვიცით რა, მაგრამ იმედია მო-

მაველში, თუ ამ საკითხს ჯეროვანს ყურადღებას მივაქცევთ, ბევრი რამე გამოირკვევა. იმის თქმა, სდებდა თუ არა რაიმე ფიცს მოხელედ დასალოცავი, ჯერ არ შეგვიძლიან, მაგრამ ეს-კი ცხადია, რომ „დალოცვის“ დროს „თაყვანება“ წესად ყოფილა დადებული (ისტორი და აზმნი * 631, გვ. 410).

როგორც აღნიშნული იყო, „შეწყალება“ მარტო დალოცვით არ თავდებოდა, არამედ ჩვეულებრივ დალოცვას ბოძებაც თან სდებდა ხოლმე, მეტადრე სამოხელოდ შეწყალების დროს. ყოველ ხელისუფლობასთან გარკვეული რაოდენობის ქვეყნებისა და მამულების მფლობელობა იყო დაკავშირებული. ამგვარს ხელისუფლობაზე დაშოკიდებულ სამფლობელო ქვეყანასა და მამულს „საპატიო“ ეწოდებოდა. მაგ. ხელისუფლობის წყალობით მსახურთ-უზუცესი ვარდან დადიანი იყო „პატრონი ორბეთისა და კაენისა“ (ისტორი და აზმნი * 650, გვ. 435) და თანაც ყოფილა „პატრონი კაიწონისი“ (იქვე * 652, გვ. 438). ხოლო როდესაც განდგომილ ვარდან დადიანის მაგიერ თამარ მეფემ მსახურთ-უზუცესობა ივანე სარგისის ძეს უბოძა, ამასთანავე „შეიწყალეს და უბოძეს... საპატიო კენი და კაიწონი“ (იქვე * 514, 628, 629, 530 და 631, გვ. 387, 406, 407 და 409).

ამ „საპატიო“ და სამოხელეო ქალაქ-ციხე-სოფლებს გარდა ერთგულ ხელისუფლებისა და ყმებზე შეწყალების სახით „სახარაჯონი“-ც გაიცემოდა ხოლმე. „სახარაჯო“-დ ალბათ იმიტომ იწოდებოდა, რომ დასაჩუქრებულს ნაწყალობევის მხოლოდ „ხარაჯით“, ანუ დაწესებული გადასახადით შეეძლო ესარგებლა. მსახურთ-უზუცესად დანიშნულს ივანე მეარგძელს თამარმა მაგ. „საპატიო“-ს ბოძებას გარდა ისეთი სიკეთეც უყო, რომ „შეიწყალეს... გელაქუნითა ღ სხუათა მრავალთა სახარაჯოთა ქალაქითა და ციხითა“. (ისტორი და აზმნი * 656, გვ. 442).

ეს სახარაჯო ციხე-სოფელ-ქალაქები სხვადასხვა პირობით ეძლეოდათ ხოლმე „შეწყალებულთ“: ზოგი ადგილი ვითარცა „საკუთარი“, ზოგი კიდევ „სანახევრო“-დ. ზაქარია ვარდანის ძის შესახებ მაგ. სწერია: რომ თამარ მეფემ „შეიწყალა და უბოძა გაგი ქურდვაპრითა განძამდის მრავლითა საკუთართა და მრავლითა სანახევროთა ქალაქებით, ციხეებითა და სოფლებითა“ (იქვე * 655—656, გვ. 442). „სანახევრო“ ცხადია იმას ჰნიშნავს, რომ ნაწყალობევი ქვეყნის „ხარაჯის“ მხოლოდ ნახევრის ალება შეეძლო, ან ნახე-

ერთი შეეძლო ესარგებლა. ამისდა მიხედვით „საკუთარი“ ალბათ ისეთ ქვეყნებს ეწოდებოდა, რომელთა მთელი შემოსავლით, მთელის „ხარაჯით“ შეეძლო დასაჩუქრებულს ესარგებლა.

რაკი ჩვენ უკვე ვიცით, რომ „შეწყალება“ მეფისა ან რომელი-სამე სხვა პატრონის მიერ ყმისადმი „წყალობის ყოფა“-ს, ან რაიმე მოხელეობით, ან უპირატესობით და „საპატიო“, თუ „სახარაჯო“ ქალაქ-ციხე-სოფლებითა და მიწებით დასაჩუქრებას ჰნიშნავდა, ტერმინ „შეწყალებული“-ს (ისტორი და აზმნი * 649, გვ. 435) მნიშვნელობის გაგებაც აღარ გაგვიძნელდება. „შეწყალებული“ (დავით აღმაშენებლის ანდერძი, ქვბი II, 51_ა) რასაკვირველია, ყოველთვის „პატრონისაგან შეწყალებული“ და აუცილებლად „ქარგნი ყმანი“ იყვნენ (ისტორი და აზმნი * 658, გვ. 445); რომელნიც თავიანთი „ყმებრივი მსახურების“ მოვალეობას პირნათლად ასრულებდნენ.

ყოველი კარგი და „პატრონთაგან შეწყალებული“ ყმა უნდა „მონებდეს და მსახურებდეს... მონებით ყმებრივითა“ (იქვე * 639, გვ. 420). „პატრონი“-ც რასაკვირველია ყმის სამსახურს არ დაივიწყებდა და შესაფერისად აჯილდოვებდა ხოლმე: „მსახურებისა ნაცულად“ ერთგულ ყმას „შეიწყალებდა“ და ხან „ქვეყნებს“ ან „მამულობით“ ე. ი. მემკვიდრეობით, ან „სახარაჯოდ“, ხან კიდევ მოხელეობას, ან რაიმე უპირატესობას, მაგ. თუნდ შეუვალობის სიგელს უბოძებდა. როდესაც სულა კალმახელმა ბაგრატ IV დაუძინებელი მტერი, მისი ურჩი ყმა ლიპარიტ ერისთავთ-ერისთავი შეიპყრო და დატყვევებული მეფე ბაგრატს მიჰგვარა, „ამის მსახურებისა ნაცულად უბოძა მამულობით ციხისჯვარი და ოძრკე, ბოდო კლდითა და სხუაცა მრავალი საქონელი და სამღუდელთ-მოძღურენი და რაცა უნდოდა“-ო (მტნე ქა * 495, გვ. 267) სწორედ ყოველი ამგვარად „პატრონისაგან“ დაჯილდოვებული ყმა იყო „შეწყალებული“ და ასეთ პირებს ეძახდნენ „შეწყალებულებს“.

ყველა ყმის მოვალეობას „პატრონი“-ისამღი ყმური „მსახურება“ (მტნე ქა * 495, გვ. 267) შეადგენდა. სწორედ რომ ყმის „ერთგულება“ (თამარ მეფის დროინდ. სიგ., შიომღ. ისტ. საბ. 24₂) და „სამსახური“ (ისტორი და აზმანი * 628, გვ. 406) ფასობდა და ერმრავალ „პატრონი“-ისათვის განსაკუთრებით ამას ჰქონდა მნიშვნელობა. იმ დროს ყმები „პატრონი“-ისათვის მარტო ქო-

ნებრივად-კი არ იყვნენ ძვირფასნი, არამედ აგრეთვე, როგორც სა-
ხედრო ძალა და საჟარი. ყმათა სიმრავლეზე იყო თვით „პატრონ-
თა“ ძლიერებაც დამოკიდებული: ვისაც მეტი ყმები ჰყავდა აკი
გრძნობდა კიდევ თავის ძლიერებას. მრავალრიცხოვან ყმათა „პა-
ტრონი“ სწორედ ამიტომაც იყვნენ „სიმრავლესა ზედა ერისასა
აღზევაებულნი“ (ც^ა გ^ი მთ^ა წ^ად^ა, 319). ეს გარემოება გვაფიქრებ-
ნებს, რომ ლაშქრობისა და ბრძოლის დროს „ყმები“ მოვალენი
იყვნენ „პატრონებს“ მიჰშველებოდნენ და თავ-თავიანთ „პატრონთა“
გვერდით და მეთაურობით ეომნათ. მართლაც, თამარ მეფის ისტო-
რიკოსის სიტყვებითგან ჩანს, რომ ყმები ომის დროს „პატრონებს“
ამალასავით თან ახლდნენ ხოლმე. ერთი მკაცრი ხელჩართული ომის
შემდგომად „იხარებდეს“, ამბობს ისტორიკოსი, „ვითარ მკოვნე-
ლნი... პატრონი ყმისა და ყმა პატრონისა“-ო (ის-
ტ^არ^ი და აზმანი * 603, გვ. 373), ან კიდევ ნათქვამი აქვს: ომში
„უსწრობდა პატრონი ყმასა და ყმა პატრონსა“-ო (იქვე
* 639, გვ. 421).

მართა ომში-კი არა. ისედაც „პატრონი“ სადმე რომ გაემ-
გზავრებოდა, მას „ყმები“ თან უნდა ხლებოლენ, ყველანი-კი არა,
არამედ ვისაც ეს მოვალეობად ჰქონდა დაკისრებული. დიდ აზნაურსა
და მოხელე „პატრონს“ ამგვარ ამალაში აზნაურნიც-კი ჰყავდა
ხოლმე. მათ ეწოდებოდათ „აზნაურნი თანამყოლნი“ და
თავიანთ პატრონის დაცვა ედევნებოდნენ. როდესაც სარგის ჯაყელი
დავით ლაშას ძემ შეიპყრა, „ცნეს ესე აზნაურთა თანამყოლთა
სარგისისათა, იელტოდეს და წარვიდეს ყანს წინაშე და მოაყ-
სენეს აბაღა ნოინს რათა მან... მოაქსენოს ყანს აბაღას და სთხოვოს
სარგის“-ის განთავისუფლებინება (ყამთალ. * 849, გვ. 694- 695).

ყოველ „პატრონის“ მიწაზე, მამულში მყოფ ყმებს „მამულის
კაცნი“ ეწოდებოდა (აბუსერიძე ტბელი, ქ^აბ^ი II, 120^ა).
ყველა „მამულის კაცი“ უფლებრივ მდგომარეობის და განურჩევლად
მოვალენი იყვნენ თუ არა „პატრონს“ ბრძოლის დროს გვერდში
ამოსდგომოდნენ და მისი „თანამყოლნი“ ყოფილიყვნენ, ამის თქმა
ცნობების უქონლობის გამო ჯერ არ შეიძლება. მაგრამ „შე-
წყალებულ“ ყმას-კი „ერთგული სამსახური“ აუცილებელ მოვალეო-
ბად ჰქონდა. როდესაც მას „პატრონი“ უბოძებდა რასმე „წყალობის
წიგნში“-აც-კი საგანგებოდ აღნიშნული იყო ხოლმე: „გქონდეს
და გიბედნიეროს ღმერთმან ჩუენსა ერთგულობასა“, ანუ „ერთგულად სამსახურსა შინა“-ო. თამარ მეფის დროინ-

დელს შიომღ. მონასტრის ერთს მიცემულს სიმტკიცის წიგნში, რომელშიაც მონასტრის კრებული ტოხაჰსძეს „სამამულოდ ზმკვდრად“ წყალობას ანიჭებს, მაგალითად ნათქვამია: „აწ გიბედნიეროს ღმერთმან თქუენ ტოხაჰსძეთა... და ყოველთა ძმათა და შვილთა და მომავალთა... უკუნითი უკუნისამდე ერთგულობასა შინა ამის [უდაბ]ნოჰსა“-საო („შიომღ. ისტ. საბ. 24₁₁—23). ანგვარადვე კათალიკოზ მიქაელის წყალობის წიგნში სწერია: „მოგეცით სამამულოდ შენ ვაჩე გუარამას ძესა, ჩუენსა მსახურთუხუცესსა, შვილთა და მომავალთა შენთა კათალიკე ეკლესიისა სამსახუროდ სოფელი ორომაშენი“-ო (ს. კაკ. ნე-¹¹XIII ს. პირველ ნახევრის საქართველოს კათალიკოზები 9¹¹⁻¹³). იმავე საბუთში, თავის დამტკიცებაში არსენი ამბობს: „ქართლისა კათალიკოზს მიქაელს გუარამას ძე ვაჩე შეუწყალებია და... სოფელი ორომაშენი მისთვის სამამულედ და საყდრის სამსახუროდ უბოძებია“-ო (იქვე 6¹⁸-21).

ვინც უფრო მეტს გულმოდგინებასა და ერთგულებას იჩენდა, ის შესაფერისადაც „შეწყალებული“ იქნებოდა: თუ ჯერ არავითარი ჯილდო მიღებული არა ჰქონდა, „ახლად დალოცვითა“, ხოლო თუ უკვე „დალოცვილი“ იყო, მოხელეობა, ან სხვა რამე მისანდობლობა ჰქონდა, მაშინ მხოლოდ წყალობის „მომატებითა“. თამარ მეფის ისტორიკოსის სიტყვით მაგალითად საქართველოს დიდებულმა გვირგვინოსანმა თავისი ერთგული ყმები „შეიწყალნეს თვითული თქითა წესითა: რომელნიმე ახლად დალოცვითა და რომელნიმე მომატებითა“ (ისტორი და აზმნი *657, გვ. 444). როდესაც თამარ მეფემ „უბოძეს ამირსპასალარობა ზაქარიას მკარგრძელსა“, მას „პატრონსა ლორისასა მოუმატეს ქალაქი-ცა რუსთავი“. ხოლო იმავე დროს „ქიაბერსა მანდატურ-უხუცესსა მოუმატეს და უბოძეს ეინოანი ქალაქი და ციხე“ და სხვა (იქვე).

მიფენილ წყალობისდა მიხედვით ყმა შეიძლებოდა ან მარტივად „შეწყალებული“ ყოფილიყო, ან „ალმატებით შეწყალებული“ (იქვე *649, გვ. 435).

ზემონათქვამის შემდგომ მაშასადამე ცხადია, რომ „ყმათა“ ხელში საკუთარ მამა-პაპეულს გარდა 1) „საპატიო“ ქვეყანა და მიწები იყო, თუ რომ მას „პატრონთაგან“ რაიმე „მისანდობლობა“ ჰქონდა ჩაბარებული და მოხელედ იყო დადგენილი; 2) „მსახურებისა ნაცულად“

ნიღებულის ან „მამულობით“, ან „სახარაჯოდ“ ნაბოძები და ნაწყალობევი ციხე-ქალაქ-სოფლები და მიწები, თუ რომ მას განსაკუთრებული გულმოდგინება გამოჩენილი ჰქონდა „ყმებრივ“ სამსახურში.

„საპატიო“ ქონება პირადი თვისებისა უნდა ყოფილიყო და ერთგული ყმის ხელში მხოლოდ იმდრომდე იქნებოდა, სანამ მას მოხელეობა ებარა.

რაკი „საპატიო“ ქონების მფლობელობა მოხელის „დიდება“-ზე იყო დამოკიდებული, ამიტომ ვგონებ ამ „საპატიო ქონება“-ს აგრეთვე „დიდებული ქონება“ ეწოდება. როდესაც გაფიცულმა დიდგვარიანმა მოხელეებმა თამარ მეფეს წინადადება მისცეს, „აწვიეს მოღებად ყოვლისა დიდებულიისა ქონებისა და სიმდიდრისა“, ამირსპასალარს ყუბასარს მთელი „დიდებული ქონება და სიმდიდრე“ ჩამოართვეო, თამარმა ეს მთლად არ შეიწყნარაო (ისტორი და აზმნი *628, გვ. 406).

„ნაწყალობე“ ქონებისა ზე ყმის იურიდიული ბუნება იმაზე იყო დამოკიდებული, თუ სახელდობრ რა პირობით იყო ხოლმე იმთავითვე ნაბოძები: „მამულობით“ ანუ სამემკვიდრეოდ, თუ მხოლოდ პირადად, ან კიდევ მარტო „სახარაჯოდ“.

„მამულობით“ ნაბოძები აგრეთვე „სამამულოდ“ მიბოძებულად იწოდებოდა. თამარ მეფის დროინდელს შიომღვიმის მონასტრის მიერ მიცემულს სიმტკიცის წიგნში მაგ. ნათქვამია: „ჩუენ ზღვმისა ლავრისა კრებულმან... სამწირველოჲ... მოგეცით და მოგაკსენეთ სამამულოდ და მკვდრად“-ო (შიომღ. მონ. ისტ. საბ. 24, 1-7). ხოლო იმავე საბუთში ქვემოთ, იქ სადაც ამ მიბოძებას თანამედროვე და თანადამხედარნი ამტკიცებენ, ამავე საგანზე სწერია: „მამათა და ძმათა ამის უღაბნოხსათა ტუხაჲსძისადა და ყოველთა მომავალთა მათთა და კუირიკე კახთა მეფისა სამწირველოი მკუიდრად და მამულობით უბოძებია“-ო (იქვე 25, 1-11). მაშასადამე ერთსა-და-იმავე საბუთში, ერთსა-და-იმავე დროს „სამამულოდ“-აც იხმარებოდა და „მამულობით“-აც. ამ ორ ტერმინს სრულებით ერთი-და-იგივე, თანასწორი მნიშვნელობა ჰქონია.

ტერმინი „სამამულოდ“ შემდეგ დროინდელს საბუთებსა და ძეგლებშიაც ჩვეულებრივად იხმარებოდა. მაგ. მე-XIII-ე საუკ. პირველი ნახევრის მიქაელ კათალიკოზის ერთს „მეწყალების წიგნში

სწერია: „ვისმინეთ აჯა თქუენი და მოგეცით სამამულოდ შენ ვაჩე გუარამაჲს ძესა, ჩუენსა მსახურთა უხუცესსა, შვილთა და მომავალთა შენთა... სოფელი ორომაშენი“-ო (ს. კაკ. მე-XIII-ე საუკ. პირვ. ნახევრის საქართ. კათალ. V₁₁₋₁₄). ქართ. ჟამთააღმწერელსაც აღნიშნული აქვს, რომ სამავალითო თავგანწირულების დასაჯილდოვებლად „დაიმაღლა მეფემან ეზომ რომელ ქვაბულიანი თემი ერთი სამცხეს და საყდარი ტბეთისა შავშეთს სიგლითა სამამულოდ მიუბოძა“-ო (ჟამთააღმწერ. *837, გვ. 683).

როდესაც „შეწყალებულ“ ყმას ნაწყალობევი „მამულობით“ ანუ „სამამულოდ“ ნაბოძები ჰქონდა, მის მემკვიდრეებსაც უფლება ენიჭებოდათ ნაწყალობევი დაემკვიდრებიან და ესარგებლათ.

ამიტომაც იყო, რომ „მამულობით“ ანუ „სამამულოდ“ ნაწყალობევი ამასთანავე „მკვდრად და ნებიერობით“ ნაბოძებად იწოდებოდა. ატენის „სიონის“ 1060—1068 წ. კედლის წარწერაში მაგ. ნათქვამია: რაკი ბაგრატ მეფის მიერ მინდობილი საქმე ატენში ქალაქის აშენების შესახებ პირნათლად ავასრულებთ, „შეგვწყალონა პეფობამან მათმან: სასახლენი ადგილნი და საქულებენი მკვდრად, ნებიერობით გვბოძა მირიანს და ყმათამისთა“-ო (იხ. ჩემი „К вопросу о врем. постр. груз. храмов Атеши“ ХВ.т. I, вып. III, გვ. 286₆₋₈). ჩვენამდის ჯერ-ჯერობით მხოლოდ ერთმა, მე-XIII-ე საუკ. პირველი ნახევრის „წყალობის წიგნმა“ მოაღწია და ისიც ეკლესიის მიერ არის ნაბოძები. თუმცა სრულიად არა, მაგრამ დაახლოვებით მაინც ამ საბუთის მიხედვით შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ, თუ როგორი წესი ყოფილა „შეწყალების“ და „წყალობის“ მიფენის დროს. მხოლოდ, განსაკუთრებულ შემთხვევაში, დიდ ომებისა და შტატების შემდგომ, ან საგანგებო, არაჩვეულებრივ სამსახურის დასაჯილდოვებლად თვით „პატრონი“ თავის წადილი თუბოძებდა ხოლმე „წყალობა“-ს. ყოველდღიურ ცხოვრებაში-კი „შეწყალება“ ჩვეულებრივ ერთგულ და მსახურეულ ყმის „აჯისა და მოხსენების“ შედეგი იყო ხოლმე, „აჯა და მოხსენება“ წინ უძღოდა, რომ „პატრონს“ დასახურებული, ან გაქირავებული ყმა „შეეწყალა“. აი მაგ. რას ამბობს თავის წყალობის წიგნში კალაიკოზი მიქაელ: „ოდეს პირველ ხუარაზმელთაგან და მერმე თათართაგან მოოკრდეს

ესე სამეფო და ზოგნი ქუეყანანი და სოფელნი დიდადრე მოოკრდეს და შენ და შენნი ძმანი დიდსა უგემურობასა შინა იყუენით, ამისთუის რამეთუ რანიცა მამულნი გქონდეს, იგინიცა ამოწყუეტილნი იყუნეს და მით ოდენ ვერ დარჩებოდით... და ამისითა მიზეზითა გუეაჯენით... ვითამცა შეგუეწყალენით შენ ვაჟე გურამის ძე და საყდრისა სამსახუროდ, სამამულოდ სარჩომი გაგუეჩინა... ვისმინეთ აჯა თქუენი და მოგეცით სამამულოდ შენ ვაჟე გურამის ძესა, ჩუენსა მსახურთ-უბუცესსა, შეილთა და მომავალთა შენთა კათოლიკე ეკლესიისა სამსახუროდ სოფელი ორომაშენი“-ო (ს. კაკ. მე-XIII-ე საუკ. პირვ. ნახ. საქართ. კათალიკოზები. 54-14).

მაშასადამე ჯერ ჩვეულებრივ ყმას „აჯა და მოხსენება“ უნდა წარედგინა თავის „პატრონისა“-თვის, ხოლო შემდეგ, თუ პატრონი „ისმენდა“ ამ აჯას შეწყალების შესახებ, ყმას ებოძებოდა ხოლმე ნაწყალობევი და ის უკვე „შეწყალებული“ იყო. როგორც აღნიშნული გვქონდა „შეწყალება“ სხვადასხვა სახითა და პირობით შეიძლებოდა, მაგრამ ყოველთვის და ყველა „შეწყალებულ“ ყმას აუცილებლად „ერთგულება“ და „სამსახური“, ანუ უკეთ რომა ვთქვათ „ერთგული სამსახური“-კი ეთხოვებოდა: ეს თვით „წყალობის წიგნი“-შიც მუდამ საგანგებოდ აღნიშნული იყო კიდევ.

როდესაც ნაწყალობევი მართო პირადად-კი არ ებოძებოდა, არამედ საშვილიშვილოდაც სახმარებლად, მაშინ როგორც ზემოთყვანილი ცნობებითგანაც ჩანს, წყალობის წიგნში ეს გარეგნობაც განსაკუთრებით დასახელებული იყო ხოლმე და იწერებოდა, რომ „შეწყალებულ“ს ნაბოძები აქვს „მკჳდრად და ნებეირობით“, ანაჲ და „სამამულოდ“, „მამულობით“. X—XII ს.ს.-ის დროინდელი წყალობის წიგნები „რომ შენახულიყო, იქნებ იქაც ეს ტერმინები ერთად ყოფილიყო დასახელებული, როგორადაც ერთად და განუჯრელად გვხვდებიან მე-XIV—XV-ე ს. ს.-ის წიგნებში, სადაც ჩვეულებრივ სწერია: „მკუიდრად, სამამულოდ და შეძულებით“-ო და სხვა.

ხოლო როდესაც „ნაწყალობევი“ შეწყალებულ ყმას „მამულობით“-კი არა, არამედ მხოლოდ პირადად „შეწყალებულ“ს ჰქონდა ნაბოძები, მაშინ რასაკვირველია მემკვიდრეებს ამ ნაწყალობევთან ხელი არა ჰქონდათ და ისევ „პატრონისა“ უბრუნდებოდა უკან. ამ შემთხვევაში ქონება „შეწყალებულს“ არამც თუ „მამულობით“ არ ჰქონდა პიცე-

მული, არამედ არც „ნებიერობით“ შეედლო ფლობა იმიტომ, რომ განთვისების უფლება მას არა ჰქონდა. მაშასადამე აქ მხოლოდ მფლობელობისა და სარგებლობის უფლება იყო და არა საკუთრება.

„საპატიო“ და „ნაწყალობე“ ქონებათა იურიდიული თავისუფლება ზოგჯერ, განსაკუთრებულ შემთხვევებში, როგორც ეტყობა იცვლებოდა ხოლმე: „საპატიო“ ქონება მოხელეობის ჩამორთმევისდა მიუხედავად ხელშეწყობის წყალობით მთლად არ წაერთმეოდა ხოლმე, პირადად ნაწყალობეებისგან მეფეს მემკვიდრეებისათვისაც ზოგი რამე შეედლო დაეტოვებინა, მაგ. როდესაც ამირსპასალარ ყუბასარს დიდგვარიან მოხელეთა გაფიცვის გამო თამარ მეფემ ვაზრობა წაართვა, ძაინც რაკი მას მართლაც განსაკუთრებული ღვაწლი და „სამსახური“ მიუძღოდა თამარის მამის გიორგი III-ის წინაშე, თამარმა „მოიხსენა“ ყუბასარის ეს „სამსახური“ და „თუნიერ კელისუფლობისა და ლორესაგან კიდე არა რა დააკლო“-ო (ისტორი და აზმნი *628, გვ. 406). ლორე სხვათა შორის ამირსპასალარის „საპატიო“ ქონებას ეკუთვნოდა. რაკი ყუბასარს ამირსპასალარობა ჩამოერთვა, ამიტომ ლორეც წაერთვა. მაგრამ დანარჩენი „დიდებული ქონება“-კი თამარ მეფეს წინანდებურად ყუბასარის ხელში დაუტოვებია. თავისდა-თავად ცხადია, რომ რაც ამის გამოისობით „საპატიო“ ქონებას მოაკლდებოდა, სხვა შესაფერი მამულების მიმატებით იქნებოდა ანაზღაურებული.

ამნაირადვე, როდესაც „მიიცვალა გამრეკელი ამირსპასალარი“, მამის დიდი ღვაწლის გამო, თამარ მეფის ბრძანებით „თმოგვისაგან კიდე არა დააკლეს შვილთა მისთა“-ო (იქვე * 657, გვ. 444). ცხადია, აქ ან „საპატიო“, ან ისეთ „ნაწყალობე“ ქონებაზეა საუბარი, რომელიც „მამულობით“ და „ნებიერობით“ არ ყოფილა ნაბოძები. მეფეს იმის მაგიერ, რომ შვილებისათვის ჩამოერთმია, თმოგვის გარდა დანარჩენი ყველაფერი შვილებისათვისაც უწყალობებია. ამგვარად თანდათანობით ზოგჯერ (თუმცა უფრო იშვიათად) „საპატიო“ და ხშირად „ნაწყალობე“ ქონება დროთა განმავლობაში „სამკვდროდ“ და „სამამულოდ“, ე. ი. თითქმის მემკვიდრეობით საკუთრებად ხდებოდა. მაგრამ ეს კია, რომ, როგორც მერმინდელი სიგელებითგანაც ცხადად ჩანს, არც იმთავითვე „მამულობით“ და „ნებიერობით“ ნაწყალობევი, არც დრო-

თა განმავლობაში „სამამულოდ“ ქცეული მაინც-და-მაინც „შეწყალებულია“ და მის შთამომავლობის სრულ საკუთრებად არ ითვლებოდენ. ამგვარი ქონების განთავისების,—გაყიდვის, თუ გაცვლის, ან შეწირვის—უფლება პირადად ხელმოწერის საგანგებო ნების დაურთველად არა ჰქონდათ და მხოლოდ „პატრონის“ „კითხვითა“ და „ნება დართვითა“ შეეძლოთ შეეწირათ, გაეყიდათ ან გაეცვალათ. ხოლო ეს უკანასკნელი გარემოება შეურყეველად ამტკიცებს, რომ მამულობით „ნაწყალობევი“ ქონების უზენაეს მესაკუთრედ ბოლოს-და-ბოლოს მხოლოდ მწყალობელი „პატრონი“ ითვლებოდა და არა „შეწყალებული“.

რაკი ჩვენ უკვე შეძლებისამებრ შესწავლილი გვაქვს, თუ რადაოა ყმობა არსებობდა საქართველოში, რა ნიადაგზე და როგორ იყო ავითოეული მათგანი აღმოცენებული, ახლა ურიგო არ იქმნება თვალი გადავავლოთ ქართულ „პატრონყმობა“-სა და მის უმთავრეს დამახასიათებელ საზოგადო თვისებებს, რომ შემდეგ ქართ. პატრონყმობა სხვა ქვეყნების მსგავსსავე დაწესებულებას შეეადარათ.

უკვე გამორკვეულია, რომ ყმა ან „ნასყიდი“ იყო ხოლმე, ან „ნებიერი“, ან „შეწირული“, ან არადა „ნაწყალობევი“. ზემომოყვანილს დაწვრილებით განხილვაში მხოლოდ „მკვდრი ყმა“ არ არის მოხსენებული, იმიტომ რომ იმ დროინდელს საბუთებში, რომელთაც ჩვენამდის მოუღწევია, ეს ტერმინი არა გვხვდება. ეს გარემოება რასაკვირველია იმის საბუთად ვერ გამოდგება, ვითომც მაშინ „მკვდრი ყმა“ საქართველოში არ ყოფილიყოს. აქ სულ სხვა მიზეზია. „მკვდრი“ ყმობა ყმობის განსაკუთრებული სახე არა ყოფილა, არამედ „მკვდრ“ ყმად ისეთი ყმა ითვლებოდა, რომელიც პატრონს თვითონ-კი არ შეუძენია, ან პირველად მას-კი არ ჰყმობია, ან არა და პირველად მისთვის-კი არ უწყალობნიათ, არამედ მის წინაპრებს, მას-კი ეს ყმა მხოლოდ მემკვიდრეობით ჰრგებია. ხოლო რაკი საგვარეულო მემკვიდრეობის ეკლესიისათვის შეწირვა მოგვარეთა დაუკითხავად არ შეიძლებოდა და „სულის საოხად“—აც უქველად პირადად შეძენილის შეწირვა ითვლებოდა საუკეთესოდ, ამიტომაც არის, რომ იმ საბუთებში,—მონასტრისადმი შეწირულების სიგელებში,—რომელთაც იმ დროითგან ჩვენამდის მოაღწიეს, „მკვდრი ყმა“ მოხსენებული არ არის. რაკი „მკვდრი“ ყმობა პატრონყმობის განსაკუთრებულ სახეს არც შეადგენდა, ამიტომ არც აქ არის საჭირო ყველა იმ ცნობის მოყვანა, რომელიც-კი ამის შესახებ მერ-

მინდელს წყაროებში მოიპოვება, მით უმეტეს, რომ ეს საკითხი თავის დროზე და შესაფერისს ადგილას დაწვრილებით იქნება განხილული.

თუ ჩვენ ყმათა ზემოჩამოთვლილი ჯგუფების თვისებას დავაკვირდებით, ცხადი იქნება ჩვენთვის, რომ ნასყიდობაზე აღმოცენებული ყმობა და „ნასყიდი ყმა“ პატრონის კერძო მეურნეობისა და გამქრიახობის ნაყოფი იყო. ამგვარი ყმის შეძენა პატრონის ქონებრივ ძალასა და ხერხიანობაზე იყო დამოკიდებული. ამიტომაც არის, რომ ნასყიდობაზე აღმოცენებული ყმობა უფრო კერძოუფლებრივისა და კერძომეურნეობითი ხასიათის მოვლენად გვეჩვენება.

სულ სხვა თვისება ჰქონდა „ნებიერ“ ყმობას, როდესაც აღმიანი თავის ნებით ეყმობოდა ვისმე და „პატრონ“-ად აირჩევდა, მფარველს გაიჩენდა. რასაკვირველია ხშირად აქაც სრული „ნებიერ“-ობა არ იყო ხოლმე, არამედ ქონებრივი გაკირვება და ძლიერი კაცის მფარველობის საპირიება აიძულებდა მას თავისთვის „პატრონი“ მოეძებნა და ჰყმობოდა. მაგრამ მაინც ცხადია, აქ უკვე საზოგადო-უფლებრივი მოვლენა იყო. „ნებიერი“ ყმა ამასთანავე პატრონ-ყმობის პირობების დამდებიც იყო და ამის გამო „ნებიერ“ ყმობას ქართ. პატრონყმობის შემოქმედებაში რასაკვირველია თვალსაჩინო მონაწილეობა ექმნებოდა მიღებული: საფიქრებელია, რომ ბოლოს-და-ბოლოს ალბათ „ნებიერი“ ყმობის ერთგვარი და საზოგადო სახე უნდა შემუშავებულიყო და საპატრონყმო უფლება-მოვალეობათა გარკვეული სამაგალითო წესი შექმნილიყო. „ნებიერი“ ყმობა იმგვარადვე, როგორც „ნასყიდი“ ყმობა შეიძლებოდა სამეფო და საუფლისწულო უწყებაშიც ყოფილიყო, კერძო მესაკუთრეებსაც ჰყოლოდათ ამგვარი ყმები და ეკლესიასაც.

პირიქით „შეწირული“ ყმების, „პატრონ“-ად მხოლოდ ეკლესია და სხვა საქველმოქმედო დაწესებულებანი იყვნენ. ეს გარემოება ეკლესიას და მონასტრებს განსაკუთრებულ უპირატესობას ანიჭებდა და მრავალრიცხვან ყმათა და დიდძალი ქონების პატრონად ხდიდა. რაკი „შეწირული“ ყმები „სულთა საოხად“ და „საალაპელ“ იყვნენ განკუთვნილნი, ამიტომ შემწირველნი ცდილობდნენ ისეთის ეკლესიისა და მონასტრისათვის მიეცათ თავიანთი შეწირულობა, რომელიც ან სასწაულთმოქმედ ხატით, ან მონაზონთა წმიდა ცხოვრებით იყო განთქმული. სწორედ ამის გამო იყო, რომ რაც უფრო სახელი მოხვეჭილი ჰქონდა ამა თუ იმ ეკლესიას ან მონასტერს, მით უფრო-და-უფრო მეტს შეწირულობასა, მიწებსა და „შეწირულ“ ყმებს

იზიდავდა და მდიდრდებოდა. ამ „შეწირულობის“ წყალობით ქართული ეკლესია ერმრავალ და ძლიერ „პატრონ“-ად იქცა, მონასტრები და განთქმული საერო ეკლესიები დიდ მესაკუთრეებად გახდნენ. „ნებიერ“ ყმობასავე განსაკუთრებული მინშენელობა პატრონყმობის წესწყობილების შემუშავებისა და დამკვიდრებისათვის საქართველოში „შეწყალება“-სადა „შეწყალებული“-ბას ჰქონდა. ამგვარი ყმობა „ნასყიდ“ ყმობისაგანაც და ნებიერობისაგანაც არსებითად განსხვავდებოდა. ამასთანავე აქ შეწყალებული „ყმების“ მოვალეობად „ერთგულება“ და „სამსახური“ გარკვევით და საგანგებოდ იყო ხოლმე აღნიშნული თვით „წყალობის სიგელ“-შივე. მწყალობელი „პატრონი“ „შეწყალებული“- ყმისაგან ქონებრივ გამორჩენასა და სარგებლობას-კი არ ელოდა. საყმო გადასახადებს-კი არ სთხოვდა, არამედ „ერთგულად სამსახურს“. დაჯილდოვებულს ეს თვისება და მოვალეობა ან უკვე გამოჩენილი ჰქონდა და ამის „ნაცვლად“ იყო „შეწყალებული“, ან „ახლად“ დაილოცებოდა ხოლმე, რომ მომავალში თავისი „ერთგულება“ და „სამსახური“ დაემტკიცებინა. მაშასადამე ამ შემთხვევაში პატრონყმური დამოკიდებულება სულ სხვა საფუძველზეა დამყარებული. ამისთანა ყმობაც არაფერს სათაკილოსა და დამამცირებელს არ შეიცავს როგორაც დამამცირებელი იყო ნაყიდი ყმობა, ჯერ ერთი იმიტონ რომ „შეწყალებული“ პატრონის სასარგებლოდ არავითარს „გამოსაღებელ“-ს არ იხდიდა და მართო „ერთგულება“ და „სამსახური“ ედვა ვალად. ამას გარდა იმიტომაც, რომ „შეწყალებული“ თვით იყო ხოლმე „შეწყალებისა“ და ყმობის მოაჯე. მაშასადამე თვით მისი ნებით ნაკისრები მოვალეობა ედვა. ამ მხრივ „შეწყალებული“ ცოტა არ იყოს „ნებიერ“ ყმას მიაგავდა.

„შეწყალება“ მიღებული იყო როგორც მეფე-პატრონსა და ყმა-ქვეშევრდომთა შორის, ისე ქართულ საზოგადოებრივ ყველა წრის წარმომადგენელთა შორისაც, როდესაც ყოველი უმაღლესის წრის წევრი, ან დაწესებულება შეიძლებოდა შემწყალებელი „პატრონი“ ყოფილიყო უფრო დაბლა მდგომ „მოაჯე“ ყმისა.

მაგრამ „შეწყალება“-ს განსაკუთრებული მნიშვნელობა საქართველოს სამეფოს მაღალ და გავლენიან მოხელეთათვის ჰქონდა. მართო „საპატიო“ მამულებიც ყოველ მოხელეს იმ დროს უკვე ქონებრივადაც შეძლებუ-

ლად ეღიდა. ხოლო რაკი მეფისათვის სწორედ ხელისუფალთა ერთ-გულ სანსახურს ჰქონდა ფასი, ამიტომ მეფეს ყველაზე მეტად „შეწყალება“ თავის დიდ ხელისუფლებისათვის უნდა ებოძებინა. სწორედ ასეც ხდებოდა და მეფის მიერ „შეწყალებული“ განსაკუთრებით დიდი ხელისუფალნი და მოწინავე, გავლენიანი წრეების წევრნი ყივნენ: „წყალობის“ უუდიდესი ნაწილი მათ ხედებოდათ.

რაც უფრო-და-უფრო იზრდებოდა და ძლიერდებოდა საქართველო და მისი სახელმწიფოებრივი სამზღვრები ახლად შემოერთებული სპარსეთის ვრცელი ქვეყნების წყალობით გასაოცარის სისწრაფით ფართოვდებოდა, საქართველოს დიდებულ ხელისუფალთა და მმართველ წრეების ქონებრივი ავლადიდებაც შეუჩერებლივ იზრდებოდა და მატულობდა. მართა ნადავლით და ნატყვენავით-კი არ აიხსნება ეს გამდიდრება: ამ წყაროს მხოლოდ დროებითი და ამასთანავე შემთხვევითი ხასიათი ჰქონდა,—არა, ყოველი ძლევამოსილი ლაშქრობა. რომლის შემდგომაც საქართველოს სახელმწიფო სამზღვრებს ახალი ქვეყნები შეემატებოდა ხოლმე, ან ყოველ სამხედრო მოქმედების შემდგომ, როდესაც მებრძოლთა მეთაურნი სამეფოს დიდს ღვაწლს დასდებდნენ, ხელისუფლებს „მსახურებისა ნაცვლად“ და კვლავ „ერთგულ სამსახურის“ განსაცხოველებლად „შეწყალება“-ის სახით ან „საკუთრად“, ან „სანახევროდ“ „სახარაჯო“ ქალაქები, ციხეები და მთელი სანახების სოფლებიც-კი ებოძებოდათ ხოლმე. ამიტომაც იყო, რომ ომს და სალაშქრო საქმეს მაშინ ასეთი ძლიერი წიმბიდეულობა ჰქონდა!

„შეწყალება“-მ განსაკუთრებით მორჩილ გვარიან ხელისუფლების განმაცვიფრებელს გაძლიერებას შეუწყო ხელი. დავით აღმაშენებლისა და განსაკუთრებით თამარ მეფის ისტორიკოსების თხზულებებითგან ჩანს, რომ მე-XII-ე საუკუნეში, მეტადრე გიორგი III და მის დიდებული გვირგვინოსან ასულის დროს „შეწყალება“-მ დიდებულ და „შეწყალებულ“ ხელისუფალთა და მმართველ წრეებს უზარმაზარი უძრავი ქონება ჩაუგდო ხელში, საარაკო სიმდიდრე შესძინა და მრავალ ყმათა მფლობელად და „პატრონ“-ად გახადა.

როგორც შემდეგში გამოჩვეული იქმნება (იხ. აქვე, თავი „ბრძოლა აზნაურთა და საქარ. მეფეებს შორის“), საქართველოს მეფეების დაუცხრომელი წადილი ის იყო, რომ დიდგვარიან აზნაურ მოხელეთა ურჩობა და ქედფიცხელობა აელაგმათ, იმიტომ, რომ თა-ვიანთი სურვილი განეხორციელებინათ, ისინი დიდგვარიან მოხელეე-

ბის მაგიერ უგვარო ჩამომავლობის, მაგრამ ერთგულს პირებს ჰნიშნავდნენ ხოლმე. დიდგვარიანი მოხელეები, ვითარცა მრავალ ყმათა მფლობელნი მეფეებს მედგარ წინააღმდეგობას უწყევდნენ და ამიტომ საშიშარი მეტოქეები იყვნენ. უგვარო მოხელეებს-კი არც ამგვარი კავშირი ჰქონდათ ადგილობრივ და არც ყმებით ჰქონდათ ზურგი მაგარი. ისინი საშიშარნი არ იყვნენ და მათთვისაც მეფისადმი ერთგულებას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა.

საქართველოს მეფეთა ხელში „შეწყალების“ წესი დიადი და ძლიერი იარაღი იყო მათ პოლიტიკის განსახორციელებლად. ვინც მათი „ერთგული მსახური“, მათ წადიერებათა და ბრძანებათა „მოსწრაფედ“ აღმასრულებელი გამოდგებოდა, უფრო „შეწყალებული“-ც იქმნებოდა. „შეწყალებით“ მეფე თავის ერთგულთ ზურგს უმაგრებდა, ეკონომიურად ალონიერებდა, „ყმათა“ რიცხვს უმრავლებდა. ამნაირად თანდათან დიდგვარიან მოხელეთა გვერდით მსახურეული „შეწყალებულთა“ ჯგუფი უნდა გაჩენილიყო, რომელიც მართო დიდგვარიანობას და „მემამულე“ აზნაურობას იყო მოკლებული, მაგრამ რომელთა წევრნი ქონებრივად ძლიერნი იყვნენ და მრავალ ნაწყალობევ ციხე-ქალაქ-სოფლების „პატრონებად“ იყვნენ „აღზეებულნი“.

მხოლოდ „შეწყალების“ წესი ამასთანავე ძირს უთხრიდა თვით იმ საქმეს, რომლის განხორციელებასაც მეფეებმა ეგოდენი ძალა შეაღიეს. „შეწყალება“ მოხელეს თუნდაც „უგვაროს“ და „უაზნოს“ ისევ თანდათანობით ქონებრივად ძლიერ და მრავალ „ყმათა“ პატრონად ხდიდა. მის ხელში დიდძალი სიმდიდრე გროვდებოდა. ამასთანავე ხელისუფლობის წყალობით მას დიდი პოლიტიკური გავლენაც ჰქონდა. მის მემკვიდრეებს თავიანთი „უაზნობა“ ადვილად ავიწყდებოდათ და ისინიც სხილ. მემამულეებად ხდებოდნენ. ასეთ მდგომარეობაში მათაც ქედმაღლობა ბუნებრივად უჩნდებოდათ.

უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ ყმათა შეზღუდვილ უფლებრივ მდგომარეობას თვით მათი სახელიც ნათელ-ჰყოფდა. ზემოთქმულითგან ცხადია, რომ ეს შეზღუდვილობაც ყმათა თვითოეულ ჯგუფთაგანს სხვადასხვა გვარი ექმნებოდა: ზოგს მეტი, ზოგს კიდევ ნაკლები. სამწუხაროდ მასალები საშუალებას არ გვაძლევენ ეს საკით-

ბი ცოტაოდნად მაინც გამოვარკვიოთ. სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება საბუთს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ თუ ყველას არა, ზოგიერთ ყმას მაინც „პატრონის“ ანუ „უფლის“ ნებადაურთველად მონაზონადაც-კი აღკვეცა და შედგომა არ შეძლო. ბასილ ზარზმელს იქ მოთხრობილი აქვს, რომ ერის კაცს, რომელიც „ძარლუას-სოფელი“-თგან ყოფილა და თანაც მალემსრბოლად ითვლებოდა თავის „უფალ“-თან, მონაზონად შედგომა მოუწადინებია და უჩუმრად თავისი სურვილი განუხორციელებია კიდევ. როდესაც ის ბერად გამოწყობილი თავის სოფელს სწვევია, იქ მისი ისევ გაერისკაცება უნდოდან თურმე: „ენებაჲ კუალად ერისაგან ყოფაჲ“. ხოლო რაკი ნებაყოფლობით ვერ დაიმორჩილეს, მის პატრონს შეატყობინეს: „უთხრეს ესე უფალსა მისსა რაჲმეთუ იყო კაცი იგი სახმარ და მსრბოლ გზათა შორთა“-ო (ც^ა სრპ^ნ ზრზ^მლს^ა 38₃—₆). ბერად შემდგარი მაშინ-კი გაიქცა თავის სოფლითგან და თუმცა მის „უფლის“ ბრძანებით მას „დევნა უყვეს უკანა მისსა“, რომ დაეკირათ და პატრონთან დაებრუნებინათ, მაგრამ მან დაასწრო: „შევიდა კაცი იგი მონასტრად და მღევარნიცა იგი უკანა მისსა“. მხოლოდ იმ დროს, როდესაც მათ „ენებაჲ რათა შეიპყრან“, მან თავისი „ხელთსახოცელი“ ეკლესიაში შეაგდო და ამის შემდგომ მღევართ მისი დაქერის უფლება აღარ ჰქონდათ და ხელს ვერ შეახებდნენ (იქვე 38₁₀—₁₆). საფიქრებელია, რომ უფლება ასე შეზღუდვილი განსაკუთრებით ნასყიდს ყმებს უნდა ჰქონოდათ, თუმცა სრულებით დაუკითხავად ბერად შედგომისათვის ეგების არც ნაწყალობევე, შეწირულ ღვადამდე არც ნებიერ ყმებს ჰქონოდათ უფლება.

ზემონათქვამის შემდგომ ქართული პატრონყმობის დამახასიათებელ და არსებით თვისებათა მოკლედ აღნუსხეაც შეიძლება. პატრონყმობა პთელს ძველ საქართველოს ნიშანდობლივ ელფერს აძლევდა: იგი სუფევდა როგორც სოციალურს, ისე სახელმწიფო წესწყობილებაში. პატრონი მეფესაც ეწოდებოდა და ჩვეულებრივ მომაკვდავსაც, თუ მათ ყმები ჰყავდათ. ყმაც ქვეშევრდომსაც ნიშნავდა და პატრონთანმი ყმებრივ სამსახურიითა და ერთგულებით ვალდებულითაც, ჩვეულებრივ ყმებსაც. მეუზის გარდა, რომელიც მხოლოდ პატრონი იყო და არავის ყმად არ ითვლებოდა, ყოველი პატრონი, რომელსაც ყმები ჰყავდა, შეიძლებოდა იმავე დროს თვითონაც სხვისი ყმა ყოფილიყო და ჩვეულებრივ იყო ხოლმე კიდევ ან მეფისა ან

არა და დიდებულისა ან აზნაურის. მაშასადამე, როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, თითქმის მთელი მაშინდელი საქართველო, მეფისაგან მოყოლებული უბრალო მდაბიომდე, პატრონყმობის უღელში იყო შებმული. პატრონყმობის დამახასიათებელს ნაწილს და დაწესებულებას „შეწყალება“ შეადგენდა და ყმა ჩვეულებრივ იმავე დროს „შეწყალებული“ იყო ხოლმე. პატრონყმური დამოკიდებულების ჩაპოვლებას, როდესაც ყმობა ნასყიდობისა და შეუძლებლობითი მოვალეობისაგან არ წარმომდინარეობდა, არამედ ნებაყოფლობითი იყო და შეწყალებულ ყმობას-კი ყოველთვის ყმობის მსურველის შესაფერისი აჯა და მოხსენება წინუძღოდა. პატრონის თანხმობის შემდგომ შეწყალებული ყმა დაილოცებოდა ხოლმე, „წყალობა-ხელდასხმული“ უნდა ყოფილიყო. ყმის მოვალეობას პატრონის ყმებრივი სამსახური და ერთგულება შეადგენდა, განსაკუთრებით ლაშქრობაში. ქონებრივი დამოკიდებულება სხვადასხვა გვარი იყო ხოლმე, იმისა და მიხედვით თუ რა წესით იყო ყმა შეწყალებული, ან რა პირობა ჰქონდათ ერთმანერთში ნებაყოფლობით პატრონ-ყმათა დადებული. შეწყალებულობის არსებითს და მთავარს თვისებას ის საზოგადო და იზროისათვის დამახასიათებელი დებულება შეადგენდა, რომ „მსაურებისა ნაცულად“ უძრავი ქონების ბოძება იყო წესად მიღებული. კირში თუ ლხინში პატრონყმანი ერთი მეორეს უნდა მიჰშველებოდნენ. ომიანობის დროს საქართველოს მხედრობა და ჯარი რასაკვირველია ტომობრივად იყო დაყოფილი და ასევე იბრძოდა, მაგრამ ამას გარდა და იმავე დროს პატრონყმურადაც იყო დარაზმული, თვითველ პატრონს გარს ეხვივნენ მისი ყმები, რომელნიც პატრონთან ერთად იბრძოდნენ. ყმები პატრონის თანამყოლნი იყვნენ და მასთან მკიდროდ დაკავშირებულნი უმკლავდებოდნენ ხოლმე მტერს. ამიტომ ვინც უფრო ერმრავალი იყო ის სხვებზე უფრო ძლიერად გრძნობდა თავის თავს.

ქართული პატრონყმობა გასაოცრად მიემსგავსება და გვაგონებს დასავლეთ ევროპის საშუალო საუკუნეების ფეოდალურს წესწყობილებას, ე. წ. ფეოდალიზმს. როგორც საქართველოში პატრონყმობა, ისე დასავლეთს ევროპაშიც ფეოდალური წესწყობილება სახელმწიფო და სოციალური ცხოვრების საზოგადო მოვლენა იყო, საერთო თვისება ჰქონდა. იქაც მაშინ ყველანი ფეოდალურ დამოკიდებულებით იყვნენ დაკავშირებულნი. მაგ. საფრანგეთში უბრალო მდაბიოთგან დაწყებული თვით საფრანგეთის მეფემდე ყველანი საფეხურის მსგავსად

ფეოდალიზმით ერთმანერთზე იყვნენ გადაბმულნი (A. Esmein. Cours d'histoire du droit français I, გვ. 178).

დასავლეთ ევროპაშიაც პატრონჟმოდა წარმოსდგა ორგვარის დამოკიდებულებისაგან, რომელთაგან ერთი პირადი თვისებისა იყო და „ვასალობად“ (vassalité, die Vassalität) იწოდებოდა, რაც პირადს „ყმობას“ უდრის, მეორე-კი ქონებრივ თვისებისა იყო და ბენეფიციუმი“ (beneficium, le bénéfice, das Benefizialwesen) ერქვა, რაც მნიშვნელობითაცა და არსებითადაც ქართულს „შეწყალებას“ უდრის (A. Esmein ფრანგული სამართლის ისტორია I, 186. R. Schröder. Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte გვ. 156). საფრინგეთშიაცა და გერმანიაშიც ბენეფიციუმი ქართულ „შეწყალება“სავით მარტო ჩვეულებრივ დასაჩუქრებას-კი არ ეწოდებოდა, არამედ განსაკუთრებით პატრონის მიერ ყმისადმი უძრავი ქონების და მოხელეობის ბოძებას, რისთვისაც ყმას ვალად ედვა პატრონის ყმებრივი სამსახური და ერთგულება (A. Esmein ფრანგული სამართლის ისტორია 184—189, R. Schröder. გერმანული სამართლის ისტორია 161—163 და H. Brunner. Deutsche Rechtsgeschichte 1906 წ. I, 308—309). ტერმინი „ბენეფიციუმი“ შემდეგში შეიცვალა სხვა ტერმინად, რომელსაც ლათინურად „feudum“, „ფეუდუმ“-ს ეძახდნენ. ეს სიტყვა სამხრეთ საფრანგეთითგან გავრცელდა სხვა ქვეყნებშიაც და უკვე მე-XI-ე საუკუნიტგან გერმანიაშიც იყო ცნობილი. სწორედ ამ ტერმინმა მე-XIII-ე საუკუნიტგან მოყოლებული სრულებით განდევნა და მოსპო თავდაპირველი „ბენეფიციუმი“ (R. Schröder, გერმანული სამართლის ისტორია 393—394).

ამ შედარებით ახალი ტერმინითგან, რომელსაც ფრანგულად le fief, ხოლო გერმანულად das Lehn (ძველ ზემოდოაჩურად lehen, Fehen) უდრის, წარმოდგა თვით ის სიტყვაც, რომელიც დასავლეთ ევროპის საპატრონჟმო წესწყობილების (ე. წ. ფეოდალიზმი Feudalverfassung, das Lehnwesen, das Feudalwesen, la féodalité, le régime féodal, système féodal) აღსანიშნავად იხმარება.

დასავლეთ ევროპაში პატრონს dominus, „დომინუსი“-ი (უფალი), ან უფრო იშვიათად senior, „სენიორ“-ი ეწოდებოდა, ხოლო ყმას vassus, vassalus, homo, puer, „ვასსუს“, „ვასსალუს“, „ჰომო“ (კაცი), „პუერ“ (ყრმა) ერქვა (A. Esmein. ფრანგული სამართლის ისტორია I, 186, 194. R. Schröder გერმან. სამართლის ისტორია 156, 157, 398 და 442). იქ მტკიცედ შემუშავებული წესიცი-კი არსებობდა, რომელსაც საპატრონჟმო ხელშეკრულების დადების

დროს მისდევდნ ხოლმე. ამ წესს გერმანიაში „ჰულდე“ (die Huld) ერქვა. ჰულდეს წესით ყმობის მოწადინებულს პატრონი ხელს ჩამოართმევდა (manschaft, homagium, hominium, huld thun), ყმას უნდა ხელზე ეკოცნა და ერთგულებისა და მსახურების ფიცი დაედება (fidelitas, huld schwören). პატრონი თავის ყმად ნაფიცს შეწყალების ნიშანს აძლევდა, წყალობის მიხედვით, უფრო ხშირად ხმალს ან შუბს, ან საბუხარს, ან ქუდს, ან კვერთხს, ან უფრო იშვიათად ბეჭედსაც. როდესაც ყმა მთავრად ინიშნებოდა, მაშინ პატრონი მას დროშას აძლევდა ხოლმე (R. Schröder, გერმანული სამართლის ისტორია 398—399).

საფრანგეთში საპატრონყმო ხელშეკრულობა (ფრანგ. le contrat féodal, hommage; ლათ. hominium, homagium) შემდეგი წესით უნდა ყოფილიყო დადებული. ყმობის მაძიებელი ანუ „ვასალი“ თავ-შიშველა და უხმლოდ პატრონს მუხლს მოუყრიდა ხოლმე, ხელების აპყრობით პატრონს შეჰფიცავდა, რომ ამიერითგან ის ფიცსა სდებს (fidei datio) თავის ახალს პატრონს ერთგულად ემსახუროს ყველა მის მტრების წინააღმდეგ. მაშინ პატრონი მუხლმოყრილს ყმას წამოაყენებდა და პირში აკოცებდა, თანაც გამოაცხადებდა, რომ ისიც ამიერითგან მას კაცად (homo), ანუ ყმად სთვლიდა. მეტი სიმტკიცის გულისათვის ჩვეულებად შემოიღეს, რომ ზემოაღნიშნულ სიტყვიერ ფიცს გარდა ყმას პატრონისათვის სახარებაზედაც უნდა შეეფიცა ერთგულება. ამის შემდგომ პატრონს ყმა უნდა „შეეწყალა“ ე. ი. ყმისათვის გამომეტებული „წყალობის“ ნიშანი უნდა ებოძებინა. ჩვეულებრივ ეს ნიშანი სიმბოლური იყო და როგორც გერმანიაშიაც პატრონს იარაღისა, ან სამოსელისა, ან სამოხელეო ნიშნის ჩუქებით უნდა გამოეხატა თავისი წყალობა (A. Esmein, ფრანგული სამართლის ისტორია I, 187—189).

სამწუხაროდ საპატრონყმო პირობისა და ხელშეკრულობის დადების წესრიგის შესახებ საქართველოში ჯერ ჩვენ ძველი ცნობები და აღწერილობა არ მოგვეპოვება, რომ დასავლეთ ევროპის ზემოაღნიშნული წესებისათვის დაწვრილებით შეგვედარებინა. მაგრამ ის ნაწყვეტ-ნაწყვეტი ცნობები, რომელნიც აქა-იქ შენახული არიან, გვაფიქრებინებენ, რომ ქართული პატრონყმობა ამ მხრივაც დასავლეთ ევროპის ფეოდალურ წესწყობილებას მიემსგავსება. მაგ. შეწყალებული ყმა, როგორც უკვე დაერწმუნდით, საქართველოშიაც მოვალე იყო პატრონისათვის ერთგულება და სამსახური ყმებრი დამტკიცებინა, პატრონს ლაშქრობაში მიჰშველებოდა. ამასთანავე

ჩვენშიაც „შეწყალებული“ იმავე დროს „წყალობა-კელდასხმული“ იყო ხოლმე და საქართველოშიაც მოხელეობის ბოძებისა და წყალობის დროს მეფე „შეწყალებულს“ თავ-თავის შესაფერ ნიშანს უბოძებდა ხოლმე ან არგანს და ბეჭედს ან სხვა რასმე. რაკი ჩვენშიაც ერისთავთ-ერისთავებსა და ერისთავებს მათ სამოხელეო ღირსების ნიშნად სხვათა შორის დროშაც ჰქონდათ (იხ. მოხელეობა), ამიტომ საფიქრებელია, რომ ამ ნიშანსაც ერისთავებსა და ერისთავთ-ერისთავებს მეფე აძლევდა ხოლმე მისანდობლობის წყალობის დროს. ამავე წიგნის უკანასკნელ ნაწილში თავის ადგილას აღნიშნული იქმნება, რომ საქართველოშიაც სამეფო მონასტრის ახლად არჩეულ მამასახლისის მეფის დარბაზში მიიყვანდნ და მეფე მას „არგანს მოახსენებდა“ და მონასტერს „შეჰედრებდა“. ცნობილია, რომ დასავლეთ ევროპაშიც, ნაგ. გერმანიაში ეპისკოპოსებსა და მონასტრების წინამძღვრებს მეფეები ჯერ არგანს (*lerula, virga pastoralis*), შემდეგ ეპისკოპოსებს არგანს გარდა ბეჭედსაც, ხოლო ვორმსის კონკორდატის (1122 წ.) შემდგომ კი სკიპტრას უბოძებდნ ხოლმე (R. Schröder გერმანული სამართლის ისტორია 399). ზემონათქვამის შემდგომ ჩვენ უფლება გვაქვს ვიფიქროთ, რომ ძველ საქართველოშიაც არსებობდა მოხელეობისა და „წყალობის“ სიმბოლურად გადაცემა ე. წ. „ინვესტიტურა“ (ლათ. *investitura*, გერმ. *die Investitur, Symbolische Inv.*, ფრანგ. *l'investiture*). ცნობების უქონლობის გამო ჩვენ ჯერ დანამდვილებით ვერ ვიტყვიტ ნიშანდობლივ იარაღის ყმისათვის ბოძება პატრონის მიერ საერთო ჩვეულება იყო „შეწყალების“ დროს საქართველოში, თუ მხოლოდ ზოგიერთს, განსაკუთრებულ შემთხვევაში იცოდნ.

რაკი მასალები ჯერჯერობით მაინც მთლიან სურათს არ გვიხატავენ და ცნობები ნაწყვეტ-ნაწყვეტად არის შენახული სხვადასხვა წყაროებში, ამიტომ ქართული „შეწყალებულობის“ მთლიანი სურათის აღდგენაც შეუძლებელია და ამის გამო ვერც იმის თქმა შეიძლება, თუ რამდენად ზედმიწევნით მიაგავდა დასავლეთ ევროპის შესატყვისს მოვლენას (ინვესტიტურის წესს). ცხადია მხოლოდ, რომ ტერმინი „წყალობა-კელდასხმული“ გვაფიქრებინებს, რომ საქართველოშიაც „შეწყალების“ მტკიცე და საჯარო წესი უნდა ყოფილიყო შექუშავებული. ისიც ვიცით, რომ საქართველოშიაც შეწყალებულს ყმას დარბაზობის წესი „თაყვანება“-ს აეულებდა.

როგორც საქართველოში „შეწყალება“ და „ნაწყალობევი“ კონება შეიძლებოდა მკვიდრად ყოფილიყო და პატრონის ნებართვით

შემკვიდრებზედაც გადასულიყო და თანდათან თითქმის მამულად ქცეულიყო, ისე დასავლეთ ევროპაშიაც, მაგ. საფრანგეთსა და გერმანიაში, „ფეოდალ“ თანდათან მემკვიდრეობით საკუთრებისა და თითქმის მამულის თვისება მიენიჭა, ფეოდი უკვე ჩვეულებრივ სამამულოდ გაიცემოდა ხოლმე. გერმანიაში ფეოდის მემკვიდრეობით გადასეღა შთამომავლობაზე (Die Erblichkeit der Lehen) უკვე მე-XI-ე საუკუნითანმ ოყოლებული საერთო წესად ითვლებოდა (R. Schröder გერმანული სამართლის ისტორია 408), საფრანგეთშიაც ნაწყოლობის სამამულო საკუთრებად გადაქცევა (la patrimonialité des fiefs) მე-XIII-ე და მე-XIV-ე საუკუნეებში საზოგადო, ყველასა-გან ცნობილი მოვლენა იყო, მხოლოდ დამკვიდრებისათვის პატრონის ნებართვა. და დამტკიცება ისე, როგორც საქართველოშიაც, აუცილებლად საჭირო იყო ხოლმე (A. Esmein, ფრანგული სამართლის ისტორია I, 194—195).

მაგრამ მრავალ ზემოაღნიშნულ ცხად მსგავსებას გარდა, რომელიც ქართულ პატრონყმობასა და დასავლეთ ევროპის ფეოდალურ წესწყობილებას ემჩნევს, მათ შორის ერთი არსებითი გაღმავლებაც იყო. დასავლეთ ევროპაში ფრანგი და გერმანელი პატრონი „ფეოდალი“, „სენიორი“ თავის საპატრონო ქვეყნის უზენასი გამგე იყო, მის ხელთ იყო სახელმწიფო სამართლის უძვირფასესი განძი: მართლმსაჯულებისა და გადასახადების აკრეფის უფლება. მის ხელთ იყო როგორც სისხლისა, ისე სამოქალაქო სამართალი და სასამართლო. მისი განაჩენი უზენაესი და უქცეველი იყო (A. Esmein, ფრანგული სამართლის ისტორია 181—182). მაშასადამე დასავლეთ ევროპის სენიორებს და მათ საპატრონოს ე. წ. „იმმუნიტეტი“ (ლათ. immunitas, ჩვეულებრივ immunitas-ად იწერებოდა. გერმ. die Immunität, l'immunité) ჰქონდათ. ამგვარი დაწესებულება საქართველოშიაც არსებობდა და მას „შეუვალობა“ ეწოდებოდა. „იმმუნიტეტი“-შეუვალობა თავის ყმებისათვის მხოლოდ პატრონს შეეძლო მიენიჭებინა და, როგორც თვით ქართულს ტერმინში ნიშანდობლივ გამოთქმულიც არის, იგი იმაში მდგომარეობდა, რომ პატრონ-მეფის მოხელეებს არც სასამართლოს და არც გარდასახადების ამკრებთ „შეწყალებული“ ყმის, ან ეკლესიის, ან მონასტრის სამფლობელოში შესვლის უფლება არ ჰქონდათ და იმ სამფლობელოს მკვიდრი სამეფო სასამართლოსა და ყოველგვარ სამეფო გადასახადებისაგან განთავისუფლებულნი იყვნენ,

მხოლოდ თავიანთ საკუთარი პატრონის სასამართლოს ექვემდებარებოდნენ და ყოველგვარი გადასახადების გაწერისა და აკრეფის უფლებაც მარტო მათ პატრონს ჰქონდა (R. Schirder, გერმანული სამართლის ისტორია I, 197—199, 391—392). „შეუვალობა“ ნიშნავდა აცლიდა სახელმწიფოს მთლიანობას, სრულებით ამცირებდა მეფის უფლებას და სახელმწიფო სამართლის უძვირფასეს ნაწილს ძირს უთხრიდა: მთელმა სახელმწიფომ თითქმის კერძო მეურნეობის ელფერი მიიღო და მრავალ კერძო სამეურნეო ერთეულად დასაკუთრებად იქცა. ამიტომაც იყო, რომ დასავლეთ ევროპის სახელმწიფოებს საშუალო საუკუნეებში საზოგადო-უფლებრივი თვისება და ხასიათი თითქმის სრულებით დაკარგული ჰქონდათ.

საქართველოშიც არსებობდა „შეუვალობა“, მაგრამ იგი არასდროს სახელმწიფო ცროვრების საზოგადო მოვლენად არ ყოფილა, არამედ მხოლოდ გამონაკლისს შეადგენდა. ამასთანვე იგი თითქმის მხოლოდ სახელმწიფო გადასახადებს ეხებოდა და სასამართლო შეუვალობა საქართველოში არასდროს არ ყოფილა. გადასახადების შეუვალობაც უმეტესად საეკლესიო და სამონასტრო ყმებს ჰქონდათ მინიჭებული. მაინც-და-მაინც ჩვეულებრივ საპატრონო ყმებსაც სახელმწიფო თავის გადასახადებს თავისვე მოხელეთა ხელით ართმევდა ხოლმე და მათ პატრონებს ამასთან საქმე არა ჰქონდათ. არც ერთი შემთხვევა არა გვაქვს, რომ სასამართლოს შეუვალობა რომელსამე პატრონსა და მის ყმებს მინიჭებული ჰქონოდა.

ცნობილია მხოლოდ „სისხლის სიგელები“, რომლის რამდენიმე ცალი დაბეჭდილიც არის თ. ყორდანის მიერ „ქრონიკებ“-ში (წ. II ე. თაყაიშვილის მიერ „საქართველოს სიძველენ“-ში (მეტად წ. II) და ს. კაკაბაძის სხვადასხვა ნაშრომებში, მაგრამ ეს „სისხლის სიგელები“ სასამართლო შეუვალობის წიგნებად ვერ ჩაითვლება, არამედ სულ სხვა ხასიათის ძეგლები უნდა იყვნენ ცნობილი. ამ „სისხლის სიგელებ“-ში მეფე ამა-თუ-საგვარეულოს მხოლოდ პირადად უპირატესობას ანიჭებს, რომელიც თუ ვინიც მათ ვინმემ რაიმე ენება, ან ზარალი მიაყენოს, მას სისჯელი ე. წ. „სისხლი“ ჩვეულებრივზე მეტი გადახდომოდა და თვით „სისხლის“ რაოდენობაც ამ სიგელში განსაზღვრულია. ამ საბუთებში ნათქვამი არ არის, რომ მათი საქმე სამეფო სასამართლო არ უნდა გაერჩია, პირიქით სრულებით ცხადია, რომ „სისხლის“

ზოდენობა სწორედ სამეფოს მსაჯულთათვის იყო სახელმძღვანელოდ დადებული. ამაზე უფრო დიდმნიშვნელოვან გარემოებად ის უნდა ჩაითვალოს, რომ ამ სისხლის სიგელითაც მის მფლობელს თავისი ყმების განკითხვა-გასამართლების უფლება არ უღებოდაც არ ენიჭებოდა და ამაზე იქ არაფერი იყო ნათქვამი. უდიდესი უპირატესობა, რომლის მინიჭებაც ამ საბუთს ჰქონდა პატრონისათვის შეეძლო, მხოლოდ იმაში გამოიხატებოდა, რომ ჰქონდა ყმებსაც ჩვეულებრივზე მეტი „სისხლი სდენოდა“, ე. ი. მიმძღვანელებული ყმის სასარგებლოდ დამნაშავეს უფრო მკაცრი ქონებრივი პასუხი დასდებოდა. დასავლეთ ევროპის შეუვალობა-ქი სულ სხვა რამე იყო: იმუნიტეტი იქ პატრონს თავის ყმების ერთადერთ უზენაეს მსაჯულად ხდიდა, მის საპატრონო ქვეყანაში სამეფოს სასამართლო არ მოქმედებდა, მისი ყმები მეფის მსაჯულებს არ ექვემდებარებოდნენ, მათთვის სამეფო სამართლისა და სასამართლოს კარები დახშული იყო. არაფერი ამის მსგავსი საქართველოში არ ყოფილა: პატრონებს თავიანთ ყმებისადმი მსაჯულის უფლება არ ჰქონიათ, არამედ ყმებიც სამეფოს მოსამართლეებს ექვემდებარებოდნენ და ყმათათვისაც სახელმწიფო სასამართლოს კარები მუდამ ღია იყო. მხოლოდ საქართველოს ეკლესიას ერთობლივ ჰქონდა სასამართლო შეუვალობის უფლება და მისი ყმები მხოლოდ საეკლესიო სასამართლოს ემორჩილებოდნენ, მაგრამ ეს უპირატესობაც მარტო საპატრონო უფლებისა და წესწყობილების ნიადაგზე არ არის აღმოცენებული. დასასრულ უნდა აღვნიშნოთ, რომ ყველა გამოქვეყნებული „სისხლის სიგელი“ საეკვო ღირსებისაა და ყალბია (იხ. ჩემი „ქართული სიგელთაშეცოდნობა“).

მაშასადამე ცხადია, რომ საქართველოში, სახელმწიფოებრივი წარმოვნება და სამართალი ისე არ ყოფილა დაცემული, როგორც ეს დასავლეთ ევროპაში იყო საშუალო საუკუნეებში.

სახელმწიფოსა და ყველა ქვეშევრდომს შორის ქვეშირი და პირდაპირი დამოკიდებულება საქართველოში შეწყვეტილი არ ყოფილა და სახელმწიფო სამართლის ორი უზენაესი გამოხატულება, მართლმსაჯულებისა და გადასახადების გაწერისა და აკრეფის უფლება,—მეფეს მტკიცედ ეპყრა. ამის გამოცხადია, რომ ქართულ საპატრონო ქვეყანას და

პატრონებს სახელმწიფოებრივი უფლება აკლდათ და სრულებით ცალკე, დამთავრებულ ერთეულებად ვერ ჩაითვლებოდნენ, სწორედ ამ მხრივ ქართული პატრონულობა დასავლეთ ევროპის პატრონულობისაგან არსებითად განსხვავდება.

მომავალი გვიჩვენებს, თუ რა მიზეზია, რომ ქართულ და დასავლეთ ევროპის პატრონულობის ზოგიერთი ტერმინი, როგორც მაგ. „ყმა“, „ყმანი“ და puer, pueri, Knaben (H. Brunner. Deutsche Rechtsgeschichte I, 371-2. R. Schröder. გერმანული სამართლის ისტორია 441—442), „ლაშქარნი“ ანუ „სპანი“ და milites, „წყალობა“, ანუ „შეწყალება“ და Beneficium, „შეწყალებულნი“ და „beneficiarii“ (H. Brunner. გერმანული სამართლის ისტორია I, 309). ასე გასაოცრად მიემსგავსებიან ერთმანერთს: მხოლოდ შემთხვევითი მოვლენაა, თუ ამ მსგავსებას უფრო ღრმა მიზეზი აქვს?

რამდენად ფრთხილად უნდა მსჯელობდეს მეცნიერი ამისთანა შემთხვევებში, ტერმინი „პატრონი“-ც საუცხოვოდ ამტკიცებს, ის „პატრონი“, რომლისაგანაც შემდეგში თანდათანობით ქართული სამწერლო ენის „ბატონი“ და ჩეგრული „პატონი“, „პატენი“, „პატინი“, „პატენი“, წარმოდგა. უეჭველია ქართული „პატრონი“ რომაელების „patronus“-ი არის. მაშასადამე უნებლიეთ აზრი ებადება მკვლევარს რომაულ პატრონატსა და ქართულ პატრონულობას შორის დამოკიდებულების შესახებ, სახელდობრ ქართული პატრონულობა ხომ რომაულ „პატროცინიუმ“-ისაგან არ არის წარმომდგარი? ამიტომ ჩვენ რომაულ ამ დაწესებულების თვისებები უნდა შევოსწავლოთ.

„პატრონუს“-ი რომაულად და რომში ციცერონის დროს და შემდეგშიაც კეისრობის დროსაც ისეთს გავლენიან მთარეველს, მზრუნველს ჰნიშნავდა, რომელსაც თავისი cliens „კლიენტი“, ანუ უფრო რჩეული „amicus“, „მეგობარი“ და „comes“, comites „თანამყოლნი“ სასამართლოში და სახელმწიფო ცხოვრების სარბიელზე ყოველგვარი ძალმომრეობისაგან უნდა დაეცვა და მის დაწინაურებას ცდილიყო (Fustel de Coulanges, Les origines du système féodal. Le bénéfice et le patronat pendant l'époque mérovingienne. Paris 1890 წ. 207, 209, 213 და გვ. 221—222, 231). „კლიენტი“-ს, „თანამყოლისა“ და „მეგობრის“ მოვალეობა იყო თავის პატრონის მისწრაფებისა და წადიერების განხორციელებისათვის ხელი შეეწყობო. თუ იგი რომელსამე თანამდებობას მოისურვებდა, მის არჩევანი

დროს პირადადაც უნდა მისთვის მხარი დაეჭირა და საზოგადოებაშიაც მის მომხრეთა რიცხვის გამრავლებისათვის ეზრუნა, თუ პატრონს რაიმე საქმე ჰქონდა სასამართლოში, ისინი მის გვერდით უნდა ყოფილიყვნენ და თან წაჰყოლოდნენ. ჩვეულებრივაც ქუჩებში სიარულის დროს მის მხლებელად უნდა ყოფილიყვნენ, ყოველ დღე დილით პატრონთან მისულიყვნენ, რომ მიჰსალმებოდნენ და მისი განკარგულება შეეტყუათ. საყურადღებო ის არის, რომ „კლიენტს“, „თანამყოლსა“ და „მეგობარს“ პატრონისათვის მიშველება ომიანობის დროს და სხვაგვარი სამხედრო დახმარება ვალად არ ედვა (იქვე 223).

ამგვარს დამოკიდებულებას რომში *clientela*, *patrocinium*, *lutelela*, *amilitia*-ს (კლიენტელა, პატროცინიუმ, ტუტელა, ამიციცია-ს) ეძახდნენ და იგი ყოველთვის ნებაყოფლობითი უნდა ყოფილიყო (იქვე 217 და 215). ამ დამოკიდებულების ჩამოსაგდებად საჭირო იყო, რომ „კლიენტი“, ან „თანამყოლი“, ან „მეგობარი“ იმ პირთან მისულიყო, რომელსაც პატრონად ირჩევდა, და მისთვის ეთქვა: *mihi commendo, me totum tui* და „ჩემ თავს მთლად შენ გაბარებ, შენ გაძლეო“ (იქვე 217). ასე იყო რესპუბლიკის ხანაში.

როდესაც კეისრობა დაწესდა, ხელმწიფე-კეისრის „კლიენტები“ ერთბაშად ყველა სახელმწიფო დაწესებულების სათავეში მოექცნენ (იქვე 232—233). მარკოზ ავრელიუსმა „მეგობრები“ კეისარის მახლობლობას ჩამოაშორა და მუდმივი საბჭო შექმნა, რომელშიაც ისინი წევრებად დასხა. როცა საჭირო იყო, კეისარი მათ ეთათბირებოდა და მათ რჩევას ჰკითხავდა ხოლმე. ამგვარად „*amici*“ „მეგობარნი“ სახელმწიფო საბჭოს წევრებად იქცნენ (იქვე 234).

Comites principis „თანამყოლნი ხელმწიფისანი“-ც დიდ ხელისუფლებით იქმნენ აღკუთრებულნი და დიდებულ მოქალაქეებად იქცნენ, ან მეჭურჭლეთ-უხუცესად, ან მწიგნობართა მთავრად, ან გამგეთ-უხუცესად, განსაკუთრებით-კი მთავრებად. ცნობილნი არიან მაგ. *comes* აღმოსავლეთისა, „კომეს“ ეგვიპტისა, ესპანიისა, მარსელიისა (იქვე 234). მე-IV-ე საუკუნის წყაროები ცხად-ჰყოფენ, რაოდენად გავრცელებული და მოდებული იყო პატრონ-კლიენტობა. ყოველ გავლენიან რომაელს უეჭველად მრავალრიცხოვანი მონები და „კლიენტები“ ჰყავდა, თვითოეულს მათგანს დიდი ჭონება და შემოსავალი ჰქონდა და კლიენტების აუარებელი საჩივრების მოსარჩლეობა საქმეს უჭირებდა (იქვე 235—236).

„კლიენტობის“ გავრცელების თავდაპირველ მიზეზს ზედ დაერთო აგრეთვე ის გარემოებაც, რომ წერილ მესაყუთრეთათვის სახელმწიფო გადასახადების სიმძიმე თანდათან აუტანელი ხდებოდა და მათ შორის ბუნებრივმა სურვილმა და ძლიერმა მიდრეკილებამ იჩინა თავი, რომ სახელმწიფო გადასახადებისაგან როგორმე თავი დაეღწიათ. საამისოდ უებარ საშუალებად ძლიერი „პატრონის“ გაჩენა იყო, მაგრამ ასეთს შემთხვევებში უეჭველია მარტო პირადი კლიენტობით თავიანთ წადილს ვერ შეისრულებდენ და თავიანთ თავთან ერთად მთელი უძრავი ქონებაც ფორმალურად მაინც პატრონისათვის უნდა გადაეცათ. სწორედ ასეც იქცეოდნენ (იქვე 242—244). საღვინეს თავის თხზულებაში De gubernatione Dei მხატვრულად აქვს აღწერილი ამგვარი კლიენტების უმწეო უფლებრივ-ქონებრივი მდგომარეობა: „წერილი ერი მფარველობის გულისათვის თავიანთ თავს დიდებულებს ანდობენ. ყველანი ვინც მფარველობას ეძებდენ, სანამ მფარველობას ეღირსებოდნენ, თითქმის მთელ თავიანთ ქონებას მათ განუთვისებენ ხოლმე და ამგვარად იმის გულისთვის, რომ მამებმა მფარველობა მოიპოვონ, შვილები მემკვიდრეობას ჰპარგავენ“—ო (იქვე 244). ამგვარმა მოძრაობამ იმდენად იმატა, რომ რომში და რომის სახელმწიფოში ჩვეულებრივ მოვლენად იქცა: ქვეყანა პატრონებად და კლიენტებად დაიყო. შეძლებულნიც-კი მათზე უფრო ძლიერ და გავლენიან კაცის კლიენტობას არ თაკილობდნენ, რაკი სახელმწიფო ასპარეზზე დასაწინაურებლად საჭირო იყო, რომ მოხელეობის მაღალ საფეხურამდის მისაღწევად ადამიანს ძლიერი მფარველი ჰყოლოდა (იქვე 246—247 და 239—240).

სრულებით ცხადია, რომ რომაულს პატრონ-კლიენტობას ბევრი რამ აქვს საერთო საშუალო საუკუნეების ფეოდალურ წესწყობილებასთან, მაგრამ გამოჩენილი ფრანგი მეცნიერი ფვისტელ დე კულანჟი მართალი იყო, როდესაც ამტკიცებდა, რომ ამ მსგავსებისა და მიუხედავად საშუალო საუკუნეების ფეოდალიზმი, ანუ პატრონყმობა რომაულ პატრონატისაგან არ არის წარმომდგარი (იგვე 225, 234—235 და 247) და მათ შორის ის არსებითი განსხვავება იყო, რომ რომაულ დაწესებულებას სრულებით სამხედრო აგებულება არა ჰქონია და კლიენტი სრულებით პატრონის ჯარის კაცი არ ყოფილა, ფეოდალის ყმათა უპირველეს მოვალეობას-კი სწორედ პატრონთან ერთად თანამოლაშქრობა შეადგენდა (იქვე 247).

ზემოაღნიშნულის გამო ცხადია, რომ შეუძლებელია ქართული პატრონყმობაც რომაულ „პატროცინია“-სგან იყოს წარმოშობილი, თუმცა თვით ტერმინი „პატრონი“ ასეთს მკიდრო ნათესაობას უნებლიეთ გვაფიქრებინებდა. ამ ტერმინის ისტორიაც სწორედ რომ უცნაურია. იგი შეთვისებული ჰქონდათ გერმანელებს და ფრანგებსაც, მაგრამ ძნელი დასაჯერებელია, რომ ქართველებს მათთვის ასეთ შორეული ქვეყნებიდან უშუაშაველად შეთვისებიანთ, ჯერ ეს ერთი. მეორე კიდეც ის გარემოება არის, რომ თვით დასავლეთს ევროპაში საშუალო საუკუნეებში „პატრონუსი“ ჩვეულებრივ მხოლოდ უპასაკოთ მზრუნველს (patronus, defensor) ჰნიშნავდა, ყმათა პატრონს, სენიორს კი განსაკუთრებით domini „დომინუს“-ი, ანუ „უფალი“ ეწოდებოდა და ძალიან იშვიათი შემთხვევა არის, რომ საამისო ტერმინად „პატრონუს“-ი ყოფილიყოს ნახმარი (P. Schröder. გერმანული სამართლის ისტორია 268). მაშასადამე, სწორედ ის მნიშვნელობა, რომელიც „პატრონი“ ქართულში განსაკუთრებით ჰქონდა, დასავლეთ ევროპაში ჩვეულებრივ არა ჰქონია. ამიტომაც შეუძლებელია, ეს ქართული ტერმინი დასავლეთ ევროპიდან იყოს ჩვენიში შემოხიზნული.

მართალია საქართველოში პირადად რომაელებსაც ჰქონდათ გავლენა. ერთ დროს ჩვენი სამშობლო მათ მფარველობის ქვეშ იმყოფებოდა კიდეც, მაგრამ ეს ხომ დიდის ხნის ამბავი იყო (I—III ს.). სიტყვა „პატრონი“—კი ქართულ მწერლობაში, როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, მხოლოდ მე-XI-ე ს.-ში შემოდის, ცხოვრებაში-კი შეიძლება და ალბათ უფრო ადრეც უნდა ყოფილიყო შემოხიზნული. ამიტომ ცხადია, რომ შეუძლებელია ქართული „პატრონი“ რომაელების პატრონობის დროინდელ ნაშთადაც ჩაითვალოს.

ეს სიტყვა („პატრონუს“, „პატრონი“) ბერძნულს („პატრონუს“, „პატრონო“, „პატრონი“) და ასურულსაც აქვთ შეთვისებული. ამიტომ შეიძლება ადამიანმა იფიქროს, რომ ქართულს სწორედ ბიზანტიიდან ჰქონდეს შეძენილი, მაგრამ ეს აზრიც ძალიან საეჭვო ხდება და საკითხის გადაწყვეტა იმის გამო ძნელდება, რომ თვით ბიზანტიაში ქართული პატრონყმობისა და დასავლეთ ევროპის ფეოდალიზმის მსგავსი დაწესებულება არ ყოფილა. ბიზანტიაში მფარველობას განსაკუთრებით მონასტრები ეძებდნენ ხოლმე: შეეფარებოდნენ რომელსამე გავლენიანს პირსა და თავიანთ მამულების საკუთრების უფ-

ლებას მათ უთმობდენ. მაგრამ საქმეც ის არის, რომ ბიზანტიაში მონასტრების ამგვარს მფარველს „პატრონს“-კი არ ეძახდენ, არამედ „ხარისტიკარს“. სიტყვა „პატრონი“ ამ ცნების აღსანიშნავად არ იხმარებოდა. რაკი საქართველოს „პატრონუმობის“ დაწესებულების ეს ნიშანდობლივ გამომხატველი სიტყვა ბიზანტიაში გავრცელებული არ ყოფილა ამის გამო მკვლევარს არც შეუძლიან იმ დასკვნასაც მიემხროს, ვითომც პატრონუმობა ბიზანტიის ზეგავლენის წყალობით გაჩენილიყოს საქართველოში.

საზოგადოდ უნდა ითქვას, რომ თვით რომაული სიტყვა და ტერმინი „პატრონი“ ქართულ პატრონუმობის წარმოშობის ისტორიას ვერ გაგვიშუქებს იმიტომ, რომ იგი ქართულში ისეთს დროს შემოდის, როდესაც თვით ის დაწესებულება საქართველოში კარგა ხანია უკვე არსებობდა. მხოლოდ წინად ამ ცნების აღსანიშნავად ნამდვილს ქართულს სიტყვას ხმარობდენ. თავდაპირველად „პატრონის“ მაგიერ ტერმინად „უფალი“ იხმარებოდა. როგორც სახარების ქართულს თარგმანში (მათე X, 24, 25, XIV, 26. XXIV, 48, 50. XXV, 14, 19, 21, 22, 23. მარკო II 27. ლუკა X 2, XII 42, 43, 46. XIV 21, 23) ისევე წაა უშუანიკისა და ევსტათე მცხეთელის და აბო ტფილელის მარტვლობაში არსად სიტყვა „პატრონი“ არა გვხვდება, არამედ „უფალი“. მაგ. მათეს თავის სახარებაში (თ. XXIV) ნათქვამია „ნეტარ არს მონისა, რომლისა მოვიდეს უფალი მისი და ჰპოვოს“-ო. ამ შემთხვევაში საუბარი პატრონმონათა დამოკიდებულებას ეხება. მაგრამ იმ შემთხვევაშიაც, როდესაც მე-IX—XII-ე სს.—ში და შემდეგშიც სიტყვა „პატრონი“ იქმნებოდა ნახმარი, მე-IX—X-ე სს. თხზულებებში „უფალი“ სწერია. მაგ. ბასილ ზარზმელს ნათქვამი აქვს: „წარვიდა კაცი იგი (მსახური) სოფლად თჳსსა... უთხრეს ესე უფალსა მისსსა, რამეთუ იყო კაცი იგი სახმარ და მსრბოლ გზათა შორთა“ (ცა სპჳნ ზრზმელსა 8), „უფალი მის დაბისა“ (იქვე 8), „უფალი არს მათ ადგილთა და მპყრობელ ყოველთა მათ სანახებთაჲ“. მაშასადამე ცხადია, რომ სანამ ქართულ მწერლობაში სიტყვა „პატრონი“ შემოვიდოდა, მანამდის უკვე სხვა ადგილობრივი ქართული ტერმინი „უფალი“ არსებობდა და მიღებული იყო. საგულისხმოა,

რომ საფრანგეთსა და გერმანიაშიც ამგვარადვე ცნება პატრონის გამოსახატავად, როგორც უკვე ნათქვამი გვექონდა, dominus „დომინუს“-ი ე. ი. უფალი იხმარებოდა. ზემოაღნიშნული ცხად-პყოფს, რომ ტერმინ „პატრონის“ სადაურობის გამორკვევა ქართულ პატრონყმობის ისტორიის დასაწყისს და თვით დაწყებულეების სადაურობის საკითხს ვერ გააშუქებს. როგორც ქართული სამართლის ისტორიის I წიგნში (გვ. 198) აღნიშნული გვაქვს, I--VI ს. ისა და X—XIII ს.ს. საქართველოს სოციალურ წესწყობილებას შორის მაინც არსებითი განსხვავებაა იმ მხრივ, რომ ძველად მონობა იყო, მე-X—XIII ს.ს. ში-კი მონობა აღარა ჩანს და სამაგიეროდ პატრონყმობაა გაბატონებული. მომავალში, როდესაც მე-VII—IX ს. ს. გარდამავალი ხანის სოციალური ცხოვრების ვითარებისათვის ცნობები აღმოჩნდება, მაშინ პატრონყმობის დასაწყის საფეხურთან დაკავშირებული საკითხებიც გამოირკვევა.

თავი მეორე.

მოხელენი და მოხელეობა.

§. I. მოხელეთა დანაწილება.

სახელმწიფოს მართვა-გამგეობას მეფე რასაკვირველია მარტო პირადად სულ პატარა სამეფოშიაც კი ვერ გაუძღვებოდა და ამ საქმეში მას ეშველებოდნენ სხვადასხვა თანამდებობის პირნი, ამისათვის არსებობდა სხვადასხვა დაწესებულება. იმ თანამდებობის პირთ, რომელნიც მეფის ბრძანებისა და კანონის აღმასრულებელნი იყვნენ და სამეფოს მართვა-გამგეობაში ეშველებოდნენ „მოკელენი“ (ისტორი და აზმონი *625, გვ. 400) და კელოსანი“ (X ს. შიო მლ. სიგ., შიომლ. საბ. 3; ცა მფსა დთსი *554, გვ. 320) ეწოდებოდა. მე-X-ე საუკ. ერთს სიგელში მაგ. ნათქვამია: „მითავისუფლებიან ყოველთავე კელოსანთაგან: მოლარეთაგან, მეულუფეთა, მეჯინიბეთა, მესაბანჯრეთა, მეგოდრეთა, ყოველთავე დარბაზით გამოსულთა კელოსანთაგან“-ო (შიო მლ. ისტ. საბ. 3). დავით აღმაშენებლის ქველმოქმედების შესახებ ქართველი ისტორიკოსი ამბობს! ქველმოქმედებას „იქმოდის არა თუ კელოსანთა მორთმეულისაგან ანუ საკურკლითა, არამედ ხელთა თჳსთა ნადირებულთა“-ო (ცა მფსა დთსი *554, გვ. 322).

„კელი“ მნიშვნელობით ლათინურს *magus* „მანუს“-ს უდრიდა და უფლებასა და საქმეს ეწოდებოდა. აქედგან არის ნაწარმოები „კელმწიფე“—სრულუფლებოსანი მოხელე და შემდეგ განსაკუთრებით მეფე; აქეთგანვეა ნაწარმოები „კელი სუფალი“ ანუ რაიმე თანამდებობის მექონი მოხელე (ოპიზის სიგ. ბაგრატ IV, სქს სძელნი II, 4; გელათის 1078 წ. სიგ. ქეზი II, 50: ისტორი და აზმონი *628, გვ. 405). სიტყვას „კელი“ ძველ ქართულ იურიდიულ მწერლობაში რომ უფლების მნიშვნელობაც ჰქონდა, ეს თუნდაც თამარ მეფის შიომღვიმისადმი ნაბოძებ სიგელის შემდეგ სიტყვებითგანაც ჩანს: „არცა რაი მას წყალსა და გლეხსა ზედა კელისუფალთა ჩუენთა კელი შეუვიდოდეს“-ო (ს. კაკაბაძის გამ შიომლ. სამი სიგელი 7), ესე იგი ზემს მოხელეებს უფლება არა ჰქონდეთ გლე-

ხეზედლაო. ამიტომაც არის, რომ ვისაც რაიმე თანამდებობა „კ ე ლ ი“ ჰქონდა, ის „კ ე ლ ო ს ა ნ ი“ იყო და „მ ო კ ე ლ ე“. სწორედ ამ თანამდებობის მნიშვნელობით არის ეს სიტყვა „კ ე ლ ი“ ნახ-
მარი ქართველი ჟამთააღმწერელის შემდეგს მოთხრობაში. ვახტანგ
მეფემაო, „ალიყუნა პატივსა ათაბაგობისასა და ამირსპასალარობი-
სასა ხუტლუბულა და მიუბოძა ორივე კ ე ლ ი“-ო (*903,
გვ. 744). ესე იგი ორივე თანამდებობა, ათაბაგობაცა და ამირსპა-
სალარობაც ხუტლუბულას უწყალობაო. თვით იმ თანამდებობას, რო-
მელიც ხელისუფალსა ჰქონდა, „კელისუფლობა“ ეწოდებოდა. ისტო-
რიკოსი მაგ. ამბობს, რომ გაფიცული დიდგვარიანი აზნაურნი
„ბრძო[ლი]სა მყოფთა კ ე ლ ი ს უ ფ ლ ო ბ ი ს ა და დიდებისა-
თვს“ ერთმანერთს ეცილებოდნო (ისტ'რნი და აზმ'ნი *629, გვ.
406). ხოლო თვითეული მოხელის უფლება-მოვალეობას, იმას, რაც
მას ეკითხებოდა და რაც მას ექვემდებარებოდა, „საკელოი“ ერქვა
(კ. გარიგება 4₅₉). კ. გარიგებაში მაგ. სწერია, რომ „საყდარ[ნი] და
სხვანი მონასტერნი და ეკლესიანი, ხუცესნი და მონაზონნი და რაც
საეკლესიო დასნი არიან, ყ ე ლ ა კ ე ლ ი დ ი დ ე ლ ი ს ა და
ს ა წ ო ლ ი ს მ წ ი გ ნ ო ბ რ ი ს ს ა კ ე ლ ო ს ა“ არიანო (იქვე
4₅₇₋₅₉).

იმვე ცნების გამოსახატავად, რისთვისაც სიტყვა „საკელო“
არსებობდა, ამგვარ წინადადებასაც ხმარობდნენ ხოლმე: ესა და-ეს
დაწესებულება და მოხელენი „მისის კ ე ლ ი ს ა ა რ ა ნ“ ან არი-
სო. მაგ. მსახურთუხუცესის შესახებ ნათქვამია: „ვაზირია და მი-
სის კ ე ლ ი ს ა არის: სალარო, საწოლი, მესაწოლეთ-უხუცესი, მო-
ლარეთ-უხუცესი, ფარეშთ-უხუცესი“ და სხვანიო (კ. გარიგება 6₁₀₀₋₁₀₂).
ან კიდევ მეჭურჭლე და საქურჭლის მოხელეები, ძველი
ქალაქები და ვაქრები „ქალაქის ამირანი და მეჭურჭლენი ქალაქისანი
და თვით დარბაზს მყოფნი მეჭურჭლენი მისისა კ ე ლ ი ს ა ა რ ი-
ან“-ო (იქვე 8₁₇₁₋₉). ან კიდევ ამირახორის შესახებ ნათქვამია:
„საჯინიბოს შემავალნი ყოველნივე ამირახორის კელისანი არია-
ნო“-ო (იქვე 9₁₈₃).

როგორც ძველ ქართულ საბუთებიდან ჩანს მოხელენი სა-
ქართველოში რამდენსამე მთავარ ჯგუფად იყვნენ დაყოფილნი. ერთს
ჯგუფს შეადგენდნენ „კელისუფალნი“, მეორეს „საქმის-მოქმედნი“,
მაგ. ბაგრატ IV მიერ ოპიზის მონასტრისადმი ნაბოძებს სიგელში
სწერია: გამცნებთ „სიგელი ესე ჩუენი შემდგომად ჩუენთა მომა-
ვალთა მეფეთა, ერისთავთ-ერისთავთა, ერისთავთა, ტაოსა და კლარ-

ჯეთისა ტანუტერთა და ყოველთა კელისუფალთა და საქმის მოქმედთა დაუბტკიცეთ“-ო (სქს სძვნი II, 4). გელათის მონასტრის 1078 წ. სიგელშიც ნათქვამია: „აწ ვინცა ჰნახოთ... (ეს სიგელი)... ყოველთა... კელისუფალთა და საქმის მოქმედთა ჩუენთა, დაამტკიცეთ“-ო (ქკი II, 50).

თუ ამ ორი ტერმინის მნიშვნელობას დავაკვირდებით, შეუძლებელია არ შევამჩნიოთ, რომ მათ შორის არსებითი განსხვავება უნდა ყოფილიყო. „კელისუფალია“ ის, ვინც უფლებით არის აღკურვილი, ბრძანების გაცემა შეუძლიან. „საქმის-მოქმედი“ (გიორგი II სიგ., შიომღ. ისტ. საბ. 12; ს. კაკაბაძის გამ., შიომღ. სამი სიგ. 5; იმავე მეფის მეორე საბუთში. შიომღ. ისტ. საბ. 14; გელათის 1078 წ. სიგ ქკი II, 50; თამარ მეფის 1189 წ. გელათისადმი ბოძებული სიგელი ქკი II, 74; თამარ მეფისავე 1202 წ. სიგ. შიომღ. ისტ. საბ. 26, შიომღ. სამი სიგ. 8)—კი საქმის ან ბრძანების აღმასრულებელი და სრულყოფელია. ამ მხრივ ყურადღების ღირსია თამარის დროს გაფიცულ დიდგვარიან აზნაურთა მიერ წარმოთქმული სიტყვები: „ალარ ვეგებით ძუელთა კელისუფალთა და გამგებელთა საქმისათა ფარმანსა ქუეშე მყოფნი“-ო (ისტორი და აზმნი * 628, გვ. 405). ფარმანი სპარსული სიტყვაა და ბრძანებასა ნიშნავს. მაშასადამე ხელისუფალნი და განმგებელნი საქმისანი ბრძანების მიმცემნი იყვნენ; ხელისუფლებს სახელმწიფოს საქმეების განგების უფლება ჰქონდათ, ხოლო მათ „ფარმანსა ქუეშე მყოფნი“, მათ ბრძანებათა და განგებულებათა აღმასრულებელნი მოხელენი იქმნებოდნენ „საქმის მოქმედნი“. ქართ. ჟამთააღმწერელს მაგ. აღნიშნული აქვს, რომ სადუნს, რომელიც დიდი ხელისუფალი იყო, „საქართველოს ლაშქართა საქმე და განგება“ ებარა (* 874, გვ. 718), თანაც იმავე ისტორიკოსს არ დაჰყუბია აღენიშნა, რომ ეს სადუნი კარგად, კეთილად განაგებდა საქმეთა საქართველოჲსათა (* 873, გვ. 717). ამგვარად, ყოველი დიდი ხელისუფალი „საურავთა... გამგე“ იყო (ჟამთაღმ. * 892, გვ. 734).

საქმის-მოქმედნი ორხარისხოვანნი იყვნენ—„დიდნი და მცირენი“, ეს ცხადად მტკიცდება ძველის საბუთებით, იქ მაგ. ნათქვამია: „ბრძანებაი და სიგელი ეს ჩუენი... ყოველთა საქმის-მოქმედთა ჩუენთა დიდთა და მცირეთა, (გამცნებთ) დაამტკიცეთ“-ო (1082 წ. გიორგი II სიგელი, შიომღ. ისტ. საბ. 14). „ბრძანებაი და სიგელი ესე ჩუენი... (გამცნებთ) ყოველთა საქმის-მოქმედთა ჩუენთა დიდთა და მცირეთა დაუბტკიცე-

თ“-ო (1202 წ. თამარ მეფის სიგ., შიომღ. ისტ. საბ. 26 და ს. კა-
კაბაძის, შიომღ. სამი სიგელი 8; ამგვარივე წინადადება თამარ მე-
ფის 1189 წ. გელათისადმი ნაბოძებს სიგელშიც არის, (იხ. ქქში
II, 73—74). დიდებულნი ხელისუფალნი და ვაზირნი იყვნენ „გან-
მგებლად და ზედამხედველად... საქმეთა“ (კა- მფ-სა
დთ-სი * გვ. 311), ესე იგი მათ თვითთვეულს თავის დარგში სახელ-
მწიფო საქმეების „განგებისა“ და „ზედამხედველობის“ უფლება
ჰქონდათ.

ამისდა გვარად დიდებული მოხელეები იყვნენ „თანაზიარ
მეფობისა“ ხელმწიფისასა (ისტ-ნი და აზ-ნი * 649, გვ. 434), მე-
ფის მართვა-გამგეობის მონაწილედ ითვლებოდნენ.

ხოლო რაკი დიდ მოხელობის წყალობა ვისთვისმე მეფის გან-
საკუთრებული ნდობისა და მინდობილობის მინიჭებას მოასწავებდა,
ამიტომ ხელისუფლობის წყალობა „მისანდობლობის“ ბოძე-
ბად ითვლებოდა. თამარ მეფის ისტორიკოსი მაგ. ამბობს: გიორგი
(III) მეფემ სარგის მხარგრძელს „მისცა მისანდობლობა (მსგავ-
სად) გუარისშვილობისა მისისა“-ო (ისტ-რნი და აზ-ნი * 614,
გვ. 387).

მაშასადამე დიდებული მოხელეები ან ხელისუფალნი იყვნენ
„თანაზიარნი მეფობისა“ უფლებისა, „ფარმანის“ ანუ ბრძანების გამ-
ცემნი, „გამგებელნი საქმისანი“, ხოლო დანარჩენნი „საქმის მოქმედნი
იყვნენ, რომელნიც უნდა ყოფილიყვნენ მხოლოდ „ერთგულნი და
მოსწრაფედ მორჩილნი ბრძანებათა“ მეფისა და მისი უფ-
ლების თანამოზიარე ხელისუფალთა „ფარმანის“ და „განგების“ აღ-
მასრულებელნი და „მოქმედნი“.

როგორც ხელისუფლებს, ისე საქმის-მოქმედთა შორის იყვნენ
რასაკვირველია უფროს-უმცროსნი, რომელთაგან უმცროსნი თავ-
თავიანთ უფროს მოხელეებს ემორჩილებოდნენ. ამგვარი უფროს მო-
ხელის ხელქვეითი უმცროსი თანამდებობის პირნი „ქუეშე დაწე-
სებულთა“ სახელით იყვნენ ცნობილნი. ქართველი ისტორიკოსი
მაგ. ამბობს, რომ აევაგ ამირსპასალარმა „უბრძანა მას ქუეშე დაწე-
სებულთა... და ყუესცა ეგრეთ“-ო (ეპითაად. * 808, გვ. 650).

ასეთს ხელქვეით მოხელეებს „ქუეშეთთა კელისუფალთა
და საქმის-მოქმედთა“ სახელი ერქვა. გელათის 1078 წ. სი-
გელში მაგ. ნათქვამია: „ერისთავთ-ერისთავთა, ოთხმისდურთა, ნა-
ცვალთა, ტყისმცველთ-უზუცესთა და ყოველთა მათ ქუეშეთ[თ]ა
კელისუფალთა და საქმის მოქმედთა ჩუენთა (ვამცნებთ, ეს სიგელი)

დაამტკიცეთ“-ო ქვები II, 50). თვითოეულს მოხელეს „მის ქუეშეთი მოკელენი“ ჰყავდა.

მოქმედების ასპარეზის მიხედვით მოკელენი ორ მთავარ ჯგუფად იყოფებოდენ: ერთს ჯგუფს შეადგენდენ „დარბაზის კარს მყოფნი“ მოკელენი (ისტ^რნი და აზმნი * 685, გვ. 480), რომელნიც სახელმწიფოს მთავარს და ცენტრალურს დაწესებულებაში, „დარბაზში“ მსახურობდენ. რასაკვირველია, შეიძლებოდა ისეც მომხდარიყო, რომ საქმის ვითარებისა და სამსახურის გარემოების გამო ამგვარი მოხელე დარბაზს გარეთ გაეგზავნათ საგანგებო მინდობილობით, ან ჩვეულებრივ მოხელეთა მოქმედების შესამოწმებლად წასულიყო ხოლმე, მაგრამ ისინი მაინც სახელმწიფოს ცენტრალურ დაწესებულებათა მოხელეებად ითვლებოდენ და მხოლოდ „დარბაზით გამოსულნი კელოსანნი“ და მოხელენი იყვნენ. ერთს მე-X-ე საუკ. საბუთში მაგ. სწერია: „მითავისუფლებიან ყოველთავე კელოსანთაგან: მოლარეთაგან, მეულუფეთა, მეჯინიბეთა, მესაბანჯრეთა, მეგოდრეთა, მეჯამეთა, ყოველთავე დარბაზით გამოსულთა კელოსანთაგან“-ო (შიომლ. ისტ. საბ. 3). დარბაზის კარსა მყოფ მოხელეებს ვახტანგ VI სასამართლო წიგნში „კარზედ გამგენი“ ეწოდებოდა (§ 34).

რა სახელს ეძახდენ ძველს დროს ადგილობრივ დაწესებულებათა მოკელეებს, ჯერ არა ჩანს. ვახტანგ VI სასამართლო წიგნშიკი მათ სახელად „საქვეყნოდ გამრიგენი“ არის ნახმარი (§ 34). შესაძლებელია ამის მსგავსივე ტერმინი ყოფილიყო ძველადაც. თუ სახელმწიფოს მოხელეებს ამ მხრივ განვიხილავთ, ჩვენთვის ცხადი იქნება, რომ ვაზირები მაგ. მწიგნობართ-უხუცესი, ამირსპასალარი, მანდატურთ-უხუცესი და სხვანი დარბაზის კარსა მყოფი ხელისუფლები იყვნენ, ერისთავთ-ერისთავნი, ერისთავნი, ამირანი და სხვანი მათ მსგავსნი-კი საქვეყნოდ გამრიგენი არიან. მაგრამ ამასთანავე ერთისა და იმავე სახელწოდების მოხელე შეიძლებოდა დარბაზის კარსა მყოფიც ყოფილიყო და საქვეყნოდ გამრიგეც, მაგ. „დარბაზს მყოფნი მექუტურკლენი“ (კ. გარიგება 8₁₇₁—9₁₇₂) დარბაზის კარსა მყოფი მოხელეები იყვნენ, ხოლო „მექუტურკლენი ქალაქისანი“ (იქვე 8₁₇₄) რასაკვირველია, საქვეყნოდ გამრიგენი. ამ გვარადვე ვაზირი მწიგნობართ-უხუცესი დარბაზის კარსა მყოფი ხელისუფალი იყო, ერთისთავთ-ერისთავის მწიგნობართ-უხუცესი-კი საქვეყნოდ გამრიგე მოხელედ უნდა ჩაითვალოს.

თანამდებობასვე ჰნიშნავდა აგრეთვე სიტყვა „დიდება“-ც. რომ ეს ასეა და დიდება მოხელეობასა და მასზე დაფუძნებულს პატივს ერქვა, ეს შემდეგ მაგალითებითაც მტკიცდება. ბაგრატ III შესახებ ისტორიკოსს ნათქვამი აქვს: მეფემ „განაგნა ყოველნი საქმენი ფეხაზეთისანი. ურჩნი თვისნი შესცულანა დიდებისაგან, აღგილთა მათთა [დაადგინნა] და აღიღნა ერთგულნი და მოსწრაფედ მორჩილნი ბრძანებათა მისთა“ (მ^რტენ ქ^ე * 467, გვ. 242). დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსიც ამბობს, რომ რაკი „ლიპარიტი ამირა“ წინაშე მეფისა „ზაკდა“ და ორგულობდა, მეფემ „ინება გაწურთუა მისი, ამისთვსცა ჰყრობილ ყო იგი ჟამსა რაოდენ(სა)მე“, ხოლო შემდეგ „განუტევა იგი და მითვე დიდებითა აღიდა და არა შეუცუალა“-ო (ც^ა მ^რფსა დთ^სი * 521, გვ. 289). თამარ მეფის ისტორიკოსსაც აღნიშნული აქვს, რომ დიდგვარიანი ხელისუფლები განთავისუფლებულ ამირსპასალარობისა, მანდატურთ-უხუცესობისა და მსახურთუხუცესობისა გამო ერთმანერთს ეცილებოდენ, „ბრძოლ[ისა] მყოფთა ხელისუფლობისა და დიდებისა-თვს“-ო (ისტ^რნი და აზ^მნი * 629, გვ. 406). ეპისკოპოსობის შესახებაც გრიგოლ ხანძთელის ცა^{ში} ნათქვამია, რომ იგი არის „ხორციელი დიდება“ (გვ. ე^რ. თ^ე დ, სტრ^ქ. 1), ხოლო ეფთჳჲ და გიორგი მთაწმიდელნიც ეპისკოპოსობას ერიდებოდენ ვითარცა „დიდებასა კაცთასა“ (ც^ა იე^სი და ეფთ^სი 35; ც^ა გ^ი მწმდ^ლისა 305 და 317).

მღვდლობის თავობაზედაც გრიგოლ ხანძთელის „ცხოვრება“-ში სწერია: იგი „უფროჲს არს ყოველთა დიდებათა სულიერთა და ხორციელთა“-ო (გვ. დ), მაშასადამე, სასულიერო თანამდებობა იყო თუ საერო, „დიდება“-დ იწოდებოდა და არსებობდა „დიდებანი სულიერნი და ხორციელნი“.

უფრო განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა სიტყვას „პატივი“, რომელიც ჯერ ერთი საკარისკაცო სახელწოდების აღსანიშნავად იხმარებოდა. ბაგრატიუნიანთა მემკთიანე სუმბატი მაგ. ამბობს, რომ გუარამს „მისცა... მეფემან ბერძენთამან პატივად ქურაპალატობა“-ო (ც^ა და უწყ^ბა, 45); ხოლო იმავე ავტორს გურგენ მეფისა და მის შვილის ბაგრატ III შესახებ ნათქვამი აქვს, რომ დავით დიდის კურაპალატის სიკვდილის უმაღლ მომსახურეობაში მოსულმა „მოსცა... ბასილი მეფემან პატივი გურგენს მაგისტროსობა და ბაგრატს კურაპალატობა“-ო (იქვე, 65). „მატიანე ქართლისაჲ“-ც ერთგან ამბობს, რომ ბაგრატ IV დედა ზიზან-

ტიანი გაემგზავრა „ძებნად პატივისა კურაპალატობისასა ძისა თვისისა“-ოვს და თავის წადილს მიაღწია კიდეც, კეისარმა „მისცა პატივი კურაპალატობისა“ მის შვილს მეფე ბაგრატსაო (* 482, გვ. 256). მართლაც კურაპალატობა და მაგისტროსობა ბიზანტიაში საკარისკაცო ღირსება იყო და მოხელეობისაგან, რომელსაც „*βουζυγιαι*“ და „*ἀρχαι*“ „ოფიციაოჲ და „არხაჲ“ ეწოდებოდა, სახელითაც განსხვავდებოდა. საკარისკაცო სხვადასხვა ღირსებას „*ἀρχαιματα*“ „აქსიომატა“-ს ეძახდნენ (Н. Скаблянович. Визант. государство и церковь в XI веке. გვ. 162).

მაგრამ ამასთანავე აქა-იქ ისეთი შემთხვევებიც მოიპოვება, როდესაც „პატივი“ მოხელეობასაც პნიშნავს, მაგ. თამარ მეფის ისტორიკოსს ნათქვამი აქვს: დიდებულმა მეფემ „უბოძა... მსახურთ-უხუცესობა ვარდანს (დადიანსა), ჩუხჩერახობა მარუშინასა ძესა ჩუხჩერახისასა; ვინაცა მათ ორთავე მამანი მომცოცვნებულ იყუნეს, დასდვა მამისა პატივი მათისა“-ო (ისტორნი და აზმნი * 632, გვ. 410); ხოლო იმავე ისტორიკოსს მოთხრობილი აქვს, რომ ზაქარია ამირსპასალარის სიკვდილის შემდგომ თამარ მეფემ მოუწოდა მის ძმას „ივანე მსახურთ-უხუცესსა და ინება პატივისა ძმისა მისისა აღყუანება და უბოძა ამირსპასალარობისა პატივი“ (ისტორნი და აზმნი * 719, გვ. 526). ქართველი ჟამთააღმწერელიც ამბობს. რომ ივანე-ყვარყვარე ჯაყელი ციხისჯვარელი „პატივითა იყო მეკუთრქლეთ-უხუცესი“-ო (* 769, გვ. 599), ხოლო სარგის ჯაყელს „აქვნდა პატივი სამცხის სპასალარობისა“ (იქვე * 826, გვ. 671), კახა თორელსაც „აქვნდა პატივად მეკუთრქლეთ-უხუცესობა“ (იქვე * 864, გვ. 708), დასასრულ-ხუთლუბულა სადუნის ძე მეფე დიმიტრიმ „სპასპეტობისა პატივისა აღიყუანა“ (იქვე * 886, გვ. 729). ყველა ამ მაგალითითგან ჩანს, რომ თამარ მეფის ისტორიკოსი და ქართ. ჟამთააღმწერელი მსახურთ-უხუცესობასა, მეკუთრქლეთ-უხუცესობასა, ამირსპასალარობასა, სპასპეტობასა და სპასალარობას „პატივს“ უწოდებს, ესე იგი ამ სიტყვას თითქოს მოხელეობის ანუ ხელისუფლების ნაცვლად ხმარობს.

მღვდელმსახურთა თანამდებობის აღსანიშნავადაც ზოგჯერ სიტყვა „პატივი“ იხმარება. გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში კლარჯეთის მონასტრების დამაარსებელი, მას რომ მღვდლობას აძლევდნენ და იგი უარზე იდგა, ამბობს: „აწ პატივისა (=მღვდლობას) ვხედავ და პატივისაგან მეშინის“-ო (გვ. დ). იმავე თხზულებაში ცქი-

რის ეპისკოპოსობისაგან გადაყენების შესახებ სწერია: „მღვდელთ-
მოძღვართა განკუთხეს იგი (ეპისკოპოსი) პატივისაგან (ესე იგი ეპის-
კოპოსობისაგან) მისისაო“-ო (იქვე, გვ. 43, სტრ. 37). გრიგოლ ხან-
ძთელიც ეფერებ ეპისკოპოსს ეუბნებოდა თურმე: „პატივსა მაგას
წმიდისა მღვდელთმთავრობისასა გაფუცებ“-ო (იქვე, გვ. მე.
სტრქ. 43). ამაზე უფრო განმაცვიფრებელი მაგალითიც მოიპოვება.
ქართ. ჟამთააღმწერელს ერთგან აღნიშნული აქვს, რომ ყაანმა გაწ-
ყრომის შემდგომ ხეაშაქ დედოფალს ისევ ნება დართო, „რათა...
კვალად ეგოს პირველსავე პატივსა დედოფლობისასა (*833,
გვ. 678). მაშასადამე, თვით დედოფლობაც-კი პატივად არის წო-
დებული.

სიტყვას „პატივი“ ამგვარი ორმაგი მნიშვნელობა ქართულ ნა-
თარგმნ თხზულებებშიაც ემჩნევა და ეფთხე მთაწმიდელის მიერ
ბერძნულითგან ნათარგმნ მეექვსე მსოფლიო კრების „წესი და გან-
გება და სჯულის კანონ“-ში ეს სიტყვა „პატივი“ ხან ბერძნულს
„აქსიომატა“-ს (ἀξιωματα) უდრის, ხან „ოფიკია“-ს (ὀφείζω), მაგ.
§ 6 „პატივი რაამე საეკლესიო“ = ἀποφύζω ἐκκλησιαστικῶν
(§ 6), ხოლო სიტყვები „სულიერნი პატივნი კორციელთასა უპატი-
ოსნეს... არიან“ უდრის დედნის «τὴν κατὰ χάσμον ἀξιωματὴν ἡρεῖται»
τὰ πνευματικὰ ἐκτεταμένη-ს. თვით ბერძნულშიაც ამ უკანასკნელს
ადგილას, სადაც საერო „დიდება“-ზეა ლაპარაკი „ოფიკია“-ს მაგი-
ერ, როგორც უნდა ყოფილიყო, „აქსიომატა“ სწერია. სლავურს
თარგმანშიაც აგრეთვე არეულია ტერმინოლოგია და პირველ შემ-
თხვევაში ნათქვამია „саны прквныя“, ხოლო მეორეში „Миръ-
скыхъ саноу“ (იხ. ვ. ბენეშევიჩის. Древне-славянская кор-
мча, გვ. 150—152).

თუ ამ სიტყვის „პატივი“ (სომხ. պատիւ, პატივ) თავდაპირ-
ველ მნიშვნელობას დაეაკვირდებოთ, მისი ორგვარი მნიშვნელობა
შემდეგშია, იმ ხანაში, რომელსაც ვიკლევთ, არ გაგვაკვირებს. „პა-
ტივი“-ს ღიდი მნიშვნელობა ჰქონდა სასანიანთა გვარის შაჰების ხა-
ნაში, როდესაც იგი თანამდებობასა და მოხელეობასაც ეწოდებოდა
და იმ ნიშანდობლივს სამკაულსა და ტანსაცმელსაც, რომელიც თვი-
თოეულ თანამდებობას ეკუთვნოდა ხოლმე, განსაკუთრებით იმ თავ-
საკრავს, რომელსაც იმდროინდელი სპარსეთის მოხელეები იკრავდენ
ხოლმე ოქროსა და მარგალიტითგან გაკეთებულს (იხ. პროკოპი კე-
სარიელის De bello persico I, 17 J. Haury-ს გამ. გვ. 86, 2—3); ეს
უაღრეს პატივად (აქნაჲ) ითვლებოდა სპარსეთშიო, ამბობს გამო-

ჩენილი ბიზანტიელი ისტორიკოსი. ზემოაღნიშნულითგან ცხადი უნდა იყოს, რომ სიტყვას „პატივი“ შეიძლებადა ორგვარი აზრი ჰქონოდა, თანამდებობისაცა და ამ თანამდებობის ნიშნებისა და სამკაულისაც. აქითგან წარმოსდგებოდა მისი მერმინდელი ორმაგი მნიშვნელობა საკარისკაცო და საეკლესიო პატივისა და სახელმწიფო მოხელეობისაც. ამგვარი არევა იქნებ იქითგანაც წარმოიშვა, რომ თვითოეულ დიდ მოხელეს შესაფერი საკარისკაცო პატივიც ჰქონდა და დიდმოხელეობა და საკარისკაცო პატივი ერთმანერთთან მჭიდროდ იყვნენ დაკავშირებულნი და ერთსადაიმევე პირსა ერთიც ჰქონდა და მეორეც. ასე იყო თვით ბიზანტიაშიც-კი (Скандлавъ новияч. Визан. госуд. и церк., 162). რაკი საერთო თანამდებობათათვის IX—XII ს. ს. თითქმის განსაკუთრებით სიტყვებს „კელისუფლობა“-სა და „მოკელეობა“-ს ხმარობდნენ ხოლმე, „პატივ“-ს საკარისკაცო სახელწოდების (მაგისტროსი, კურაპალატი და სხვა), ან საეკლესიო ღირსების მნიშვნელობა მიეცა, მაგრამ ეს სიტყვა მოხელეობის ღირსების აღსანიშნავადაც იხმარებოდა ხოლმე, განსაკუთრებით მე-XII-ე საუკ. მეორე ნახევრითგან მოყოლებული და მე-XIII-ე საუკუნეშიც. მხოლოდ მაშინაც-კი, როგორც ეტყობა, „პატივი“ თვით ხელისუფლებასაც-კი არა ნიშნავდა, არამედ უფრო მოხელეობის ღირსებას, მაგ. ჟამთააღმწერელი ამბობს: ვახტანგ მეფემ „აღიყუანა პატივსა ათაბაგობისასა და ამირსპასალარობისასა ხუტლუბულა და მიუბოძა ორივე კელი“-ო (*903, გვ. 744). მაშასადამე აქ ხელისუფლობისა და მოხელეობის აღსანიშნავად „კელი“-ა ნახმარი, ხოლო თანამდებობის ღირსების გამოსახატავად—პატივია.

შემდეგში ჩვენს გამოკვლევაში სიტყვა „პატივი“ მხოლოდ საკარისკაცო პატივის მნიშვნელობით იქმნება ნაგულისხმევი და ნახმარი.

პატივის მინიჭება ყოველთვის დაწინაურებას უდრიდა და ამის გამო „პატივსა აღიყუანა“-დ იწოდებოდა, ჟამთააღმწერელი მაგ. ამბობს: მეფემ ხუტლუბულა „სპასპეტობისა პატივსა აღიყუანა“-ო (*886, გვ. 729), ხოლო ვახტანგ მეფემ იგივე მოხელე „აღიყუანა პატივსა ათაბაგობისასა და ამირსპასალარობისასა“-ო (ჟამთააღმ. *903, გვ. 744).

§ 2. ვაზირები.

ხელისუფალთა შორის პირველი ადგილი საქართველოში ვაზირებს ეჭირათ. „ვაზირი“ (ისტორი და აზმნი *603, 635, 640,

647 და 671, გვ. 373, 416, 422, 431 და 461) არაბულ-სპარსული სიტყვაა. მეცნიერნი ფიქრობენ, რომ ეს სიტყვა არაბებს აბბასელების დროს სპარსელებისაგან, ვითარცა სასანელთა ხანის განძი, უნდა ჰქონდეთ შეთვისებული, მაგრამ ჯერ-ჯერობით ფაქტურ მწერლობაში იგი არა ჩანს (A. von Kremer. Culturgeschichte des Orients I, 185). არაბულად სიტყვა „ვაზ-ირუნ“ თანაშემწეს, მეშველს, ვაზირს და მინისტრსა ჰნიშნავს.

როგორც დიდიხანია მაქს. ენგერმა გამოარკვია, უკვე სასანელთა გვარის შაჰებს ჰყოლიათ ვაზირები და თვით არაბ ისტორიკოსთა ცნობებითაგანაც ჩანს, რომ არაბებს ვაზირობა სპარსელებისაგან უნდა ჰქონოდათ შეთვისებული (Max. Enger. Ueber das Vezirat. ZDMG XIII წ. გვ. 240). შეთვისებულია თუ არა არაბულში თვით სიტყვაც „ვაზირუნ“ ფაქტურითგან, როგორც ფიქრობს ნაოლდეკე (Tabari გვ. 444 შენ. 3), თუ მართო დაწესებულებაა მხოლოდ ნასესხები, ხოლო სიტყვა ნამდვილი არაბულია, როგორც მაქს. ენგერს ეგონა (Vezirat, იქვე გვ. 241), ამისი გადაწყვეტა ჯერ ძნელია. მაგრამ ეს-კი უნდა ითქვას, რომ თვით ფაქტურს მწერლობაში იგი ჯერ-ჯერობით არა ჩანს (Arthur Christensen. L'Empire des Sassanides, 1907 წ. გვ. 40 და A. von Kremer. Culturgeschichte des Orients I, 185). ეს გარემოება თავისთავად შეურყვევლ საბუთად ვერ გამოდგება იმიტომ, რომ ფაქტური საისტორიო მწერლობა თითქმის სრულებით შენახული არ არის და ბევრის რისამე შესახებ ცნობები შენახულს ფაქტურ მწერლობაში-კი არ წოიპოვება, თუმცა ბიზანტიელ და არაბ ისტორიკოსთა სიტყვით მათი არსებობის ამბავი დანამდვილებით ვიცით.

სიტყვა „ვაზირუნ“ როგორც უკვე აღვნიშნეთ, არაბულად თანაშემწეს, მეშველს და მინისტრსა ჰნიშნავს. იგი უკვე კურანში მოიპოვება და თვით მუჰამედს უხმარია (იხ. Enzer-ის იგივე წერილი, გვ. 241). პირველ ოთხი ხალიფის დროს ჯერ ვაზირები არ იყვნენ და პირველად ვაზირობა მხოლოდ ომაჰანთა საგვარეულოს ხალიფობის უკანასკნელ ხანებში გაჩნდა, აბასიანთა საგვარეულოს ხალიფობის დროს-კი ვაზირობამ დიდი გავლენა და ძალა მოიხვეჭა (იქვე 243 და A. von Kremer Culturgeschichte I, 186). არაბ სჯულის ნეცნიერთა მოძღვრებისდა მიხედვით ორგვარი ვაზარობა შეიძლება: ან სრულუფლებოსანი ვაზირი („ვაზირუ-ტაჟჰიზ“) იყო ხოლნე არა და განსაზღვრული უფლებით აღკუთრული (ვაზირუტანჟი-დ). სრულუფლებიანი ვაზირი შემდეგში დიდ ვაზირად იწოდებოდა და

სწორედ მას ჰქონდა განსაკუთრებული ძალა და მნიშვნელობა სახალიფოში. მას თითქმის იგივე უფლება ჰქონია, რაც ხალიფას იმ განსხვავებით რომ 1) მას ხალიფას მიერ დადგენილ მოხელეების გადაყენება თავის მბრძანებელის დაუკითხავად არ შეეძლო 2) თავის მოადგილის დანიშვნის უფლება არა ჰქონდა და 3) ხალიფას მისი დათხოვნა დაუყოვნებლივ შეეძლო, როდესაც-კი მოისურვებდა. იგი სახელმწიფო საქმეების სრული გამგე იყო, ხალიფას სახელით მოხელეების დანიშვნა და დადგენა-გადაყენებაც შეეძლო და უზენაესი მართლმსაჯულების უფლებითაც იყო აღჭურვილი. იგი მოვალე იყო მხოლოდ თავისი მოღვაწეობისა და მოქმედების შესახებ ხალიფასთვის მოეხსენებინა ხოლმე (Max. Enger, იქვე 241—242 და A. Kremer. Culturgeschichte I, 185—186). ხალიფას შეეძლო, თუ საკიროდ სცნობდა, თავის სრულუფლებიანი ვაზირის ბრძანება ან განკარგულება გაეუქმებინა (იქვე). განსაზღვრულ უფლებით აღჭურვილი ვაზირი მხოლოდ ხალიფას ბრძანებათა აღმასრულებელი და საქმის-მოქმედი იყო (Max. Enger, იქვე, 244; A. Kremer. Culturgeschichte I, 187).

რასაკვირველია, მხოლოდ თვით ხალიფას პირად სურვილს ნებასა და ხასიათზე იყო დამოკიდებული, ვაზირის სრულის თუ შეზღუდულის უფლებით აღჭურავდა: მხნე და მოქმედი პიროვნება სახელმწიფოს უზენაესი გამგეობის საქეს ხელითგან არ გაუშვებდა და არავის დაანებებდა, სუსტი და მცონარე ადამიანი ყოველთვის უფრო მეტად იქნებოდა მოწადინებული მართვა-გამგეობის მძიმე ტვირთი როგორმე თავითგან მოეშორებინა. ვაზირობის უფლების გარეგან ნიშნად საბეჭდავი, ეგრეთწოდებული „სასიგლე“ ბეჭედი იყო (M. Jünger, იქვე 244). ჩვეულებრივ ერთსა-და-იმამე დროს სახალიფოში ერთი ვაზირი იყო ხოლმე, მაგრამ ისიც მომხდარა ხოლმე ზოგჯერ, რომ რამდენიმე ვაზირი ყოფილა ერთბაშად: მხოლოდ არაბთა გამოჩენილი სჯულთმეცნიერნი ამას უკანონოდ სთვლიდნენ. მათის აზრით რამდენიმე სრულუფლებიანი ვაზირის ერთსა-და-იმამე დროს დანიშვნა მხოლოდ იმ პირობით შეიძლებოდა, თუ თვითოეულ მათგანს ცალკე განსაკუთრებული დარგი ექნებოდა ჩაბარებული, ან არადა თუ ყველა ვაზირს საერთო უფლება ექნებოდა ვითარცა ერთს ერთეულს, ისე რომ ყველა საქმე ერთობლივ და ერთნებობით გადაეწყვიტათ (M. Enger, იქვე 247 და A. Kremer. Culturgeschichte I, 188—189). ზოგჯერ ხალიფა ამათუ იმ ხელისუფალს რომელისამე თემის ან ქვეყნის (მაგ. ერაყის, ან ეგვიპ-

ტეს) ვაზირად ჰნიშნავდა ხოლმე და ყველა იქაურ საქმეს მას აბარებდა განსაგებლად (M. Enger იქვე 247).

მაშასადამე, ჩვეულებრივ სახალიფოში ერთი ვაზირი იყო ხოლმე, რომელიც უფროს და ყველაზე უფრო ძლიერ მინისტრად ითვლებოდა; დანარჩენ მინისტრებს ვაზირი კი არ ეწოდებოდა, არამედ თვითთველს საკუთარი სახელი ჰქონდა, მაგ. „საჰიბ ალ ხარაჯ“ მეჰურჰლეთ-უხუცესს ერქვა, „საჰიბ ალ-ბარიდ“ ფოსტისა და მიმოსვლის მინისტრს ეძახდნენ და სხვა (A. Kremer. Culturgeschichte I, 189—190). გამაჰმადიანებულ სპარსთა ქვეყნებშიაც განახლების დროს სახელმწიფო წესწყობილებაშიც არსებობდა ვაზირობა, მაგრამ როგორც სპარსელი ისტორიკოსის ნერშაჰის თხუზულებითგან ჩანს სამანიანთა სამეფოშიც, ბუხარაში, მხოლოდ ერთი ვაზირი ყოფილა, რომელიც აგრეთვე სხვა მინისტრებზე უფროსად ითვლებოდა და სახელადაც „დიდი ხოჯა“ (ხოჯაა ბუზურგ) ეწოდებოდა. აგრეთვე მხოლოდ მის ხელქვეით მყოფ დაწესებულებას ერქვა „ვაზირის დივანი“, დანარჩენ მინისტრებისას კი არა (იხ. Nerchahly. Description... de Boukhara, publ. par. Schefer, p. 24 და 6. ლიკოშინის რუს. თარგმანი Мух. Нершахия, История Бухары; გვ. 36, ვ. ბარტჰოლდი Туркестан в эпоху Монгольского владычества II, 238).

ვაზირს ანუ დიდ ხოჯას ემორჩილებოდნენ ყველა „კალმის ხალხი“ ანუ მდიენები. მის ღირსების გარეგან ნიშნად ამ დროს და სელჩუკიანთა შაჰების დროსაც, იბნალასირის სიტყვით, საწერელი იყო (ვ. ბარტჰოლდი. Туркестан, II, 238). ნერშაჰი ამბობს, რომ სამანიანთა ამირამ საიდ ნასრმა რიგისტანში თავისთვის სასახლე ააშენებინა. ამ სასახლის კარებთან მან თავისი მოხელეებისთვისაც ააგებინა შენობები და თვითთველს კელისუფალთაგანს ცალცალკე „დივანი“ (ესე იგი სამმართველო) ჰქონდა თავის ბინაში. ამგვარად სასახლის აქეთ-იქით შემდეგი „დიენები“ ყოფილა მოთავსებული: 1) ვაზირის დივანი, 2) მუსტაუფის (ხაზინადრის) დივანი, 3) „სამეფოს სეეტის“ (ამიდ-ალ-მულკ) დივანი, 4) მონასპათა მთავრის დივანი (საჰიბ შურატ), 5) ფოსტის უფროსის (საჰიბ ბერიდ) დივანი, 6) მუშრიბის დივანი, 7) სახასო მამულების დივანი, 8) მუხტასიბის დივანი, 9) სახელმწიფო ქონებათა (ვაკუფ) დივანი და 10) ყადის მდივანი (Мух. Нершахия, История Бухары; 36 და ვ. ბარტჰოლდი, Туркестан II, 238).

სელჩუკიანთა მეფობის დროსაც სპარსეთში, როგორც ვაზირის ნიზან ულ-მულკის თხზულების „სიასეტ-ნამე“-თგან ჩანს, მხოლოდ ერთი ვაზირი ყოფილა, რომელიც სახელმწიფო საქმეების მთავარი გამგე იყო. ნიზან ულ-მულკი თვითთვეული მეფის დროისას მარტო თითო-თითო ვაზირს ასახელებს (იხ. Siaset Nameli, texte persan édité par Ch. Schefer, პარიზი, 1891 წ., გვ. 150—151). მას ამასთანავე ჰგონია, რომ მემკვიდრეობითი ვაზირობა სჯობდა პირადს ვაზირობას და როდესაც ახალ ვაზირს მამაც და პაპაც ვაზირები ჰყავდა, უკეთესი გამოდგებოდა, ვიდრე გამოუცდელიო (ნიზან-ულ-მულკი, „სიასეტ ნამე“, იქვე გვ. 150).

თუ ეს უბრალო შემთხვევა არ არის, მეტად საყურადღებოა, რომ სიტყვა „ვაზირი“ თამარ მეფისა და გიორგი III ისტორიკოსს გარდა არც ერთს სხვა ქართველ მემკთიანეს არსად ნახმარი არა აქვს, თუმცა სიტყვა „ვაზირი“¹ მოხსენებულია ერთს მე-X-XI-ე საუკუნის ნაწარმოებში, რომელსაც ეწოდება „სიტყვს-გება ბერისა ეფთჳმე გრძელისა სოსთენის მიმართ სომეხთ მოძღვარისა“, მაგრამ ეფთჳმე გრძელი სომეხთა მოძღვარს ეუბნება: „შეჰკრიბეთ კრება დჳნს და დასჩხაბეთ განდრეკილი სარწმუნოება განზრახვითა აბდიშო[ჲ]სითა“,² რომელი იყო ვაზირი სპარსთა მეფისა წულეებისაგან იაკობ ბ[უ]რტანელისა“-ო³ (სქს სამოთხე, 617). აქ მაშასადამე სპარსთა მეფის ვაზირზეა ლაპარაკი და საქართველოსათვის საბუთად ვერ გამოდგება. ამასთანავე საგულისხმეოა, რომ არც ამ „სიტყვს გება“-ში, არც დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსის თხზულებაში სიტყვა „ვაზირი“ ნახმარი არ არის, თუმცა ორ-შვივე ერთი ვაზირთაგანი „მწიგნობართ-უხუცესი“-ა მოხსენებული.

იქნებ სწორედ გიორგი III და თამარ მეფის დროს შემოსულიყოს ეს სიტყვა ქართულში და შესაფერი ქართული ტერმინი განედევნოს ცხოვრებითგან, სიტყვა „ვაზირის“ თავდაპირველი მნიშვნელობა თანაშემწისა და მეშველისა ქართულადაც არის შენახული. თამარ მეფის ისტორიკოსი ამბობს მაგ., რომ გიორგი III „შთაჲიდა

1) საბინინს დაბეჭდილი აქვს „ვეზირი“.

2) ბაგრატ III დროს (იხ. კ-ბი I, 125—126).

3) დაბეჭდილია „აბდბასითა“ და „ბრტანელისა“, ასურულად ისინი იწოდებოდნენ „აბდიშო“-დ და „ბურდენაო“-დ (იხ. კ. ტურაველისა. В. Р а и т. Краткий очерк истории сирийской литературы, 59).

წირაკად, რომელსა თანა ვაზირობდეს იოვანე მწიგნობართ-
უხუცესი და სუმბატ“ ამირახორიო (ისტორი და აზმნი და *600, გვ.
370, შეად. გვ. 372). „ქარის გარიგება“-შიც ნათქვამია: „ამირახორი
ვაზირი არის ამირსპასალარისა“-ო (9¹⁸²⁻¹⁸³). ორსავე შემ-
თხვევაში „თანავაზირობა“ და „ვაზირი“ თანამეწყოებასა და თანა-
წეწესა ჰნიშნავს.

მაგრამ „ვაზირი“ ქართულად განსაკუთრებით მი-
ნისტრთა საზოგადო სახელად იქცა. ამ მხრივ მეტად
საყურადღებოა, რომ საქართველოში მე-XII-ე საუკუნეში
ერთს უზენაესს მინისტრს-კი არა რქმევია ვაზი-
რის სახელი, როგორც არაბთა სახალიფოსა და სპარსეთში იყო
მიღებული, არამედ რამდენიმე ვაზირი ყოფილა. ამი-
ტომაც იყო, რომ თამარ მეფის ისტორიკოსი და ქართველი ჟამთა-
აღმწერელი ამბობდნენ ხოლმე „ვაზირნი“-ო¹. (ისტორი *603, 635,
640 და 647, გვ. 373, 416, 422 და 431; ჟამთააღმწერელის *727, 747,
852, 899 და 913; გვ. 543, 574, 697, 740 და 755) და არა „ვაზი-
რი“. „შეკრებს თამარს წინაშე ყოველნი ვაზირნი და სპანი“-ო,
ნათქვამია მაგალითად ისტორიანსა და აზმანში (იქვე *671, გვ. 461).
ქართ. ჟამთააღმწერელიც ამბობს: ლაშა გიორგიმ „განიშორნა ვა-
ზირნი სანატრელისა დედოფლისა“ თამარისა (727, გვ. 543). ჯა-
ლალედინისათვისაც აევა ამირსპასალარს უპასუხნია: „ვაუწყებ
თქმულსა მაგას-მეფესა და ვაზირთა მისთა“ (იქვე *747, გვ. 574).
დავით ლაშას-ძის შესახებაც ნათქვამია, რომ ის „მიისწრაფოდა პა-
ლატად სადა დახედეს სპანი და ვაზირნი“ (*852, გვ. 697). დიმი-
ტრი თავდადებულს „ვაზირთა მეფისათა... ჰრქვეს“ შენ თავს
წმველე და სიკედილს გადურჩებო. დასასრულ დიმიტრი II ძის
დავით მეფის შესახებ სწერია, რომ ის „განეზრება ვაზირთა, უკე-
თუ წარვიდე ურდოსა? დაამტკიცეს ვაზირთა წარსვლა“-ო (*913,
გვ. 755). თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულებაში ერთს ალაგს
აღნიშნულია, რომ თამარ მეფემ „გამოჩენასა შინა ორთა ვაზირ-
თა და სპასპეტთასა“ მწიგნობართ-უხუცესად ანტონი დანიშნა, ამირ-
სპასალარად-კი სარგის მხარგრძელიო (იქვე *631, გვ. 409). მაშასა-
ღამე, ცხადია რომ მწიგნობართ-უხუცესი და ამირსპასალარ-

1) ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ „ვეფხისტყაოსან“-ში „ვაზირნი“
წრავლობით იხსენიებიან, მაგ. „მეფეთა ესე თათბირი ვაზირთა ნავაზირები“ (იბ.
ქაჯაბ. I. გვ. 67³⁹² ქარიკ. 67⁴¹¹, შეად. აგრეთვე ქაჯაბ. II, 67⁴⁰⁰; ქარიკ.
73⁴, 67⁴⁰⁰).

ლარი ვაზირებად იწოდებოდენ. როდესაც თამარ მეფემ ივანე მხარგრძელის თხოვნისამებრ ათაბაგობა დააწესა, ამიერითგან დალაშა გიორგის დროსაც ათაბაგი იყო ვაზირი კარსა მეფისასა“ (ჯამთააღმწერელი *724, გვ. 539). ამგვარად გამოირკვეა, რომ მესამე ვაზირიც ყოფილა საქართველოში.

„ეკლმწიფის კარის გარიგება“-ც ამტკიცებს, რომ „ვაზირი“ საქართველოში მინისტრთა სახელად იყო ქცეული. იქ მაგ. ნათქვამია: სამეფო დარბაზითგან ღამით „რა გაიყარნენ, ორი მაშხალა ჭყონდიდელს წაუძღვების და თვითო სამთა ვაზირთა“-ო (კარის გარიგება 8₁₃₃₋₁₃₈). „სამნი ვაზირნი“ საზოგადოდ მრავალჯერ სხვაგანაც არის მოხსენებული „კარის გარიგებაში (იხ. მაგ. 12₂₇₆₋₂₇₉ 13₂₈₉₋₂₉₀ 13₃₀₀₋₃₀₁ 14₃₀₇₋₃₁₀) ჩვენ ვიცით რომ ჭყონდიდელიც ვითარცა მწიგნობართ-უხუცესი ვაზირი იყო. მაშასადამე, თუ ამ უკანასკნელ სამ ვაზირსაც მივუმატებთ, უკვე ოთხი ვაზირი გვეყოლება. მაგრამ ვაზირი ოთხზე მეტიცა ყოფილა და თანაც მათი ვინაობისა და მოხელეობის გამორკვევაც შეიძლება. „კარის გარიგება“-ში სწერია: „მწდე... დარბაზით ათქს... სამთა ვაზირთა: ათაბაგსა, ამირსპასალარსა და მანდატურთ უხუცესსა“-ო (12₂₇₆₋₂₇₈), ხოლო რაკი „მეჭურკლეთ-უხუცესი ათაბაგობის დაწყებამდით მეოთხე ვაზირი“ იყო (იქვე 8₁₆₈), დასასრულ იმის შესახებაც ცნობა მოიპოვება, რომ „მსახურთ-უხუცესიც ვაზირია“ (იქვე 6₁₀₈), მაშასადამე საქართველოში ვაზირებად მწიგნობართ-უხუცესი, ამირსპასალარი, მეჭურკლეთუხუცესი, მანდატურთუხუცესი და მსახურთ უხუცესი ითვლებოდენ, ესე იგი სული ხუთი ვაზირი ყოფილა. მაგრამ თავდაპირველადვე ასე არ ყოფილა. როგორც ქვემოთ დავინახავთ, მსახურთ-უხუცესი მხოლოდ რუსუდან მეფეს შეუყვანია სავაზიროში, ამგვარად ცხადია, რომ თამარ მეფის დროს მხოლოდ ოთხი ვაზირი უნდა ყოფილიყო, ხოლო 1212—1213 წ. თამარ მეფემ რომ ათაბაგობა დააწესა, მაშინ ხუთი გახდა საქართველოში, რუსუდანის მეფობაში-კი უკვე ექვსი ვაზირი ყოფილა.

ამათგან მწიგნობართ-უხუცესი პირველი ვაზირი იყო და დანარჩენებზე უფროსი; ხოლო სხვა ვაზირები ორ მთავარ ჯგუფად იყვნენ დაყოფილნი, რომელთა შორის მცირედი განსხვავება არსებობდა. ერთი იყო „სამთა ვაზირთა“ ჯგუფი, მეორე „ორთა ვაზირთა“ ჯგუფი (კარის გარიგება 13₃₀₀₋₃₀₁ და 14₃₀₇₋₃₁₀). პირველს ჯგუფს ღად დარბაზობისა, ვაზირობისა და პურობის დროს უფრო მეტი უპირატესობა ჰქონდა მინიჭებული, ვიდრე მეორეს (იხ. დარბაზო-

ბა). „სამთა ვაზირთა“ ჯგუფს შეადგენდნენ ათაბაგი, ამირსპასალარი და მანდატურთ-უხუცესი (იქვე 12¹⁷⁶⁻¹⁷⁷), ხოლო მეკურკლეთ-უხუცესი და მსახურთ-უხუცესი „ვაზირთა ორთა“ ჯგუფს ეკუთვნოდნენ (იქვე 14³⁰⁷⁻³¹⁰). რაკი წინათ XII ს., გიორგი III და თამარ მეფის დროს 1212 წლებამდის ათაბაგობა საქართველოში არ არსებობდა (იხ. ქლი ერის ისტორია II 631) და მხოლოდ მე-XIII ს. დამდეგს 1212. 1213 წ. იყო შემოღებული, ან ორივე ჯგუფი ორ-ორის ვაზირისაგან იქმნებოდა შემდგარი, ან არადა „სამთა ვაზირთა“ ჯგუფში მწიგნობართ-უხუცესიც იქმნებოდა.

ამას გარდა მეფის კურთხევის წესითგან ჩანს, რომ ვაზირნი და მათი თანაშემწენი სხვაგვარადაც ყოფილან ორ მთავარ ჯგუფად დაყოფილნი. მეფეს რომ კურთხევისათვის საყდარში წააბრძანებდნენ, „ამირსპასალარი... (მეფეს) მარჯუენით კერძო ჰყევბოდეს... ეგრეთვე ამილახორი და მეაბჯრეთ-უხუცესი... ამირსპასალარის კერძო ვილოდენ. ხოლო ჰყონდიდელი და ათაბაგი მარცხენით კერძო ვილოდენ და სხვანი მთავარნი“-ო (მეფის კურთხ. წესი 5²⁵⁻²⁶). თუ ამ წესს დაეაკვირდებით, მეფის მარჯუენით სამხედრო უწყების წარმომადგენელნი იდგნენ, ხოლო მარცხენით სამოქალაქო უწყებათა წარმომადგენელნი. როგორც ჩანს, ამისდა მიხედვით არიან დიდი მოხელეები ამ შემთხვევაში ორ ჯგუფად დაყოფილნი.

ვაზირთა შედარებით უფროს-უმცროსობის გამორკვევაც შეიძლება. დაწვრილებით ეს საკითხი თვითელი ვაზირის შესახებ თავთავის ადგილას იქმნება განხილული, აქ-კი მხოლოდ საზოგადო ცნობით უნდა დაგვამაყოფილდეთ. თუმცა მწიგნობართ-უხუცესს გარდა. რომელსაც ვითარცა ყველაზე უფროსს, უპირატესობა ჰქონდა, დანარჩენი ვაზირები ერთმანეთის თითქმის თანასწორნი იყვნენ, მაგრამ მაინც მათ შორის მცირეოდენი განსხვავებაც იყო. ვაზირთა შედარებითი ღირსება ცხადად ჩანს მეფის კურთხევის წესში იქ, სადაც თავყანისცემასა და მილოცვაზეა საუბარი. ისე იყო მიღებული, რომ ჰეფისათვის უფროს-უმცროსობისდა მიხედვით უნდა მიელოცათ. კურთხევის წესში ნათქვამია: „პირველად დედოფალმან თავყანისცეს, მერმე კათალიკოზმან, ჰყონდიდელმან, ათაბაგმან, მანდატურთ-უხუცესმან, ამირსპასალარმან, მეკურკლეთ-უხუცესმან, მსახურთ-უხუცესმან-ო“ (გვ. 8¹⁶⁻¹⁸). თუ ვაზირთ ავიღებთ, მაშინ პირველობა მწიგნობართ-უხუცესს ჰქუთნებია, შემდეგ ათაბაგი. მანდატურთ-უხუცესი, ამირსპასალარი, მეკურკლეთ-უხუცესი, და სულ ბოლოში მსახურთ-უხუცესი ყოფილა. ცხადია, რომ სანამ თამარ მეფე

ათაბაგ-ზას დააწესებდა, მაშინ მწიგნობართ-უხუცესის შემდგომ ყველაზე უფროსი ვაზირთა შორის მანდატურთ-უხუცესი იქმნებოდა.

§ 3. მწიგნობართ-უხუცესი.

ვაზირებში ყველაზე უფროსად, როგორც აღნიშნული იყო, მწიგნობართ-უხუცესი ითვლებოდა. პირველად მწიგნობართ-უხუცესი მხოლოდ მე-X—XI-ე საუკუნის ძეგლშია მოხსენებული, სახელდობრ იმ ღრტილას მომხდარ სამღვდელთა კრებისა და პაექრობის აღწერილობაში, რომელსაც ეწოდება „სიტყვს-გება ბერისა ეთვჳმე გრძელისა სოსთენის მიმართ სომეხთა მოძღურისა“. ამ თხზულებაში ბაგრატ მეფის თანამედროვედ დასახელებულია „მწიგნობართ-უხუცესი მეფისა სახელით ეთვჳმე“ (სქ“ს სამოთხე 616). ჯერ-ჯერობით ამაზე უწინარეს ქართულს საისტორიო მწერლობაში ჩვენ მწიგნობართ-უხუცესის ხსენება არ მოგვეპოვება. საგულისხმოა რომ ზენოაღნიშნული ეთვჳმე მწიგნობართ-უხუცესი ქყონდიდელად არ არის წოდებული, ამასთანავე ვგონებ ერისკაცი უნდა ყოფილიყო და არა სამღვდლო (იხ. იქვე 616). მეორე ცნობა მწიგნობართ-უხუცესის შესახებ შენახულია მოსე ხანძთელის მიერ 1085 წელს. გადაწერილს გიორგი მთაწმიდელის ახალნათარგმნ თხზულების. ბოლოსი. ან წიგნის ანდერძში ნათქვამია, რომ იგი დაწერილია სალოცველად ღმრთივ-გვირგვინოსანთა მეფეთა ჩვენთა გიორგი მეფეთა მეფისა და კესაროსისა და ძისა მათისა და ვით მეფისა სიევასტოსისა... და კუალად სალოცველად ძმათა ჩემთა იოანე ქყონდიდელ მთავარეპისკოპოსისა და სვნგელოზისა, პეტრე ვესტისა და მწიგნობართ-უხუცესისა“-ო (ქკ“ბი I, 232; პ. კარბელაშვილი „ივერია“ 1889 წ. № 28). ეს ანდერძი იმ მხრივ არის საყურადღებო, რომ აქ თარიღიც გარკვეულია და ცნობებიც მკაფიოდ არის გამოთქმული. 1085 წელს მაშასადამე. საქართველოში მწიგნობართ-უხუცესობა და ქყონდიდლობა ჯერ კიდევ შეერთებული არ ყოფილა, არამედ ერთმანერთისაგან განცალკევებული ორ სხვა-და-სხვა პირს ჰქონია. ამასთანავე მწიგნობართ-უხუცესი ამ დროსაც ჯერ კიდევ ერისკაცი ყოფილა.

შემდეგში, როგორც ცნობილია მწიგნობართ-უხუცესობა და ქყონდიდლობა განუყრელი იყო და მწიგნობართ-უხუცესი ყოველთვის ქყონდიდელიც იყო ხოლმე. მაგრამ იმის გამორკვევა იყო სა-

კირო, იმ თავითვე ასეთი წესი სუფევდა, თუ შემდეგ იქმნა შემოღებული, ზეპირადაც შეიძლებოდა იმის თქმა, რომ რაკი მწიგნობართუხუცესობა საქართველოში ძველი დაწესებულებაა, იმ თავითვე ჰყონდილობასთან ვერ იქმნებოდა იგი დაკავშირებული. ჩვენ ვიცით, რომ ჰყონდილის საეპისკოპოსო საყდარი ააგო და ეპისკოპოსობა დააწესა გიორგი აფხაზთა მეფემ (იხ. ჩემი „ქლი ერის ისტორია“ II 405—406). მაშასადამე, ამაზე უწინარეს შეუძლებელი იყო მწიგნობართ-უხუცესი იმავე დროს ჰყონდიელიც ყოფილიყო, ამის შემდგომ-კი რასაკერეღია შეიძლებოდა. ზემომოყვანილს ორ ცნობას, „სიტყვს-გებ“-ითგან, განსაკუთრებით-კი მოსე ხანძთელის ხელნაწერის ანდერძითგან ამოღებულს, სწორედ ამ მხრივ აქვს მნიშვნელობა, რომ ნამდვილ ვითარებას ცხადად გვიჩვენებს: მაშინაც, როდესაც ჰყონდილობა უკვე არსებობდა, მწიგნობართ-უხუცესობა და ჰყონდილობა ერთი-და-იგივე არა ყოფილა და ერთის მოხელის ხელში არა ყოფილა. გიორგი II მეფობაშიაც-კი, 1085 წელსა მაგ. ეს ორი თანამდებობა ჯერ კიდევ შეერთებული არ იყო, ორს სხვადასხვა ადამიანს სჭერია და მწიგნობართ-უხუცესი წინანდებურად ერისკაცი ყოფილა.

ხოლო თუ ჩვენ ამასთანავე გავიხსენებთ, რომ გიორგი II შეიღის დიდებულის დავით აღმაშენებლის მეფობაში უკვე იხსენიება „გიორგი ჰყონდიელი მწიგნობართ-უხუცესი“ (ცა მფსაღთსი *529 და 534, გვ. 296 და 301) და მწიგნობართ-უხუცესი უკვე მარტივად ჰყონდილდაც იწოდება (იქვე *529 და 531, გვ. 295—297), მაშინ ჩვენთვის ცხადი იქმნება, რომ ამ ორ თანამდებობის შეერთება პირველად სწორედ დავით აღმაშენებელის დროს და მისივე ბრძანებით უნდა მომხდარიყო.

დაახლოებით იმ თარიღის გამორკვევაც შეიძლება, როდესაც მწიგნობართ-უხუცესობა და ჰყონდილობა მეფე დავით აღმაშენებელს უნდა შეეერთებინა. ამ მხრივ განსაკუთრებულის ყურადღების ღირსი ის გარემოებაა, რომ სამშვილდისა და ძერნას ალების ამბავში, ანუ 1110 წელს, უკვე გიორგი ჰყონდიელ და მწიგნობართ უხუცესად არის მოხსენებული (იხ. ჩემი „ქლი ერის ისტორია“ II). მაშასადამე მაინც-და-მაინც 1110 წელს მწიგნობართ-უხუცესი უკვე ჰყონდიელიც ყოფილა. მაგრამ მარტო ეს არა კმარა. რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების ძეგლის-წერაში ამავე გიორ-

გი მწიგნობართ-უხუცესის შესახებ ასე არის ნათქვამი: „ღირსისა მეუფისა ჩვენისა და თულად წმიდისა ამის კრებისა ცნობილისა გიორგი მონაზონისა და მწიგნობართ-უხუცესისა მრავალმაც“ არიან წელნიო (ქეზი II, 71). ამგვარად აქ იგი ქყონდილად არ იწოდება და მხოლოდ „მონაზონად“ არის მოხსენებული, საქართველოს კათალიკოზის იოანეს შესახებ-ი იმავე ძეგლში სწერია: „იოვანე წმიდის მთავარ-ეპისკოპოზისა ჩუენისა, კათალიკოზისა და ყოვლისა საქართველოჲსა ყოვლად-ღირსისა მამათ-მთავარისა მრავალმაც არიან წელნი“-ო (იქვე II, 70) ხოლო რაკი გიორგი მწიგნობართ-უხუცესი ქყონდილად ეპისკოპოსად-კი არ არის წოდებული, არამედ უბრალო მონაზონად, ამიტომ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ამ დროს ანუ 1103 წელს მწიგნობართ-უხუცესისა და ქყონდილობის ღირსება ჯერ კიდევ შეერთებული არ ყოფილა. მაგრამ ნიადაგი უკვე მომზადებულია: გიორგი მწიგნობართ-უხუცესი მონაზონი იყო და არა ერისკაცი. ამასთანავე ზემომოყვანილი მისი ქება და ცნობა იმის შესახებ, რომ იგი „თულად წმიდისა ამის კრებისა“ ითვლებოდა, ამტკიცებს. რომ მას გამოჩენილ სასულიერო მეცნიერისა და მოღვაწის სახელი ჰქონდა მოხვეჭილი, ღირსეულ პიროვნებად ყოფილა ცნობილი. ზემო თქმულის შემდგომ, მაშასადამე, ცხადია, რომ მწიგნობართ-უხუცესობისა და ქყონდილობის შეერთება 1103—1110 წლებს შუა უნდა მომხდარიყო.

ამიერითგან მწიგნობართ-უხუცესობა და ქყონდილობა ერთ-მანეთისაგან განუყრელი იყო და ჩვენ მხოლოდ ერთი მაგალითი გვაქვს, როდესაც წესი დარღვეული ყოფილა. ეს შემთხვევა თვით თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულებაში-კი არ არის შენახული არამედ შევსებულ ქ-ში. თუ აქ რაიმე შეცდომა არ არის შეპარული და შემავსებელთ, როგორც საფიქრებელია, ამ ადგილასაც ძველი საისტორიო წყაროთი უსარგებლნიათ, მაშინ ამ შემთხვევის ვითარება ამგვარი ყოფილა.

ერთხელ, სახელდობრ თამარის მეფობის პირველ ხანებში, თურმე მწიგნობართ-უხუცესობაც და ქყონდილობაც ქართლის კათალიკოზის მიქაელის ხელთა ყოფილა, მაგრამ ეს ყველას უწესოებად და უკანონობად მიაჩნდა: მის უწინარეს მწიგნობართ-უხუცესად და ქყონდილად ანტონი ყოფილა, მაგრამ „მიქაელ კათალიკოზმან მას მისტაცა მოძმაცვითა ვიეთ[თა]მე მეფის განმწირახათათა“-ო (მ-მ დფსი ქცა გვ. 433, შენ. 9). თვით მას ბევრი მოწინააღმდეგე ჰყოლია და

თამარ მეფესაც თურმე ჰსურდა ხელისუფლობის მოყვარე მამამთავარი თავითგან მოეშორებინა (იქვე გვ. 405, შენ). მაინც-დამაინც მაწასადამე ეს კანონიერ მოვლენად ვერ ჩაითვლება და ჩვეულებრივ მწიგნობართ-უხუცესი იმავე დროს ჰყონდიდლად უნდა ყოფილიყო¹.

როდესაც საქართველოში სიტყვა „ვაზირი“ შემოვიდა, ყველაზე უწინარეს მწიგნობართ-უხუცესს შეჰშვენოდა ეს სახელწოდება და მართლაც თამარ მეფის ისტორიკოსი მას არაერთხელ და ორჯერ უწოდებს ვაზირს. თვით თამარ მეფე შიომღვიმის მონასტრისადმი 1202 წ. ნაბოძებ სიგელში ამბობს: „მოვიდა ჩუენ წინაშე ვაზირი ჩუენი ანტონი ჰყონდიდელი მთავარეპისკოპოსი მწიგნობართ-უხუცესი“-ო (ს. კაკ. შიომღვ. სამი სიგელი, გვ. 74-ა).

ვინ იყო და რა უფლება-მოვალეობის პატრონი იყო მწიგნობართ-უხუცესი? დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსი გიორგი ჰყონდიდელ მწიგნობართ-უხუცესზე ამბობს: იგი იყო „კაცი სრული ყოვლითა სიკეთითა სულისა და კორცთასა, საესე სიბრძნითა და გონიერებითა, გან[მ]ზრახი სვიანი და ფრთხილი... თანა-გან[მ]კაფელი ყოველთა გზათა და საქმეთა და ღუაწლთა“ მეფისათაო (ცა მფსა დთსი * 534, გვ. 301). მწიგნობართ-უხუცესი მაწასადამე იყო მეფის „გამზრახი“ ანუ მრჩეველი და მეფის სახელმწიფო მოღვაწეობის „თანა-განმკაფელი“ ანუ თანამშრომელი. იგი „თავ[ს] აღგა... პატრონის მსახურებათა“ (იქვე* 535, გვ. 301), ესე იგი მეფის მსახურებას სათავეში უდგა.

ამგვარი საზოგადო განმარტება რასაკვირველია საკმარისი არ არის. საბედნიეროდ მასალები საშუალებას გვაძლევენ უფრო ზედმიწევნითაც განვსაზღვროთ მწიგნობართ-უხუცესის უფლება-მოვალეობანი. მწიგნობართ-უხუცესი უნდა ყოფილიყო „ბრძენი და გონიერი, პატრონთა-თვს სვიანი და ერთგული და შემეცნებული საურავთა“ (ისტრნი და აზნნი * 631, გვ. 409). მას „საურავნი“ ჰქონდა და საქმე სწორედ ამ საურავების გამორკვევა არის. ერთს ქართულს კარაბადინში (წ. კ. გ. ს. ხელნაწერი № 1274) სხვათა შორის მწიგნობართ-უხუცესის შესახებ შემდეგი საყურადღებო ცნობა მოიპოვება: ამ კარნუ-ქალაქითგან რუენადინის დამარცხების შემდგომ ალაფად მოტანილ სააქიმო წიგნის გადმოთარგნა მიბრძანაო „ქრისტეს მიერ პატრონმან ჰყონდიდელმან, მისმან მწიგნო-

¹) დავით ლაშას ძის დროს ბასილი მწიგნობართ-უხუცესი ჰყონდიდელიც ყოფილა და უჯარმელიც (გამთაალ. *846, გვ. 691).

ბართ-უხუცესობამან, პროტოპერტიმოსმან¹ და ვაზირათ ყოველთა უპირველესმან, კაცმან გონება-მოზაემან და საღმრთოთა მსჯავრითა მართლმსაჯულმან და ეელისამპყრობელმან უღონოთა და ქურივეთამან“-ო (ე. თაყაიშვილი. *Опыт*. I, 641). ამ მოკლე, მაგრამ მეტად საგულისხმიერო და შინაარსიან ცნობითგანა ჩანს, რომ „მწიგნობართ-უხუცესი „ვაზირთა ყოველთა უპირველესი“ ყოფილა; ამასთანავე „მართლმსაჯული და ეელისამპყრობელი უღონოთა და ქურივეთა“.

ამას გარდა შევსებულს ქც²ში იქ, სადაც ისტორიკოსს საუბარი ახალი მწიგნობართ-უხუცესის დანიშვნის შესახება აქვს, ნათქვამია: თამარ მეფე დიდს საგონებელს მიეცა და „გონებდა თუ ვის მიიანდოს დავით და სპა თვსი და განსაგებელი სახლისა თვსისა“-ო (მ²მ დფ²სი ქც². გვ. 433 შენ²9). მაშასადამე, მწიგნობართ-უხუცესს ებარა სახელმწიფო სახლის „განსაგებელი“, სამეფოს სპა და თვით თამარ მეფის თანამეცხრედეც კი, დავით მეფე, მისი საზრუნავი უნდა ყოფილიყო. ქართ. ჟამთააღმწერელის სიტყვებითგან ჩანს, რომ მწიგნობართ-უხუცესის უფლებას „სამეფოსა და სახლის განგება“ შეადგენდა. როდესაც მაგ. დავით ლაშას ძემ საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილება დაარღვია და ბათო ყაანთან გამგზავრებისას უბრალო მესტუმრე ჯიქური მწიგნობართ უხუცესის მაგიერ სამეფოს უზენაეს გამგებლად გახადა, მეფემ მას „კელთ უდვა სამეფოსა და სახლისა განგება“ (ჟამთააღმ. * 813, გვ. 657). რომ მწიგნობართ-უხუცესი და ვაზირთა უპირველესი მართო სახელმწიფო საქმეების მთავარი გამგე-კი არ იყო, არამედ იგი ამასთანავე მესტუმრე ჯიქურივით „გამგებლად სახლისა სამეფოსა“ (იქვე * 813, გვ. 656) იყო ხოლმე და სასეფო, მეფის საკუთარ და პირად ქონების საგამგეოს უზენაეს მმართველადაც ითვლებოდა, ამას ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ როდესაც ბასილ მწიგნობართ-უხუცესმა

1) 1202 წ. თამარ მეფის სიგელშიც ეს სიტყვა არის ნახმარი „პროტოპერტიმოსი“ (შოთმ. ისტ. საბ. 26; შეად. ს. კაც. შოთმ. სამი სიგელი გვ. 74—ა, სადაც „პროტო-ოპერტიმოსი“-ა დაბეჭდილი). ეს სიტყვა ბერძნულია. ბიზანტიანთა არსებობდა *πατριάρχης* „პატრიარქოს“-ისა პატივი (იხ. *Скандинавские Вѣдѣн. и. и русск. 158—159*). მაშასადამე, „პროტოპერტიმოსი“, პატრიარქო-თ-უხუცესს უნდა უდრიდეს.

„იწყო საურავეთაცა ქმნად თვინიერ მეფისა კითხვისა“, თურმე „დი-
ად ეწყინა მეფეთა ქვეყანათა“ (იქვე *846, გვ. 691). ერ-
თი სიტყვით, როგორც ეტყობა, მეფის შემდგომ მწიგნობართ-
უხუცესი ქვეყნის უზენაესი მზარუნველი, საზოგადო
კეთილდღეობისა და წარმატების მოურნე და პოლი-
ტიკისა და მიმართულების საკეთმპყრობელი იყო.

ამ მხრივ საყურადღებოა რომ საისტორიო მასალების ცნობები
საუცხოვოდ მტკიცდება „ქარის გარიგებით“. იქ მაგ. ნათქვამია:
„მწიგნობართ-უხუცესი ვითა მამა არს მეფისა, ეგრე
ყველა საურავი უმისოდ არ იქნების“-ო (4₆₁₋₆₂).
ეს აზრი რომ „ქყონ დიდელი მამა არის მეფისა“
მეორეჯერაც არის აღნიშნული ამ ძეგლში (19₃₇). ხოლო თუ არც
ერთი „საურავი“ სახელმწიფო საქმე შეუძლებელი იყო რომ უმწი-
გნობართუხუცესოდ გარჩეულიყო, მაშასადამე, იგი, როგორც დავით
აღმაშენებელის ისტორიკოსსაც ნათქვამი აქვს, მეფის მუდმივი
„განზრახი“, მრჩეველი და თანამშრომელი, მის სახელმწიფო მოღ-
ვაწეობის „თანა-განმკაფელი“ იქმნებოდა და იყო კიდევ.

მაშასადამე, ყველა მასალების შესწავლამ დაგვარწმუნა, რომ
მწიგნობართ-უხუცესი ქყონდიდელი და ვაზირთა უპირველესი სა-
ქართველოს სახელმწიფოს საკეთ-მპყრობელი იყო და თვით მეფეც-კი
მის დაუკითხავად არ მოქმედებდა, „ყველა საურავი უმისოდ არ
იქნების“, ამის გამო უნებლიეთ იბადება საკითხი მწიგნობართ-უხუ-
ცესის უფლების სამზღვრებისა, ან განუსაზღვრელობის შესახებ. იყო
თუ არა საქართველოში იმის მსგავსი, რაც არაბთა სახალიფოში
გვხვდება და რასაც არაბი სჯულისმცნიერნი განუსაზღვრელ ვაზი-
რობას უწოდებდნენ? შეეძლო თუ არა საქართველოში მწიგნობართ-
უხუცესის სრულიად დამოუკიდებლად ემოქმედნა? ქართულ ყველა
წყაროებითგან ჩანს, რომ არა, არ შეეძლო. ამის შესახებ პირდა-
პირი ცნობაც-კი მოგვეპოვება და ცხადად ეტყობა, რომ „საურავე-
თა ქმნა“ მწიგნობართ-უხუცესის ქყონდიდელს და
ვაზირთა-უპირველესს არც შეეძლო „თვინიერ მე-
ფესა კითხვისა“, მას ამის უფლება არა ჰქონდა.
ქართველ ჯამთაღმწერელს მოთხრობილი აქვს კიდევ, რომ რაკი
ბასილ ქყონდიდელმა მეფე დავით ლაშას ძის მოუცლელობით ისარ-
გებლა და „იწყო საურავეთაცა ქმნად თვინიერ მეფესა კითხვისა“,
მეფის მიერ სიკვდილად იქმნა დასჯილი (*846, გვ. 691). მაშასა-
დამე, როგორც მეფეს უმწიგნობართ-უხუცესოდ სახელმწიფო საქ-

მეგობარი არ უნდა განეგო, ისევე არც ამ ვაზირთა უპირველესს შეეძლო „თვინიერ მეფესა კითხვისა“ ემოქმედნა სახელმწიფოს მნიშვნელოვან საქმეების გადაწყვეტის დროს.

მწიგნობართ-უხუცესი ჰყონდიდელი მოვალე იყო სახელმწიფოს საზოგადო კეთილდღეობისთვის ეზრუნა, თაოსნობა და ფხა გამოეჩინა ამ საქმეში, მოთავე ყოფილიყო „განზრახვათა კეთილთა სამეფოსა-თვს და ერისა უმჯობესთა“-თვს (შეესებული ქცა, მშ დფსი ქცა გვ. 433, შენ. 9).

იგი ამასთანავე სახელმწიფოს წარმომადგენელი იყო, მის უფლებათა დამცველი. სტეფანოს ორბელიანი ამბობს მაგ. რომ იმ დავის გარჩევის დროს, რომლითაც ორი სომეხთა მონასტერი ერთიერთმანეთს ვერცხლის ჯვარს ეცილებოდა, სამეფოს წარმომადგენლად დიდი ჰყონდიდელი მწიგნობართ-უხუცესი იყო (იხ. *Митрополитъ Стефанъ Орбеліанъ* მოსკოვის გამ. გვ. 260—261).

შეესებულ ქცის ზემომოყვანილს ცნობაში აღნიშნულია აგრეთვე, რომ მწიგნობართ-უხუცესს ჰქონდა მინდობილი საქართველოს სამეფოს სპაც. რაკი ჩვენ ვიცით, რომ სამხედრო საქმე ამირსპასალარს ებარა და იგი იყო ჯარის მთავარი სარდალი, ამიტომ უნებლიედ საკითხი იბადება, თუ როგორ შეიძლებოდა რომ სპა მწიგნობართ-უხუცესსაც ჰქონოდა მინდობილი. ქართულ საისტორიო წყაროებიდან ნათლად ჩანს, რომ სანამ მეფე დიდი ომის გამოცხადებას გადაწყვეტდა, საქართველოში წესად ყოფილა, რომ მეფის „წინაშე ყოველნი ვაზირნი და სპანი“ შეიკრიბებოდნენ და განზრახული სამხედრო მოქმედების შესახებ სჯა ჰქონდათ. ამ კრების გადაწყვეტილებაზე იყო დამოკიდებული „დაასკენიდა“ იგი ომს და „მიმართებას“ თუ არა (ისტორი და აზმნი *671, გვ. 461, იხ. აგრეთვე *711, გვ. 516). ვითარცა „ვაზირთა ყოველთა უპირველესს“ და ისეთს ხელისუფალს, ურომლოდაც არა „საურავის“ გადაწყვეტა არა შეიძლებოდა, ომიანობისა თუ მშვიდობიანობის გადაწყვეტის საკითხშიც მას რასაკერეველია თავისი ძლიერი გავლენა ექმნებოდა. როდესაც ბჭობა ომიანობის დაწყობას დაასკენიდა, მეფე ბრძანებას გასცემდა ხოლმე „წუთეად ლაშქრისა“ (იქვე *667, გვ. 456). შეესებულს ქცში უფრო ვრცელი ცნობები მოიპოვება ამ საგნის თაობაზე. აბუ-ბაქარ ათაბაგის წინააღმდეგ გალაშქრების შესახებ ბჭობა იყო და კრებამ ომი დაასკენა. თამარ მეფემ მწიგნობართ-უხუცესს და ჰყონდიდელს ანტონს „ესრეთ უბრძანა: „ისწრაფეთ დაწერად და მამაცურითა სიტყვითა მიმოდასლევით ბრძანება რათა მსწრაფლ

„შემოკრებს მკედრობა“-ო (მშ დფსი ქცა, გვ. 462, შენ. 1). მაშა-
სადამე კანონით მწიგნობართ-უხუცესს და არა ამირსპალარს უნ-
და დაეგზავნა ლაშქრის წვევის წიგნები და ჯარის შეყრის შე-
სახებ ბრძანება გაეცა. და ამ მხრივ მართლაც სჩანს, რომ მშვი-
დობიანობის დროს მწიგნობართ-უხუცესს სპაზეც მიუწოდებოდა
სხელი.

განსაკუთრებულ შემთხვევაში მწიგნობართ-უხუცესი კყონდი-
დელი, თუმც მოხაზონი, ომშიაც მიდიოდა და საქართველოს მხედ-
რობას ბრძოლის ველზე მიჰყვებოდა. შევსებულს ქცა-ში მაგ. აღ-
ნიშნულია, რომ, როდესაც თამარ მეფემ აბუბაქარის წინააღმდეგ სა-
ომრად ჯარი გაისტუმრა, მან „თანაწარატანა ანტონი კყონდიდე-
ლი“-ო (მშ დფსი ქცა გვ. 462, შენ. 5). რომ შევსებულ ქცის
ეს ცნობა მართალია, ეს თვით თამარ მეფის ისტორიკოსის სიტყვე-
ბითაც მტკიცდება, რომელიც ამბობს, რომ შანქორის ომის „ეამ-
სა მწიგნობართ-უხუცესი ანტონიცა წინაშე იყო... და (მეფე დავითმა)
მას უბრძანა წარძღუან[ებ]ა ძელისა ცხორებისა რომელ არს სკიპტრა
და ჯაქვექური მეფეთა“ (ისტრნი და აზმნი *672, გვ. 464). ბრძო-
ლა რომ დაწყობილა, იგი საომარ ველს მოჰშორებია, ხოლო შემ-
დეგ ომითგან ძღვეამოსილებით გამოსულს მეფე დავით სოსლანს
იქვე „მიეგება წინა ანტონი ვაზირი“-ო, „რომელ-
მან რიდობითა მონაზონობისათა არა იკადა მა-
სხელი და მისრულმან ორითა ყმითა შემოაქცია სამასი ჯორი
და აქლემი“-ო (ისტრნი და აზმნი *675-676, გვ. 468-469). ერთი
სიტყვით ზემომოყვანილი მაგალითებითგან ჩანს, რომ შევსებული
ქცა არა სტყუის და მწიგნობართ-უხუცესს მართლაც საქართველოს
სპაზე ზრუნვაც ედვა ვალად. განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია
ისტორიკოსის სიტყვები „არა იკადა მახელი“-ო, თითქოს მწიგ-
ნობართ-უხუცესს, თუმც მონაზონს, მაინც ვითარცა ვაზირთა უპირ-
ველესს მახელი ჰქონდეს და ჰკუთნებოდეს.

როგორც უკვე აღნიშნული იყო, მწიგნობართ-უხუცესი
იყო აგრედვე „მართლმსაჯული და ხელისამკერობელი
ჟღონოთა და ქერივთა“. ამ საგნის თაობაზეც „ქარის გა-
რიგება“-ში უფრო ვრცელი ცნობები მოიპოვება. კყონდიდელი
ორშაბათს დღეს სააჯო კარსა შიგან დაჯდების.
ობოლთა და ქერივთა და მიმძღავრებულთა მო-
ჩივართა განიკითხავს“-ო, ნათქვამია იქ (330—331). მაშასა-
დამე, მწიგნობართ-უხუცესი მართლაც ქერივ-ობოლთა და ჟღონოთა

საჩივრებს არჩევდა, როდესაც-კი ისინი თავიანთ თავს დაჩაგრულად და მიმძღავრებულად სთვლიდნენ: იგი მათი მფარველი, „ხელისმპყრობელი“ და მათ შელახულ უფლებათა აღმადგენელი უნდა ყოფილიყო. „რ ა ც ვ ი ს უ ს ა მ ა რ თ ლ ო ს კ ი რ ს, ა რ მ ო ე შ ე ვ ე ბ ი ს, რ ო მ ა რ დ ა ი უ რ ვ ო ს“ მწიგნობართ-უხუცესმა-ო, ნათქვამია „ქარის გარიგება“-ში (3₂₅—₂₆). ამგვარი საჩივრების გასარჩევად ორ-შაბათი დღე ყოფილა დაწესებული.

მწიგნობართ-უხუცესს ვითარცა სახელმწიფოს უზენაეს მოურნეს საქურქლესთანაც ჰქონია კავშირი: „ქარის გარიგება“-ში ნათქვამია, მწიგნობართ-უხუცესი „ს ა ქ უ რ ქ ლ ე ს ა ც შ ე ვ ა“-ო (4₆₁), ალბათ როგორც მთავარი ზედამხედველი.

მწიგნობართ-უხუცესი ჰყონდიდელი ვითარცა მთავარეპისკოპოზი და ვაზირი სასულიერო და საერო, სახელმწიფო ხელისუფლებისა და დიდების შემაერთებელი იყო. იგი დიდ მონაზონთა ჯგუფშიაც ირიცხებოდა და ვაზირთა ყოველთა უპირველესადაც ითვლებოდა. მაგ. „ქარის გარიგება“-ში „პურობის“ წესის აღწერილობაში სხვათა შორის ნათქვამია: „მწდე... დარბაზით ათქს ო თ ხ თ ა ვ ე: მოძღვართ-მოძღვარსა, კათალიკოზთა (ორს, ქართლისას და აფხაზეთისას), ჰყონდიდელსა, და სამთა ვაზირთა: ათაბაგსა, ამირსპასილარსა და მანდატურთ-უხუცესთა“-ო (12₂₇₆—₂₇₈), შემდეგ-კი სწერია: „ამირეჯიბს მართებსო ო თ ხ თ ა მ ო ნ ა ზ ო ნ თ ა და სამთა ვაზირთა წვევაო“ (იქვე 13₂₈₉—₂₉₀). მაშასადამე მწიგნობართ-უხუცესიც ოთხთა მონაზონთა ჯგუფში ყოფილა მოქცეული.

ამიტომაც მწიგნობართ-უხუცესს ეკითხებოდა ყველა საქმეები ეკლესიებისა და მონასტრების, სამღვდლოებისა და მოწესეთა შესახებ. შევსებულ ქცა-ში სწორედ ამიტომაც არის ნათქვამი ანტონი მწიგნობართ-უხუცესისა და ჰყონდიდელის შესახებ, რომ იგი იყო „შ ე მ ე ც ნ ე ბ უ ლ ი ს ა უ რ ა ვ თ ა ე კ ლ ე ს ი ა თ ა და მ ო ნ ა ს ტ ე რ თ ა“-ო (მმ დფ-სი ქცა, გვ. 433 შენ. 9). საეკლესიო და სამონასტრო საურავნი პირადად მას ეკითხებოდა ხოლმე და მათი კარგი ცოდნა აუცილებელი იყო მწიგნობართ-უხუცესისათვის. ამ აზრს „ქარის გარიგება“-ც ადასტურებს. იქ სწერია: „გ ე ლ ა თ ი ს ა გ ა ნ კ ი დ ე, ს ა ყ დ ა რ [ნ] ი და ს ხ ვ ა ნ ი მ ო ნ ა ს. ტ ე რ ნ ი და ე კ ლ ე ს ი ა ნ ი, ხ უ ც ე ს ნ ი და მ ო ნ ა ზ ო ნ ნ ი და რ ა ც ს ა ე კ ლ ე ს ი ო ნ ი და ს ნ ი ა რ ი ა ნ, ყ ვ ე ლ ა ჰ ყ ო ნ დ ი დ ლ ი ს ა და ს ა წ ო ლ ი ს მ წ ი გ ნ ო ბ რ ი ს ს ა ე ლ ო ი ს ა“ ა რ ი ა ნ ო (4₆₇—₆₉).

თავისთავად ცხადია, რომ მწიგნობართ-უხუცესს ვითარცა ეპისკოპოსს ეკლესიაზე ხელი მხოლოდ იმ მხრივ მიუწვდებოდა რამდენადაც ეკლესია სახელმწიფოზე იყო დამოკიდებული, — მაშასადამე, ეკლესიის შეუვალლობისა და სხვადასხვა გვარი უპირატესობის მინიჭებისა თუ წართმევის საკითხებს ეხებოდა, როდესაც ქონებრივი დახმარება და მის კანონიერ გადაწყვეტილების იძულებითი სრულყოფაც საჭირო იყო. ამას გარდა როდესაც მეფეს ჰსურდა ეკლესიისადმი საჩქარო მიწერილობა დაეგზავნა, ბრძანებას მწიგნობართ-უხუცესის პირით შეუთვლიდა ხოლმე. შევსებულ ქცა-ში მაგ. ნათქვამია, თამარ მეფემ აბუბაქრ ათაბაგის წინააღმდეგ გალაშქრების გადაწყვეტის შემდგომ ანტონ მწიგნობართ-უხუცესს უბრძანა: „მიუმცენით ყოველთა ეკლესიათა და მონასტერთა რათა დაუცადებელნი ღამისთევანი და ლიტანიობანი აღესრულებოდინ ყოველთა ადგილთა“-ო (მ-მ დ-ფსი ქცა გვ. 462, შენ 1). მაინც-და-მაინც წმინდა საეკლესიო-იერარქიული და დოგმატიკური საკითხების განხილვა და გადაწყვეტა მხოლოდ თვით საქართველოს მამათმთავარს ქართლისა კათალიკოზს და ადგილობრივს საეკლესიო კრებას შეეძლო და ამ სფეროში მწიგნობართ-უხუცესს ხელი არ მიუწვდებოდა. მართო განსაკუთრებულ შემთხვევებში, როგორც მაგ. შიომღვიმის მონასტრის მიერ არჩეული წინამძღვრის დამტკიცება არის, საქართველოს მთავრობას უფლება ჰქონდა ეკლესიის შინაურ საქმეებში ჩარეულიყო. დავით აღმაშენებელმა შიომღვიმის მონასტერს საქართველოს კათალიკოზის თანხმობით არაჩვეულებრივი უპირატესობა მიანიჭა, სამოსამართლო შეუვალობა და კათალიკოზისაგან დამოუკიდებლობა უწყალობა ისე, რომ რაკი მონასტერი წინამძღვარს „მთავარ-მემღვმე“-ს წილისყრით („წილგდებით“) აირჩევდა, მას პირდაპირ მეფე ამტკიცებდა, დარბაზს მოსულს არგანს უწყალობებდა და ამ გვარად მონასტერის მართვა-გამგეობას ჩააბარებდა ხოლმე. „რაცა საქმე და საურავი მათი (ესე იგი ამ მონასტრისა) იყოს“, მწიგნობართ-უხუცესი „იყოფოდის“ მოურნედ და „რომელსა ჩუენ ვერ მივიწინეთ“, ვინც მწიგნობართ-უხუცესად „იყოს, იგი იურვოდის“. ხოლო „რაცა ქართლისა კათალიკოზისა საქმე არს მღვმესა ზედა, არც ვის სხვსა ეპისკოპოზისა“-ო ნათქვამია დავით აღმაშენებლის ანდერძში (ს. კაკაბაძის გამ. გვ. 13—14, თ. ჟორდანიას შიომღ. ისტ. საბუთები 18).

უეპეელია აგრედვე, რომ როდესაც მთავრობა საეკლესიო საქმეებში ჩარევას ლამობდა, მას ამის განხორციელება მხოლოდ მწიგნობართ-უხუცესისავე საშუალებით შეეძლო. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი მაგ. ამბობს: დიდებული მეფის დროს „მონასტერნი და საეპისკოპოსონი და ყოველნი ეკლესიანი წესსა და რიგსა ლოც-ვი[სა] [და] ყოვლისა განგებისა საეკლესიო[ისასა] დარბაზის კარით მიიღებდია(ნ)“-ო (ცა მფსა დთსი *553, გვ. 320-321). რასაკვირველია, მთელი ეს ცნობა ძალზე გაზვიადებულია და გადაჭარბებული, მაგრამ იმდენადაც, რამდენადაც მაშინ სახელმწიფო მთავრობას უფლება ჰქონდა საეკლესიო საკითხებში ჩარეულიყო, მას ამ თავის უფლების განხორციელება ალბათ მწიგნობართ-უხუცესის საშუალებით შეეძლო. ვაზირთა შორის მხოლოდ იგი იყო მღვდელთმთავარი და სასულიერო პირი და ვითარცა სამეფოს პირველს ხელისუფალს სხვებზე მეტად ამ გვარს საქმეებზე ზრუნვა მას შეჰყენებდა.

როგორც „მწიგნობართ-უხუცესის“ თვით სახელწოდებითგანაც ჩანს, სწორედ მის ხელქვეით მოხელეებად „მწიგნობარნი“ უნდა ყოფილიყვნენ, ხოლო იგი მწიგნობართა მთავარი იქმნებოდა. „მწიგნობარი“ უკვე ქართლის ერისთავის სტეფანოზის დროს არის მოხსენებული ვითარცა მოხელე, რომელიც მთავრის ბრძანებით „ქარტა“-ს საბუთებს ადგენს (თხრობა სასწაულთათჳს წმიდისა... შიოსთა, სქს სამოთხე გვ. 258). „მწიგნობარი“ მეფისა გიორგი II 1078 წელს „ბრძანებისა და სიგელის“ შემდგენელად და მწერლადაც ჩანს (ქები II, 50). ბაგრატ IV „მწიგნობარი“ იხსენიება „გიორგი მთაწმინდელის ცა“-ში: როდესაც მეფემ შეიტყო გიორგი მთაწმინდელის ფოთში ჩამოსვლის ამბავი, მეფემ „მეყსეულად წარგზავნა მწიგნობარი თჳსი და უბრძანა დიდითა პატივითა წარ[მო]ყვანებაჲ ბერისა“(ათონის კრებული 319). მასასადა-მე, აქ მწიგნობარი საგანგებო მინდობილობათა მოხელესა ჰგავს. ხოლო 1189 წელს თამარ მეფის მიერ გელათის მონასტრისადამი ნაბოძებს სიგელში მოხსენებულია „საწოლისა და საქუჩლისა მწიგნობარი“ (ქები II, 74). „მწიგნობარი“-ს სახელი სტეფანოს ორბელიანმაც იცის. მას სხვათა შორის მოთხრობილი აქვს, რომ ტარსაიჲ ათაბაგი ტფილისში ჩამოვიდა და რაკი უნდოდა, რომ სომეხთა მონასტრებს შეუვალობა მიჰნიჭებოდა, ამიტომ „მოატაინა სამეფო დივანი (იღიასანს სიძეოსიჲ) და ყოველი დაეთარნი (ღამაქნაჲსა ჟაღაქარის) გადიკითხა და რაკი დაეთარში სომეხთა მონასტრების სახელები ეწერა ხარკსა და დივანს რომ ექვემდება-

რებოდენ, მოაყვანა მწიგნობარი მთავარ დივან-სამწიგნობროსი (*ყაქსნადაყარ ადაიყ იქისრაიყიოქსანს*), დავთარი გამოსცეალა და 150-ზე მეტ მონასტრის სახელები ამოშალა, ხოლო ძველი დავთარი-კი დასწვა და ამ გზით ყველა ეკლესიები გაააზატა“-ო (*შათიოქსიქს თანს სქასქანს*, მოსკოვის 1861 წ. გამოც. გვ. 312-313). მაშასადამე, ყოფილა აგრეთვე „მთავარ დივან-სამწიგნობროს“ განსაკუთრებული „მწიგნობარი“, რომელსაც ხალხის აღწერისა და შემოსავლის დავთრები ებარა და იცავდა. იგი ამ სახელმწიფო დავთარხანის მოხელე ყოფილა, სადაც ყოველგვარი სახელმწიფო საბუთები ინახებოდა.

გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრებაში ამას გარდა მოხსენებულია „გიორგი მწერალი რომელი ყოფილ იყო მწერალთა ზედა მთავრად კურაპალატისათა“ (ათონის კრებული, გვ. 288). სამწუხაროდ დანამდვილებით გადაწყვეტა ჯერ ძნელია, მწერალი და მწიგნობარი ერთი და იგივე თანამდებობა იყო თუ არა? მაგრამ რაკი იმავე თხზულებაში სხვაგან მეფის მწიგნობარიც არის დასახელებული (იქვე 319), ამიტომ ეგონებ ქუესთან უფრო ახლო უნდა იყოს, თუ დავასკენით, რომ „მწიგნობარი“ და „მწერალი“ სხვა და სხვა მოხელენი უნდა ყოფილიყვნენ. ამისდა მიხედვით „მწერალთა მთავარი“-ც ალბათ „მწიგნობართ-უხუცესი“ არ იქმნებოდა. ყურადღების ღირსია, რომ ზემოხსენებული „მწერალთა მთავარი“ მე-X-ე საუკ. ჯერ ერისკაცად ყოფილა, ხოლო შემდეგ (ალბათ თანამდებობის მიტოვების შემდგომ) ბერად აღკვეცილა (იქვე 288-289).

როგორც ბაგრატ IV 1058 წ. შიო მღვიმეს მონასტრისადმი ნაბოძებ სიგელითგანა ჩანს ზოგჯერ ამ ორ „მწიგნობრისა“ და „მწერლის“ თანამდებობათა შეერთება შეიძლებოდა: სწორედ ამ საბუთში ნათქვამია: „დაიწერა ბრძანებაი და სიგელი ესე... კელითა იოვანე მწიგნობრისა-მწერლისაითა“-ო (შიო მღს სბ-ბი 4). მაშასადამე ეს იოვანე მწიგნობარიც ყოფილა, მწერალიც.

მწიგნობართა შესახებ უფრო მეტი ცნობებია შენახული „კარის გარიგება“-ში. იქ, სადაც დიდ დარბაზობაზე ჟნდა ყოფილიყო ლაპარაკი, ნათქვამია: „ზარდახნის მწიგნობარი საწოლის მწიგნობრის გვერდით დგას, ეგრეთ(ვე) საწერელი აქვს ილღიასა... ესენი ყოველნი პირისპირ დგანან. სხენი მწიგნობარნი ოცდათხუთნი სა-

წერლებით კჳონდიდელის მკარს“ დგანანო (16₆₆—173). ამ საყურადღებო აღწერილობითგანა სჩანს, რომ სულ 26 მწიგნობარი ყოფილა, რომელთა შორის ერთს მართლაც, როგორც უკვე თამარ მეფის ზემომოყვანილ სიგელშია ნათქვამი, „საწოლის მწიგნობარი“ რქმევია, ხოლო მეორეს „ზარდახნის მწიგნობარი“. დანარჩენ 24 მწიგნობართა ნიშანდობლივი სახელი „კარის გარიგება“-ში აღნიშნული არ არის. ამიტომ ჯერ-ჯერობით გადაკრით არაფრის თქმა შეიძლება, „საქურკლის მწიგნობარი“, რომელიც თამარ მეფის იმავე სიგელშია დასახელებული, ამ 24 მწიგნობართა ჯგუფში შედიოდა, თუ მათ გარეშე იდგა და მწიგნობრებში განცალკევებული ადგილი ექირა?

ყველა 26 მწიგნობართ განსაკუთრებულ სამოკელეონიშნად „საწერელი“ ჰქონიათ. საწოლის მწიგნობარსაც „საწერელი აქვს თავისი“ო (19₄₄). როგორც ეტყობა ამ 26 მწიგნობართა შორის ყველაზე უფროსი, რაც მოსალოდნელიც იყო, საწოლის მწიგნობარი ყოფილა. ვითარცა სამეფოს საწოლის მწიგნობარი იგი რასაკვირველია მეფესთან დაახლოვებული და გავლენიანი პიროვნება იქმნებოდა. მეორე ადგილი ზარდახნის მწიგნობარს ექირა, ხოლო დანარჩენი 24 მწიგნობარნი, როგორც სჩანს, თანასწორნი იყვნენ ღირსებით. ეს უფროს-უმცროსობა და თანასწორობა სხვათა შორის იმაში ემჩნევა, რომ „ხუთი ფურცელი ქალაღდი ყოველთა ღლეთა კჳონდიდელსა, სამი ფურცელი საწოლის მწიგნობარსა, ორი ფურცელი ზარდახნის მწიგნობარსა და თვთო ფურცელი სხვათა მწიგნობართა“ (4₆₃—„68) უნდა მისცემოდა. ხოლო რომ საწოლის მწიგნობარი დანარჩენ ყველა მწიგნობრებზე მაღლა იდგა და უფროსი იყო, იმითაც მტკიცდება, რომ ვაზირობის დროს მწიგნობართაგან „საწოლის მწიგნობარს“ გარდა არავის უფლება არა ჰქონდა ვაზირთა ბქობას დასწრობოდა, ზარდახნის მწიგნობარი-კი ამ უფლებას მოკლებული ყოფილა: იგი დარბაზს გარეთ იდგა და თუ ვაზირები დაიბარებდნენ, მხოლოდ მაშინ შეეძლო დარბაზში შესულიყო და ბრძანება მოესმინა (კარის გარიგება 19₄₄—20₄₆₀).

საწოლის მწიგნობარი მართლმსაჯულებაში მწიგნობართ-უხუცესის თანაშემწე ყოფილა და როდესაც ვაზირთა უპირველესი „საჯოსა კარსა შიგან“ დაჯდებოდა ხოლმე მოჩივართა განსაკითხავად, მას ყოველთვის „საწოლის მწიგნობარი გვერდს უზის“-ო (იქვე 3₄₁).

საეკლესიო და სამონასტრო საკითხებშიაც სა-
წოლის მწიგნობარი მწიგნობართ-უხუცესის უფლე-
ბის თანამოზიარე და მონაწილე იყო: „ყველა ქჷონდი-
ლის და საწოლის მწიგნობარის საეკლოისა“ არისო
(იქვე 4₃₇₋₃₈).

ამას გარდა სიგელის მიცემის დროს „ქრთამი“ უნდა
გამოეღო იმას, „სიგელი ვისცა უბოძონ“ და თავი და თავი წილი
აქეთგან „ქჷონდილისა და საწოლის მწიგნობრის ქრთამი“ იყო
(იქვე 5₈₀) აქაც სხვა მწიგნობრებთან შედარებით მას დიდი უპირა-
ტესობა ჰქონდა და მწიგნობართ-უხუცესის თანაშემწედა
ჩანს. დიდ დარბაზობის დროსაც საწოლის მწიგნობარს სხვა მოხე-
ლეებზე მეტი მნიშვნელობა ჰქონდა (კარის გარიგება 13₂₈₃ და 292).

საწოლის მწიგნობარსავეთ ზარდახნის მწიგნობარიც
მწიგნობართ-უხუცესს „მოჩივართა განკითხვის“
დროს ეხმარებოდა, მაგრამ მას შედარებით ნაკლები
უფლება ჰქონდა. მწიგნობართ-უხუცესი „ზარდახნის მწიგნობარს
გაგზავნის და მისის პირით მოახსენებს რაც ვის რა სკირს“-ო, ნათ-
ქვამია „კარის გარიგებაში“ (3₃₂₋₃₃). თუ რომ ამ გაგზავნილს მოხელეს
საქმის გარიგება არ შეეძლო და სამართალს იგი ვერ იქმოდა, „რა-
საც მისის პირით ვერ დაიურევებს, აღგების (მწიგნობართ-უხუცესი?)
და რა ჟამსაც ჟამი იყოს, თვთმეა და მაშინ იურვისო“-ო (იქვე 3₃₄₋₃₅).
მაშასადამე, სამოსამართლო საქმეებში ზარდახნის მწი-
გნობარი ეაზირთა უპირველესის წარვლენილი მოხე-
ლე, მისი მინდობილობათა აღმასრულებელი და ნაც-
ვალაა.

ზარდახნის მწიგნობარს როგორც თვით მისივე სა-
ხელწოდება მოწმობს რასაკვირველია, განსაკუთრებით მაინც
ზარდახანთან უნდა ჰქონოდა საქმე, მაგრამ მის ყოველ
დღიურ მოვალეობათა შესახებ ამ დაწესებულებაში ჩვენ ჯერ-ჯე-
რობით არაფითარი ცნობები არ მოგვეპოვება. ვიცით მხოლოდ, რომ
ზარდახნის უხუცესთან ერთად ზარდახნის „მწიგნობარი წე-
ლიწადსა შიგან ერთხელ ზარდახანს შევლენ და ზარ-
დახნის მწიგნობარი დასწერს, ანგარიშს იქმენ და
საანგარიშოსა გოდორსა შიგან ჩასდებს“ (კარის გა-
რიგება 9₁₉₄₋₁₉₅ და 10₂₀₁₋₂₀₃). მაშასადამე, ზარდახნი მწიგ-
ნობარი საანგარიშო საბუთებს აწარმოებდა
და ზარდახნის ანგარიშის სიმართლეს თვალ-
ყურს ადევნებდა.

ყველა მწიგნობარნი მწიგნობართ უხუცესის „ქუეშეთი საქმის-მოქმედნი“ იყვნენ, მის ბრძანების აღმასრულებელნი. მათი საქმე განსაკუთრებით წერა იყო, მაგრამ სასაუროც. მწიგნობართ „ჰყონდიდელი გადასცემს (რაც დასაწერი არის) და ასწერენ და იურვიან რაც სასაურვო იყოს“-ო, ამბობს „ქარისგარიგება“-ც (20₁₆₀₋₁₆₁).

მეთესა და მწიგნობართ-უხუცესის ბრძანებით მწიგნობარნივე სწერდნენ სიგელებსა და სხვადასხვა წყალობის, შეწირულების ან შეუვალობის წიგნებს. დიდ მნიშვნელოვან სიგელებს თვით საწოლის მწიგნობარი სწერდა (1189 წ.

თამარ მეფის სიგელი, ქკბი II, 74) ან მეფის მწიგნობარი (1078 წ. სიგელი, ქკბი II, 50).

როდესაც სიგელი ან წყალობის წიგნი კერძო პირს ეძლეოდა, „მწწყალებულს“, რომელსაც საბუთი უნდა მიეღო, მწიგნობრისათვის გასამრჯელო უნდა მიეცა. მას შემდგომ, როცა სიგელისათვის დაწესებულ „ქრთამს“ მწიგნობართა უხუცესი და საწოლის მწიგნობარი ჩაიბარებდნენ, „რომელსაც დაეწეროს, მასუკან მან მისი აიღოს“-ო (ქარის გარიგება 5₉₈₋₉₉). იმას გარდა რომ იგი საბუთს სწერდა, „დაბეჭდავს მწიგნობარი“-ვეო (იქვე 6₁₁₁).

დასასრულს ორიოდ სიტყვა მწიგნობართ-უხუცესის მდგომარეობის შესახებ ვაზირთა შორის. ვაზირები ვითარცა საქმის გამგებელი ხელისუფალნი საერთოდ თანასწორნი იყვნენ (ქარის გარიგება 9₁₇₇₋₁₇₈ და 19₁₃₃₋₁₃₄), მაგრამ მათ შორის მაინც მცირელი განსხვავებაც იყო. ზოგი ვაზირობა ძველი იყო, ზოგი შედარებით ახალი, ზოგი კიდევ უფრო დიდმნიშვნელოვანად ითვლებოდა. ამისდა მიხედვით მათი პატივისცემაც ცოტათი განსხვავდებოდა.

ამ მხრივ დარბაზობის დროს ვაზირნი ორ ჯგუფად იყოფოდნენ: „სამთა ვაზირთა“ და „ორთა ვაზირთა“ ჯგუფად და პირველს მცირეოდენად უფრო მეტი პატივისცემა ჰქონდა (ქარის გარიგება 14₃₀₅₋₃₁₀). მაგრამ ყველაზე მეტი პატივი ვაზირთა შორის რასაკვირველია მწიგნობართ-უხუცესს ეკუთვნოდა: იგი ხომ „ვაზირთა ყოველთა უპირველესი“ იყო, ახუ როგორც რომაელები ამბობდნენ იგი იქმნებოდა „primus inter pares“, რასაც ქართველები „უწარჩინებულეს ყოველთა სწორთა“-ს უძახდნენ (ქამთაღამწერიელი *733, გვ. 553). მწიგნობართ უხუცესის უპირველესობა ვა-

ზირთა შორის როგორც მის უფლებაში გამოსკვირვიდა, ისე იმ უპირატესობაშიც, რომელიც მას ვაზირობის დროს მინიჭებული ჰქონდა (იხ. ამის შესახებ ქვემოთ „ვაზირობა და „დარბაზობა“). მეფის კურთხევის წესშიაც მწიგნობართ-უხუცესს ვაზირთა შორის უფროსობა ცხადად ემჩნევა: დედოფლისა და კათალიკოზის შემდგომ ყველაზე უწინარესად სწორედ მას, მწიგნობართ-უხუცესს და კყონდიდელს, უნდა მიელოცნა მეფისათვის სამეფო ტახტზე აბრძანება და მეფედ ცხება, ხოლო მერმე დანარჩენ ვაზირებს (გვ. 816-17).

მის უწარჩინებულებობის გარეგან გამოხატულობად და თვალსაჩინო ნიშნად-კი შემდეგი უპირატესობა იყო: როდესაც დარბაზობას და პურობას ბინდი და ღამე შემოესწრებოდა, წესად ყოფილა დადებული, რომ „რა გაიყარნენ, ორი მაშხალა კყონდიდელს წაუძღვების და თითო სამთა ვაზირთა და სხვათა არაღის“-ო (ქარის გარიგება 813-136).

ყველა ზემოთქმულის შემდგომ შეიძლება უკანასკნელ საკითხსაც შევეხოთ. მწიგნობართ-უხუცესი, როგორც გამორკვეული იყო. მხოლოდ დროთა განმავლობაში 1103—1110 წ. შუა, დავით აღმაშენებლის ზიერ კყონდიდლადაც იქცა, წინათ იგი ერისკაცი იყო, ხოლო ვაზირის სახელი ქართულ საისტორიო მწერლობაში გიორგი III (ან იქნებ დემეტრე I) მეფობაში ჩნდება.

თვით სახელწოდება „მწიგნობართ-უხუცესი“ მშვენივრად უღრის ძეგლ სპარსულს, ფაჰლურს „დაბირბედ“-ს, რომელიც აგრეთვე მწიგნობართა მთავარს ჰნიშნავდა და ერთ-ერთ მთავარ ხელისუფლის სახელი იყო. მას შაჰის მწიგნობარნი და დაეთარხანა. ექვემდებარებოდა და სახელმწიფოს ბეჭედი ებარა (Th. Nöldeke. Tabari Geschichte და Arth. Christensen. l'Empire des Sassanides, 1907 წ. გვ. 30, 38—40).

ამის გამო მწიგნობართ-უხუცესის თანამდებობა საქართველოშიც შეიძლება ძველის-ძველი იყოს. მაგრამ ქართული მწიგნობართ-უხუცესი სპარსულ „დაბირბედი“-საგან მაინც თვალსაჩინოდ განსხვავდება: სპარსეთში მას ისეთი მნიშვნელობა არა ჰქონდა და პირველ ვაზირად არ ითვლებოდა, როგორც საქართველოში იყო. სასანნიანთ სამეფოში ვაზირთა უპირველესად ჯერ „ჰაზარაპატი“, ანუ „ათასისთავი“ და „ვაზურგ-ფრამადარი“ იყო (Christensen, იქვე 32). მერე აგრედვე „სპაპეტი“ ანუ სპასპეტი (Nöldeke & Christensen 30, 33). სასანიანთა სახელმწიფოში „დაბირბედ“-ს ანუ

მწიგნობართ-უხუცესს არასდროს პირველი ვაზირის პატივი არა ჰქონია.

ქართველი მწიგნობართ-უხუცესი თავისი უფლებით ცოტა არ იყოს ბიზანტიის სახელმწიფოს პირველ მინისტრსაც მიაგავდა, რომელსაც განსაკუთრებული სახელი არა ჰქონია და არც რაიმე სამინისტრო ებარა, მაგრამ ყველაზე ხელი მიუწვდებოდა და სახელმწიფოს უზენაესი გამგე იყო (Н. Скабаланович. Византийское государство и церковь в XI веке, გვ. 178—179).

მაგრამ საქართველოს მწიგნობართ-უხუცესი ჰყონდიდელი და ვაზირთა უპირველესი ბიზანტიის პირველი მინისტრისაგანაც არსებითად განსხვავდებოდა. ჯერ ერთი ის, რომ ბიზანტიის პირველი მინისტრი შეიძლებოდა კარის კაციც ყოფილიყო, ერთი ვაზირთაგანიც, ერის კაციც და სასულიეროც. ამასთანავე პირველ მინისტრად დანიშვნის შემდგომაც ის თავის წინანდელს თანამდებობასაც (თუნდა ერთ-ერთ ვაზირობასაც) თავს არ ანებებდა, ხოლო ვითარცა ვაზირთა უპირველესს მას არაერთარი განსაკუთრებული სახელწოდება არა ჰქონდა (Н. Скабаланович. იქვე 178).

ამასთანავე ყურადღების ღირსია, რომ ეს მუდმივი თანამდებობა-კი არ იყო, არამედ კეისრის პირად სურვილზე იყო დამოკიდებული: თუ მას პირადად უნდოდა ქვეყნის მართვა გამგეობა, პირველ მინისტრს სრულებითაც არ დანიშნავდა (იქვე 178—179).

ყველა ამ მხრივ საქართველოს მწიგნობართ-უხუცესი და ვაზირთა უპირველესი ბიზანტიისას არ მიაგავდა. ამასთანავე ქართველი მწიგნობართ-უხუცესი ვითარცა მწიგნობართა ყოველთა უფროსი ბიზანტიელს „პროტოასიკრიტ“-სა ჰგავს (იქვე 174—175), მაგრამ რასაკვირველია მწიგნობართ-უხუცესს მეტი მნიშვნელობაც ჰქონდა, უფლებაც და გაცილებით უფრო ვრცელი და ფართო მოვალეობაც ედვა კისრად.

§ 4. ამირსპასალარი და მისი სახელისუფლო.

ამირსპასალარი, როგორც თვით სახელიც მოწმობს, სახელმწიფო მხედრობისა და სპის წინამძღოლი და სარდალი უნდა ყოფილიყო. იგი სამხედრო მინისტრს უდრიდა. გასაოცარი ეს არის, რომ ეს სიტყვა „ამირსპასალარი“ პირველად მხოლოდ გიორგი III და თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულებაში გვხვდება (ისტრნი და აზმნი * 598, 616, 622, 629—630, 631, 657; გვ. 368, 389, 396, 407, 409, 444 და სხვაგანაც ბევრგან).

შემდეგ-კი, მაგ. ლაშა-გიორგისა, რუსუდანისა, დავით ლაშას ძისა, დიმიტრი თავდადებულისა და ვახტანგ მეფეთა დროს ამირსპასალარი მრავალჯერ იხსენიება (იხ. ქართლ. * 843, 862, 903, 890, 886 გვ. 688, 706, 744, 732, 729).

არც დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ნაწარმოებში, არც „მატიანე ქართლისაჲ“-ში და არც სხვა რომელსაჲმე საისტორიო თხზულებაში სიტყვა „ამირსპასალარი“ არ მოიპოვება. სამაგიეროდ ყველა ზემოაღნიშნულ ნაწარმოებში მოხსენებულია „სპასალარი“. მაგ. ივანე ლიპარიტის ძის შესახებ „მტნე ქა“-ში ნათქვამია: იგი „იყო თავად თავადთაჲ თანა ამის სამეფოსათა და სპასალარი სიკეთითა მისითა“ (* 497, გვ. 268). ხოლო როდესაც დავით დიდმა კურაპალატმა სკლიაროსის წინააღმდეგ ბერძენთა კეისარის თხოვნისაებრ მისაშველებელ ქართველი ჯარის გაგზავნა გადასწყვიტა, „სპასალარად თორნიკ განაჩინეს“-ო (ცა იესი და ეფთჳმესი, 11). არც XI ს. ისტორიკოსებს ლეონტი მროველისა და ჯუანშერის თხზულებებში მოიპოვება „ამირსპასალარი“. მათის სიტყვით ფარნავაზის და ვახტანგ გურგასლის დროს საქართველოს ჯარების უფროსს „სპასპეტი“ ეწოდებოდა (ცა მეფეთა * 129—130, გვ. 21; ცა მსა ებტნგსი * 306, გვ. 125) და მართლაც აღბათ ასეც უნდა ყოფილიყო. მაინც-და-მაინც ცხადია, რომ მაშინ, არაბთა გამოჩენამდე „ამირსპასალარი“-ობა შეუძლებელია რომ ყოფილიყო.

მართო ის გარემოება რომ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს „ამირსპასალარი“ მოხსენებული არა ჰყავს, ვერავითარ საბუთად ვერ გამოდგება იმიტომ, რომ საზოგადოდ მას ხელისუფალთა შესახებ ძალიან ცოტა ცნობები აქვს აღნიშნული. მაგრამ რაკი დანარჩენ ქართულ საისტორიო მწერლობაში და ხელნაწერთა მინაწერებსა და ანდერძშიაც იგი არსადა გვხვდება, ამიტომ ამ გარემოებას უნდა ჯეროვანი ყურადღება მიექცეს. იქნებ მომავალში, თუ ყველა მასალები შესაფერისის გულისხმიერებით განხილულ იქმნა, გამოირკვეს კიდევ, რომ საქართველოს სამხედრო მინისტრს მართლაც მხოლოდ XII ს-ეში ეწოდა „ამირსპასალარი“-ს სახელი.

სიტყვა „ამირსპასალარი“ არაბულ-სპარსული რთული სიტყვაა, პირველი არის არაბული „ამირ“, ხოლო მეორე სპარსული „სიფაჰსალარი“. მაგრამ თვით სპარსულში და არაბულში ამგვარი ორნაწილელი სიტყვა „ამირსიფაჰსალარი“ არ იხმარებოდა. არაბულ სამხედრო ტერმინოლოგიაში „ამირ“ 10000 ჯარისკაცის მხედართმთავარს ეწოდება, რომელსაც ხელქვე-

თად ჰყავდა 10 „ყაიდი“. თითო მათგანს 1000 მეომარი ემორჩილებოდა (A. von Kremer. Culturgeschichte des Orients I, 237), წმინდა გობრონის წამებითგანა ჩანს, რომ „ყაიდი“-ს, ანუ 'როგორც მემატიაზე სტეფანე მტბევეარ ეპისკოპოსი სწერს „კაეტ“-ს მართლაც 1000 კაცი ჰყოლია ხელქვეით, მაგრამ 10000-ც შეიძლებოდა ჰყოლოდა. იქ ნათქვამია: სარკინოზთა მეფემ გამოგზავნა საქართველოში ამირა აბულ ყასიმ ძე აბუსაჰისი და „აღჭურა ერითა მრავლითა. კაეტებითა რჩეულითა რომელთა ჰყუანდა ათასეული და ბევრეული“-ო (სქს სმ-ზე 395). მაშასადამე, თუ „კაეტ“-ს ბევრეული ან 10000 მეომარი შეიძლებოდა ჰყოლოდა, მაშინ ამირა 10000-ზე მეტის მბრძანებელიც იქნებოდა. მაგრამ მაინც არაბულად მთავარ სარდალს ამირსპასალარს კი არ უძახდენ, არამედ „ამირ ალ-ჯუჟუშ“-ს. სპარსეთში კი ჯარის მბრძანებელს მართლად „სიფაჰალარი“ (ე. ბარტოლოდი, Туркестан II, 238), ანუ სპასალარი ეწოდებოდა და თავში ქართულისავით „ამირ“-ი არ უჯდა.

„ამირსპასალარი“-ს უმთავრესი მნიშვნელობა ქართულში ლაშქრის სარდლობა და წინამძღოლობა უნდა ყოფილიყო და აკი ქართ. ჟამთააღმწერელი ამბობს „მხედართ მთავარი... არს ამირსპასალარი“-ო (* 862, გვ. 706). სამხედრო მინისტრის მოქმედება საქართველოში უფლებით შეზღუდვილი უნდა ყოფილიყო იმიტომ, რომ მეფეები თვით იყვნენ სახელმწიფოს ჯარის წინამძღოლად და მთავარსარდალად, ომშიც თითონ მიდიოდნენ და ბრძოლასაც თითონ უწევდნენ საზოგადო ხელმძღვანელობას. ასე იქცეოდნენ მემატიაზეთა სიტყვით ბაგრატ III, გიორგი I, ბაგრატ IV, და გიორგი II. ხოლო დავით აღმაშენებლის შესახებ მისი ისტორიკოსი ამბობს, რომ იგი ომში მუდამ გულადად წინუძღოდა თავის ლაშქარს და „თვთ მეფე არა ვითარცა სხუაი ვინმე ზურგით უდგა ოდენ სპათა თვსთა ანუ შორით უზრახებდა ვითარცა ერთი მრავალთაგანი, არამედ უპირატეს ყოველთა თვთ წინა უვიდოდა“ და პირადის მაგალითით თავის ჯარს ამხნეებდაო (ცა მფსა დთსი *525, გვ. 292). დემეტრე I და გიორგი III დროსაც სამხედრო მინისტრს ფართო სამოქმედო ასპარეზი არ ექმნებოდა. მხოლოდ თამარ მეფის დროს სანამ იგი ქმარს მოიყვანდა ამირსპასალარს განსაკუთრებული მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა კიდევ. ამ მხრივ ყურადღების ღირსია, რომ თამარის ქმრის დავით სოსლანის დროს საქართველოს მხედრობის მთავარსარდალად ამირსპასალარი კი არა სჩანს, არამედ თვით

ომში წამავალი მეფე დავით, ამირსპასალარი-კი წინამბრძოლად იყო (ისტორი და აზმნი *701, გვ. 501).

ამიტომ შეიძლება აღამიანს ეფიქრა, რომ თამარ მეფემდე ამირსპასალარის არსებობის საჭიროება არც-კი ყოფილიყოს. მათ მა-
ჯიერ სამხედრო საქმეს თვით მეფე განაგებდა, ხოლო „სპასალარნი“
თანამშრომლებად ჰყავდათ. ამ აზრს ადასტურებს დავით აღმაშენე-
ბელის მოქმედებაც. მაგ. როდესაც მეფემ ყიფჩაყნი საქართველოში
ჯაღმოიყვანა და მათგან მუდმივი ჯარი შექმნა, მან „დაუდგინა
სპასალარნი და მმართველნი“ (ცა. მფსა ღთსი *536, გვ.
302). ივანე ლიპარიტის ძეც ბაგრატ IV დროს სპასალარად არის წო-
დებული და არა ამირსპასალარად (მტნე ქა *497, გვ. 268). მაგ-
რამ მაინც ამგვარი დასკვნა სწორი არ იქნებოდა. თამარ მეფის ის-
ტორიკოსის თხზულებითგან ჩანს, რომ მაინც-და-მაინც უკვე გი-
ორი III დროს საქართველოს სამხედრო მინისტრი
ამირსპასალარად იწოდებოდა, ესე იგი მაშინაც,
როდესაც სახელმწიფოს გამგედ მომქმედი და გულა-
დი მეომარი სარდალი-მეფე იყო. მაშასადამე, საქართვე-
ლოს სამხედრო მინისტრის ამირსპასალარად წოდება რალაც სხვა
მიზეზის შედეგი უნდა იყოს.

საქართველოში ლაშქრის მთავარ გამგებელად ისეთს განთქმულს
მეომარსა ნიშნავდნენ, რომელიც თორნიკით „წყობათა შინა
აღზრდილი იყო და სალაშქროთა საქმეთა“ (ცა იესი
და ეფთვმსი 15), ან ამირსპალარ სარგის მხარგრძელივით იყო „აღ-
ზრდილი ლაშქრობათა შინა და კაბუეობათა“ (ისტორი და აზმნი
*631, გვ. 409, შეად. აგრედვე *670, 460 გვ.—461), ან გამრეკელ-
თორელსავეთ, რომელიც სარგისის შემდგომ ამირსპასალარად იყო
დადგენილი, „დიდი და სახელგანთქმული მოლაშქრე“-ს (იქვე *607,
გვ. 378) სახელი ჰქონდა მოხვეჭილი.

თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულებითგან ჩანს, რომ ამირ-
სპასალარის საზრუნავად საზოგადოდ ის უნდა ყოფილიყო, რასაც
„სალაშქრონი საქმენი“ (მტნე ქა *470—471, გვ. 244)
ერქვა ხოლმე. რასაკვირველია „საქართველოსა ლაშქართა
საქმე და განგება“ (ეპთა აღ. *874, გვ. 718) მის ხელში უნ-
და ყოფილიყო. უეჭველია, რომ „ლაშქრობათა მეცადინეო-
ბანი“ და „მხედართა განწესებანი“, „სპათა დაწყო-
ბათა ღონენი და მიმართებანი“, რომელნიც დავით აღმა-
შენებლის ისტორიკოსის სიტყვით მეფის საზრუნავს შეადგენდნენ

(ცა დთსი * 551, გვ. 319), ამირსპასალარის პირდაპირ მოვალეობად უნდა ყოფილიყო.

როდესაც მეფე თვით ომში არა ბრძანდებოდა, ჯარის წინამძღოლობა და სარდლობა ამირსპასალარს ედგა ვალად (ისტორი და აზმნი * 652, გვ. 438): მაგ. თამარ მეფემ რომ საქართველოს შეერთებული მხედრობა სპარსეთში გაგზავნა, მთავარსარდლად სწორედ ამირსპასალარი იყო (იქვე * 712, გვ. 516). ამირსპასალარისავე მოვალეობად ითვლებოდა ლაშქრობის გეგმისა და მოქმედების შემუშავება და განხორციელება (იქვე * 708-709, 710-711, გვ. 512, და 515). ამირსპასალარი ამას გარდა ვითარცა მთელი ჯარის თავი და წარმომადგენელი სხვა მხედართმთავრებს „შეუძღვებოდა“ ხოლმე, როდესა ძლევა-მოსილი ლაშქარი შინ დაბრუნდებოდა და მეფეს წარუდგებოდა (იქვე * 718, გვ. 525).

ეს დაკვირვება და დასკვნა, თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულების მიხედვით შედგენილი, „ქარის გარიგებითაც“ მტკიცდება: „ლაშქრობაჲ და ლაშქრობისა ვაზირობა ამირსპასალარის კელთ არის. მას წინათ არავინ იტყვის რაჲ ვაზირობა იყოს“-ო (9¹⁸¹—182). მაშასადამე, როდესაც ვაზირთა ბქობა იყო ომიანობის დაწყობის შესახებ, პირველად ამირსპასალარს უნდა გამოეთქვა თავისი აზრი. ამასთანავე „ამირსპასალარი საპატიო ვაზირი არის და თავადი ლაშქართა“-ო (იქვე 19⁴⁴¹—442).

ამირსპასალარს ვითარცა ლაშქართა თავადს საქართველოს მთელი ჯარი და ყველა მხედართმთავარი ემორჩილებოდნენ, მისი ბრძანების შემკითხველნი და აღმასრულებელნი იყვნენ. როდესაც მაგ. თაყაიადინ თმოგველი ამირსპასალარის მიერ მოწინავე რაზმის „მხედართ მთავრად“ დანიშნული ამირსპასალარის ბრძანებისა და მიუხედავად შეებრძოლა მტერს და სდია მას, ისე, რომ ეს ამბავი მას არც აცნობა, ბრწყინვალედ გამარჯვებულსაც-კი „აბრლებდეს თაყაიადინს და უმეტეს ზაქარია (ამირსპასალარი) მქისედ ეტყოდა ამბისა უცნობელად შებმისათვის“-ო (ისტორი და აზმნი * 713, გვ. 519).

საქართველოს სამეფოს მთელი ჯარი ორ მთავარ ჯგუფად იყოფებოდა: ერთი იყო „ქუეითნი ლაშქარნი“, მეორე „მხედარნი ლაშქარნი“. ლეონტი მროველს, მაგ. ერთ ბრძოლის აღწერილობაში ნათქვამი აქვს: მეფემ „განაწესნა“ ქუეითნი იგი არაგუსა იმიერ და ამიერ სიმაგრეთა შინა კართასა, ხოლო მხედრთა

ლაქრითა განვიდა“-ო (ცა მწთა * 165-166, გვ. 41). შემდეგში როდესაც განსაკუთრებით ცხენოსანი მეომრობა შემოვიდა, „მხედრობა“ ხშირად მნიშვნელობით სპასა და ლაშქარს უდრიდა. დანიშნულებისდა მიხედვითაც საქართველოს ჯარი ორ მთავარ ჯგუფად იყო დანაწილებული: ერთი ნაწილი ლაშქრისა განკუთვნილი იყო „ქალაქთა და ციხეთა შინა მდგომად და დამკირველად“ (ცა მწსა დტსი * 533, გვ. 300), რომელსაც ციხეებისა და „ქალაქისა მცუელნი“ (ისტრნი და აზმნი * 714, გვ. 520), „მცუელნი ქალაქისანი“ (ეშტლმწერელი * 647 და 648, გვ. 575) და „ციხოვანნი“ („მტენ ქა * 510, გვ. 279) შეადგენდნ. რაწამს საქართველოს ჯარი მტრის ქვეყანას იპყრობდა, მაშინვე იქაურ ციხეებში მცველებს ჩააყენებდნ ხოლმე (იხ. მაგ. ცა მწსა დტსი * 512, გვ. 281 კარის შესახებ; იქვე * 544, გვ. 311 ანისის მცუელთა შესახებ და შირვანის ციხეების შესახებ და სხვაგან ბევრგან). მეორე ნაწილი მეფისა და მთავარსარდლის „თანმყოფელად და მოლაშქრედ“ (ცა მწსა დტსი * 533, გვ. 300) იყო, მომკმედ საომარ ძალას შეადგენდა.

ხოლო შემადგენელობისდა გვარად საქართველოს ლაშქარში შედიოდნ: 1. „სამეფოსა სპანი“ (ცა მწსა დტსი * 536, გვ. 302), რომელიც საქართველოს ყოველ კუთხეთგან და თემითგან ცალკე-ცალკე გამომავალი საზნაურო და მოყმეთა ჯარი იყო, „სპანი იმერნი და ამერნი“ (ისტრნი და აზმნი * 701, გვ. 500), როგორც მაგ. ტაოს რეუყანისა ლაშქარი“ (იქვე * 637, გვ. 419) და ჯარები კლარჯთა, შავშთა, მესხთა, თორელთა, სომხითართა, ქართლელთა და სხვათა (იქვე * 610, გვ. 382-383). ამ „ლაშქართა“ თავთავისი „პატრონნი“ ჰყავდათ (იქვე * 703, გვ. 503) და ამის გამო მათ შეიძლება საპატრონ-ყმო ლაშქარი ვუწოდოთ.

დავით აღმაშენებელის მეფობის პირველ ხანებში ეს ჯარი პატარა იყო, არსებობდა მხოლოდ „მცირე გუნდი მხედრობისა“ (ცა მწსა დტსი * 560, გვ. 328). მაშინ საპატრონ-ყმო ლაშქარი ასე მცირე რიცხოვანი იმიტომ ყოფილა, რომ სელჩუკიანთა მძლავრობისა და აოხრებისაგან „სამეფო აფხაზეთისა მცირე ჰქონდა... და შემცირებული ტყულობათა და... ჰირთაგან“ (იქვე).

ამასთანავე თვით მეოპარნიც სიმცირეს გარდა „შეჯაბნებული მრავლ-გზის მტერთაგან სიელტოლისათა“ თურმე „უცხენონი, უსაქურველონი და თურქთა მიმართ წყობისა ყოვლად უმეცარნი და ფრიად მოშიშნი“ (იქვე) ყოფილან. გასაოცარის მხნეობისა და დაუ-

ღალავის შრომის წყალობით დავით აღმაშენებელმა ის შესძლო, რომ საქართველოს ეს ჯარიც მძლავრ საომარ იარაღად გარდაქმნა: თანდათან მან „თჳსისა სამეფოსა სპანი რჩეულნი და მოკაზმულნი, ცხენკეთილნი“ (იქვე * 536, გვ. 302) მელგარი მტრის ღირსეულ მოწინააღმდეგედ აქცია.

2. ყივჩაყთა მუდმივი ჯარი, 40000 „წყობად განმავალნი“, რომელიც პირველად დავით აღმაშენებელმა 1118 წ. გადმოიყვანა და გადმოსახლა (იხ. ქლი ერის ისტორია II 514-516). მეფემ თავისი ახალი ლაშქარი და მეომარნი „განასრულნა ცხენებითა და საქურველითა“ (ცა მჴსა ღთსი * 535, გვ. 302), ამასთანავე „დააწყუნა გუარად-გუარად და დაუდგინნა სპასალარნი და მმართველნი“ (იქვე * 536, გვ. 302).

ამ აღმაშენებელის მიერ გადმოსახლებულ ყივჩაყთა მუდმივ ჯარს გარდა, რომელიც თამარ მეფის დროს უკვე ნახევარზე გაქართველებული იქმნებოდა, თამარის დროს სჩანან კიდევ „ოგსნი და ყივჩაყნი ახალნი“ (ისტრნი და აზმნი * 669, გვ. 458). მხოლოდ ჯერჯერობით დანამდვილებით არაფრის თქმა არ შეიძლება იმის შესახებ, ესენიც წინანდლებივით გადმოსახლებულები იყვნენ, თუ დროებით იყვნენ მოსულნი საქართველოში.

უფრო-კი საფიქრებელია, რომ ახალი ყივჩაყნი „სამსახურად“ იყვნენ ჩამოსულნი იმიტომ, რომ ისტორიკოსის სიტყვით შანქორის ომის უწინარეს, როდესაც ქართველები აბუბაქრ ათაბეგის წინააღმდეგ გალაშქრებისათვის ემზადებოდნენ, „მას ჟამსა ძმა ყივჩაყთა მეფისა სევიზისა სავალათი აქა იყო სამსახურად დიდითა ლაშქრითა“ (ისტრნი და აზმნი * 667, გვ. 456-457).

3. მაშასადამე. მესამე ჯგუფს „სამსახურად“ მყოფი კავკასიის მთელთა ჯარი ეკუთვნოდა.

4. დასასრულ დავით აღმაშენებელმავე დააწესა მეფის პირადი მცველი ჯარი „მონა-სპებად“ წოდებული (ისტრნი და აზმნი * 622, გვ. 397). როგორც თვით-სახელიც გვიჩვენებს, ესენი იყვნენ „მონანი მეფისანი“ (ცა მჴსი ღთსი * 542, გვ. 310), რომელნიც „ჰყუეს რჩეულნი“ დავით აღმაშენებელს „ვითარ ხუთ ათასი კაცი, ყოველნი ქრისტიანე ქმულნი, მისანდონი და გამოცდილნი სიმხნითა“ (ცა მჴსა ღთსი * 535, გვ. 302, აგრეთვე * 549 და 550, გვ. 317).

ყოველთვის როდესაც საქართველოს მეფე და სამეფო მტერთან საომრად ემზადებოდა ან ძლიერს ომში იყო, თავდაპირველად

ომიანობის დაწყებამდე და ზავის ჩამოგდებად მეფე დიდებულ ხელისუფლებს და დარბაზის ერს დაეკითხებოდა ხოლმე. მაგ. როდესაც შარვანშაჰ ფადლუნმა, სანამ ქართველები შანქორის „დალეწილ“ ქალაქისა და ზღუდეების აღებას შეუდგებოდნენ, მეფე ბაგრატ III-ის მოციქული მოუგზავნა და ზავი სთხოვა და მორჩილება, ყოველწლიური ხარჯის ძლევა და მსახურება აღუთქვა, საქართველოს მეფემ ვიდრე გადაქრილს პასუხს შეუთვლიდა, „უბრძანა და შემოკრიბნა ყოველნი დიდებულნი წინაშე მისსა“ და მათ ომიანობის განგრძობასა და დაზავებაზე დაეკითხა. ამ დიდებულთა საბჭოს წევრებმა „სიბრძნითა გამოარჩიეს და უმჯობესად აწვიეს ზავი“-ო და მეფემაც ამის შემდგომ მოაჯე ფადლონს მოგზავნილის მოციქულის პირით დაზავების დასტური შეუთვალა (მტნე ქა * 470—471, გვ. 244). თამარ მეფის ისტორიკოსის სიტყვებითგანაც ვიცით, რომ ყოველ დიდმნიშვნელოვან სამხედრო მოქმედებას „დარბაზის“ თათბირი და ბჭობა წინუძღოდა ხოლმე (იხ. ქლი ერის ისტორია II, 603 და 604 შანქორის ომისა და სპარსეთში ლაშქრობის ამბავი).

რაკი „დარბაზი“ ლაშქრობას და ომს „დაასკვნიდა“ („დამასკუნელმან ლაშქრობისამან“, ისტრნი და აზმნი * 610, გვ. 382, „დაასკუნეს ლაშქრობა“, ისტრნი და აზმნი 711, გვ. 516), ამის შემდგომ იწყებოდა „წუევა ლაშქრისა“ (ისტრნი და აზმნი * 667, გვ. 456) ანუ „სპათა“ (მტნე ქა * 468, გვ. 242) „წუევა ლაშქართა“ (ვეფხისტყაოსანი, კაკაბ. 64_{გვ}, კარიკ. 64_{გვ}). ამისათვის ხელმწიფე ბრძანებას გაცემდა („განსცა ბრძანება“ ისტრნი და აზმნი * 667, გვ. 456) ხოლმე, რომ საქართველოს ჯარისათვის დაეგზავნათ „წიგნები წუევისა“ (ცა მწესი დთსი * 544, გვ. 311 და შევსებული ქცა, მმ დწსი ქცა გვ. 500, შენ. 9). ლაშქრის წვევის ბრძანების გაცემის უფლება მხოლოდ მეფესა ჰქონდა (ისტრნი და აზმნი * 638, 667, 708 709; გვ. 420, 456, 512). ამ მხრივ დამახასიათებელია, რომ თვით თამარ მეფის ქმრის მეფე დავით სოსლანის შესახებაც-კი ნათქვამია, რომ „მეფემან (დავით) შემყრელმან სპათამან ბრძანებითა თამარისითა“ გაილაშქრა პართთა ქვეყანაში (ისტრნი და აზმნი * 638, გვ. 420).

ლაშქრის „წუევისა“-თვის განსაკუთრებული მოხელეები, „კაცნი“ იყვნენ (მტნე ქა * 468, გვ. 242, რომელთაც „ლაშქრის მწუეველნი“ (სუმბატ. ცა და უწყება * 574, გვ. 344) ერქვა. ჩვეულებრივ ლაშქრის მწვეველებად „შიკრიკნი და მალე-

მსრბოლნი“ (ისტრნი და აზმნი * 667, გვ. 456, აგრედვე შევსებული ქა, მმ დფსი ქცა, გვ. 500, შენ. 9) იგზაენებოდენ ხოლმე.

„წუევის წიგნებში“ აღნიშნული იყო ხოლმე ვადა ანუ „პაემანი“ (ცა მფსა დტსი * 531, გვ. 298 და * 610, გვ. 382), როდესაც ჯარი საომრად გამოწყობილი უნდა გამოცხადებულიყო.

წიგნებში მაშასადამე „მზაობა“ (ცა მსა დტსი * 531, გვ. 298) იყო ნაბრძანები და აღნიშნული იყო რომ ბრძანა „მეფემან რათა მზა იყუნენ სპანი მისნი“ (ისტრნი და აზმნი * 709, გვ. 513). თანაც დასახელებული იყო ხოლმე პაემანი მზაობისა და შეყრისა. ამის შემდგომ ლაშქარნი „ეკაზმოდეს და ემზადებოდეს“ (ისტრნი და აზმნი * 671, გვ. 461), „იწყებდენ კაზმად“ (იქვე * 709 და 711; გვ. 513 და 516).

დანიშნულს „პაემანს“ და ადგილს საქართველოს სამხედრო ძალა მზად გამოწყობილი უნდა შეკრებილიყო. ამას „სპათა“ ანუ „ლაშქართა შეყრა“ ეწოდებოდა („შემყრელმან სპათამან“. ისტრნი და აზმნი * 638, გვ. 420; ლაშქართა „შემყრელნი“, იქვე (*667 გვ. 457).

შეყრილ ჯარს მეფე ჯერ დაათვალიერებდა და გაუსინჯავდა იარაღსა და მოკაზმულობას ხოლმე. ამას „სპათა განახვა“ ეწოდებოდა (ისტრნი აზმნი * 711, გვ. 516). მაგ. როდესაც სპარსეთში გასალაშქრებლად გამზადებული საქართველოს მხედრობა დანიშნულ პაემანს ტფილისში შეიყარა, თამარ მეფემ „განახვნა სპანი მისნი და იხილა აბჯართი კეთილითა და პატიოსნითა და მოუწონა აბჯარი და ცხენკეთილობა მათი, სიდიდე და სიმხნე სპათა მისთა“ (ისტრნი და აზმნი * 711, გვ. 516). ეს „განახვა“ ეროგვარი აღლუმე იყო, როგორც იგი შოთას „ვეფხისტყაოსანს“ შია აღწერილი:

აღლუმე ენახე. მეკეთა ლაშქართა მოკაზმულობა
სიჩაუქე და სიკეთე, კეელუად დარაზმულობა
და ტაიჯთა მათთა სიმაღლე, აბჯართა ხუარა-
(ზმულობა,

(კაკაბ; გვ. 610; კარიკ. გვ. 614).

როდესაც მეფე თვით არ მიბრძანდებოდა ხოლმე ომში, მაშინ ლაშქრის განახვის შემდგომ მეფე სახელმწიფო დროშას საახლითგან გამოატარებდა, დალოცავდა ჯარს და დროშას ამირსპასალარს ჩააბარებდა. ამის შემდგომ ლაშქარი საომრად დაიძვრებოდა ხოლმე. თამარ მეფემ სპარსეთში მიძევალი საქართველოს სპა რომ განიხი-

ლა და ცხენკეთილობა და აბჯარკეთილობა მოუწონა, ამის შემდგომ ისტორიკოსის სიტყვით „მოიღო დროშა სვიანად ხმარებული გორგასრიანი და დავითიანი და შეეცდრა მასვე ვარძიისა ღმრთის მშობელსა დროშა და ლაშქარი დალოცა... და მისცა დროშა ზაქარია ამირსპასალარსა და წარემართნეს სპარსეთად“-ო (ისტორი და აზმნი * 712, გვ. 516—517).

ჯალალადინის შემოსევის დროსაც რუსუდან მეფემ „მოიღო დროშა სეფე და მოუწოდა ივანე ათაბაგსა (რომელიც ამასთანავე ამირსპასალარიც იყო)... განაჩინა მეფემან რუსუდან სპათა მისთა [თავად]. უბოძა დროშა სამეფო სვიანი, წარავლინა ბრძოლად სულტანისა“ წინააღმდეგ (ქმალმწირლი * 744, გვ. 566—567).

ამ ომში საქართველოს ჯარის დამარცხების დროს როგორც ჩანს სახელმწიფო დროშას რალაც განსაცდელი დასტყდომია თავს და ამის გამო შემდეგში, როდესაც რუსუდანმა საქართველოს ლაშქარი მონღოლთა წინააღმდეგ საბრძოლველად გაისტუმრა, „თვით დროშა სეფე არა წარგზავნა საქმისათვის ივანე ათაბაგისა“-ო (ქმალმწირლი * 760, გვ. 588).

ძლევამოსილი ლაშქრობითგან რომ მობრუნდებოდა ხოლმე საქართველოს ჯარი, განსაკუთრებით თუ მეფე თვით ბრძოლის კელზე არ იყო, მაგრამ ისედაც, ჯერ მახარობელს მეფეს, ან დედოფალს აახლებდნენ, შემდეგ როდესაც თვით ლაშქარიც და დიდებულნიც დედაქალაქს მოაღწევდნენ, მაშინ კვლავ დარბაზობა იმართებოდა და ამირსპასალარი ვითარცა ჯარის მთავარი წარმომადგენელი დანარჩენ მხედართმთავრებს შეუძლებოდა, ომის ამბავს მოახსენებდა და უფრო თვალსაჩინო ნადავლსა და ძლევსა მიაართმევდა (ისტორი და აზმნი * 604, გვ. 374—375; გვ. 505 შენ. 4; * 718, გვ. 525).

დასაჩუქრებისა და ნადავლის განაწილების შემდგომ მეფე ლაშქარს დაითხოვდა ხოლმე. ამას „ლაშქართა გაყრა“ ეწოდებოდა (იქვე * 544, გვ. 311; * 607, გვ. 377; * 679, გვ. 474).

ამირსპასალარს თავის სამხედრო თანამდებობის ნიშნად „კრმალი“ ჰქონდა და მგზავრობაში თუ დიდ დარბაზობის დროს იგი „კრმალ-შემორტყმული“ იყო ხოლმე (მეფის კურთხევის წესი, გვ. 5—6). ამასთანავე მას, ვითარცა საქართველოს მთელი სამხედრო ძლიერების გამომხატველს, მეფის კურთხევის წესში განსაკუთრებული ადგილი და მნიშვნელობა ჰქონდა. „სამეფო კრმალი“

სანამ მეფე ეკურთხებოდა სწორედ მის ხელთ იყო და როდესაც ეკლესიაში მიდიოდნენ, ეს „სამეფო კრმალი ორთავე ხელთა ზედა“ მას ეტვირთა (მეფის კურთხ. წესი 6, 1—2), ხოლო როდესაც საეკლესიო კურთხევა გათავდებოდა და საკურთხეველის კარითგან ჩამოვიდოდა, მაშინ მეფის კურთხევის წესში ნათქვამი იყო „ამირსპასალარმან კრმალი შეარტყას“-ო (8₆), ალბათ როგორც საქართველოს ჯარის მთავარმა გამგებმა და წინამძღოლმა. ამის გარდა ამირსპასალარს და ამილახორს, როგორც მხედართ მთავართ. „საეკლარი ცხენი მართებს საურავად“-ო 1₁. გარიგება 9₁₈₅—100).

„კარის გარიგებაში“ ამირსპასალარის შესახებ ამასთანავე აღნიშნულია, რომ „უამისოდ ქვეყანა არ გაიცემის, არცა ვინ სამამულოდ შეიწყალებიხო“ (19, 11—113). ასეც უნდა ყოფილიყო. ქვეყნის გაცემა სახარაჯოდ, ან მამულის წყალობა საყმოდ ვისთვისმე ამირსპასალარის დაუკითხავად იმიტომ არ შეიძლებოდა, რომ ლაშქარ ნადირობის საქმე მამულზე იყო დამოკიდებული და რომ ქვეყნის გაცემით და წყალობით ღირსნიშნელოვანი საქმე არ შეფერხებულყო, ამირსპასალარის დაკითხვა იყო საჭირო.

როგორც ყველგან საშუალო საუკუნოებში, საქართველოშიც არა ერთხელ ყოფილა, რომ ამირსპასალარს კიდევ სხვა ვაზირობაც ჰქონოდა მინიჭებული. მაგ. გიორგი III დროს ივანე ორბელი მან-დატურთა-უხუცესი და ამირსპასალარი იყო (ისტორი და აზმნი * 598, გვ. 388). ყუბასარი „იყო ამირსპასალარი და მანდატურთა-უხუცესი“ (ისტორი და აზმნი * 628, გვ. 405). კიაბერიც თავის თავზე სწერს „მე მანდატურთა-უხუცესმან და ამირსპასალარმან“-ო (1190 წ. შეწ. წიგ., ისტ. საბ. შიომღ. მონ. 22).

ცხადია და ამას თვით სახელწოდებაც ამტკიცებს, რომ ამირსპასალარი სპასალართა უფროსი უნდა ყოფილიყო და სპასალარნი მის ქვეშეთი მოხელენი იქმნებოდნენ, მაგრამ ამის შესახებ პირდაპირი ცნობები არ არსებობს.

„სპასალარი“ საქართველოში ბევრი უნდა ყოფილიყო. თამარ მეფის ისტორიკოსი მაგ. ამბობს: ბრძოლის ველითგან დაბრუნდნენ და „მოვიდეს... სპასალარი და სპასპეტნი“-ო (ისტორი და აზმნი * 676, გვ. 469). საფიქრებელია, რომ თვითოეულს თემს და კუთხეს საქართველოში თავის სპასალარი უნდა ჰყოლოდა, მაგრამ გასაოცარია, რომ ქართ. წყაროებში სახელდობრივ ვგონებ მარტო „სამცხის სპასალარი“-ა მოხსენებული (ისტორი და აზმნი * 649,

გვ. 434—435. ჟამთააღ. *795, გვ. 633. *826, გვ. 671. *874, გვ. 718. *907 და 920, გვ. 749 და 768. ზარზმის წარწერა იხ. ე. თაყაიშვილის Arch. ex. I, 47). იქნება ეს გარემოება იმით აიხსნებოდეს, რომ სამცხის სპასალარი ვითარცა მეწინავე ჯარის უფროსი ომების აღწერილობაში რასაკვირველია სხვებზე უფრო ხშირად უნდა იყოს მოხსენებული? დამაფიქრებელია, რომ „ქარის გარიგ.“-შიაც¹⁾ მხოლოდ სამცხის სპასალარი გვხვდება (1533—1534), მაგრამ ესეც-კია რომ ეს ძეგლი მთლად შენახული არ არის და შეიძლება სწორედ დაკარგულს ნაწილში ყოფილიყვნენ სხვა თემის სპასალარი მოხსენებულნი.

მე-XII-ე საუკ. მეფის კურთხევის წესის განგებაში ნათქვამია; რომ როდესაც მეფედ განმზადებული საყდარში გაემგზავრება, ამირსპასალარი კრმალ-შემორტყმული მარჯუენით კერძო ჰყევბოდეს... და ამილახორი და მეაბჯრეთ-უხუცესი კრმალ შემორტყმულ²⁾ ივე ამირსპასალარის კერძო ვიდოდენ³⁾-ო (მეფის კურთხევის წესი, გვ. 5—6). ამ წესითგანა ჩანს, რომ ამილახორსა და მეაბჯრეთ-უხუცესს ვითარცა სამხედრო თანამდებობის პატრონთ ამირსპასალართან რაღაც დამოკიდებულება უნდა ჰქონოდათ. და „ქარის გარიგება“-ში მართლაც სწერია: ამირახორი ვაზირი არის ამირსპასალარისა⁴⁾ ო (918—151). ხოლო „მეაბჯრეთ-უხუცესი⁵⁾ მემეაბჯრენი⁶⁾ მესარტყლენი⁷⁾ მსაჯინი⁸⁾ ბოს შემავალნი ყოველნივე ამირახორის კელისანი არიან⁹⁾-ო (იქვე 913—155). მაშასადამე ამილახორი ამირსპასალარის თანაშემწე ხელისუფალი იყო, მეაბჯრეთ-უხუცესი¹⁰⁾ მსაჯინი¹¹⁾ ბეთ-უხუცესი კი ამილახორის ხელქვეითი მოხელენი ყოფი-

1) ყურადღების ღირსია, რომ ლეონტი მროველის მიერ აღწერილ საარაქო პირველი მეფის ფარნაოზის სამეფოს წესწყობილებაში ნათქვამია, ვითომც ფარნაევანმა „ერისთავთა ქუეშე ადგილთა და ადგილთა განაჩინნა სპასალარნი დაათასისთაენი და მათ ყოველთაგან მოვიდოდა ხარკი სამეფო და საერისთო“ (ე-ა მეფეთა *130, გვ. 21). მაშასადამე აქ სპასალარნი პირდაპირ მთავარ მხედართმთავარს-კი არ ემორჩილებოდნენ, არამედ ერი-სთაეებს. ამასთანავე სპასალართ სამოქალაქო მმართველობის მოვალეობაც ჰქონიათ. მაგრამ ჯერ ერთი ეს სურათი ლ. მროველის სიტყვით უძველესი ხანის წესწყობილების გამომხატველი უნდა იყოს, როდესაც აღმოსავლეთი საქართველო მოწყობილი უნდა ყოფილიყო „იმისგანსებულად სამეფოსა სპარსთასა“ (იქვე) ამას გარდა ლ. მროველის მიერ აღწერილი წესწყობილება სულ სხვა საფუძველზე—სამხედროზეა დამყარებული, ვიდრე იმ დროს იყო, რომელსაც ჩვენ ებ-ლა ვიკელვეთ და ამის გამო ის ჩვენი მიზნისათვის ვერ გამოვყავდებამ.

ლან. ამიტომაც არის რომ კანონი ბრძანებდა: „რასაც ამირსპასალარი იურვოდეს სალაშქროსა საქმეს, მასვე გვერდითა (დგენ) იგიცა (ესე იგი ამირახორი) და მეაბჯთეთ-უხუცესი და მათნი მუახლენი“-ო. (იქვე 9₁₈₁₋₁₈₁).

„ამირახორი“ (ისტორნი და აზმნი *601—602, 632; გვ. 371—372, 410) დიდი ხელისუფალი იყო. თვით სახელწოდება არაბულია (ამირ-ახურ) და უფროს შტალმაისტერსა ნიშნავს. ამირახორობის განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ ამირახორობის შემდგომ საფეხურად ამირსპასალარობა იყო (ისტორნი და აზმნი *632, გვ. 410), მეტადრე-კი ის უპირატესობანი, რომელნიც ამირახორს მინიჭებული ჰქონია: ჯერ ერთი ის რომ დარბაზობის დროს, როგორც ნათქვამია „ქარის გარიგება“-ში, „ამირახორიც... ორთა (ვაზირთა) სწორედ ნახოს მეფემან“-ო (14₃₁₀), ესე იგი მას იმნაირივე პატივისცემა და უპირატესობა ჰქონდა, რაც მეტურქლეთ-უხუცესსა და მსახურთ-უხუცესს ეკუთვნოდა. მეორე ის რომ ქვეშეთ მოხელეთაგან მარტო ამირახორს ჰქონდა უფლება ვაზირთა ბჭობას დასწრებოდა. იგი ვაზირობის წევრი იყო. თუმცა მისი უფლება შედარებით უფრო შეზღუდვილი ყოფილა და მას მხოლოდ „ვაზირებასა ზედან ამირახორსა მათ უკანით.. ზესკამი უთქს და ვაზირობა ესმის და იგი არას იტყვს, რასაცა არა ჰკითხვენ, და რაჲ (ჰ)კითხონ, მაშინ-ლა პასუხს იტყვის“-ო, განმარტებულია „ქარის გარიგება“-ში (19₁₈₁₋₁₈₁). მაშასადამე მხოლოდ სათათბირო უფლება ჰქონდა და არა გადამწყვეტი. თუ გავიხსენებთ რომ დანარჩენ ქვეშეთ მოხელეთაგან არც ერთს არამც თუ სათათბირო ხმა არ ეკუთვნოდათ, ვაზირობას ვერც-კი დაესწრებოდნენ ხოლმე, მაშინ ცხადი იქნება რამდენად მაღლა მდგარა ამირახორი. ამირსპასალარსავით ამილახორსა ვითარცა სამხედრო უწყების წარმომადგენელს „ხმალი“ ეკუთვნოდა არამც თუ მარტო მეფის კურთხევის დროს იყო ხოლმე იგი „ქრმალ-შემორტყმული“ (მ. კურთხევის წესი. გვ. 5—6), არამედ „ქრმალი ამირახორსა არტყია დარბაზობასა ზედან“-ც (ქ. გარიგება 2₁₈₋₂₁). ლაშქრობის დროსა და სალაშქრო საქმეებზე „ურვის“ დროს ხომ თავისთავადაც ცხადია, რომ იგი ხმალ-შეჯორტყმული იქნებოდა.

დარბაზობის დროს ამილახორს თან ახლდნ მის ქვეშეთი ხელისუფალნი, „მეაბჯრენი“, რომელნიც „ზურგით დგანან“-ო (ქ. გარიგ. 2₂₉₋₂₂). მეაბჯრეთაგან ერთი „ქარგ“ მეაბჯრედ ითვლებოდა და მას

ერთგვარი უპირატესობა ჰქონდა: როდესაც დარბაზობის დროს ამირახორის „დაჯდომისა ჟამი მოვიდეს, კრმალ კარგს შეაბჯრესა მისცეს და იგი მქარს ჩამოიკიდებს“-ო (იქვე 2₃₀—32).

„მებაჯრეთუხუცესი“ (შიომლ. 1227—1230 წ. სიგელ. ქები II, 100 და 101, მეფის კურთხ. წესი 6. კარის გარიგება 9₁₈₃—₁₈₄), როგორც თვით სახელიც გვიჩვენებს, „მებაჯრეთა“ (კ. გარიგება 2₃₀—₃₁, 9₁₈₄) უფროსად უნდა ყოფილიყო. ვითარცა ამილახორის ქვეშეთს მოხელეს, მას რასაკირველია ამილახორზე გაცილებით ნაკლები უფლება და პატივისცემა ჰქონდა. მაგ. მებაჯრეთა-უხუცესს უფლება არა ჰქონდა, რომ ვაზრობას დასწრებოდა და მხოლოდ, როდესაც ვაზირები მას „სამოციქულოდ“ დაიბარებდენ, მაშინ შეეძლოთ იგი სავაზიროს შეეყვანათ (იქვე 19₁₃₇—₈, 20₁₃₉). მებაჯრეთ-უხუცესსაც ვითარცა სამხედრო უწყების მოხელეს „კრმალი“ ეკუთვნოდა და მეფის კურთხევის დროს იგი „კრმალ-შემორტყმული“ მიდიოდა ხოლმე ამირსპასალარსა და ამილახორის გვერდით (მ. კურთხევის წესი, გვ. 5—6). უქვეელია სალაშქრო საქმეების დროსაც იგი „კრმალ-შემორტყმული“ იქნებოდა.

მებაჯრეთ-უხუცესს ვითარცა აბჯრის მთავარ გამგე მოხელეს მეფის კურთხევაში თავისი განსაკუთრებული მოვალეობა ჰქონდა და წესში ნათქვამი იყო: როდესაც მეფე საყდარში საკურთხებლად წაბრძანდეს და როდესაც უკან დაბრუნდეს „მებაჯრეთ-უხუცესსა სამეფო ფარი და ლახტი ჰქონდეს და ქარქაში და უკანა უდგეს მეფესა“-ო (გვ. 6). რამდენი იყვნენ მებაჯრენი არა ჩანს, მხოლოდ ცხადია, რომ არა ერთი და ორი. მებაჯრეთაგან ერთი „სეფე-მებაჯრე“-დ იწოდებოდა (კ. გარიგება 2₃₁), ერთს მათგანს კიდეც „კარგი მებაჯრე“-ს სახელი ჰქონდა (იქვე 2₃₁).

ყველა მებაჯრეებს დარბაზობის დროს „ჯაჭვი აცვია“-ო, ნათქვამია „კარის გარიგება“-ში (2₃₁—₃₂). ეს ჩასაცმელი ჯაჭვი „გიორგი მეფეს, თამარის მამას, თვით ვერცხლისა შეუქნია სალმასურის სახესა ზედა და მას ჩაიცმოდენ“-ო (იქვე 2₃₂—₃₃). კარის გარიგებითგან კარგად არა ჩანს, გიორგი მეფეს მარტო ის ცვლილება შემოუღია, რომ ჯაჭვი დარბაზობის დროს ვერცხლისა უნდა ყოფილიყო და სალმასურად გაკეთებული; თუ თვით მებაჯრეთა ჯაჭვით შემოსვის წესიც პირველად

მთლად მას შემოუღია? უფრო კი საფიქრებელია¹, რომ პირველი აზრი იყოს სწორი. „სეფე მებაჯრე“-ს, როგორც მოსალოდნელიც არის, „ჯაკვი აცვია უთეთრესი“ (კ. გარიგება 2₃₁₋₃₂).

მებაჯრეთა გარდა „აბჯრის მტვირთველი“-ც არსებობდა, საგანგებო მოხელე, რომელსაც აბჯარი ეპირა და ომში თავის პატრონს ეხმარებოდა. აბჯრის მტვირთველის მოვალეობა იმდენად მარტივი არ ყოფილა, რომ ყველას უსწავლელად შესძლებოდა. ამისათვის საგანგებო გაწვრთნა და დახელოვნება იყო საჭირო ისე, რომ ამ თანამდებობის კაცი ჩვეულებრივ „აღზრდილი იყო აბჯრის მტვირთველად“ (ჯამთაალ. * 925, გვ. 770). თუმცა მეფის აბჯრის მტვირთველი შენახულ წყაროებში მოხსენებული არ არის, მაგრამ შეიძლება ეს შემთხვევითი მოვლენა უნდა იყოს იმიტომ, რომ დაუჯერებელი რამ იქნებოდა გვეფიქრა, ვითომც მეფეს აბჯრის მტვირთველი არა ჰყოლოდეს იმ დროს, როდესაც დანამდვილებით ვიცით, რომ აბჯრის მტვირთველი სამცხის მთავარსაც კი ჰყავდა (ჯამთაალ. * 925, გვ. 770). მეფის კურთხევის დროს, როგორც ენახეთ, მეფის აბჯრის მტვირთველობის მოვალეობას მებაჯრეთ-უხუცესი ასრულებდა და სამეფო ფარი, ლახტი და ქარქაში მას ეპირა (გვ. 6).

რაკი, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, „საჯინიბოს შემავალნი ყოველნივე ამილახორის კელისანი“ იყვნენ, ამიტომ ალბათ „მეჯინიბეთ-უხუცესი“-ც (ისტორი და აზმნი * 614, 615, 622; გვ. 388, 389, 396) ვითარცა საჯინიბოს ხელოსანთა, მეჯინიბეთა, მთავარი გამგე ამილახორის ქვეშეთი ხელისუფალი უნდა ყოფილიყო და სამხედრო უწყებას უნდა ჰკუთნებოდა. მეჯინიბეთ-უხუცესის გამგებლობის ქვეშ უნდა ყოფილიყო ის განსაკუთრებული დაწესებულება, რომელსაც „საჯინიბო“ რქმევია (კ. გარ. 9₁₈₃). ხოლო ხელქვეით მოხელეებად „მეჯინიბენი“ უნდა ჰყოლოდა, რომელნიც უკვე მე-X საუკ. სიგელში გვხვდებიან (შიომღ. ისტ. საბ. 3 და „კ. გარ.“ 18₄₁₃). ერთ მეჯინიბეთაგანს თურმე „ზარდახნის მეჯინიბე“ ეწოდებოდა (კ. გარ. 10_{207-208, 209-210}), მაგრამ ეგონებ ის ზარდახნის-უხუცესის ქვეშეთი მოხელე იყო და არა მეჯინიბეთ-უხუცესისა.

ამირსპასალარისავე სახელოს ეკუთვნოდნენ აგრედვე „აჩუხჩი და ამირჩქარი და მერამეთ-უხუცესი“ და, როდესაც ამირსპასალარი

¹) ამას დედნის სიტყვები „მას ჩაიციმდნ“-ო გვაფიქრებინებს.

თავის თანამშრომლებითურთ სალაშქრო საქმეს „იურეოდა“, აჩუბ-ჩი, ამირჩქარი და მერემეთ-უხუცესი „წინათ დგანან შორს და სიარულადაც წინათ იარებიან“-ო, ნათქვამია „კარის გარიგებაში (9₁₃₁—132). მეტი ამ მოხელეთა უფლება-მოვალეობის შესახებ ჯერჯერობით არა ვიცით-რა.

ორიოდე სიტყვის თქმა შეიძლება მხოლოდ „მერემეთ-უხუცესის“ შესახებ (9₁₃₁, 16₃₇₄—375, 18₁₁₃). მას როგორც ეტყობა საგანგებო დაწესებულება ჰქარებია, რომელსაც „სარემო“ რქმევია (კ. გარ. 3₃₈). ამ დაწესებულების ერთი მოხელის სახელიც არის შენახული და თურმე „სარემოს ნაცვალის“ (კ. გარ. 3₃₈) ეწოდებოდა. ხოლო რაკი „სარემოს ნაცვალის“ ყოფილა, თავისდათავად ცხადია, რომ „სარემოს უხუცესის“-ც უნდა ყოფილიყო, ამას გარდა რასაკვირველია „მერემენის“-ც, რომელნიც „კ. გარ.“-შიც არიან დასახელებულნი (16₃₇₄—375).

ამირახორსა და მეაბჯრეთ-უხუცესს ექვემდებარებოდა აგრეთვე ერთი განსაკუთრებული დაწესებულება, რომელსაც „ზარდახანა“ ეწოდებოდა (კ. გარიგება 9₁₃₃). ამ დაწესებულებაში ინახებოდა „ერთის ტანსაცლის აბჯრის მეტი სხვაჲ ყველა აბჯარი, რაზომიცა თანა აქეს: ჯაჭვი, მუზარადი, კრმალი, ქათა, საბარკული, მშვლდ-კაპარქი, ლახტი, შუბი, სრულიად ყოველივე უნაგირი მოქედილი და ხამი აკაზმულობა, რაც ზედ აბია, და რაც საცხენე ჯავშანი, მანჯუეები აბრეშუმისა, ცხენის ყელსაბამი მოქედილი, კანჯრის კუდი და მასთან ყველა, დიდი დროშა, დაბარჩამნი ორნივე თავგადაქედილნი, ერთი თეთრი და ერთი შავი, შუბი სეფე-ალმითა“ (იქვე 9₁₃₆—10₂₀₃).—ერთი სიტყვით ზარდახანა ყოველგვარ აბჯარ-იარაღის და სამხედრო ნიშნებისა და სამკაულის საწყობი ყოფილა. „ზარდახანის“ შემადგენლობა ამტკიცებს, რომ თავდაპირველად მას ალბათ „ზარდახანა“ უნდა რქმეოდა, და მხოლოდ შემდეგში დამსინჯდებოდა „ზარდახანად“. „ზარდახანა“ სპარსული სიტყვაა, რაც სპარსულად იარაღისა და ნიშნების საწყობს ჰნიშნავდა, გერმანულად „კოაგ-ჰაუს“-ს რომ ეძახიან.

„ზარდახან“-ის სათავეში იდგა გამგე, რომელსაც „ზარდახანის უხუცესის“ (იქვე 9₁₃₃—134 და 10₂₁₁—212) ეწოდებოდა. ამას გარდა არსებობდა „ზარდახანის მოლარე“ (იქვე (10₂₀₃, 204)). „ზარდახანის მეჯინიბე“ (იქვე 10₂₀₇—208, 10₂₀₉—210), „მის-

რატულთ-უხუცესი“ (იქვე 10₂₀₆—210) და როგორც ვიცით „ზარდახნის მწიგნობარი“-ც (იქვე 9₁₉₃, 1₁₁₅; 10₂₀₁—205 და ქვბი II, 162). შეგველია „კვახჩირის დავთარში“, რომელიც თ. ჟორდანიამ გამოსცა, დედანში ეწერებოდა „ზარდახნის მწიგნობარსა... კელითა დამიწერიდა“-ო და არა „ზარდახნის მწიგნობარსა“, როგორც ქვბშია დაბეჭდილი (ქვბი II, 162, —). მხოლოდ ჩვენ უკვე ვიცით რომ ზარდახნის მწიგნობარი ამირსპასალარსა და ამირახორს კი არ ექვემდებარებოდა, არამედ მწიგნობართ-უხუცესს.

როგორც „კ. გარ.“-თანა ჩანს, ზარდახნის უხუცესი ზარდახნის მოლარე და მისრატულთ-უხუცესი უფროსი მოხელეები იყვნენ, მისრატული და ზარდახნის მეჯინიბე მცირე მოხელეებად ითვლებოდნენ. ამასთანავე ზარდახნის-უხუცესსა და ზარდახნის მოლარეს ჰბარებია აბჯარ-იარალი და როდესაც დასჭირდებოდათ, ისინი აძლევდნენ ხოლმე ზარდახნითგან. მაგ. როდესაც მეფისათვის ცხენი უნდა მოეყვანათ, აღვირს და უნაგირს ზარდახნის მოლარე მისცემდა ხოლმე (კ. გარიგება 10₂₀₅—206; 10₂₀₈—209), ხოლო მათრახს ზარდახნის უხუცესი (იქვე 10₂₁₁). მისრატულთ-უხუცესის შესახებ ნათქვამია, რომ იგი იმ ცხენზე „შეჯდების“-ო, რომელსაც მისრატულისა და თავის მიერ შეკაზმულს ზარდახნის მეჯინიბე „მიუყენებს“ (იქვე 10₂₀₉—211). მაგრამ არა ჩანს, ეს ცხენი მეფისათვის იყო, თუ აქ მისრატულთ-უხუცესის საკუთარ ცხენზეა ლაპარაკი? ზარდახნის მეჯინიბე და მისრატული კი ცხენის შემკაზმავები იყვნენ (იქვე 10₂₀₆—210).

როდესაც მეფე ცხენით სადმე წაბრძანდებოდა, „ზარდახნის უხუცესი და ამერიტ აჩუხჩი წინათ იარებიის, ჯუარის-მტკრთველსა და მეფეს შუა“ (იქვე 10₂₁₂—213). სანამ მეფე ცხენზე იჯდა, ეს ორი მოხელეც ცხენით მისდევდა, „ესადაც მეფე მივა, ცხენისაგან ჩამოვა, აჩუხჩიც მანამდი ცხენით მივა“ და იქვე ჩამოხტება (იქვე 10₂₁₃—215). როგორც მოსალოდნელიც იყო ზარდახნის მეჯინიბე და მისრატულთ-უხუცესი მეფის მგზავრობის დროს „ორივენი უკანით იარებიან“ (იქვე 10₂₁₁—212).

საქართველოს სახელმწიფოს სხვა დაწესებულებებსავე ზარდახანაშიც ყოველ დანახარჯის ანგარიში წერილობით უნდა ყოფილიყო აღნუსხული, ხოლო წელიწადში ერთხელ, წლის თავს საერთო და საბოლოო ანგა-

რიში უნდა მოეხდინათ. ეს უკანასკნელი ანგარიში იმავე დროს შემოწმება-რევიზიასავითაც იყო და ზარდახანაში მაშინ რაზდენიმე მოხელე უნდა შესულიყო და შეემოწმებინა. „კარის გარიგება“-ში სახელდობრ ნათქვამია: „ამილახორი, მეაბჯრეთ-უხუცესი, ზარდახანის-უხუცესი და მწიგნობარი წელიწადსა შიგან ერთხელ ზარდახანს შეეღენ და ზარდახანის-მწიგნობარი დასწერს, ანგარიშს იქმენ ღ საანგარიშოს გოდორსა შიგან ჩასდებს“-ო (9193—196). როგორც ჩანს ზარდახანის ანგარიშებისა და მდგომარეობის ამგვარი შემოწმება ყოველ წლის დამდეგს უნდა მოეხდინათ. „კარის გარიგება“-ში პირდაპირ არის აღნიშნული: ზარდახანის მწიგნობარმა „ყოველი რაჟ ასწეროს წლისთავსა, ერთი უნაგირი ზარდახანის მწიგნობარს“ უნდა მიეცესო (იქვე 10214—251). განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია „საანგარიშო გოდორი“, რომელშიაც თურმე ინახებოდა ზარდახანის ყოველწლიური ანგარიში და შემოწმების საბუთები. ამგვარი „საანგარიშო გოდორი“, როგორც ირკვევა, საქართველოს სამეფოს ყველა მთავარ დაწესებულებაში ყოფილა და საანგარიშო საბუთების საცავი, თავისებური „გროსბუხ“-ი ყოფილა. როგორც ეტყობა ამ „საანგარიშო გოდორებს“ საგანგებო მცველი მოხელეები ჰყოლია მიჩენილი და ალბათ მათ თუ ეწოდებოდათ „მეგოდრენი“, უკვე მე-X-ე საუკუნის საბუთში რომ არიან მოხსენებულნი (შიომღ. ისტ. საბ. 32—3).

§ 5. მანდატურთ-უხუცესი და მისი სახელისუფლო.

„მანდატურთ-უხუცესი“ ქართულ საისტორიო თხზულებებში პირველად გიორგი III დროს არის მოხსენებული (ისტორი და აზმნი * 598, გვ. 368). შემდეგ კი თვით მე-XIII-ე საუკუნეშიაც ხშირად გვხვდება და ჩვეულებრივია (1190 წ. თამარ მეფის სიგელი, შიომღ. ისტ. საბ. 22.—ჯამთაღ. * 743, გვ. 566. * 758, გვ. 584. * 765, გვ. 594. * 792, გვ. 6:9. * 792—793, გვ. 631. * 855, გვ. 700. * 870, გვ. 714. * 890, გვ. 732. * 925, გვ. 770 და * 927, გვ. 772.—მეფის კურთხ. წესი 6 და ბევრგან სხვაგანაც). საფიქრებელია, რომ ეს ხელისუფლება გიორგი III-ზე კარგა ხნით უწინარესაც უნდა ყოფილიყო, იმის თქმა და დამტკიცება მაინც-და მაინც შეგვიძლიან რომ „მანდატურნი“ საქართველოში უკვე მე-XI-ე საუკუნეში არსებობდნენ და ბაგრატ IV დროს გიორგი მთაწმიდე-

ლას ცხოვრებაში (გვ. 330) და გიორგი II 1072 წ. სიგელში (შიომლ. ისტ. საბ. 12; ს. კაკაბაძე, შიომლ. სამი სიგელი 5) არიან მოხსენებული. თამარ მეფის დროს „მანდატურთ-უხუცესი“ არა ერთხელ და ორჯერ იხსენიება (ისტორიკი და აზმანი * 631, 654 და 677, გვ. 410, 440 და 470).

თამარის ისტორიკოსს შენახული აქვს ერთი ძვირფასი ცნობა ამ თანამდებობის შესახებ. მას სახელდობრ ნათქვამი აქვს: დიდებულმა მეფემ „განაჩინა და უბოძა კიაბერსა მანდატურთ-უხუცესობა და მისცა არგანი ოქროსა ხელთა მისთა“-ო (იქვე * 631, გვ. 410). ცხადია, რომ რაკი თამარს მანდატურთ-უხუცესისათვის ვაჭირად დანიშვნის დროს ოქროს არგანი მიუცია, მაშასადამე ოქროს არგანი მანდატურთ-უხუცესობის საგანგებო ნიშანი უნდა ყოფილიყო. მარალაც, მე-XIII-ე საუკ. მეფის კურთხევის „განგება“-ში სწერია: „მანდატურთ-უხუცესი სამანდატუროსა არგანისა ხელთამქონებელი შემდგომად ჯუარისმტკრთველისა წინა უფილოდეს მეფესა“-ო (გვ. 6—6). ამგვარად ირკვევა, რომ იმ ოქროს არგანს, რომელიც თამარ მეფემ მანდატურთ-უხუცესად დანიშნულს კიაბერს უწყალობა, „სამანდატურო არგანი“ რქმევია და მის ხელისუფლობის განსაკუთრებული კუთვნილება დანიშანი ყოფილა. ზემოთმოყვანილი ცნობითგანვე ჩანს აგრეთვე, რომ მანდატურთ-უხუცესი მეფის გამობრძანებისა და მგზავრობის დროს ობერცერემონიმაჰსტერის მაგვარ ხელისუფლად მოსჩანს. როგორც თვით სახელიდგანაც ცხადია, მას ხელქვეით მოხელეებად მანდატორნი უნდა ჰყოლოდა.

მაგრამ მართო ამ დროს-კი არა, დარბაზობისა და პურობის დროსაც მანდატურთ-უხუცესს ხელთა არგანი ეჭირა და ამავე მოვალეობას ასრულებდა თურმე. „ქ. გარიგება“-ში მაგ. ნათქვამია: „მეფე უბრძანებს მანდატურთ-უხუცესსა, იგი არგანს დაადგებს და ამირეჯიბი არგანს აიღებს. მანდატურთ-უხუცესი ტახტს წინ მიდგების, «პური მოილეო». მანდატურთ-უხუცესი მობრუნდების, არგანს გამოუღებს და პურის წინაობას იურებს“-ო (ქ. გარიგება 17₃₈₃—₃₈₄).

მანდატურთ-უხუცესი როგორც ვიცით ვაჭირი იყო და „პატივი მისი (ამირსპარსალარისა) და მანდატურთ-უხუცესისა, სწორი არის“-ო (ქ. გარიგება 19₄₁₃—₄₁₄).

თუ მანდატურთ-უხუცესის სახელს მივაქცევთ ყურადღებას და დაეკვირდებით, ადვილად შევამჩნევთ რომ იგი ორნაწილად სიტყვაა და პირველი „მ ა ნ დ ა ტ ო რ“ ბერძნულ-ლათინურია, ხოლო მეორე „უხუცესი“—ქართულია. მაგრამ თუ ისიც ბერძნულად გადავთარგმნეთ, მაშინ იქნებოდა „პროტოს“. მართლაც ბიზანტიაში არსებობდა მოხელე ექსკუვიტების „პროტომანდატორი“ (πρωταμχανδαταρ ὁ ἐξῆλας), რომელიც კეისრის სეჟე-ლაშქრისა და მონა-სპეზის უფროსი იყო. იგი მხოლოდ „ექსკუვიტების ტოპოტირიტს“ ანუ ნაცვალს ექვემდებარებოდა. დანამდვილებით არ ვიცით, ბიზანტიელს პროტომანდატორს არგანი ექირა ხოლმე, თუ არა. მხოლოდ საფიქრებელია, რომ მასაც უნდა ჰქონოდა არგანი იმიტომ, რომ მის ხელქვეითებს, სკრივონებს, თანამდებობაზე დანიშვნის დროს მეფე არგანს უწყალობებდა ხოლმე (იხ. Б е л я е в. Ежед. приемы, 12 და 73). მაგრამ ქართველ მანდატურთ-უხუცესსა და ბიზანტიელ პროტომანდატორს შორის სხვა არა იყოს რა, ის განსხვავებაც იყო, რომ ბიზანტიელ მოხელეს მანდატორნი არ ექვემდებარებოდნენ, ქართველს კი მანდატორნი ჰყავდა ხელქვეით. თუ ამ მხრივ მანდატურთ-უხუცესი ბიზანტიელ ხელისუფლებს შევადარეთ, მაშინ ჩვენთვის ცხადი იქნება, რომ ქართველი მანდატურთ-უხუცესი „დრომის ლოგოთეტს“ ანუ სახელმწიფო ფოსტისა და მიმოსვლის უფროსს მიაგავდა; სწორედ „დრომის ლოგოთეტს“ ექვემდებარებოდნენ მანდატორნი, რომელნიც თანსდევდნენ დიდებულ ხელისუფლებს, დესპანებსა და სხვებს (Н. С к а р а л а н о в и ч. Византийское государство да სხვა, გვ. 176).

„კ. გარიგება“-ში ნათქვამია: „მანდატური სამასი სახლი არის ამიერ და იმიერ, ხოლო სამნი აზნაურნი არიან: იკუნკელისძე, შერაქისძე და ჯარნასძე და სხვა გლეხია“-ო (593—95). ცხადია ესენი იყვნენ მანდატურთ-უხუცესის ხელისანი. აქ იმგვარადვე უნდა ყოფილიყო, როგორც მესაწოლეთ-უხუცესისა და მონადირეთ-უხუცესის შესახება სწერია. როგორც იქ ნათქვამია: „მონადირეთ-უხუცესისა ხემოთ დაგვიწერია. მონადირენი კახეთს და იმერეთს ყოველგან არიან ორას ორმოცი სახლი“-ო (იქვე 1123—24), ხოლო მესაწოლეთ შესახებ აღნიშნულია: „შვდასი სახლი მესაწოლეთ სახლი არის და გლეხი რვა სახლია და სხვა ყოველივე აზნაური“-ო (იქვე 7123—124), ამგვარადვე მანდატურთ-უხუცესის შესახებ თავდაპირველად დედანში ასე ეწერებოდა: „მანდატურ[თ-უხუცეს]ისა მის ხელი არის ამიერ და იმიერ მანდატურნი სახლი სა-

მასი“. მაშასადამე მანდატურთ-უხ უცესს იმიერ-ამიერ სა-
ქართველოს მანდატურნი ექვემდებარებოდნენ.

რა მოვალეობა ჰქონდათ მანდატურებს საქართველოში? ვაზი-
რობის დროს სავაზირო ოთახს გარეთ „მანდატურნი
გარეშემო შორს დგანან და ვისაც არ უბრძანებენ, არავის
მიიყვანენ სიახლოვესა“-ო (კ. გარიგება 20₁₈₈₋₁₈₈). მაშასადამე ამის-
თანა შემთხვევებში მანდატურებს მცველების მოვალეობა
ჰქონიათ. მაგრამ ჩვენ ისეთი ცნობაც მოგვეპოვება, როდესაც
მანდატური საპატიო კაცის გამყოლია მგზავრობა-
ში, მაგ. გიორგი მთაწმიდელის ცა-ში ნათქვამია, რომ მეფე ბაგ-
რატმა საქართველოდან ისევ ბიზანტიაში მიმავალი გიორგი მთა-
წმიდელი „სამეფოთა წიგნთა მიერ და მანდატურთა... წარგზავნა“-ო
(ცა 330). აქ ქართველი მანდატური თითქმის ბიზან-
ტიელ მანდატორს მიაგავს და მიმოსვლისა და სა-
ელმწიფო ფოსტის მოხელედა ჩანს.

„ხოლო „კ. გარიგება“-ში ნათქვამია, რომ მანდატურთ-უხუცესი
ხერების „სამუშაოსა ზედამდგომელად მანდატურს
ქისცემს, ბრძანებასა დააწერიანებს გამოსაჩვენიერსა, უჩვენებს მუშათ
ვითა ესე ქვეყანა მოასხითო. მანდატური და ერთი მეღვინეთ-
უხუცესისაგან ჩენილი მეღვინე წავლენ“-ო (4₁₁₋₇₉ და 11₁₃₃). აქეთ-
გან ირკვევა, რომ მანდატურებს მოვალეობად აგრედევ ზერის მუ-
შათა ზედამდგომელობა ჰქონიათ, ხოლო თვით „ზვარნი... არიან..
მანდატურთ-უხუცესისა ხელისანი“ (იქვე 4₁₁), ზვრების
დამუშავება მანდატურთ-უხუცესის საზრუნავს შეა-
დგენდა: იგი თადარიგის დამკერი, ბრძანების გამცემი ყო-
ფილა. ამას გარდა სიგლების მოცემაც, როგორც ეტყობა,
მანდატურთ-უხუცესის დაუსწრებლევ არ შეიძლე-
ბოდა და მასაც სიგლის კრთამის წილი ერგებოდა,
„ამირსპარსალარისა სწორი“-ო (იქვე 5₉₀₋₉₁).

დასასრულ ერთი ცნობაც მოიპოვება, რომლითგანაც ჩანს, რომ
მანდატურთ-უხუცესისავეით მანდატურებსაც არგანი
ჰქონიათ ნიშნად. „კ. გ. -ში სახელდობრ ნათქვამია: საწელი-
წლისთავო ძღვნის მიტანის დროს „ვერცა მანდატური არგანს
დაიჭირავს“-ო (იქვე 15₃₃₆). აქეთგან ცხადია რომ ჩვეულებრივ
მაშასადამე მანდატურსაც ხელთ არგანი სჭერია.

რაკი მანდატურთ-უხუცესი უფრო სამეფო კარის ვაზირად
პოსჩანს და სამეფო კარზე უნდა ყოფილიყო, საფიქრებელია, რომ

ამის გამო იგი ომში და ლაშქარში ჩვეულებრივ არ მიდიოდა ხოლმე, არამედ სამეფო კარზედ რჩებოდა, რასაკვირველია, თუ როგორ მეფე ომში არ მიდიოდა. თამარ მეფის ისტორიკოსს ეს გარემოება აქვს ნაგულისხმევი, როდესაც ამბობს რუქნადდინის წინააღმდეგ ბრძოლაში მონაწილეობის მისაღებად სხვებთან ერთად „წარემართნეს ბასიანს“ თვით კიაბერიც, „დაღათუ მანდატურთ-უხუცესი იყო კიაბერი“-ო (ისტორი და აზმნი * 701, გვ. 501), ე. ი. თუმცა მანდატურთ-უხუცესი იყო კიაბერი, მაგრამ ალბათ რაკი ამ ბრძოლას საქართველოსათვის ფრიადი მნიშვნელობა ჰქონდა, ამიტომ მანდატურთ უხუცესიც-კი გაემგზავრაო.

ზევით, ამირსპარსალარის თანამდებობისა და სახელოს განხილვის დროს, უკვე აღნიშნული გვქონდა და აქაც უნდა გავიმეოროთ, რომ საქართველოშიც შეიძლებოდა ერთს მოხელეს ორი თანამდებობა ჰქონოდა და იქვეა მაგალითები მოყვანილი, როდესაც მანდატურთ-უხუცესს იმავე დროს ამირსპარსალარობაც ეკუთვნოდა.

ვინ იყვნენ მანდატურებს გარდა მანდატურთ-უხუცესის ქვეშეთი მოხელეები, ამის შესახებ ზემომოყვანილის მეტი პირდაპირი ცნობები შენახული არ არის, მხოლოდ „აღესების საკითხავ“-ის აღწერაში ჩამოთვლილი არიან უფროს-უმცროსობით მოხელეები უწყებათა მიხედვით ზამ გზით შეიძლება ეს საკითხი გამოირკვეს. იქ სხვათა შორის ნათქვამია: მანდატურთ-უხუცესი-ამირაჯიბს, ამირაჯიბი-მესტუმრესა და მერიგესა“-ო (ქ. გარიგება 3₃₃₋₃₄). ხოლო უფრო ქვემოთ სწერია: „განმგეთ-უხუცესი-საგამგეოსა მუქიფისა, საგანმგეოს უხუცესი-მეჯამეთ-უხუცესისა, მეჯამეთ-უხუცესი-სარემოს ნაცელისა“-ო (იქვე 3₃₈₋₃₉).

პურობის წესითგანაც ჩანს რომ ამირეჯიბი და განმგეთ-უხუცესი მანდატურთ-უხუცესის ქვეშეთი კელისუფლები უნდა ყოფილიყვნენ. როდესაც მეფე მანდატურთ-უხუცესს უპრძანებდა „პური მოიღო“ და იგი „პურის წინაობას იუჩებდა“, ამ პრძანების აღსასრულებლად ამირეჯიბი და განმგეთ-უხუცესი გავიდოდნენ ხოლმე (ქ. გარიგება 17₃₈₃₋₃₈₄) და თვით პურობის წესში მანდატურთ-უხუცესი, ამირეჯიბი და განმგეთ-უხუცესი ერთიერთმანერთის თანამშრომელნი ყოფილან, მაგრამ მანდატურთ-უხუცესი უფრო მათ ხელმძღვანელადა ჩანს (იქვე 17₃₈₃₋₃₈₄). ამიტომ, ევონებ, სიმართლე შელახული არ იქმნება თუ-კი დავასკენით, რომ ამირეჯიბი და განმგეთ-უხუცესი მანდატურთ-უხუცესის ქვეშეთი ხე-

ლისუფლები იყვნენ. ამირეჯიბიც რომ მანდატურთ-უხუცესის სახელს ეკუთვნოდა ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ „ზედამდგომელი ამირეჯიბის მანდატურივე მართებს“-ო (ქ. გარიგება 582—83).

მანდატურთ-უხუცესისა და მესტუმრესავით ამირეჯიბიც დარბაზობის წესის აღსრულებაში მონაწილეობას იღებდა. „ქარ. გარგ“-ში მაგ. ნათქვამია: „ამირეჯიბს მართებს ოთხთა მონაზონთა და სამთა ვაზირთა წვევა“-ო (13289—90). ამ შემთხვევაში ის მაშასადამე ცერემონიმაჟსტერის მოვალეობას ასრულებდა.

რაკი თვით მანდატურთ-უხუცესის შესახებ ცნობები საკმაო არ არის, ამიტომ მის მოვალეობისა და უფლების გათვალისწინება იმ მხრივ შეიძლება, თუ ჩვენ მის ქვეშეთ ხელისუფლების უფლებამოვალეობას გამოვარკვევთ და მხედველობაში გვექნება.

ამირეჯიბი, როგორც უკვე ვნახეთ, დარბაზობისა და პურობის დროს მანდატურთ-უხუცესის თანაშემწე იყო. მაგრამ მას საზოგადოდ დიდი უფლება ჰქონია: „ამირეჯიბს ყოველგან გზა აქვს საურავისა, სადა გინდ იყოს მეფე, —სალაროს, საწოლს, საჭურჭლეს ყოველგან მივა და ყოველგან იურვის“-ო, იმის გარდა თუ მეფე ჩაუძმელია (ქ. გარიგება 577—78). ამ დროსაც თუმცა საქმე მსახურთ-უხუცესს უნდა მოესხნებინა მეფისათვის, „მაგრამ ამირეჯიბის დათხოვნა არც მათგან ეგების“-ო (იქვე 580—81). საზოგადოდ-კი ისე ყოფილა დაწესებული, რომ მეფე „რა შეეკაზმოს და გამოვიდეს (საწოლითგან), საურავი და ძღვენის შეწირვა ყოველი მათია საღამოს რეკამდის“-ო (იქვე 581—82). ამ ძვირფას ცნობებში ბევრი რამე არის გამოურკვეველი და ბუნდოვანი.

იმ გარემოებითგან, რომ ამირეჯიბს ისეთი დიდი და განსაკუთრებული უფლება ჰქონდა მინიჭებული და ყოველთვის და ყოველგან მეფის ნახვა და მოხსენების წარდგენა შეეძლო, ნათლად ჩანს, რომ მას დიდმნიშვნელოვანი სახელმწიფო საქმეები უნდა ჰხარებოდა. ამიტომ პირველი შეხედვით და მხოლოდ ეს ცნობა რომ გვექონოდა, შეიძლებოდა ამირეჯიბი დამოუკიდებელ ხელისუფლად და ვაზირად-კი მოგვჩვენებოდა, მაგრამ მის ვაზირობაზე ფიქრი მცდარი იქნებოდა: არსად იგი ვაზირად არ იხსენიება, არც საისტორიო წყაროებში, არც ქართ. სამართლის ძეგლებში. ამას გარდა არც მეფის კურთხევის წესში, არც „ქარის გარიგება“-ში ის ვაზირთა შორის ჩამოთვლილი არ არის. ხოლო რომ ის მოვალე იყო ნამდვილ ვა-

ზირს, მანდატურთ უხუცესს, მიჰხმარებოდა და მიჰშველებოდა, ამაზე უკვე ზევით იყო საუბარი.

ამირეჯიბი, როგორც აღნიშნული გვექონდა, დიდი უფლებით იყო აღჭურვილი. ამირეჯიბის თანამდებობის განსაკუთრებული მნიშვნელობა იმითაც მტკიცდება და იქითგანაც ჩანს, რომ იმ სამ მოხელეთა შორის, რომელთაც არაეაზირთაგანთ ეაზირობის დროს საეაზირო დარბაზში ყოფნის უფლება ჰქონდათ, ამირეჯიბიც ყოფილა, „ამირეჯიბი შუაზედ... დგას“-ო (კ. გარიგება 19₈₈). მას არც საქმეების გადაწყვეტაში, არც თათბირში მონაწილეობის უფლება არა ჰქონდა, არამედ უნდა მხოლოდ უტყვი დამსწრე ყოფილიყო. მაგრამ ამგვარ უფლებასაც დიდი ფასი და მნიშვნელობა ჰქონდა.

თვით სახელწოდებითგანაც ჩანს, რომ ამირეჯიბი თავი დაპირველად ეჯიბების უფროსი უნდა ყოფილიყო. შემდეგშიაც იგი რასაკვირველია მათი მთავარი იქმნებოდა. „ეჯიბი“, სახელდობრ „შინაური ეჯიბი“ იხსენიება თამარ მეფის დროს (ისტორი და აზშნი * 651, გვ. 437). ხოლო რაკი ქართველი ისტორიკოსი მას „შინაურ ეჯიბს“ (იქვე) ეძახის, ამიტომ ცხადია, რომ ეჯიბი ერთი არა ყოფილა, არამედ „ეჯიბობა“ (1260 წ. ახლო ხან. სიგ., ქვბი II 148₄. ეამთალ. *858, გვ. 698, და 809, გვ. 713-714) სულ ცოტა ორგვარი მაინც უნდა ყოფილიყო და თვითეულს თავისი განსაკუთრებული სახელიც რქმევია. სხვათა შორის ერთი ეჯიბთაგანი მწიგნობართ-უხუცესის ზედამდგომელად იყო ხოლმე (კ. ჯარიგ. 4₈₈—60).

იქნება უფრო შემთხვევით უნდა აიხსნებოდეს, რომ თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულებაში არც გიორგი III და არც თამარის დროს ამირეჯიბი მოხსენებული არ არის და პირველად მეXIII-ე საუკუნეში, რუსუდანის მეფობაშია დასახელებული (ეამთალ. *786 და 802, გვ. 621 და 642) და შემდეგში ჩვეულებრივია (იხ. დავთარი კეახტარისა ქვბი II 161, კარის გარიგ. და სხვა)?

„ამირეჯიბი“ ორნაწილედ სიტყვაა და ამირსპასალარსავეთ მასაც თავში „ამირ“-ი უზის, ხოლო მეორე ნაწილი „ეჯიბი“ ხომ ისედაც, ცალკეც იხმარება. ქართული „ეჯიბი“ არაბულს „ჰაჯიბ“-ს უდრის. ეს სიტყვა არაბულად მეკარეს, მეკარეთ-უხუცესს, ცერემონიამხატერს ჰნიშნავდა და ჩვეულებრივ არაბულში და სპარსულშიაც მარტივად „ჰაჯიბ“-ად იხმარებოდა (იხ. К. Иностранцев. Торжественный выезд Фатимидских халифов. 1905. გვ. 25

და B. Бартольд. Туркестан 236). მაგრამ სელჩუკიანთა სახელმწიფოში არსებობდა საგანგებო მოხელე „დიდი ჰაჯიბი“ (ჰაჯიბ-ი-ბუზურგ) ანუ „ჰაჯიბთ-ჰაჯიბი“ (ჰაჯიბ-ალ-ჰუჯაბ), რომელიც დიდი ხელისუფალი იყო და სასახლის ყველა მსახურთა უფროსად ითვლებოდა (ვ. ბარტოლდი. Туркестан, 236). ჩვენთვის გაცილებით უფრო მეტი მნიშვნელობა იმ გარემოებას აქვს, რომ სელჩუკიანთა სამეფოში ქართული „ამირეჯიბი“-ს შესატყვისი სახელი „ამირჰაჯიბ“-იც ყოფილა. ეს სახელი ნიზამულ-მულკის „სიასეთ-ნამე“-ში არის მოყვანილი (Siasset nameli, textu persan ed. par Ch. Schefer 1891, გვ. 90). მაშასადამე ქართული „ამირეჯიბი“ სპარსულითგან შეთვისებული სამოხელეო სახელი ყოფილა.

ეჯიბობასაც საქართველოში დიდი პატივისცემა ჰქონია მოხევეკილი: რაკი დარბაზობის დროს ეჯიბი შევიდოდა და მეფეს თაყვანსა სცემდა, მეფე მას თუმცა ვაზირებზე ნაკლებად მოიკითხავდა ხოლმე, მაგრამ მაინც მას ვაზირთათვის დაწესებული პატივისცემის ნახევარი ეკუთვნოდა და თუ იმათთვის „კარ. გარიგ.“-ში ნათქვამი იყო, მეფემ „კელნი დაასხნეს დამრუდებითა“-ო (კ. გარიგ. 13₂₈₈₋₂₈₉), ეჯიბისათვის მეფემ „ნებნი ნახევრამდის დაასხნეს დამრუდებითა“-ო (იქვე 13₃₀₂). ამას გარდა თაყვანისცემის შემდგომ ეჯიბი „უკუდგეს და მარჯვენით ახლოს იყოს“-ო მეფესთან (13₃₁₁).

როგორც ჩვენ უკვე დავრწმუნდით ამირეჯიბი სხვათა შორის დარბაზობისა და პურობის დროს მანდატურთ-უზუცესის თანაშემწე იყო და ამასთანავე მეფის მომხსენებელი. უეჭველია ეჯიბსაც იმგვარივე მოვალეობა უნდა ჰქონოდა, როგორც მის უფროსს, ამირეჯიბს. ამ მხრივ საგულისხმიეროა, რომ შოთას დიდებულს თხოულებაში როდესაც ავთანდილი ჩეფესთან „დარბაზს მივა სადარბაზოდ“, ჯერ „დარბაზს ეჯიბი შეგზავნა, მართ მისგან შენარონია“, და თავისი თხოვნა შეუთვალა (ს. კაკ. 27₁₂₈). აქაც ეჯიბს დარბაზში შესვლის განსაკუთრებული უფლება აქვს და მეფისადმი მთხოვნელთა სურვილის მომხსენებელია.

დასასრულ ყურადღების ღირსია, რომ საქართველოში ეჯიბები მარტო მეფეს-კი არა ჰყოლია, არამედ დიდებულ ხელისუფლებს და თვით დიდებულ მანდილოსნებსაც-კი, დიოფალს. მაგ. ქართ. საისტორიო წყაროში მოხსენებულია ათაბაგის ეჯიბი: ყანთან წასვლისას „თანა წარეყუნა ათა-

ბაგსა ავაგს ივანე ახალციხელის ძე და ეჯიბი ავაგის ი-“ო (ქამთაალ. * 776, გვ. 608). ავაგის ასულს ხვაშაგსაც ჰყოლია ეჯიბი: საღუნ მანკაბერდელს დიდი სიბღივნის .ცოლის, ავაგის ასულის ხვაშაქის ეჯიბობა აქენდა“ (ქამთაალ. * 858, გვ. 698). ამ საღუნს თურმე თვით „ხვაშაგმან ეჯიბობა მისცა“ (იქვე *869, გვ. 713—714).

როგორც აღესების საკითხავის შესახებ ზემომოყვანილი ცნობით-განა ჩანს, მანდატურთ-უხუცესისა და ამირეჯიბის ქვეშეთ მოხელეებად „მესტუმრე“ და „მერიგე“ უნდა ყოფილიყვნენ. თვით ამირეჯიბსაც დარბაზობის დროს მესტუმრის მსგავსი მოვალეობა ჰქონია: „ამირეჯიბს მართებსო ოთხთა მონაზონთა და სამთა ვაზირთა წველაო“ დარბაზში (კ. გარიგება 13_ჟ—1390). „მესტუმრე“ მოხსენებულია თამარ მეფის ისტორიკოსისა და ქართ. ქამთაალმწერელის თხზულებებში (ისტ-ნი და აზმ-ნი *651, გვ. 437. ქამთაალ. *813 და 823 გვ. 657 და 969), მაგრამ ცხადია რომ ეს თანამდებობა საქართველოში ძველისძველი უნდა იყოს. რასაკვირველია „მოციქულთა შემთხუევანი“ და „მეძღუნეთა ჯეროვანი მისაგებელნი“ (ც-ა მ-სა დ-სი *551, გვ. 319), მესტუმრეს ექმნებოდა მინდობილი. მოციქულების, სტუმრებისა და მეძღვნეთა დახვედრის და მიღების თადარიგი მას ებარებოდა. „რაზომიცა ქვეითი მეძღვნე მოვა და მწიგნობარი, იგი აკმევს“-ო (კ. გარიგება 5_გ). სიგელის წყალობა და მიცემაც ვისთვისმე უმისოდ ვერ მოხდებოდა და მასაც ეკუთვნოდა „ქრთამი სიგლისა“. თუმცა ამ ქრთამში ვაზირთა თანასწორი წილი არ ედგა, მაგრამ ისე იყო დაწესებული რომ „ქრთამი სიგლისა... მართებს მესტუმრეს უმცროსი და მერიგეს“-ო (იქვე 5_გ—92). თავისთავად ცხადია რომ „მესტუმრე“-ს დარბაზობაში მონაწილეობა უნდა მიეღო, ვაზირობას-კი იგი ვერ დაესწრებოდა: საევაზირო ოთახს მახლობლად იყო და თუ ვაზირები არ დაიბარებდნენ, საევაზიროში შესვლის უფლება არა ჰქონდა (იქვე 19_{ჟგ}—20_{ჟგ}). „მერიგე“-ც ვაზირობას ვერ დაესწრებოდა და საევაზიროს კარებს წინ „მერიგე შორსა დგასა“-ო (იქვე 20_{ჟგ}). მერიგეს სიგლის მიცემაშიც რაღაც მონაწილეობა უნდა ჰქონოდა მიკუთნებული. ეს იმიტო მტკიცდება, რომ „ქრთამი სიგლისა“ მესტუმრესავით „უმცროსი“ მერიგესაც „მართებს“-ო (კ. გარ. 1_გ). მესტუმრეს გადაკვეთილი სარგო ჰქონია „რაზომიცა მრავალი დაიკლას, ერთი მკარი, და თუ ერთი

დაიკლას, ერთი მკარი ზროხისა მესტუმრისა[ა] კვრას დღესა და ერთი კაბიწი ფქვილი და ერთი საკლავი“-ო (იქვე 5_{გა}—_{გვ}).

როგორც უკვე აღნიშნული იყო ამირეჯიბს გარდა მანდატურთ-უხუცესს ქვეშეთ მოხელედ გამგეთ-უხუცესიც უნდა ჰყოლოდა. გამგეთ უხუცესი ღირსებით ამირაზორზეცა და ამირეჯიბზეც დაბლა მდგარა: მას მაგ. უფლება არა ჰქონდა ვაზირობას დასწრებოდა და მხოლოდ თუ მეფე და ვაზირები უხმობდნენ, მაშინ შეეძლო სავაზიროს შესულიყო (კ. გარიგება 19₁₃₈—20₁₃₉). გამგეთ-უხუცესის ქვეშეთ მოხელეებად ყოფილან: საგანმგეოს უხუცესი, მეჯამეთ-უხუცესი და სარემოს ნაცვალ (კ. გარ. 3₈—₁₁). მას ებარა ალბათ განსაკუთრებული დაწესებულება, რომელსაც „საგამგეო“ ერქვა. ეს სიტყვა მოხსენებულია გიორგი II სიგელში, სადაც აღნიშნულია „საგამგეოისა... მოურავნი“ (შიომღ. ისტ. საბ. 14) და „კ. გარიგება“-შიც 3₁₈, 11₂₃₁—12₂₃₃, 15₃₃₁—₃₃₃). ამ დაწესებულებასაც თავისი მოხელეები ჰყავდა: „საგამგეოს მუქათი“ (იქვე), „საგამგეოს უხუცესი“ (იქვე 3₄₈—₄₉). რა დაწესებულება იყო „საგამგეო“, ამაზე არავითარი ცნობები არ მოგვეპოვება.

„მეჯამეთ-უხუცესი“, რომელიც განმგეთ-უხუცესის ქვეშეთი მოხელე უნდა ყოფილიყო, თავის მხრივ რასაკვირველია „მეჯამეთა“ უფროსი იქმნებოდა. „მეჯამენი“ მოხსენებულნი არიან X ს. საბუთში (შიომღ. ისტ. საბ. 3). ხოლო „მეჯამეთ-უხუცესისა კელისა არის ნიგოზი, ზეთი, საწებელი, მუზაფარი, წველ-მეკირე, კმელი ოფეზი, ტყემალი, მუხუდო, ყოველი მეკამბეჩე დიასახლისი. კარავი სამზარეულოსა და უვერცხო კურქელი, სპილენძისა და შეშისა“-ო (კ. გარიგება 5_{გვ}—_{გვ}). ამ ცნობითგან ჩანს, რომ მეჯამეთ-უხუცესს ჰქონდა ყოველგვარი სანოვანე და სამზარეულო მასალა, წველა და მწველელნი, სამზარეულოს კურქელი და თვით „კარავი სამზარეულოსა“. ქართ. წყაროებში ჯერ არავითარი ცნობები არ არის აღმოჩენილი იმის შესახებ, თუ რომელ მოხელეს ექვემდებარებოდა მუდმივი „სამზარეულო მეფისა“ (ეპითალ. * 825, გვ. 670). უკველია მეჯამეთ-უხუცესს მეჯამეებსა და მეკამბეჩე დიასახლისებს გადასეთი რთული საქმის გასაძღოლად სხვა თანამშრომელი და ქვეშეთი „კელოსნები“-ც ეყოლებოდა, მაგრამ ვინ იყვნენ სახელდობრ ამის შესახებ ცნობები შენახული არ არის. რაკი „წველა“ მეჯამეთ-უხუცესის ხელი იყო, ამიტომ შესაძლებელია რომ „მეზროხენი“-ც (გიორგი II სიგ., შიომღ. ისტ. საბ. 14) მისი ხელქვეითნი ყოფილი-

ყენენ. არც ის ვიცით ყველა „მზარელი“ (ლეონტი მროველი, ცა მფთა * 162, გვ. 39) მას ექვემდებარებოდა, თუ ისინი „ეკლო-სანთა“ რამდენსამე ცალკე ჯგუფს შეადგენდნენ.

§ 6. მექურქლეთ-უხუცესი და მისი სახელისუფლო.

თუმცა „მექურქლეთ-უხუცესი“ ქართულ საისტორიო მწერლობაში მე-XII-ე საუკუნეზე უწინააღეს ჯერ აღმოჩენილი არ არის (ისტორნი და აზმნი * 622, 631—632, 648; გვ. 396, 410, 434), ხოლო მე-XII-ე და მე-XIII-ე საუკ.-ის წყაროებში ხშირად გვხვდება და ჩვეულებრივია (ყამთაალ. * 739, 769, 764 და 874, გვ. 560, 599, 708 და 718. სხვაგანაც), მაგრამ უძველესია რომ ეს შემთხვე-ვითი მოვლენა უნდა იყოს და თვით მექურქლეთ-უხუცესობა მე-თორმეტე საუკუნეზე გაცილებით ადრე, მრავალი ხნის განმავლო-ბაში არსებობდა. „ქარის გარიგება“-შიც ნათქვამია, რომ „მექურ-ქლეთ-უხუცესი ძველი ვაზირი არის“-ო (19₁₁₆). მექურქლეთ-უხუცესს ვითარცა ფინანსთა მინისტრს რასაკვირველია განსაკუთრე-ბული მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. „ქარის გარიგება“-ც ადასტუ-რებს: „დიდი (ვაზირი) არის მექურქლეთ-უხუცესი“-ო და „ათაბაგო-ბის დაწყებამდე მეოთხე ვაზირი“ ყოფილა (იქვე 8_{167—168}: „ამასთანავე იგი „საპატიო“ ვაზირად ითვლებოდა (იქვე 19₁₁₆). მარ-თლაც „ქარის გარიგება“-ში ნათქვამია: იგი „მსახურთ-უხუცესისა სწორია ვითარცა ამირსპასალარისა და მანდატურთ-უხუცესისა“-ო (იქვე 9_{177—178}). მაშასადამე ღირსებით მექურ-ქლეთ-უხუცესი ვაზირთა უპირველესისა და მწიგნო-ბართ-უხუცესს გარდა დანარჩენ ყველა ვაზირებს უდრიდა. მაგრამ დარბაზობის დროს მაინც ყველა ვაზირებს ერთ-გვარი პატივისცემა არ ეკუთვნოდა. მექურქლეთ-უხუცესი „ვაზირთა-ორთა“ ჯგუფში იყო, რომლისათვისაც დარბაზობის დროს „სამთა-ვაზირთა“ ჯგუფზე მცირეოდნად ნაკლები პატივისცემა ყოფილა და-წესებული (იქვე 14_{303—310}).

როგორც თვით სახელწოდებითგანაცა ჩანს, მექურქლეთ-უხუ-ცესი „მექურქლეთა“ უფროსი უნდა ყოფილიყო და „საქურ-ქლე“-ს უზენაეს გამგედ იქმნებოდა.

თამარ მეფის ისტორიკოსს ამას გარდა მოხსენებული ჰყავს „ნაცვალნი მექურქლეთ-უხუცესისა“ (ისტორნი და აზმნი * 648, გვ. 434). „ნაცვალნი“ ძველ ქართულ მწერლობაში მოად-

ჯილეს ნიშნავდა, მაგ. გრიგოლ ხანძთელის „ცხოვრება“-ში ნათქვამია: „თვისა მის მღელღობისა ნაცვალად უფალმან მოციქულნი დაადგინა“-ო (გვ. 17). ამისდა გვარად „ნაცვალაობაჲ“ მოადგილეობას, მაგიერობას ერქვა. იმავე თხზულებაში სწერია: მღელღობა „ქრისტეს ნაცვალაობაჲ არს“-ო (იქვე, 17). მაშასადამე „ნაცვალე მექურკლეთ-უხუცესისა“ ამ ვაზირის მოადგილე და წარმომადგენელი ხელისუფალი უნდა ყოფილიყო.

გასაოცარია რომ „ქარის გარიგება“-ში ამ სამოხელეო სახელწოდების მაგიერ იხსენიება მხოლოდ „საქურკლის ნაცვალე“ (81₁₃ და 19₁₃₈). მაგრამ შექვეყლია რომ თამარ მეფის ისტორიკოსის ცნობა სწორეა იმიტომ, რომ თავდაპირველად რასაკვირველია უნდა ყოფილიყო „ნაცვალე მექურკლეთ-უხუცესისა“ და არა საქურკლისა. უკანასკნელი სახელწოდება შეიძლებოდა მხოლოდ მაშინ გაჩენილიყო, როდესაც სიტყვას „ნაცვალე“ თავდაპირველი მნიშვნელობა დაეკარგა. „საქურკლის ნაცვალე“ ამასთანავე არც ისეთ დიდ მოხელედა ჩანს როგორც უნდა ყოფილიყო მექურკლეთ-უხუცესის ხაცვალი. საქურკლის ნაცვალს მაგ. უფლება არა ჰქონდა, რომ ვაზირობას დასწრებოდა: იგი საევაზირო დარბაზს გარედ იდგა და თუ ვაზირები რაიმე საქმისათვის დაიბარებდნენ, მხოლოდ მაშინ შეეძლოთ რომ იგი საევაზიროში შეეყვანათ (ქარის გარიგება 19₁₃₈ და 20₁₃₉). ამიტომ საფიქრებელია რომ თამარ მეფის შემდგომ ამ მხრივ რაიმე ცვლილება არ მომხდარიყოს და მექურკლეთ-უხუცესის ნაცვალე ჩამოქვეითებულიყო და საქურკლის ნაცვალად გაეხადათ.

„ნაცვალნი“ უკვე მე-XI-ე საუკ. საბუთებში, 1078 წ. გელათის სიგელში და თამარ მეფის 1189 წ. სიგელშიც არის მოხსენებული (ქებ², II, 50, 73—75), მაგრამ რაკი შეიძლებოდა ყოველს უხუცეს ხელისუფალს ნაცვალე ჰყოლოდა და ვგონებ ჰყავდა კიდევ, ამიტომ ძნელი სათქმელია, იმ ორ საბუთში ყველა ნაცვლებია ნაგულისხმევი, თუ ზოგი მათგანი და სახელდობრ რომელი?

როგორც უკვე აღნიშნული იყო მექურკლეთ-უხუცესი საქურკლის მთავარი გამგე უნდა ყოფილიყო. „საქურკლეთ-უხუცესისა“ (მტ²ნე ქ² * 509, გვ. 278; ც²ა მფ²სა დთ²სი * 513, 541, 545 და 554. გვ. 282, 308, 312 და 322; ისტ²რნი და აზ²შნი * 613, გვ. 385 და ჟამთააღ. * 831, 832, 898—899 და 913, გვ. 676,

677, 739 და 755 და სხვაგან) სხვადასხვა მნიშვნელობით იხმარებოდა. თავდაპირველად „საქურკლენი“ „ქურკლის“ საწყობსა ჰნიშნავდა. შემდეგ მას განძისა და სიმდიდრის საზოგადო მნიშვნელობა მიეცა. ამგვარი აზრი აქვს ამ სიტყვას დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის შემდეგ წინადადებაში: როდესაც თურქებმა გიორგი II აოტეს, „საქურკლენი დიდნი და სამსახურებელნი სამეფოთა ტაბლათანი... აიხუნეს იავარად“-ო (ცა მფსა დთსი *513, გვ. 282). სულტანი მეფე დავით აღმაშენებლის შიშით „ზედაჲს ზედა წარმოაუღენდის მოციქულთა ძლუნითა მომშუილებად პირსა მისსა და წარმოსცნის საქურკლენი მძიმენი, ტურფანი მრავალფერნი“-ო (იქვე *545, გვ. 312). განძეულობის მნიშვნელობა აქვს სიტყვას „საქურკლენი“-თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულებაში, როდესაც მას ნათქვამი აქვს, რომ გიორგი III „ესე ვითარსა მარჯუებასა [და] ზეობასა განამრავლნა საქურკლენიცა და დაღუა თვთ მისით მონაგები და მისთა [ნატყუენაე]თაგან მონაგები ციხესა შინა უჯარმისასა“-ო (ისტორი და აზმნი *613, გვ. 385).

საყურადღებოა რომ ყველა ზემომოყვანილ მაგალითებში ეს სიტყვა მრავლობითად არის მოხსენიებული და როგორც ეტყობა სწორედ ამ სახით („საქურკლენი“) ეს სიტყვა განძეულობასა ჰნიშნავდა. ამ საზოგადო დაკვირვებას ეწინააღმდეგება რამდენიმე მაგალითი, რომელიც ქარ. ქამთააღმწერელის თხზულებაში გვხვდება. იქ სახელდობრ სწერია: სარ. ჯაყელი გამდგარსა და სამცხეში შეხიზნულ ძეფეს დავით ლაშას ძეს ეუბნებოდა, გადაბძანდი დასაუღეთ საქართველოში დავით რუსუდანის ძესთან და „აჲა სიმდიდრე ჩემი მზა არის თქვენთვის, ნუცა შენ სწყალობ საქურკელსა შენსა და ვეზრახნეთ თავადთა იმერთა და განესცეთ საქურკლე და ჩვენ კერძო დავიყენოთ“-ო (ქამთააღ. *831, გვ. 676). ცხადია აქ იმერთა მეთაურთა მოსყიდვაზეა ლაპარაკი და ამ შემთხვევაში მოსალოდნელი იყო მრავლობითი რიცხვი, „საქურკლენი“ და არა „საქურკლე“. ერთგან კიდევ ნათქვამია: ბათო ყანის შვილისშვილმა მეფე დავითს დიმიტრი თავდადებულის ძეს „უჟადა ქუეყანა“ და „საქურკლე მრავალი“, თუ ყაზან ყანის სამფლობელოში შესევას მიშველიო (იქვე *913, გვ. 755). აქაც მრავლობითი რიცხვი იყო მოსალოდნელი და არა მხოლოდობითი. შესაძლებელია ეს და ორიოდე ამგვარივე ადგილი მერმინდელ გადამწერისაგან იყოს დამახინჯებული და თავდაპირველად თვით ისტორიკოსს

ამ შემთხვევაში „საქურკლენი“ ეწერა და არა „საქურკლე“. თუ არა და უნდა ვიფიქროთ, რომ მე-XIV-ე საუკუნეში ამ სიტყვის ხმარების პირვანდელი წესი უკვე შეცვლილი იყო.

დასასრულ უნდა აღვნიშნოთ, რომ „საქურკლე“ სახელმწიფო ხაზინას ერქვა. ისტორიკოსი ამბობს, რომ როდესაც დავით აღმაშენებელმა 1122 წ. ტფილისი ამირას წაართვა და დაიპყრა, მან „ქალაქი ტფილისი... დაუშკვდრა შეილთა თვსთა საქურკლედ და სახლად საუკუნოდ“-ო (ცა დთ-სი *541, გვ. 308). ქართველს ჟამთააღმწერელსაც აღნიშნული აქვს: რუსუდანის ძის დავითისა და ლაშას ძის დავითის და მათ მომხრეთა შეუთანხმებლობისა და აშლილობის გამო რომ შუღლი მოესპოთ, იმაზე უკეთესი ვერა მოიგონეს რა, რომ „დაამტკიცეს რათა განყონ სამეფო და საქურკლე ორად და განყვეს სამეფო [და] საქურკლენი“ (*832, გვ. 677). ორთავ ზემომოყვანილ წინადადებაში საქურკლე სახელმწიფო ხაზინას ჰნიშნავს. თუ უკანასკნელს წინადადებაში მეორე შემთხვევაში გადამწერისაგან არ არის დედანი დამახინჯებული, მაშინ აქ, ამ წინადადებაში, ამ სიტყვის ორგვარი მნიშვნელობა ერთად არის თავმოყრილი და პირველ შემთხვევაში სახელმწიფო ხაზინაზეა ლაპარაკი, ხოლო მეორე შემთხვევაში ამ ხაზინის შინაარსზე, განძეულობასა და სიმდიდრეზე.

მე-XIII-ე საუკ. ქართ. საეკლესიო კრების ძეგლისწერის ნაწყევტშიაც სახელმწიფო ხაზინა „საქურკლე“-დ იწოდება, მხოლოდ ბითად არის ნახმარი და არა მრავლობითად. იქ სამღვდელოება და საეკ. კრების მონაწილენი მეფეს ეუბნებიან: „თუ ერთხელ საქურკლესა თქუენსა შემოღებული... საქურკლესა თქუენსა მდებარე“ ვინმემ მოიტაცოს, ან დახარჯოს, თქვენ ხომ არ დაუმაღლებდითო? (ქ-ბი II, 164¹ და 70). ყურადღების ღირსია რომ „ქარის გარიგ.“-შიც „საქურკლე“ მხოლოდ ბითად არის ნახმარი და იქ ნათქვამია: მწიგნობართ-უხუცესი კჳონდიდელი „საქურკლესაც შეეა“-ო (40). ან კიდევ „სადა გინდ იყოს მეფე,—სალაროს, საწოლს და საქურკლეს“,—ამირეჯიბს უფლება აქვს მეფეს წარუდგესო (58). ერთი სიტყვით, როდესაც დაწესებულებაზე, სახელმწიფო ხაზინაზეა ლაპარაკი, „საქურკლე“-ა ნახმარი¹.

¹) საგულისხმოა, რომ შოთას „ვეფხისტყაოსან“-შიც ხაზინა როგორც დაწესებულება „საქურკლე“-დ იწოდება, იქ მაგ. ტახტზე ახლად აყვანილი თინათინის შესახებ სწერია:

ქვემოთ გამოორკვეული იქნება, რომ ხაზინის განყოფილებანი რომელშიაც სახელმწიფო ქონება ინახებოდა, საგანძურებად იწოდებოდნენ. დავით აღმაშენებელის ანდერძი ამტკიცებს, რომ როდესაც საგანძურების მრავლობითად აღნიშვნა ჰსურდათ, მაშინაც „საგანძურნი“-ს მაგიერ შეიძლებოდა ეთქვათ „საქურკლენი“-ო. მაგ. დავით აღმაშენებელი თავის ანდერძში თავის მლოცველი ბერის პირით ამბობს: როდესაც ძე ჩემი დიმიტრი სამეფო ტახტზე ავიყვანე, „მივეცდროშა ჩემი სვიანი, აბჯარნი ჩემნი სამეფონი და საქურკლენი ჩემნი ზემონი და ქუემონი“-ო (ქაბი II, 51), ესე იგი საქართველოს სხედასხვა ადგილას, ზემო და ქვემო საქართველოს სახელმწიფო საგანძურიც მას გადაეცეო.

საგულისხმეოა, რომ „ქ. გარ.“-ში „სახლის საქურლე“-ც არის მოხსენებული (მ₁₆₈), რაც ალბათ სამეფო სახლის საქურკლეს უნდა ნიშნავდეს.

სანამ ტფილისის ისევ საქართველოს შეუერთებდნენ სახელმწიფო მთავარი საქურკლე ქუთაისში იყო დაბინავებული. ქართველი ისტორიკოსი ამბობს, რომ როდესაც გიორგი II-ეს ნიანია ქუაბულის ძე, ივანე ლიპარიტის ძე და ვარდან სეანთა ერისთავი აუჯანყდნენ, ნიანამ „წარიღო ქუთაისისა საქურკლე“ (მტნე ქა * 509, გვ. 278).

ჩვენ უკვე ვიცით, რომ დავით აღმაშენებელმა საქართველოს მთავარი საქურკლე ქუთაისიდან ტფილისს გადმოიტანა. დასტოვა ადგილობრივ ამ საქურკლეთგან რაიმე და საქურკლის განყოფილებასავით თუ არა, ცნობები არ მოიპოვება.

აღმოსავლეთ საქართველოში ტფილისს გარდა სხვაგანაც ყოფილა სახელმწიფო საგანძურები. დავით აღმაშენებელის ანდერძში მაგ. დასახელებულია „ატენისა საქურკლე“ (ქაბი II, 52), ანუ:

„მერე ბრძანა: ჳიქ საქმესა, მამისაგან სწავლებულსა და ჩემსა ნუ ვინ ნუ დამალავთ საქურკლესა დადებულსა“.

მოიხზო მისი გამხრდელი, ერთგული, ნაერთგულევი, უბრძანა: *«ჩემი საქურკლე შენგან დანაბეკდულებევი მომართვით ჩემი ყულაი, ჩემი ნაუფლისწულევი»*.

და მოართვეს. გასცა ურიცხვი, უანგარიშო, ულევი“ (ს. კაკ. 12,6 და 47).

თუმცა ჩვეულებრივ 47 ტაბი 46 მისდევს, მაგრამ ცხადია აქ დედანში სწორედ ჯერ 47, ხოლო შემდეგ 46 ტაბი უნდა ყოფილიყო. აზრის ლოლიკური მიმდინარეობა სხვაფრივ შეუძლებელია. ამას გარდა ტაბი 48 და 49, როგორც იმავე ზემოთქვანილს ტაბებში გამოთქმული აზრების წინაუქმო და აღრეული გარემოება, უეჭველია, ყალბი უნდა იყოს, განსაკუთრებით სიყალბე 48-ე ტაბს ეტყობა, რომელშიაც მოიპოვება „საქურკლენი“.

საგანძური. დიდებული მეფის მლოცველი ბერის სიტყვებითგან არა ჩანს ვისი აგებული იყო ან დაარსებული ეს „ატენის საკურკლე“. მაგრამ ეს-კი ცხადია და ამას თვით მეფეც ამბობს, რომ ამ საგანძურში თვით „ჩემითა (ე. ი. დავით აღმაშენებელის) სისხლითა მოგებული“, ომებით შეძენილი ფულიც ინახებოდა (ქკ-ბი II. 51³¹—52¹), საქართველოს სახელმწიფო საკურკლე გაუმდიდრებია. სამაგიეროდ თამარ მეფის ისტორიკოსს აღნიშნული აქვს, რომ გიორგი III ხშირი და ძლევამოსილი ომებით იმოდენა სიმდიდრე შეიძინა. რომ ტფილისის მთავარ საკურკლეში აღარ ეტეოდა და მის გამო „დადვა... მისთა [ნა]ტყუენ[ნე]თაგან მონაგები ციხესა შინა უჯარმისასა“ (ისტ-რნი და აზმ-ნი *613, გვ. 385).

შესაძლებელია თამარ მეფის დროსაც, როდესაც საქართველოს სამეფოში წინანდელზე უფრო მეტი სიმდიდრე დატრიალდა, კიდევ სადმე სხვაგანაც მოენახათ საკურკლისათვის ბინა. იმ შენობას, სადაც სამეფო საკურკლე, ხაზინა იყო მოთავსებული, „საგანძური“, „საგანძურნი სამეფონი“ (ეპითალ. *898—899, გვ. 739 და თამარ მეფის მეორე ისტ.) ეწოდებოდა. ეს ქართ. ეპითალმწერელის შემდეგი სიტყვებით მტკიცდება: როდესაც არღუნ ყანმა ბრძანა მეფე დიმიტრი II-ისათვის ყველაფერი ჩამოერთმიათ, საამისოდ მოსულ მონღოლებმა, „წარიღეს ყოველი, არა რა დაშთა, რამეთუ მოქალაქეთაცა უწყოდეს საგანძურნი მეფისანი და შინაგამცემელ იქმნეს“ და ამის წყალობით „მივიდა ყანას წინაშე საკურკლე მეფისა“-ო (ეპითალ. *898—899, გვ. 739).

მაგრამ იმისდა მიუხედავად, რომ სახელმწიფო ხაზინა და საგანძურნი ტფილისის გარდა სხვა ადგილებშიაც იყო მოთავსებული, თვით „საკურკლე“ როგორც სახელმწიფო დაწესებულება ერთი იყო და განუყოფელი. ამ აზრს ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ როდესაც მეფეებმა დავით ლაშას ძემ და დავით რუსუდანის ძემ უთანხმოების და აშლილობის მოსასპობად გადასწყვიტეს, რომ შუღლს ისევ საქართველოს გაყოფა სჯობია, „დაამტკიცეს რათა განყონ სამეფოს ღაკურკლე ორად“ (ეპითალ. *832, გვ. 677). მაშასადამე როგორც სამეფო ერთი იყო, ისევე „საკურკლე“-ც საქართველოში, ვითარცა სახელმწიფო დაწესებულება, ერთი და განუყოფელი ყოფილა, თუმცა მისი შინაარსი სხვადასხვა ადგილას ინახებოდა.

გიორგი II-ის დროს თურმე ყოფილა „ქუთაისსა საკურ-
კლე“ (მტნე ქა *509, გვ. 278). შემდეგ-კი როდესაც ტფილისი
დავით აღმაშენებელმა აიღო და კელაჲ საქართველოს სატახტო ქა-
ლაქად და მეფეთა საჯდომად აქცია, სახელმწიფო ხაზინაც ქუთაი-
სიდან ტფილისში გადმოიტანეს.

რას ინახავდენ სახელმწიფო საკურკლეში? დავით აღმაშენებ-
ლის ისტორიკოსს ერთგან ნათქვამი აქვს, რომ დიდებული მეფე
ყოველ დღე თავის ქისას „აღაესებდა დრაჰკნითა“, ფულითა,
წაყიდოდა, მოივლიდა ქალაქს და ღარიბ-უძღურს დაურიგებდაო და
„ამას იქმოდის არათუ ხელოსანთაგან მორთმეულისაგან ანუ
საკურკლეთ, არამედ კელითა თვსითა ნადირებულთა[გან]“-ო
(ცა მფსა დთსი *554, გვ. 322). ქართველი ისტორიკოსის ამ სიტ-
ყვებითგან ცხადად ჩანს, რომ საკურკლეში ფული ყოფილა
შენახული. ამის დამამტკიცებელი პირდაპირი ცნობაც მოიპოვება.
ჩვეულებრივ დავით აღმაშენებელი თავისი მლოცველი ბერის პირით
თავის ანდერძში ამბობს: „დუკატი და ბოტინატი ატენისა
საკურკლესა... ჩემითა სისალითა მოგებული- ნახევარი მიინც ჩემ-
მა შვილმა დიმიტრიმ ჩემს მოძღვარს გადასცეს მონასტერთათვის გა-
დასაცემადო (ქები II, 51_კ—52_კ). დუკატი და ბოტინატი ბიზანტი-
ური ფული იყო და სწორედ ამ დროს საქართველოშიც ტრიალებდა
(იხ. სკს ეკონომიური ისტორია I, 91—92). მაშასადამე აქ ნათლად
არის ნათქვამი, რომ ფული საქართველოში სახელმწი-
ფო საკურკლეში ინახებოდა.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსისაგან ვიცით, რომ „სა-
კურკლეთა შემოსავალნი“ (ცა მფსა დთსი *551, გვ. 319)
არსებობდა. ეს იყო ალბათ სახელმწიფო საკურკლეს უმაჯავისი წყარო.

ფულს გარდა საკურკლეში, როგორც თვით სახელითგანაც სა-
ფიქრებელია, უქველია, სხვადასხვა ძვარფასი ქურქელიც უნდა ყო-
ფილიყო შენახული. მართლაც მე-XIII-ე საუკუნე. ქართ. საეკლესიო
კრების ძეგლის წერაში საეკლესიო კრების წევრნი მეფეს ეუბნებიან:
„თუ ერთხელ საკურკლესა თქვენსა შემოღებული და ერთგზის თქვენ-
თვს შემოძღვანებული თუალთა და მარგალიტთა და ქურქელთა
ოქროსა და ვერცხლისათა თანა რამე მცირე გინა დიდი საკურკლესა
შინა თქვენსა მდებარე“ ვინმემ გამოატანოს და მიითვისოს, ან გა-
ფლანგოს, ხომ ხეირს არ დააყრიტ, საეკლესიო მამულების მითვი-
სებას-ლა რად უწყობთ ხელსაო? (ქები II, 164_კ—20). მაშასადამე
სამეფო საკურკლეში სხვათა შორის ინახებოდა, „საკურკ-“

„ლესა შინა მდებარე“ იყო „შემოღებული“ და მეფისათვის „შემოძღუანებული“ ძვირფასი განძეულობა, თვალ-მარგალიტი და ოქრო-ვერცხლის ქურქელი.

„ქარის გარიგება“ ადასტურებს საისტორიო და იურიდიულ წყაროებისა მიხედვით აღდგენილ სურათს და ზოგიერთში აესებს კიდევ. მაგრამ იქ არ არის მთლიანი სურათი წარმოდგენილი. სრული სურათის აღდგენა მხოლოდ ყველა წყაროების საშუალებით შეიძლება.

იქ სახელდობრ აღნიშნულია, რომ „ლარი ღ ქურქელი ოქროსი და ვერცხლისა, ჩინური და ქაშანური უსალვინო“, რომელიც-კი „სახმარებლად სანიადაგოდ“ განკუთვნილი იყო, „ყოველი საქურკლესა ძეს და დგას“-ო (მ₁₇₀—₁₇₃). საქურკლის არსებითი და დამახასიათებელი თვისება რომ ჩვენთვის უფრო ცხადი იყოს, ამისათვის უნდა ისიც ვიცოდეთ, თუ რა ინახებოდა სალაროში. „ოქროს ქურქელი ანუ ვერცხლისა“, რომელიც „სახმარებლად სანიადაგოდ არ უნდა[თ]“, ის „შეკრული სალაროსა ძე[ეს]“-ო (კ. გარიგება).

მაშასადამე არსებითად საქურკლე და სალარო იმით განსხვავდებოდნენ ერთი-ერთმანერთისაგან, რომ საქურკლეში მხოლოდ „საკმარებლად სანიადაგოდ“ საჭირო და განკუთვნილი განძეულობა იყო შენახული, სალაროში კი პირიქით ისეთი განძეულობა იღვა, რაც სწორედ „საკმარებლად სანიადაგოდ არ“ იყო განკუთვნილი და ეხმარებელი „შეკრული“ იღვა. თუ გავიხსენებთ ამასთანავე, რომ სანიადაგო, ყოველ დღიურ სახარჯავ ფულსაც მეფე როგორც ვიცით (იხ. ზემოთ) თურმე საქურკლითგან იღებდა ხოლმე და „საეპქრო რაც მეფისა[ა], სადაც წავა ანუ მოვა“ ყველა მექურკლეთ-უხუცესის საზრუნავ და საურავ საქმედ იყო (კ. გარიგება მ₁₆₉—₁₇₀), მაშინ ჩვენთვის ცხადი იქნება რომ საქურკლე სანიადაგოდ სახმარებელი და სახარჯავი ხაზინა ყოფილა, სალარო-კი ერთგვარი ხელუხლებელი, „შეკრული“, სათაგნოს მსგავსად განკუთვნილი ხაზინა არის. რომ სალაროს შესახებაც ეს აზრი სრულ კემპარიტებად ვიცნათ, ამისათვის საჭიროა ვიცოდეთ ინახებოდა თუ არა იქაც განძეულობა ფულად, რომელიც ჩვეულებრივ ხელუხლებელ ძირითად სათაგნოდ იღვა? ამის შესახებ სამწუხაროდ ჯერ ცნობები არ მოგვეპოება.

განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია, რომ სალარო მექურ-
კლეთ-უხუცესს არ ექვემდებარებოდა, არამედ მართო საქურკლე. სა-
გულისხმევია აგრეთვე რომ საქართველოს სახელმწიფო საქურკ-
ლეში, როგორც სხვა ქვეყნებშიაც საშუალო საუკუნოებში, ფულთან
ერთად ძვირფასი განძეულობა, ოქრო-ვერცხლის ქურქელიც ინახე-
ბოდა. ხოლო რაკი „ქარის გარიგება“-ში სწერია, რომ სამაშხალე
ალყის გასაკეთებლად „მექურკლენი მიიღებენ ქონსა“ და ფარეშთ-
უხუცესს „სასაპოვნედცა იგინი მისცემენ (ქონს ან ზეთსა) სამაშხა-
ლედცა“-ო (811-152), ამიტომ იქნებ ფულსა და სხვაგვარ განძეუ-
ლობასა და ძვირფას ქურქელს გარდა საქურკლეში სხვადასხვა სახ-
მარებელი მასალაც ინახებოდა, რაც-კი სახელმწიფო გადასახადების
სახით შემოდირდა?

სელჩუკიანთა სამეფოში სპარსეთში ორი ხაზინა არსებობდა:
ერთი სათაენო ხაზინა იყო, მეორე სახარჯავი. ნიზამ-ულ-მულკი ამ-
ტიციებს კიდევ, რომ მეფეებს ყოველთვის ასე ჰქონდათო და სა-
ხელმწიფო შემოსავლის უმეტესი ნაწილი სათაენო ხაზინაში შეჰქო-
ნდათ, უმცირესი-კი სახარჯავშიო. სათაენო ხაზინა ჩვეულებრივ ხე-
ლუხლებელი იყო და თუ განსაკუთრებულ შემთხვევაში იქითგან
ფულს აიღებდენ, შემდეგში უეჭველად უნდა შეეესოთო (Siassai
Namch, texte persan, ed. par Ch. Schefer გვ. 205 — 206;
ვ. ბარტოლდი Туркестан II, 239).

ბიზანტიაში ქართველ მექურკლეთ-უხუცესს „დიდი საკელლა-
რი“, ანუ „საკელლარი“ უდრიდა, რომელიც ყველა საქურკლეების
ანუ ხაზინების ზედამხედველი იყო. ერთ ამ ხაზინათაგანს ერქვა
„საერთო საქმეთა სეკრეტონი“ ო ყვენიჯ, აღყმენჯ ო ყვენიჯ,
აღყმენჯ თან ყვენიჯ), მეორეს, — „მეფის ხაზინის სეკრეტონი“. ამ
ხაზინაში ფულსაც ინახავდენ და სხვადასხვა გვარ განძეულობასაც.
მესამეს „სამხედრო ლოგოთეტის სეკრეტონ“-ს ეძახდნენ, ეს დაწესე-
ბულება ლაშქრისა და სამხედრო ბოძალების შესანახად საჭირო
ფულს ინახავდა და ხარჯს ეწეოდა. სხვა ხაზინებიც იყო (Н. С ка-
н а л а н о в и ч. Византийское государство გვ. 176—177). X

მაშასადამე სახელმწიფო ხაზინის მოწყობილობა საქართველოში
სპარსეთისას უფრო მიაგავს, ვიდრე ბიზანტიისას, მაგრამ სრული
მსგავსება, როგორც შემდეგში დავაწმუნდებით (იხ. „სალვინე“), ქა-
რთულ საფინანსო დაწესებულებებს არც სპარსეთისასთან ჰქონია.

საქართველოს სახელმწიფო საქურკლეში შემდეგი მოხელეები
მსახურობდნენ: 1) „საკურკლის ნაცვალი“ (ქ. გარიგება

3₁₁, 8₁₇₁, 14₃₀₅ და 17₃₀₆), რომელსაც თამარ მეფის დროს უძახდენ „ნაცვალს მექურკლეთ-უხუცესისას“. 2) „მუშრიბი“ (იქვე 8₁₇₁ და 9₁₇₁₋₁₈₀). 3) „საქურკლის მუქიფი“ (იქვე 3₁₅, 8₁₁₃) და 4) „მექურკლენი“ (იქვე 4₁₅, 8₁₅₀ და 8₁₇₁₋₁₇₃). სხვადასხვა გვარი მექურკლენი იყვნენ: ერთს ჯგუფს შეადგენდნენ „დარბაზს მყოფნი მექურკლენი“ (იქვე 8_{171-9₁₇₃}), მეორეს—„მექურკლენი ქალაქისანი“ (იქვე 8₁₇₁). ერთი მექურკლეთაგანი მწიგნობართ-უხუცესისა და ვაზირთა უპირველესის „ქყონდი დლისა ზე დამდგომელი“ იყო ხოლმე (იქვე 4₁₅₀). თუმცა „ქარის გარიგება“-ში დასახელებული არ არის, მაგრამ საქართველოს სხვა დაწესებულებათა წყობილებისა და მიხედვით შეიძლება ვიფიქროთ, რომ „საქურკლის უხუცესი“-ც უნდა ყოფილიყო. იქნებ იქ, სადაც ნათქვამია რომ მუშრიბი ქალაქის შემოსავალს უხუცესთა მიათვლის“-ო (ქ. გარიგება 9₁₇₁), სწორედ საქურკლის უხუცესი არის ნაგულისხმევი? ამას გარდა თუმცა შენახულს „ქ. გარიგება“-ში ამის შესახებ ცნობები არ მოიპოვება იმიტომ, რომ ეს ძეგლი ძალზე დაზიანებულია და ბევრიც აკლია, მაგრამ ჩვენ დანამდვილებით ვიცით, რომ „საქურკლის მწიგნობარი“-ც არსებობდა. იგი მოხსენებულია თამარ მეფის 1189 წლის სიგელში (ქვ. II. 74) მაგრამ თუნდაც რომ ეს საბუთი შემთხვევით შენახული არა ყოფილიყო, ისედაც შეგვეძლო დაგვეცენა, რომ საქურკლის მწიგნობარი უნდა ყოფილიყო. თუ რომ ზარდახნის და ძაღლების აღწერისათვისაც-კი მწიგნობრები იყვნენ მიჩენილნი (იხ. ქვემოთ, მონადირეთ უხუცესი), განა დასაჯერებელია, რომ ისეთს დიდმნიშვნელოვან დაწესებულებას, როგორიც იყო საქურკლე, მწიგნობარნი არა ჰყოლოდა? საქურკლის მწიგნობარი იმ 24 მწიგნობართა შორის ირიცხებოდა, რომელნიც მწიგნობართ-უხუცესის ხელქვეით იყვნენ, თუ ცალკე იყო იგი, ჯერ ამის შესახებ არავითარი ცნობები არ მოგვეპოვება. მაგრამ იმის გარდაც უეჭველია საქურკლის ყოველდღიური ანგარიშების შემადგენელი საგანგებო „კელოსანნი“-ც იქნებოდნენ.

განსაკუთრებულ ყურადღების ღირსია „მუშრიბი“. ეს სიტყვა არაბულია (მუშრიფი) და ჰნიშნავს ზედამხედველს, მეთვალყურეს. ნიჰამ-ულ-მულკის სიტყვით, სპარსეთში მას ყველაფერი უნდა სცოდნოდა, რაც-კი სასახლეში თუ გარეთ ხდებოდა და, როდესაც საჭირო იყო, მთავრობისთვის უნდა ეცნობებინა. სპარსელ ისტორიკოსს ბეიხაკის მუშრიბები და ხაზინადრები ერთად ჰყავს მოხსენებულნი და მუშრიბები მისის სიტყვით

სასახლის ქონების ნუსხებს აღგენდენ. ამის გამო
 ვ. ბარტჰოლდი ფიქრობს, რომ მუშრები მხოლოდ იმ ქონებასა და
 ფულს ადევნებდნენ თვალყურს, რომელიც სასახლეში იყო და სასახ-
 ლის სახარჯოდ და შესანახავად იყო განკუთვნილი (Грхестан II,
 :240). „ქარის გარიგებით“-განა ჩანს რომ საქართველოშიც
 მუშრები საფინანსო სამინისტროს, მექურკლეთ-უხუ-
 ცესის ქვეშეთი მოხელე ყოფილა (811) და შემოსავ-
 ლის განსაკუთრებული დარგი, ბაჟი და საეაქრო გადასა-
 ხადი ჰბარებია, „ქარის გარიგება“-ში მაგ. ნათქვამია: „მუშრი-
 ბი რაც ქალაქთა საქურკლენი შეეა და ნავაქრი რაც
 შეეა, და სანელებელი, მასტიკი და სამარხო წამალი, საკმარი თუ-
 თუბო, ესეც მუშრიბმან იცის“-ო (917, 186). ამ წინადადებით-
 ჯგანა ჩანს, რომ მუშრიბს ჰბარებია ის, რაც „ქალაქთა შეეა“:
 საკურკლე იყო თუ ნავაქრი ან სხვა რამე სამზარეულო მასალა (სა-
 მნელებელი, მასტიკი, სამარხო, თუთუბო, და სხვა). სხვა იმ დროინ-
 დელ ქვეყნებსავე საქართველოშიაც განსაზღვრულ საქონელსა და
 და საგნებზე, რაც-კი ქალაქებში გასაყიდავად და სახმარად შეჭონ-
 დათ, განსაკუთრებული გადასახადი, ბაჟი და საეაქრო გადასახადი
 იყო დაწესებული. ზოგი მათგანი ფულად იყო გადაკვეთილი, ზოგს
 საქონელზე სულადად იღებდნენ ხოლმე. როგორც ზემოთყვანილი
 ცნობითაგანა ჩანს, მაშინ საქართველოში სანელებელზე და სხვა სა-
 მზარეულო მასალაზე (მასტიკი, სამარხო წამალი, თუთუბო და სხვა)
 სწორედ სულადად ყოფილა ბაჟი დაწესებული. აი ეს ქალაქთა ბა-
 ჟი და საეაქრო გადასახადი ჰბარებია ქართველ მუშრიბს. მაგრამ
 იგი ამ შემოსავალს თითონ-კი არ ინახავდა თურმე, არამედ „უხუ-
 ცესთა მიათვლის“-ო (ქ. გარიგება, 918), ესე იგი საკურკლის
 უხუცესთ ანგარიშითურთ ჩააბარებდა. ზემოთ უკვე აღნიშნული იყო,
 რომ საქართველოში არსებობდნენ „მექურკლენი ქალაქისანი“, ამი-
 ტომ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ იქნებ არსებობდა აგრეთვე „საკურ-
 კლე ქალაქისა“-ც და ეგების ჯერ იქ იკრიბებოდა ხოლმე ქალაქთა-
 გან შემოსული ბაჟი და საეაქრო გადასახადი, მუშრიბი საკურკლის
 უხუცესთა „მიათვლიდა“, ჩააბარებდა ამ დარგის შემოსავალს, ხო-
 ლო შემდეგ რაც საჭირო იყო, იქითგან სახელმწიფოს მთავარ სა-
 კურკლეში იგზავნებოდა.

რაკი ბაჟი და საეაქრო გადასახადი ქალაქებში მუშრიბს ეკი-
 თებოდა, ამიტომ საფიქრებელია, რომ „საკოშრე“ (1058 წ.

სიგ. შიომღ. ისტ. საბ. 4,) ანუ სასასწორო გადასახადი მის ზედამხედველობას ექვემდებარებოდა.

საქურკლის ყოველწლიური ანგარიშები და მათი შემოწმება ალბათ იმავე დროს, წლის თავს, და იმავე წესით ხდებოდა როგორც საქართველოს სხვა ამგვარსავე დაწესებულებებში, მაგ. ზარდხანში.

სახელმწიფო საქურკლის მთავარი გამგე და ზედამხედველი რასაკვირველია მექურკლეთ-უხუცესი იყო, მაგრამ მისი უზენაესი ზედამხედველობა მწიგნობართ-უხუცესსაც ეკუთვნოდა და როდესაც საჭიროდ მიიჩნევს იგი „საქურკლესაც შეეა“-ო¹ კ. გარიგება 4.¹¹).

„ბეკელი მექურკლეთ-უხუცესის“ (კ. გარიგება 11.²²⁸ — 230) კუთვნილებაც ყოფილა. არა ჩანს მხოლოდ, რანაირი ბეკელი იყო და როდის და როგორ ეძლეოდა მას ეს ბეკელი.

მექურკლეთ-უხუცესს, ვითარცა საქართველოს ფინანსთა მინისტრს, შემდეგი დაწესებულებანი და მისქვეშეთი მოხელენი ექვემდებარებოდნენ და შემდეგი საქმეები ეკითხებოდა: „ძველნი ქალაქნი, ვაჰარნი, სავაჰრო რაც მეფისა[ა] სადაც წავა ანუ მოვა, და რაც... საქურკლესა ძეს და დგას, საქურკლის ნაცვალი, მუქიფი, მუშრიბი, ქალაქის ამირანი, მექურკლენი ქალაქისანი და თვთ დარბაზს მყოფნი მექურკლენი მისისა კელისანი არიან“-ო, ნათქვამია „ქარის გარიგებაში“ (8.¹⁶ — 9.¹).

მაშასადამე საქურკლეს მოკელეებს გარდა, რომელ-ზრდაც უკვე იყო ზემოთსაუბარი, მექურკლეთ-უხუცესის ხელქვეით ყოფილა: 1) ძველი ქალაქები, 2) საზოგადოდ ყველა „ქალაქის ამირანი“ და „მექურკლენი ქალაქისანი“, 3) ვაჰარნი და აღებმიცემობა, 4) სავაჰრო გადასახადები და ბაჟი და 5) მეფის ყოველგვარი „სავაჰრო“ და საქურკლის შემოსავალ-გასავალი.

რაკი „კ. გარიგ.“-ში ნათქვამია, რომ ვაჰარნი „მექურკლეთ-უხუცესის კელისანი არიან“-ო, ამიტომ საფიქრებელია, რომ „ვაჰართა-უხუცესი“-ც (ვეფხისტყაოსანი. კაკ. 143.¹⁰²², კარიკ. 174.¹⁰⁴⁶) მისი ხელქვეითი იქნებოდა. თუ რომ სახელმწიფო გადასახადი „ხარაჯა“ პირდაპირ საქურკლეში შემოდის, მაშინ „მოხარაჯენი“-ც, რომელსაც თამარ მეფის 1202 წ. სიგელში არიან დასახელებულნი (შიომღ. ისტ. საბ. 26 და ს. კაკ. შიომღ. სამი სიგ. 82 — ა), მექურკლეთ-უხუცესის ქვეშეთი მოხელენი იქნებოდნენ.

დასასრულ უნდა აღვნიშნოთ, რომ მექურქლეთ-უხუცესსაც შეეძლებოდა ამ ვაზირობას გარდა სხვა ხელისუფლობაც ჰქონოდა, თვით საქვეყნოდ გამრიგისაც კი. მაგ. აბულასანი ყოფილა ერისთავთ-ერისთავი და მექურქლეთ-უხუცესი (იხ. ხატის წარწ. ე. თაყაიშვილი *Арх. экс. II*, 70), ხოლო ივანე-ყვარყვარე ციხისჯვარელი ჯაყელი პატივითა იყო „მექურქლეთ-უხუცესი და მთავარ ქვეყანასა სამცხისასა“ (ქამთალ. * 769, გვ. 599), სარგის ჯაყელიც იყო „სამცხის სპასალარი და მექურქლეთ-უხუცესი“ (იქვე * 874, გვ. 718).

§ 7. ათაბაგო.

ცნობილია, რომ ათაბაგობა ქართული ხელისუფლობა არ არის და უცხოეთიოგან იყო შეთვისებული. ათაბაგობა 1212 წლამდე „არა ყოფილა საქართველოს მეფეთა წინაშე“. თვით ეს დაწესებულებაც „სულტანთა წესი არს“ და არა საქართველოს მეფეთა. თურქულად „მამად და გამზრდელად მეფეთა და სულტანთა იწოდების ათაბაგი“ (ისტორი და აზმნი * 719, გვ. 526—527). მართლაც „ათაბაგ“-ი თურქული სიტყვაა და მამა-ბეგს ჰნიშნავდა. მაგრამ ათაბაგად სელჩუკიანთა სამეფოში იმ თურქ მონებს ეძახდნენ, რომელნიც საგანგებოდ სულტანთა სამსახურისათვის აღზრდილნი იყვნენ და განსაკუთრებული ნდობით აღჭურვილნი უფლისწულთა მზრუნველად ინიშნებოდნენ. თანდათან მათ დამოუკიდებლობა მოიპოვეს და მთავრებად იქცნენ. (A. Müller. Der Islam im Morgen-und Abendland. 1887 წ. II, 113 და 124).

ათაბაგობა საქართველოში შემთხვევით იყო შემოღებული და განსაკუთრებით ივანე მხარგრძელის პირად პარტიმოყვარეობის დასაკმაყოფილებლად იქმნა დაწესებული. ქართველი ისტორიკოსი ამბობს, რომ ზაქარია ამირსპასალარის სიკედილის შემდგომ, როდესაც თამარ მეფემ მის ძმას ივანეს ამირსპასალარობა შეაძლია, უკანასკნელმა თამარს სთხოვა: „განადიდე წყალობა შენი ჩემზედა, რომელ ახალსა და უაღრესსა პატივსა ღირს მყო და ათაბაგობა მიბოძო“-ო (ისტორი და აზმნი * 719 გვ. 526). დიდებულს მეფეს თავის ერთგულ და დაჰსახურებულ ხელისუფლის თხოვნა შეუსრულებია: „ახალი პატივი“, ათაბეგობა დაუწესებია საქართველოში და პირველ ათაბაგად ივანე მხარგრძელი დაუნიშნავს.

როდესაც თამარ მეფემ ათაბაგობა შემოიღო საქართველოში, აღსაზრდელი უფლისწული არაეინ იყო იმიტომ, რომ ლაშა-გიორგი უკვე თავის სახელოვან დედის თანამოსაყდრედ იჯდა, თანაც დედა ცოცხალი ჰყავდა და ამის გამო „ახალ“ ათაბაგს რასაკვირველია არ შეეძლო ისეთი გავლენა მოეპოვა, როგორიც ათაბაგებს სელჩუკიანთა სამეფოსა და სპარსეთში ჰქონდათ. ამასთანავე საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილობის მიხედვით სამეფოში ყველაზე უფრო ძლიერი და გავლენიანი ხელისუფალთა შორის მწიგნობართ-უზუცესი და ვაზირთა ყოველთა უპირველესი იყო, რომელიც „ქ. გარ.“-ის სიტყვით „მამა არს მეფისა“ (19₁₁₇). მაშასადამე ამ მხრივ ათაბაგს არ შეეძლო საქართველოში ის თვისებები შეენარჩუნებია, რომელიც მას თურქთა სასულტნოების ნიადაგზე ჰქონდა. სულ სხვა პირობებში იყო იქ ათაბაგობა აღმოცენებული და უცვლელად მისი გადმონერგვა არ იქნებოდა.

ამიტომაც არის, რომ თუმცა თამარ მეფისაგან „ათაბაგობა განდიდებული“ იყო (ყამთაღ. * 723, გვ. 639) და „ათაბაგი დიდი და საპატიო“ ხელისუფალი ბრძანდებოდა (ქ. გარ. 19₁₃₉), მაგრამ მაინც მწიგნობართ-უზუცესსზე დაბლა იდგა და საქართველოს სამოხელეო წესწყობილებაში მას ყველაზე უმაღლესი ადგილი არ ეკირა, არც პირველი ვაზირი ყოფილა¹. მეფის კურთხევის წესმა მაგ. მას მხოლოდ მწიგნობართ-უზუცესის ჰყონდიდელის შემდგომი ადგილი მიაკუთნა და მეფის ტახტზე აბრძანებასა და კურთხევას რომ მიუღოცდენ, ათაბაგი მხოლოდ ვაზირთა უპირველესის მერმე უნდა მისულიყო მისალოცავად (კურთ. წეს. 8₁₇). ვაზირობის და დარბაზობის დროსაც უმაღლეს ხელისუფალთა შორის უპირატესობა ათაბაგს კი არ ეკუთვნოდა, არამედ მწიგნობართ-უზუცესს (ქ. გარ. 18_{129—130}, 19_{133—141}), „ქ. გარ.“-ში პირდაპირ არის ნათქვამი: ვაზირთა უპირველესის და მწიგნობართ-უზუცესის „ჰყონდიდელის ქვემოთ ნოხთა ზედა ათაბაგი და ამირსპასალარი დასხდენ“-ო (19_{140—141}). ვაზირობა რომ უნდა დაწყობილიყო, ჯერ მწიგნობართ-უზუცესი დაჯდებოდა ხოლმე, ხოლო მის შემდგომ ათაბაგი და დანარჩენი ვაზირნი და ვაზირობის

¹) ასე ეგონა მაგ. კართული სამართლის ისტორიის პირველ და ნიჟერ მკვლევარს განსვ. ნ. ურბნელს (ათაბაგი ბექა და აღბულა და მათი სამართალი. 10).

წესში საგანგებოდ განმარტებულიც არის: „ქყონდიდელი მამა არს მეფისა, ათბაგი ახალია“-ო (ქ. გარ. 19₁₃₅—₁₃₈). პურობის დროსაც ქყონდიდელს განსაკუთრებული და უფრო მეტი პატივისცემა ჰქონდა მინიჭებული, ვიდრე ათბაგს: პირველს თუ თვით ამირეჯიბი დაუდგამდა ტაბაკს, ათბაგს იმგვარადვე, როგორც ამირსპასალარსა. და მანდატურთ-უხუცესს „ტაბაკს ეჯიბი დაუდგამს“ (ქ. გარ. 17₃₉₈—₄₀₃).

გარეგნობითაც მწიგნობართ-უხუცესის ათბაგზე უფროსობა ყველასთვის ცხადი იყო ხოლმე: როდესაც პურობა შებინდებისას გათავდებოდა, ეაზირნი გაიყრებოდნენ და თავ-თავიანთ სახლში წავიდოდნენ, მწიგნობართ-უხუცესს ორი მაშხალა წაუძლევებოდა წინ, ათბაგს კი დანარჩენ ეაზირებსავეთ მხოლოდ ერთი მაშხალა (ქ. გარ. 8₁₅₆—₁₆₆).

მაგრამ თუ ათბაგი ღირსებით მწიგნობართ-უხუცესზე დაბლა იდგა, დანარჩენ მოხელეებზე მაინც უფრო დაწინაურებულად ითვლებოდა, თვით ამირსპასალარობასაც კი სქარბობდა და „უალრეს პატე“-ად იყო მიჩნეული (ისტორიკოსის ზემომოყვანილ ცნობას გარდა ქართულ ჟამთააღმწერლის შემდეგი სიტყვებიც ადასტურებენ: ავაგ მხარგრძელის შესახებ მას ნათქვამი აქვს, რომ ის „სპასალარობისაგან ათბაგ იქმნა მეფისა რუსუდანის მიერ“ (ჟამთააღმწერალ. * 775, გვ. 607). მაშასადამე სპასალარისათვის რომ ეწყალობებინა მეფეს, ეს დაწინაურებად ეჩვენებოდა და ითვლებოდა.

ვინ იყო მაშასადამე ათბაგი? საქართველოში იგი „იყო ეაზირი კარსა მეფისასა“ (ჟამთააღმწერალ. 723, გვ. 539). „ქ. გარ.“-შიც ათბაგი ეაზირად იწოდება. იქ მაგ. ნათქვამია: „მწოდე... დარბაზით ათქს... სამთა ეაზირთა: ათბაგსა, ამირსპასალარსა და მანდატურთა-უხუცესს“-ო 12₂₇₆—₂₇₈). ერთი სიტყვით ათბაგი დარბაზის კარს მყოფი ხელისუფალი ყოფილა.

მაგრამ ამავე დროს ქართველი ჟამთააღმწერელი ამტკიცებს, რომ თამარ მეფისაგან ათბაგობა იყო „განდიდებული... უმეტეს სხვათა ერისთავთათა“ (* 723, გვ. 539). ერისთავნი საქვეყნოდ გაპრიგე მოხელეთა ჯგუფს ეკუთვნოდნენ და თუ ისტორიკოსი ამბობს, ათბაგი სხვა ერისთავებზე უფრო დაწინაურებული იყო, ალბათ ათბაგობას საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეებთან-

ნაც რაღაც კავშირი უნდა ჰქონოდა. იქნებ ამიტომაც იყო, რომ მეფის კურთხევის დროს ათაბაგი „და სხვანი მთავარნი“ ერთ მხარეს იდგენ (კურთ-წესი, 6.).

ამაზე მეტი ცნობები ათაბაგობის შესახებ სხვა ჯერ არ მოგვეპოვება და ამის გამო მის უფლება-მოვალეობაზე არა ვიცით რა. როგორც ეტყობა ათაბაგობა შემდეგშია იშვიათ და უცხო რამედ დარჩა საქართველოსათვის: „ძვრად ოდესმე იქნების“—ო ნათქვამია „ქ. გარ.“—ში. შემდეგშიც, როგორც ცნობილია, საქართველოში ათაბაგობა სამცხის მმართველთა საგვარეულო სამკაულად იქცა და იქაც ათაბაგნი განკერძოებისა და დამოუკიდებლობის მოხვეჭის გზას დაადგენ.

დასასრულ უნდა აღვნიშნოთ, რომ ათაბაგობაც შეიძლება კიდევ სხვა თანამდებობასთან ყოფილიყო შეერთებული, მაგ. ავაგ მხარგრძელი ერთსა და იმავე დროს „ათაბაგისა და ამირსპასალარის“ ხელისუფლობათა მქონებული ყოფილა (ქამთააღ. * 751, გვ. 572), სადუნსაც ათაბაგობა და ამირსპასალარობა ერთსა-და-იმავე დროს ჰქონდა, ვახტანგ მეფემაც „ალიყუნა პატივისა ათაბაგობისასა და ამირსპასალარობისასა ხუტლუბულა“ სადუნ მანკაბერდელის ძე (ქამთააღ. * 903, გვ. 744) და სხვა.

§ 8. მსახურთ-უხუცესი და მისი სახელისუფლო.

„მსახურთ-უხუცესი“-ც (რტრნი და აზნი * 622, 632, 640, 650, 656, გვ. 396, 410, 421, 435, 442. 1250 წ. გრიგ. სურამელის შეწირ. წიგ. სარ. კაკაბაძის გამოც. 6_კ—_გ და 7_კ—_ი. რკონის 1259 წ. სიგ. ქბი II, 141. ქამთააღ. * 760 და 919, გვ. 587 და 762 და სხვაგან) თუმცა პირველად გიორგი III მეფობაში არის მოხსენებული, მაგრამ მაინც უეჭველია, რომ მსახურთ-უხუცესობა ძველი ხელისუფლობა უნდა იყოს. მსახურთ-უხუცესის ქვეშეთ მოხელეებად რასაკვირველია „მსახურნი“, „მსახურნი მეფისანი“ (1047 წ. ხელთნ. ქკბი I, 191 და ქამთააღ. * 824 და 835, გვ. 669 და 680) უნდა ყოფილიყვნენ. „კარის გარიგებ“—ითგან ჩანს მხოლოდ, რომ თავდაპირველად მსახურთ-უხუცესი სავაზირო საბჭოს წევრად არ ითვლებოდა და პირველად „მსახურთ-უხუცესი მანაველი რუსუდან მეფეს შუყვანია სავაზიროსა“ (19₄₄₇—₄₄₈). წინათ მაშასადამე სავაზირო ბქობაში მონაწილეობის მიღების უფლება არა ჰქონია.

მსახურთ-უხუცესი, მას შემდგომ, რაც იგი რუსუდანმა საეპი-
როს შეიყვანა, ვაზირად ითვლებოდა (კ. გარიგება 6₁₀₀), ორთა ვა-
ზირთა ჯგუფში იყო და დარბაზობის დროს მეჭურჭლეთ-უხუცესის
თანასწორი პატივისცემა ჰქონდა მინიჭებული (კ. გარიგება 14₃₁₃₋₃₁₀).
წინათ-კი როგორ იყო და რა ადგილი ეკავა მას ან ვაზრობის, ან
დარბაზობის დროს, ამის შესახებ ცნობები არ მოიპოვება. ამ ხე-
ლისუფლების შესახებ საზოგადოდ თითქმის მხოლოდ „კარის გარი-
გება“-შია შენახული ცნობები, თამარ მეფის ისტორიკოსს და ჟამ-
თააღმწერელს სახელის მეტი არა აქვთ რა.

მსახურთ-უხუცესის „კელისა არის: სალარო, საწოლი, მესაწო-
ლეთ-უხუცესი, მოლარეთ-უხუცესი, ციცხვა უხუცესი მეხილეთ-უხუ-
ცესი. საწოლისა და სალაროს მეფის შეკაზმამდის ამათი საურავი
და ზღვენი მსახურთ-უხუცესისა“ არისო (კ. გარიგება 6₁₀₀₋₁₀₁).
ამას გარდა იმავე თხზულებაში ნათქვამია: „ცხოვარნი ყოველნი და
მატყლნი მსახურთ-უხუცესისა კელთავე არს“-ო (6₁₁₆₋₁₁₇). ამგვარად
ირკვევა, რომ მსახურთ-უხუცესს ექვემდებარებო-
და ორი-სამი დაწესებულება თავის ყველა მოხე-
ლეებითურთ: ერთი იყო სალარო, რომლის გამგეს
მოლარეთ-უხუცესი ეწოდებოდა. ხოლო მეორე იყო
საწოლი და მისი გამგე მესაწოლეთ-უხუცესი. მასვე
ებარა მეფის კერძო მეურნეობა და სხვადასხვა „სათა-
რეშონი“ (იქვე 3₁₁₇). ამიტომაც იყო, რომ ფარეშთ-უხუცე-
სი, ციცხვთ-უხუცესი და მეხილეთ-უხუცესი მის
ქვეშეთი მოხელეები იყვნენ. ამავე მრჩევის გამო ცხვარი
ღ ალბათ საქონელიც მსახურთ-უხუცესის ხელქვეით იყო.

სალაროს გარდა მსახურთ-უხუცესის ხელქვეითი სხვა ყველა და-
წესებულებანი სამეფო სახლის შინაურ მეურნეობას და საქმეს ემსა-
ხურებოდა და იქნებ სწორედ ამიტომაც არის, რომ ამ ხელისუფ-
ლობას ეწოდებოდა „მსახურთ-უხუცესობა კელ-შინაური“ (ის
ტრნი და აზნნი * 656, გვ. 442) და იქნებ სწორედ ამის გამოვე
თამარისა და ლაშა-გიორგის დროს მსახურთ-უხუცესი ვაზირად არ
ითვლებოდა. მის გავაზირების დროს შესაძლებელია რუსუდანმა
მას ისეთი დაწესებულებაც დაუქვემდებარა, რომელიც მას წინათ არ
ემორჩილებოდა.

„სალარო“ (კ. გარიგება 5₇₈, 8₁₁₆₀₋₁₁₇₀) დიდმნიშვნელოვანი
დაწესებულება იყო, რომლის შესახებაც ზემოთ უკვე ნათქვამი გვქონ-
და, თუ რა-და-რა ინახებოდა და რა განსხვავება არსებობდა სალა-

როსა და საჰურკლეს შორის (იხ. მეჰურკლეთ-უხუცესი). თუმცა, ცოტა არ იყოს, უცნაურია, მაგრამ მაინც საგულისხმევია, რომ საქართველოში მუდმივ და უძრავ სალაროს გარდა, მოძრავი სალაროც ყოფილა. ეს ნათლად ჩანს „კარის გარიგება“-ის შემდეგ აღდილითგან: „სალაროს წინათ იარების სიკისტრონი და ერთი ყათარი სხვაჲ ჯორი სასაგებლე ტურფადე მოკაზმული, მაგრამ იგიცა სალაროს წინათ იარების სიკისტრონს უკანით“-ო (7₁₃₇—12₁). მაშასადამე მეფის სადგად წაბრძანების დროს თან მიჰქონდათ მოძრავი სალაროც, რომელსაც თავისი განუთენილი და მიჩენილი ადგილი ჰქონია: ჯერ სიკისტრონი ჯორი მიდიოდა, შემდეგ სასაგებლე ჯორი საგებლით დატვირთული და სულ ბოლოს მოძრავი სალარო მისდევდა. აქ მხოლოდ სალაროს აგებულობისა და მოხელეების შესახებ-ლა დაგვჩა სათქმელია.

სალაროს სათავეში იდგა „მოლარეთ-უხუცესი“ (კ. გარიგება 1₁, 6₁₀₁, 10₁—10₆, 10₉—11₁, 19₃₅₆—₃₆₇). ის, როგორც ეტყობა, „სალაროთ“ (იქვე 1₁) უფროსი იყო, ესე იგი მას ყველა სალაროები ექვემდებარებოდნენ.

მეჰურკლეთ-უხუცესისათვის მოლარეთ-უხუცესისაც ბეჭედი ჰქონდა. ეს იმის თანამდებობის ერთ-ერთ ნიშნად ყოფილა. ამიტომაც არის რომ „კარის გარიგება“-ში ნათქვამია: „მოლარეთ-უხუცესსა რა ითაყვანოს ბეჭედი მართებს, რომ უბოძოს მეფემან თვალედი“-ო (6₁₀₄—10₅). ეს თურმე დიდი ბეჭედი ყოფილა, „სასიგლე, საგახსნითე რომ ბეჭედი არის“ (იქვე 9₁₀₆—10₇), რომლითაც სხვა-და-სხვა სიგლებსა და საბუთებს დაბეჭდავდნენ ხოლმე. ეს „თვალედი“ ბეჭედი „მოლარეთ-უხუცესისა კელთ აცვია“ და როდესაც საბუთზე ბეჭდის დასმა იყო საჭირო, მაშინ „მოლარეთ-უხუცესი გახსნის“, ოქროს თასში „წყალს შთაასხამს“, ხოლო თვით საბუთს „დაბეჭდავს მწიგნობარი“-ო (იქვე 6₁₀₇—11₄) და არა მოლარეთ-უხუცესი.

მოლარეთ-უხუცესს რასაკვირველია „სალაროს მოლარე“ (კ. გარიგ. 6₁₁₀, 11₁) ექვემდებარებოდა. მის ქვეშეთ მოხელეებად იყვნენ „მოლარენი“, რომელნიც უკვე მე-X-ე საუკ. ერთს საბუთში იხსენიებიან (შიო მღ. ისტ. საბ. 3). რაკი „კ. გარიგება“-შიც ერთგან ნათქვამია, რომ მონადირენი „ვაზირთა და მოლარეთა ყველას მიაართმევენ“ საჩუქარსაო (11₂₃₀—231) და მე-X-ე საუკ. სიგელშიაც „მოლარენი“, მრავლობით არიან მოხსენებულნი, ამიტომ ცხა-

დია, რომ მოლარენი თუ ბევრნი არა, რამდენიმე მაინც უნდა ყოფილიყვნენ. მოლარე მოლარეთ-უხუცესის მომხმარებელი და მშველელი მოხელე იყო: სიგლების „დაბეჭდვის“ დროსაც იგი თავის უფროსს ეხმარებოდა.

თუმცა მოლარეთ-უხუცესი ისეთი დიდმნიშვნელოვანი დაწესებულების გამგედ ითვლებოდა, როგორც არის სალარო, მაგრამ მაინც მას უფლება არა ჰქონდა ვაჭირობას დასწრებოდა. ამ მხრივ იგი ამირახორზედაც დაბლა იდგა. თუმცა ასეც-კია, რომ მოლარეთ-უხუცესს შედარებით მაინც სხვა ქვეშეთ მოხელეებზე მეტი უპირატესობა ჰქონია და თუ დანარჩენნი საეჭირო დარბაზს გარეთ უნდა მდგარიყვნენ, იგი „სალაროს კართა შიგან დგას გამოსავალსა“-ო (ქ. გარიგება 19₁₅₆₋₁₅₇). თუმცა „ქ. გარიგება“-ში ამის შესახებ არაფერია შენახული, მაგრამ საქართველოს სამეფოს სხვა დაწესებულებათა მიხედვით მოსალოდნელია და საფიქრებელი, რომ სალაროს უხუცესსა და მოლარეებს გარდა სალაროს მუქიფი და მწიგნობარიც უნდა ყოფილიყო. სალაროს ყოველწლიურ ანგარიშების შედგენა და გასწორება უეჭველია ჩვეულებრივი წესისაებრ იქნებოდა მოწყობილი.

როგორც უკვე აღნიშნული იყო, მსახურთ-უხუცესს მეორე დაწესებულებაც „საწოლი“-ც ებარა. რა იყო საწოლი? „საწოლი“ (ქ. გარიგება 20₁₅₇₋₁₅₉, 7₁₃₆₋₁₃₇, 12₂₅₉) რასაკვირველია ჯერ ერთი რომ მეფის დასაძინებელი და დასაწოლი ოთახი იყო, მაგრამ ამასთანავე მის მახლობლად მდებარე დასაწოლის სამსახურებელისათვის საჭირო ოთახებიც. ამ ოთახში ესვენა „საწოლისა ღმრთისმშობელი“, რომლის წინაშე „ენთების სანიადაგო სანთელი და კანდელი. მცველი მისი მესაწოლე არის“-ო (იქვე 20₁₅₇₋₁₅₉). საწოლშივე იდგა რასაკვირველია საწოლის ყოველივე იარაღი, სარეცელი და ტახტი. „ქ. გარიგება“-ითგან არა ჩანს, მეფე მე. XIV-ს-ში სარეცელზე იწვა, თუ ტახტზე, ვიცით მხოლოდ რომ ტახტი საწოლშიც იყო (7₁₄₀). საწოლი „მოკაზმული“ იყო ნოხებითა და სხვაგვარი საფენით (იქვე 7_{136, 140-141}). იქვე იყო ხოლმე ყოველთვის „სანთელი, ფანარი მაშხალა“ (იქვე 7₁₃₇). იქვე იყო სხვადასხვა სასმური ჭურჭელი ღამე წყურვილის მოსაქლავად. „სალამოს მელვინე ფანჯას მომცროს მიიღებს ჭყინვარია-ნითა ჭურჭლითა ანუ ტაბაკითა, ზედა მყინვარსა დაჰყრის... და თუ

მეფესა ლამით მოეწყურის, ბრძანოს რომელიცა უნდა“-ო, ნათქვამია „კარის გარიგება“-ში (7₁₃₁₋₁₃₃).

მეფე საწოლში ბრძანდებოდა ლამით და დილით, სანამ ლოგინითგან ადგებოდა და გამობრძანდებოდა. ამ ხნის განმავლობაში „საწოლისა... მეფის შეკაზმამდის... საურავი... მსახურთ უხუცესისა, მესაწოლეთ უხუცესისა“ არის (კ. გარიგება, 6₁₀₂₋₁₀₄). ეს მარტო იმას-კი არა ნიშნავს, რომ ეს მოხელენი კერძოდ საწოლის შესახებ საქმეების გამგენი და თვალყურის მგდებელნი იყვნენ, არამედ იმასაც, რომ ყოველთვის, როდესაც-კი „უკაზმავი... იყო მეფე, მსახურთ უხუცესი და მისის კელისანი უფრო იურებიან“ საქმეებს (კ. გარიგება 5₇₉₋₈₀): ხელმწიფეს მოახსენებენ და მის ბრძანებას სათანადო დაწესებულებას და მოხელეს გადასცემდა.

თუმცა საწოლის საქმეები პირადად მსახურთ-უხუცესს კი არ ებარა, არამედ მის ქვეშეთს ხელისუფალს, მესაწოლეთა-უხუცესს, მაგრამ ზოგიერთში იმასაც უეჭველად უნდა მიეღო მონაწილეობა. მის ერთ-ერთ ამგვარ მოვალეობად ითვლებოდა „შეკაზმა მეფისა“ (იქვე 18₄₂₁). „კ. გარიგება“-ში სახელდობრ ნათქვამია: „რამე მეფე შეეკაზმოდეს, ტაშტი მსახურთ-უხუცესმან დაიჭიროს, პირის მანდილი მესაწოლეთ-უხუცესმან, წყალი მოლარეთ-უხუცესმან დაუსხას, ტანისამოსი მსახურთ-უხუცესმან ჩააცვას, ღილი მესაწოლეთ-უხუცესმან შეუკრას, მუხლთ დაყრით ქუდი მოლარეთ-უხუცესმან მიიღოს“-ო (18₄₂₁₋₁₂₈).

„საწოლსაც“, ვითარცა განსაკუთრებულ დაწესებულებას, თავისი მოხელენი ჰყავდა. სათავეში იდგა „მესაწოლეთ-უხუცესი“ (კ. გარიგება 6_{101, 103-104, 14} და 19₃₃₅₋₄₃₆). მესაწოლეთ-უხუცესი მოლარეთ-უხუცესსავით ვაზირობას ვერ დაეცნობოდა. ამ მხრივ იგი მოლარეთ-უხუცესზე დაბლა იდგა და თუ მოლარეთ-უხუცესი, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, ვაზირობის დროს სალაროს კარებში იდგა, „მესაწოლეთ-უხუცესი სალაროს კარის გამოსაღელსა დგას გარეთ, მეფის ზურგით“ (კ. გარიგება 19₄₃₅₋₄₃₆). მას ექვემდებარებოდნენ „მესაწოლენი“ (იქვე 7_{112-176, 130} და 20₁₇₁). მესაწოლენი ბევრი ყოფილან და ეს თანამდებობა საგვარეულო კუთვნილებად ითვლებოდა. „შვდასი სახლი მესაწოლეთ არის და გლეხი რვა სახლია და სხვა ყოველივე აზნაური“-ო, ნათქვამია „კარის გარიგება“-ში (7₁₂₅₋₁₂₆). მესაწოლეთა ერთ ჯგუფს მეფის „წინამწოლნი“ (იქვე 7_{135, 2} და 30-761) შეადგენდნენ, ერთ მათგანს ებარა საწოლის ღმრთისმშობლის სანიადაგო

სანთელ-კანდელი: „მცველი მისი მესაწოლე არის, იგივე რო-
მელი წინამწოლი არის მეფისა“-ო (იქვე 20₁₇₀₋₁₇₁). წინამ-
წოლი ერთი კი არ იყო, არამედ რამდენიმე, ამიტომაც არის რომ
„კ. გარიგება“-ში „წინამწოლნი“ (იქვე 7₁₃₅) არიან მოხსენებუ-
ლნი.

როგორც მოძრავი სალარო იყო, იმგვარადვე მოძრავი სა-
წოლიც არსებობდა. ამისათვის განკუთვნილი იყო „სიკისტ-
როსანი ჯორი“ ანუ „სიკისტრონი“ და „ერთი ყათარი
სხვა ჯორი სასაგებლენ“ (იქვე 6₁₁₇ და 7_{127, 128}). ამ ორ ჯორს
საწოლის სამსახურებელითგან ლოგინი და საფენი, რაც-კი რამე სა-
კირო იყო მგზავრობაში, აკიდებული ჰქონდა (იქვე 6₁₁₁₋₁₁₂,
127-128). მესაწოლენი, სამეფო სასახლესა და საწოლში სამსახურს
გარდა, მოვალენი იყვნენ, რომ მოძრავ საწოლსაც
მცველად გაჰყოლოდენ, თუ რომ მეფე აიყრებოდა და სა-
დმე გაემგზავრებოდა. ამისთანა დროს „შვდასივე შუბო-
სანი... სიკისტროსა ჯორსა მისდევდეს, რა მეფე აიყა-
როს“-ო (კ. გარიგება 7₁₂₈₋₁₂₇). ხოლო რაკი სიკისტროსს გარდა
ამგვარ შემთხვევაში მოგზაურობის დროს სასაგებლენ და სალარო
ჯორებიც მეფეს თანსდევდენ ხოლმე, ამიტომ თვითეულ მათგანს
თავისი ადგილი ჰქონდა და თავ-თავისი მიმყოლიც ჰყავდა. ჯერ სი-
კისტრონის ჯორი მიდიოდა, შემდეგ „სიკისტროსს უკანით“ და „სა-
ლაროს წინათ“ სასაგებლენ ჯორი მისდევდა და სულ ბოლოში მოძ-
რავი სალარო იყო მოქცეული. ამ სამსავე მოძრავ დაწესებულებას
„ბარგის-უხუცესი წინ მიუძღვების“, ხოლო „მესაწოლენი წინ
იარებიან“ (იქვე 7₁₂₇₋₁₃₀).

მესაწოლეთ-უხუცესისა, მესაწოლეთა და წინამწოლთა გარდა
საწოლის მოხელეებად იყვნენ: „საწოლის მეკარე“ (კ. გარიგება
7₁₃₆ და 12₂₃₈), რომელსაც თავის თანამდებობის ნიშნად „კელთა
არგანი აქვს“ (იქვე 20₁₆₁₋₁₆₃) და „კარის დარაჯა“ (იქვე
7₁₃₅₋₁₃₆). ორივენი საწოლს ღამითაც იცავდენ დილამდის სანამ მე-
ფე საწოლში ბრძანდებოდა და საწოლითგან არ გამოვიდოდა (იქვე
7₁₃₅₋₁₃₇). ვაზრობის დროს საწოლის მეკარე „კარს გარეთ არის, ზურ-
გი შემოუქცევია კარით ან გამოუხშავს, კელთა არგანი აქვს, ქვე ზის
და ვისაც უბრძანებენ შემოიყვანს“-ო (იქვე 20₁₆₁₋₁₆₂). მაშასადამე სა-
წოლის მეკარე მართო საწოლისა კი არა, არამედ ვაზი-
რობის დროსაც სავაზირო დარბაზის კარის მცველად
ყოფილა. საწოლის მეკარე დიდ დარბაზობასაც უნდა

დასწრებოდა და პურობასაც. „კ. გარიგება“-ში ნათქვამია: „საწოლის მეკარე დიდსა დარბაზობასა ზედა ქვევერ დაჯდების“-ო (12₁₂₈—₁₂₉). ამ მხრივ, როგორც ვხედავთ, განსხვავება იყო ვაზირობასა და დარბაზობას შორის: ვაზირობის დროს იგი კარებს წინ იჯდა, დარბაზობის დროს-კი მისი დაჯდომა არ შეიძლებოდა. პურობის დროსაც საწოლის მეკარეს საერთო სასადილო დარბაზში სხვებთან ერთად დაჯდომისა და ქამის უფლება არ ჰქონდა, იგი „საწოლსა წაეა და წინამწოლსაც მიუვა სათვალავი და მუნ სქამენ“-ო (იქვე 12₁₃₀—₁₃₁).

რა მოვალეობა ჰქონდა სიკისტრონსა, სასაგებლე და სალაროს ჯორებს წინაგაძღოლას გარდა „ბარგის უხუცესს“ (იქვე 7₁₂₀—₁₂₁), საწოლის მოხელე იყო, თუ სხვა დაწესებულებისა. არა ჩანს.

ჩვენ უკვე ვიცით, რომ „საწოლის მწიგნობარი“-ც (თამარ მეფის 1189 წ. სიგელი ქ²ბი II, 74, კ. გარიგება 16₃₀₀—₃₁₃) არსებობდა, რომელსაც საქართველოში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა და მწიგნობართ-უხუცესის თანაშემწე იყო (იხ. ზემოთ, მწიგნობართ-უხუცესი). მაგრამ იგი მესაწოლეთ-უხუცესს-კი არ ექვემდებარებოდა, არამედ მწიგნობართ-უხუცესის ქვეშეთი მოხელე იყო. ზარდახნის მწიგნობარსავეთ ალბათ საწოლის მწიგნობარიც წელიწადში ერთხელ, უეჭველია წლისთავს, საწოლის ანგარიშს ადგენდა ხოლმე და ამოწმებდა.

მსახურთ-უხუცესს, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, ფარეშთ-უხუცესიც ექვემდებარებოდა. ფარეშთ-უხუცესის ხელთ იყო სხვა-და-სხვა „საფარეშონი“ (კ. გარიგება 7₁₁₇ და 10₂₁₀—₂₁₁) და მასვე ემორჩილებოდნენ მრავალი „ფარეშნი“ (იქვე 7₁₃₀—₁₃₁ და 8₁₅₇). „საფარეშო“-დ შინაურ მეურნეობისათვის განკუთვნილი სხვა-და-სხვა საწყობი და დაწესებულებები წოდებოდა. მაგ. „კ. გარიგება“-ში ნათქვამია: „სანთელი სასანთლითა და მისითა ნატიითა თავ-თავის საფარეშოთა არის“ და როდესაც საჭიროა, ფარეშთ-უხუცესი მიიღებს, წამოაყენებს და თავ-თავის ადგილს ჩასდებს“-ო (7₁₁₆—₁₁₇). მაშასადამე სანთლისა და შანდლები სათვის ცალკე საფარეშო ყოფილა და იქ ინახებოდა. შემდეგ იმავე თხზულებაში სწერია, რომ გამტვერიანებულს ფანჯის ხელმანდილს „საფარეშოს მიიღებს მელვინე“ და იქ „გარეცხენ“-ო (იქვე 10₂₁₀—₂₁₁). ამ წინადადებითგანა ჩანს, რომ სამრეცხავო საფარეშოც ყოფილა. თუმცა დანარჩენ საფარეშოთა სახელები შენახული არ არის, მაგრამ

ცხადია რომ მრავალი სხვა საფარეშოებიც უნდა ყოფილიყო. რაკი „მკერვალთ-უხუცესი“ არსებობდა (იქვე 1₉), რასაკვირველია „სამკერვალ“ საფარეშოც იქმნებოდა და „მკერვალნი“-იც უნდა ყოფილიყვნენ

„მეხილეთუხუცესი“ (იქვე 6₁₀₂ და 8₁₀₂), რომელიც მსახურთ უხუცესის ქვეშეთი მოხელე იყო, ალბათ „სახილე“-ს (იქვე 8₁₅₇) გამგე და „მეხილე“-ების (იქვე 8₁₆₃) უფროსი იქმნებოდა. მას ებარა ხილის საქმე და ჭურჭელ-იარაღი, როგორც მაგ. „სახილეთაბაკი“ (იქვე 8₁₅₁), გაზ-მარწუხივით შექმნილი „სახილე“ (იქვე 8_{157—158}), რომლითაც „მეხილე ანუ მოლარე თხილსა... ლეწდენ“ და ტაბაკზე დაჰყრიდენ ხოლმეო (იქვე 8_{153—161}) და სხვა.

„ციცხეთ-უხუცესი“ (იქვე 6₁₀₁) ფარეშთ-უხუცესის ქვეშეთი მოხელე იყო თუ არა, ამის შესახებ ცნობები არ მოიპოვება. ვიცით მხოლოდ რომ, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, ის მსახურთ-უხუცესს ექვემდებარებოდა. ციცხეთა-უხუცესი ცოტა არ იყოს უცნაური სახელია, მაგრამ უფრო გასაოცარია, რომ მის ქვეშეთს მოხელეებს „ციცხენი“ (იქვე 8₁₅₈ და 1₆₁) ერქვა. ამ „ციცხეთა“ (ხელთ) არის სახლისა საქურჭლე“ (იქვე 8₁₀₇), შინ სახმარებელი სხვა-და-სხვა ჭურჭელი და ამას გარდა „აბანოსთბობა, სახლის გვა, შეშის კოდა, ცეცხლის ნთება, წყლის ზიდვა“ და სხვა (იქვე 8_{155—161}). ერთი სიტყვით სანეფო სახალეში იმდენი საფარეშო უნდა ყოფილიყო, რამდენ დარგადაც იყოფებოდა სასახლის შინაური მეურნეობა. საყურადღებოა რომ თვით მოსახმარებელი მთელი მასალა საფარეშოში-კი არ ინახებოდა, არამედ საგანგებო დაწესებულებით განსაფარეშოს ეძლეოდა იმდენი, რამდენიც საჭირო იყო ხოლმე. მაგ. ასანთები ალუა ქონისა და სელისა მაშხალისათვის, ან საპონი საფარეშოში კეთდებოდა, მაგრამ თვით ქონი და ზეთი იმავე საფარეშოში-კი არა ჰქონდათ, არამედ „მეტყავენი და მეჭურჭლენი“ მიაღებენ ქონსა, სასაპონედაცა იგინი მისცემენ და სამაშხალედაცა და ქონი თუ არ იყოს, სელის ზეთს ქალაქით აიღებდენ და მით იქმონენ სამაშხალესა ალუასა“-ო (იქვე 8_{119—132}).

ფარეშთა და ფარეშთ-უხუცესის საქმე იყო ყოველგვარი საფენების დაფენა და ოთახების ნოხებითა და სხვა-და-სხვა გვარ მანდილებით „მოკაზმა“, მათი „დაფენა, კარავი, ხარგაი, ჩადრი, ესე და მისი კაზმა მას (ფარეშთ-უხუცესს) მართებს“-ო (ქ. გარიგება 7₁₁₁₋₁₁₃). დილით რომ პეფე საწოლით გამობრძანდებოდა ფარეშთ-უხუცესი და ფარეშნი ეხსარებოდნენ ხოლმე. მეფეს ჩვეულებრივ „სარმუზა აცვია ანუ ჩაფლა მოგვსა ზედა მას კედლის ძირსა ჩაფლთ წახსნის, ანუ ფარეში გახსნის და შეუწახავს და იგი (მეფე) ტახტსა ზედა გაეა“, ხოლო ფარეში გრძელ მანდილს „მეფეს გარდმოუკაზმავს წინა და სხვათა ნოხთა ფარეშნი გარდაჰკაზმენ“-ო (იქვე 7₁₂₈₋₁₁₁). ფარეშთ-უხუცესი უფროსი ხელმძღვანელი იყო დარბაზისა და სხვა სადგომების მოკაზმის დროს: „იგი ახლავს“ და „ვითარცა ასწავლიან“, ისე აფენინებს და ამკობინებს ოთახებს, მაგრამ ზოგჯერ იგი თითონაც აკეთებდა საფარეშო საქმეს. მაგ. მეფის პურობის დროს, როდესაც დარბაზობა იყო, „ცოცხს ფარეშთ-უხუცესი აიღებს“ და „პურობის უკანით ნოხსა გადმოგვს მეფის წინაშე ოდეს წესია“-ო, ნათქვამია კარის გარიგებაში (იქვე 15₃₁₀₋₃₁₁).

§ 9. მელუინეთ-უხუცესი და მისი სახელისუფლო.

„მელუინეთ-უხუცესი“-ც (ისტრნი და აზშნი *658 გვ. 445) პირველად თუმცა მარტო თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულებაში არის მოხსენებული და ამასთანავე მხოლოდ ერთხელ, მაგრამ მაინც ცხადია რომ მელუინეთ-უხუცესობა საქართველოში ძველი მოხელეობა უნდა ყოფილიყო. სახელის მეტი მელუინეთ-უხუცესის შესახებ ზემოდასახელებულ საისტორიო ნაწარმოებში სხვა არაფერი მოიპოვება და მხოლოდ „კარის გარიგება“ გვაძლევს საკმაოდ საგულისხმეო მასალებს. „მელუინეთ-უხუცესი“ (ქ. გარიგება 3₁₇, 4₁₁, 11₂₃₃ და 234-235) მელუინეთა უფროსი უნდა ყოფილიყო და იყო კიდევ „მელვინე“ და „მელვინენი“ (იქვე 4₁₁, 7₁₃₂₋₁₃₃, 10₂₂₀₋₂₂₁, 11₂₃₇ და 11₂₃₆₋₂₃₈) ბევრნი და სხვა-და-სხვა გვარნი ყოფილან. მელუინეთ-უხუცესს ექვემდებარებოდა აგრეთვე განსაკუთრებული დაწესებულება „სალვინე“ მთელი თავის მოხელეებითურთ. „სალვინე“ (იქვე 1₇, 9, 10₁₁₇ და 11₂₁₉) იმ დროს ეხლანდელივით ჭურჭელს კი არ ერქვა, არამედ განსაკუთრე-

ბელ დაწესებულებას. ჩვენთვის რომ ამ დაწესებულების მთელი თავისებურება და დანიშნულება ნათელი იყოს, უნდა „კ. გარიგების“ შემდეგ ცნობას დავაკვირდეთ. იქ ნათქვამია: „სალვინე ქურქელი სანიადაგო, უმეჯლისო სალვინეში დგას და მეჯლისისანი კიდევან დგანან“-ო (11₁₁₁₋₁₁₂). მაშასადამე „სალვინე“-ში ყოველდღიურად სახმარებელი, „სანიადაგო“ და ჩვეულებრივი, „უმეჯლისო“ ღვინის ქურქელი მდგარა, ხოლო მეჯლისისათვის განკუთვნილი ღვინის ქურქელი „სალვინე“-ში კი არ ინახებოდა, არამედ „კიდევან“. სად? იქნება სხვა ამ გვარ ქურქელივით (შეად. მკერქელეთ-უხუცესი, საკურქლე და სალარო) სალაროში ინახებოდა? მართო ღვინის ქურქელი კი არა, არამედ თითქმის ყველაფერი რასა(კ)-კი სასმელთან რაიმე კავშირი აქვს და სანიადაგოდ სახმარებლად ითვლებოდა „სალვინე“-ში ინახებოდა თურმე, მაგ. ის ჩამოსაყიდებელი სათიხრიანი იარაღი, რომელსაც „დაასობენ სალვინესა შიგან“ და რომელზედაც სალვინის მოლარე ფანჯს დაჰკიდებდა ხოლმე და „ფანჯისა მისალებელი კელმანდილიცა მასვე ზედა ჰკიდავს“, სალვინეში ინახებოდა (იქვე 10₁₁₁₋₁₁₂). რაკი სამყინვარი იარაღი ტაბაკი, ცულ-წერაქვი, ვერცხლის კოვზი, „სალვინის მოლარეს ვედრია“ (იქვე 10₁₁₃₋₁₁₄), ამიტომ ცხადია რომ ეს იარაღებიც სალვინეს კუთვნილებას შეადგენდა, თუმცა თვითონ ისინი ვითარცა სახმარებლად ნიადაგ საჭირო ეგონებ მუდამ სალვინის სალაროს ხელთ იყო (იქვე).

ყოველგვარ სასამურ ქურქელს და მანდილებს გარდა სალვინეში უქვეყლია ღვინოც ინახებოდა იმიტომ, რომ „კ. გარიგება“-ში სწერია: „სალვინის მოლარენი მეზერეთაგან აიღებენ ღვინოსა ვითარცა ზვარი იყოს ანუ მეზერე“-ო (11₁₁₅₋₁₁₆). ცხადია, რომ ღვინო იმავე ადგილას არ იქნებოდა შენახული, სადაც ქურქელი და მანდილები იდგა და იდგა, არამედ მარნებში, მაგრამ ისიც ალბათ „სალვინეს“ დაწესებულებას ეკუთვნოდა. განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია ის გარემოება, რომ „სალვინე“, როგორც ზემომოყვანილი განმარტებიდანაც ჩანს, „საკურქლის“ მსგავსი დაწესებულება იყო, სანიადაგო სახმარებლად განკუთვნილი ხაზინასავით იმ განსხვავებით კი, რომ სალვინეში მხოლოდ ღვინის შემოსავალი და ქურქელისამსახურებელი ინახებოდა. სალვინეს სხვა ამგვარ დაწესებულებასავით თავისი განსაკუთრებული გამგეობა

და მოხელენი ჰყავდა. ამ მოხელეებს რქმევიათ „სალვინის კელი-სუფალნი“ (ქ. გარიგება 15₃₃₈).

„სალვინე“-ს უზენაეს გამგედ რასაკვირველია მე-
ლვინეთ-უხუცესი იყო. ის საქმეებს განაგებდა და თა-
ვის ხელქვეითთ სამუშაოს აძლევდა და მათ სამსახურს
თვალყურს ადევნებდა (იქვე 4₇₃). მას სასყიდელიც ეძლეოდა: „თი-
თო ქური ღვინო ზვართაგან მელვინეთ-უხუცესისა“ არისო (იქვე
11₇₃₁₋₇₃₃). მის ქვეშეთ მოხელედ და თანამშრომელად „სალვინის
მუქიფი“ (იქვე 3₁₇₋₁₈, 11₂₃₇, 2₁₄, 3₃₅ და 2₁₁) ითვლებოდა. „ქ. გა-
რიგება“-ში მაგ. ნათქვამია: „ზვართა... მანდატურიცა აღდს ზედა
და სხვათა მელვინეთ-უხუცესი და მუქიფი იურვიან სამუ-
შაოსა“-ო (იქვე 11₂₃₂₋₂₃₃). მაშასადამე, ზვრების დამუშავებასა და
მოვლას გარდა სხვა რაც ღვინისათვის საჭირო „სამუშაო“ არის,
იმაზე მელვინეთ-უხუცესს და მუქიფს ერთად უნდა ეზრუნათ და
თვალყური სჭეროდათ. სარგო მასაც ჰქონდა და ისე იყო დაწესე-
ბული, რომ „თვთო უმცროსი (ქური ღვინო ზვართაგან) მუქიფისა“
არისო (იქვე 11₂₃₁ 2₁₀). მუქიფს გარდა „სალვინის მოლარე“-ც
(ქ. გარიგება 10₂₁₈, 11₂₂₇₋₂₂₈, და 11₂₃₃) არსებობდა. იგი „სალვინის“
ქონების მცველი იყო (იქვე 10₂₁₄ და 11₂₂₇₋₂₂₈). მისთვისე უნდა ჩა-
ებარებიანთ ალბათ ღვინის გადასახადიც (იხ. ქვემოთ). „სალვინის
მოლარე“-საც სარგო ჰქონდა დანიშნული და წესად იყო დადებუ-
ლი, რომ „სალვინის მოლარე მეზვრეთაგან აიღებს
ღვინოსა ვითარცა ზვარი იყოს და მეზვრე“-ო (იქვე 11₂₂₅₋₂₂₆).
დასასრულ სალვინის მოხელედ „მელვინენი“-ც იყვნენ. მელვინენი
სალვინის იარაღსა და მანდილებს ყურს უგდებდნენ, მაგ. „ფანჯის
მისაღებელი კელმანდილი... მანდილი ულარო, სამუქლე და საფუყე...
რა დამტვერიაანდეს“ და გასარეცხი გახდეს, „სათფარეშოსა მიიღებს
მიღვინე .. გარეცხენ და [სა]ღვინესავე მიიღებენო“ (იქვე 10₂₁₁₋₂₁₂).
მელვინესავე უნდა მიერთმია მეფისათვის ღვინო, როდესაც საჭირო
იყო ხოლმე, მაგ. „სალამოს მელვინე ფანჯას მომცროს მიიღებს მყინ-
ვარიანითა ქურქელითა ანუ ტაბაკითა, ზედა მყინვარსა დაჰყრის და
კელთა მანდილი აქვს ბალდაღვისა“-ო (იქვე 7₁₃₃ 131). ეს ღვინო ლა-
მისათვის უნდა ყოფილიყო მომზადებული, „თუ მეფესა ღამით მოე-
წყუროს“-ო (იქვე 7₂₁). მეღვინეთა სხვადასხვა ნაირ მოვალეობათა
გამორკვევის დროს ჩვენ არ უნდა გვავიწყდებოდეს ის გარემოება,
რომ მელვინენი ბევრნი და სხვადასხვა გვარნი ყოფილან. ერთს
მათგანს მაგ. „პირის მელვინე“ რქმევია (იქვე 3₁₇) და ალბათ

ზეფის ზედამდგომელი მელვინე უნდა ყოფილიყო. ამას გარდა, თუმცა ზვრების დამუშავების თვალ-ყურის გდება მანდატურთ-უხუცესის და მის ქვეშეთ მოხელეთა მოვალეობა იყო, მაგრამ მას ამ საქმეში მონაწილედ მელვინეთ-უხუცესი და მელვინენიც ჰყოლია და „მანდატური და ერთი მელვინეთ-უხუცესისაგან ჩენილ მელვინე წავლენ“ ამ საქმეზეო, ნათქვამია „ქ. გარიგება“-ში (იქვე 4₁₁₋₁₂). X

მაგრამ მელვინეთა თავი და თავი მოვალეობა ჩვენ მაინც გამოორკვეული არ გვეჩვენებოდა, თუ კი „ქარის გარიგების“ ერთი საყურადღებო ცნობა გამოგვეპარებოდა. იქა სწერია: მელვინებმა „ლვინის ულუფა დაწერონ“-ო (იქვე 11₁₃₋₁₄). მაშასადამე ღვინის ულუფის შეწერა მელვინეთა მოვალეობა და ხელთა ყოფილა, ხოლო ღვინის ულუფის ასაღებად შექველია „მელუფენი“ უნდა ყოფილიყვნენ, რომელნიც უკვე მე-X-ე საუკუნეში არიან მოხსენებული (შიო მღ. ისტ. საბ. 3). სახელის და მიხედვით საფიქრებელია, რომ „ლვინის მკრეფელნი“-ც (ქ. გარიგება 4₁₅) ალბათ ამისთვისვე იქნებოდნენ დადგენილნი, თუმცა მათ ზვრების დამუშავების თვალ-ყურის გდებაც ჰქონდათ დაეალბული (იქვე). ზემომოყვანილი ცნობების შემდგომ ჩვენ ამგვარი სურათი გვეხატება: ღვინის ულუფის შემოსავლის აღწერასა და დავთარს „მელვინენი“ აღგენდნენ, „ღვინის მკრეფელნი“ ამ გადასახადს აღწერისდა მიხედვით ჰკრეფდნენ და ანგარიშითურთ ალბათ „სალვინეს მოლარეს“ აბარებდნენ ხოლმე, ხოლო ის მთელი ღვინის შემოსავალს „სალვინე“-ში ინახავდა. ამგვარად ირკვევა, რომ „მელუფენთ-უხუცესი“ ღვინის გადასახადის კულუხისა და „ლვინის ულუფა“-ს უზენაესი მეთვალყურე და გამგე ყოფილა, ხოლო „სალვინე“ ამასთანავე ღვინის გადასახადის შესანახად და ერთგვარ ხაზინად მოჩანს. „ქ. გარიგებით“ მტკიცდება, რომ „მეხელადეთ-უხუცესი“-ც ყოფილა (1₁₆). შექველია მეხელადენიც იქნებოდნენ. რაკი ხელადა ღვინის ჭურჭელია, ხოლო ღვინის ყოველივე ჭურჭელი სანადაგო „სალვინე“-ში იდგა, ამიტომ საფიქრებელია, რომ მეხელადეთ-უხუცესი და მეხელადენი მელვინეთ-უხუცესის ქვეშეთი მოხელეები უნდა ყოფილიყვნენ (იქვე 1₁₇₋₁₈).

მასაღების უქონლობის გამო ჯერ არაფრის თქმა არ შეიძლება იმის შესახებ, „მწდე“-ნი (ქ. გარიგება 12₁₉₋₂₀₋₂₁) მელვინეთ უხუცესს ექვემდებარებოდნენ და „სალვინე“-ს ხელისუფალთა ჯგუფს

ეკუთვნოდენ, თუ სხვა რომელსაზე ხელისუფლის ქვეშეთი მოხელე იყენენ? უურო საფიქრებელი-კი არის, რომ მწდე მელვინეთუხუცესის ერთი ხელქვეითთაგანი ყოფილიყო.

თუმცა სიტყვა „მწდე“ არც დავით აღმაშენებლის, არც თამარ მეფის ისტორიკოსების თხზულებებში არა გვხვდება, მაგრამ უეჭველია, რომ იგი უკვე გიორგი II და უწინარესაც არსებობდა. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს, მაგ. მოთხრობილი აქვს, რომ თურქებმა გიორგი II-ეს თავდაცემის დროს იაყარად წაუღეს სხვათა შორის აგრეთვე „სასამურანი სამწდეონი“-ო (ცა მფ-სა დთ-სი * 513, გვ. 282). რაკი სასმელი ჭურჭელი „სამწდეონი“ არსებობდა, რასაკვირველია „მწდენი“-ც იქნებოდენ. მეფეს და სტუმრად მოსულ უფლისწულებს და მეფეებს პურობის დროს „მწდე განალამცა თვთო ადგა“ (იქვე 12₁₇₅). ამასგარდა პურობის დროსვე „მწდე .. დარბაზით ათქს... მოძღვართ-მოძღვარსა, კათალიკოზთა, ჭყონდიდელსა და სამთა ვაზირთა: ათაბაგსა, ამირსპარსალარსა და მანდატურთ-უხუცესსა.“ო, ნათქვამია „ქ. გარიგება“-ში (12₁₇₈₋₂₁₈). მაშასადამე, სულ ცოტა 8—10 მწდე უნდა ყოფილიყო. „ქ. გარიგება“-ში სწერია „პირის მწდეს, რაჲ მეორესა ქიქას გამოუღებს მეფე ანუ მესამესა, სათვალავსა მიატანიებს, დაჯდების ამირაჯიბსა და განზგეთ-უხუცესსა თანა“ო (17₁₀₈, 18₁₀₈). ამ წინადადებითგან ჩანს, რომ „პირის მწდე“ (იქვე 11₂₃₀₋₂₃₁) მეფის მწდეს რქმევია. ხოლო ზემოთ აღნიშნული იყო, რომ „პირის მეღვინე“ც არსებობდა, რომელიც აგრეთვე მეფის მეღვინე ყოფილა. ამიტომ უნებლიედ იბადება საკითხი, ეს ორი სახელი ერთსა და იმავე მოხელეს ეწოდებოდა, მწდე იგივე მელვინე იყო, თუ არა? ამის გადასაწყვეტად ჯერ შესაფერისი ცნობები არ მოგვეპოვება, მაგრამ საფიქრებელია, რომ ეს ორი სიტყვა ორ სხვადასხვა თანამდებობის სახელი უნდა იყოს. განსაკუთრებით შეიძლება ითქვას რომ მაინცა-და-მაინც „პირის მწდე“ და „პირის მეღვინე“ ორი სხვადასხვა თანამდებობა უნდა ყოფილიყო. თუმცა „ქ. გარიგ.“-ში ამის შესახებ ცნობები შერჩენილი არ არის, მაგრამ ცხადია, რომ „საღვინო“-შიც საწლისთავო ანგარიშის შედგენა და შემოწმება იმავე წესით უნდა ყოფილიყო, როგორც საქართველოს სხვა სახელმწიფო დაწესებულებებში იყო დაკანონებული დამაზრწინადადების ის პატარა ნაწყვეტიც ამტკიცებს, რომელიც შენახუ-

— ლია ზემოაღნიშნულს ძეგლში, რომ „ანგარიში სანგარიშო
 კოდორთა შინა ძეს“-ო (იქ. 11₁₁₀).

§ 10. მონადირეთ-უხუცესი და მისი სახელისუფლო.

ნადირობას ძველს დროს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა და მარ-
 ჟუო გასართობად არ ითვლებოდა: იგი ერთგვარი სამხედრო და სა-
 ლაშქრო ვარჯიშობა იყო, როდესაც ადამიანის თვალი და ხელი
 მარჯვე სროლას, განსაცდელის გულადად ატანასა და მოქმედების
 მსწრაფ სიმკვირცხლეს ეჩვეოდა; ამიტომაც იყო, რომ მაშინ ხელ-
 წყნითე ყველაფერს დასთმობდა და ყოველგვარს გადასახადების შეუ-
 ყვალობას მიანიჭებდა ხოლმე, მაგრამ ლაშქარ-ნადირობისაგან რომ
 გკენთავისუფლებინა, თუ არ მოხუცი და უძლური, არას გზით არ
 შეიძლებოდა. საკმარისია ადამიანმა თვალი გადაავლოს მრავალ
 წყალობის წიგნებს, რომ თვითვე დარწმუნდეს, თუ რა დიდი მნი-
 შვნელობა ჰქონდა ლაშქარ-ნადირობას. მხოლოდ ის ვისაც მოხუცე-
 ბულობისა ან უძლურების გამო „ლაშქრობა აღარ შეეძლო“
 (დავით მეფის სიგ. არიშიანისადმი, შიომღ. ისტ. საბ. 21₆), იყო
 ხოლმე ამ ორ მოვალეობისგან განთავისუფლებული. ნადირობის
 საქმე და სამზადისი საგანგებო მოხელეს ებარა. რომელსაც „მონა-
 დირეთ-უხუცესი“ ეწოდებოდა (კ. გარიგება 1₃₋₁, 1₃₋₂₁₇). მას
 „მონადირენი“ ექვემდებარებოდნენ (იქვე 1₁₁₋₁₂, 11₂₁₉₋₂₁₀,
 11₁₁₇₋₁₂₂₃₆). მონადირენი ბევრნი ყოფილან: „მონადირენი კა-
 ხეთს და იმერეთს ყოველგან არიან, ორას სამოცი სახლი
 არის“-ო ნათქვამია „კ. გარიგება“-ში (11₂₃₄₋₂₁₀). კახეთი და იმე-
 რეთი განთქმული იყო თავის სანადირო ადგილებით (იხ. ჩემი ქლი-
 გურის ისტორია) და იმიტომ არის, რომ მონადირენი საქართველოს
 ამ ორ კუთხიდან ყოფილან არჩეულნი. ყურადღების ღირსია რომ
 მონადირენი სახლობრივ ყოფილან ამ თანამდებობის აღმასრულე-
 ბელნი. აქაც მაშასადამე საგვარეულო მოხელეობა ყოფილა მიღებუ-
 ლი წესად. მონადირეებს ძაღლები უნდა გამოეყვებათ, გაეზარდათ
 და შესაფერისად გაეწვრთნათ. ამისთვის წესად იყო დაღებული, რომ
 ყოველწლივ „ძაღლთა აღწერა“ უნდა მოეხდინათ: „თვედრობის
 მეორე დღეს ძაღლთ დასწერენ და რომელიც მწიგნობარი
 დასწერს ოთხსა ანუ სამს ძაღლსა მეფისად გარდააყენებს“-ო (კ. გა-
 რიგება 11₂₁₁₋₂₁₆). ამის შემდგომ რაკი ძაღლები აღწერილი და სა-
 მეფოდ გადაყენებულნი იყვენ, მონადირენი თავ-თავიანთ სახლში

წავიდოდნენ ხოლმე ძაღლების გამოსაზრდელად: „თორმეტ-თორმეტო
ქაღლი, სამ-სამი მონადირე წავა საკვებად“-ო (იქვე 11₂₄₇). მონადი-
რენი „გიორგობას კარზედ მოვლენ და თევდორობამდის კარზედ
არიან“-ო (იქვე 11_{210 211}). მათ განსაკუთრებული სარგო ჰქონდათ
გადაკვეთილი და წესად იყო, რომ ორშაბათს მეორე ლამპრობას
მეფე-დედოფალსა და დარბაზის მოხელეებს უნდა დაესაჩუქრებინათ
(იქვე 11₂₁₉—12₂₅₀).

§ 11. ტყისმცველთ-უხუცესი და ტყის-მცველნი.

მონადირეთ-უხუცესს, როგორც ჩანს, „ტყის მცველთა“-ც
მონადირობასთან კავშირი ჰქონდა იმიტომ, რომ მაშინ ნადირობი-
სათვის ტყეში ჯერვას აკეთებდნენ ხოლმე და ისე ნადირობდნენ.
„ტყის მცველნი“¹ მოხსენებულნი არიან თამარ მეფის 1189
წ. სიგელში (ქები II, 73—74). ამ ტყისმცველთ თავიანთი უფ-
როსი ც ჰყოლიათ, რომელთაც სახელად „ტყისმცველთ-
უხუცესნი“ ეწოდებოდა (1078 წ. სიგელი, ქები II, 50). რაი
ეს უკანასკნელი უმაღლესი თანამდებობა ტყისმცველებზე უწინარეს
საბუთში იხსენიება, ამიტომ თვით ტყისმცველთა თანამდე-
ბობაც თამარის მეფობამდისაც უნდა ყოფილიყო
საქართველოში. საყურადღებოა, რომ ტყისმცველთ-უხუცესნი
მრავლობით არიან მოხსენებულნი. თუ აქ რაიმე შეცდომა არ არის
ან მწიგნობრისა, ან გამომცემლის მხრივ, მაშინ ირკვევა, რომ ტყის
მცველთ-უხუცესი, როგორც მოსალოდნელიც იყო, ერთი-კი არა ყო-
ფილა, არამედ რამდენიმე, იქნება საქართველოს თვითეულ კუთხი-
სათვის, ან განთქმულ სანადირო ტყისათვის ცალცალკე. „ტ. გარი-
გება“-ში ტყისმცველთ-უხუცესნი მოხსენებულნი არ
არიან, მაგრამ ეს უეჭველია შემთხვევითი მოვლე-
ნაა იმიტომ, რომ ეს ძეგლი მეტად დაზიანებულია. ტყის მცველნი
მონადირეებსავე, რასაკვირველია, ბევრნი იქნებოდნენ და ისინიც

¹ თ. ე ო რ დ ა ნ ი ა ს დაბეჭდილი აქვს „ტყისმცველთა, უცხოთა (უცხო-
თა)“ (ქები II, 741), დედანში რასაკვირველია მძიმე არ იქნებოდა. ამას გარდა-
საფიქრებელია. რომ აქ „უცხოთა“ ან სწორედ არ უნდა იყოს წაკითხული, ან
არადა თვით დედანში შეიძლება შეცდომა იყოს. ალბათ უნდა წერებულყოფ
„ტყის მცველთა უხუცესთა“, რაც უდრის „ტყის უხუცესსა“. ამგვარად
გვინებ თამარ მეფის სიგ. შიდატ. „ტყის მცველნი“-კი არ უნდა ეწეროს, არამედ
„ტყისმცველთ-უხუცესნი“.

სსხეებსავეთ ალბათ სახლობრივ და გვარეულობრივ იქმნებოდენ ტყის-მცველთა თანამდებობის პატრონებად. „ქ. გარიგება“-ში, იქ სადაც მმონადირეთა რაოდენობა არის დასახელებული, თავდაპირველს დედანში მონადირეთა რიცხვიც ყოფილა მოხსენებული, მაგრამ მერმე დროთა განმავლობაში გადამწერთ რიცხვი გამორჩენიათ და ახლა შეერჩენილი ღა არის მხოლოდ „ტყის-მცველნი კიდე არიან“-ო (11₁₁₀), ხოლო რაოდენობა-კი შენახული არ არის.

არავითარი ცნობები სახელის მეტი არ მოგვეპოვება ძველ ქართულ წყაროებში და ამის გამო დანამდილებით არა ვიცით რა, თუ რა თანამდებობა იყო „ჩუხჩერახობა“ (ისტ^რნი და აზ^მნი *632, გვ. 410) და რა უფლება-მოვალეობა ჰქონდა „ჩუხჩერახ“-ს (იქვე *622 და 632, გვ. 396 და 410) ან „ჩუხჩერას“-ს (მეფის კურთ. წყ^ეი 6⁷). ცხადია მხოლოდ, რომ ეს მოხელეობაც საპატიო უნდა ყოფილიყო იმიტომ, რომ „ჩუხჩერახი“-ც იმ ხელისუფალთა შორის ყოფილა, რომელნიც თამარ მეფემ „დასხნა სასთაულითა“ (ისტ^რნი და აზ^მნი * 632, გვ. 410). ამას გარდა ამ მოსაზრებას ის გარემოებაც ანტყიცებს, რომ „ჩუხჩერახობა“ ისეთ დიდ გვარის შეილებს ჰქონდათ, როგორიც იყვნენ დადიანი და მარუშინი (იქვე 622, გვ. 396 და 410). სახელის მეტი არა ვიცითრა არც „ეზოთ-უხუცესი“-ს შესახებ, რომელიც ჯერჯერობით მხოლოდ მეფის კურთხევის წყ^ესში, ისიც ერთხელ გვხვდება იქ, სადაც აღწერილია, თუ როგორ უნდა გამგზავრებულყო სამეფოდ გამზადებული საყდარში. „ეზოთ-უხუცესსა, ჩუხჩერახსა და მებაჯრეთ-უხუცესსა სამეფო ფარი და ლახტი ჰქონდეს და ქარქაში, უკანა უდგეს მეფესა“-ო (6⁷ -₈).

§ 12. ვ ა ზ ი რ ო ბ ა .

„ვაზირობა“-ის თავი-და-თავი მნიშვნელობა ვაზირთა ბჭობა და თათბირია, მაგრამ შემდეგ საზოგადოდ ყოველგვარ თათბირსაც და მმზრუნელობა-დახმარებას უწოდებდენ, მაგ. „ვეფხის ტყაოსან“-ში ჰსწერია:

„მეკეთა ესე თათბირი, ვაზირთა ნავაზირევი“-ო.

(ქარიკ. 67₁₁₁; კაპბ. 45₉₈.)

ასმათმა ტარიელს უთხრა:

„რათგან ღმერთსა ვაზირობა შენიჩემსზედ მოუგდია“-ო

(ქარიკ. 42₁₇₀; კაპბ. 45₁₀₃.)

უსენის ცოლი ფატმანი ამბობს:

„უსენ მითხრა: „არ მინახავს ძოლანიტგან მეფე ჩუენი,

მივაზირებ, წავალ, ვნახავ, უდარბაზო, უძღვნა ძღუენი,

(ჯარიკ. 191111, კაპბ. 154111)

აბუსერიძე ტბელსაც ნათქვამი აქვს: „ბაკოელთა...
ვაზირობითა და შემოხუეწითა კელ-ვყავ ეკლესიისა...
აღშენებაჲ“-ო (ქკ²ბ II, 121₁₋₃). მაგრამ ვაზირობას საქართვე-
ლოს სახელმწიფო ცხოვრებაში, განსაკუთრებით სა-
ხელმწიფო საქმეებზე ვაზირთა ბჭობასა და თათბირს
ეძახდენ: ასეთი მნიშვნელობა აქვს ამ სიტყვას „კ. გარიგება“-
შიც (18₁₂₅, 19₁₁₅₋₁₃₁), მაგ. იქ ნათქვამია: „მსახურთა უხუცესი მე-
კურკლეთა-უხუცესისა გვერდით ზის ვაზირობასა ზედან, ამირახორ-
სა მათ (ვაზირთა) უკანით ვითა ზესკამი უთქს და ვაზირობა
ესმის და იგი არას იტყვს“-ო (19₁₁₅₋₁₃₁), ესე იგი ამირა-
ხორს ვაზირთა თათბირის მოსმენა შეუძლიან, თვითონ კი ამ თათ-
ბირში დაუკითხავად ჩარევა და თავის აზრის გამოთქმა არ შეეძლო.
თვით ვაზირობას, ვითარცა დაწესებულებას ანუ ვითარ-
ცა მინისტრთა საბჭოს, „სავაზირო“ (იქვე 19₁₁₅) რქმევია.

როდესაც ვაზირობა დაინიშნებოდა და უნდა მომხდარიყო,
ვაზირთათვის უნდა შეეტყობინებინათ. „მოახსენონ ჰყონდიდელ-
სა და ათაბაგსა, ამირსპასალარსა, მეკურკლეთ-უხუცესსა, მსახურთ-
უხუცესსა და ამირახორსა“-ო (კ. გარიგება 18₁₂₅—19₁₃₁). თუმცა
„კ. გარიგება“-ში მოხსენებული არ არის, მაგრამ თავისთავად ცხა-
დია, რომ ვაზირობაში მანდატურთ-უხუცესიც იღებდა მონაწილე-
ობას. მხოლოდ ამ ხელისუფალთ, ვითარცა ვაზირებს, უფლება ჰქონ-
დათ სავაზიროში მონაწილეობა მიეღოთ. წინათ, რუსუდან მეფემ-
დე თურმე მსახურთ-უხუცესსაც-კი არ შეეძლო ვაზირობის ბჭო-
ბაში მონაწილეობა მიეღო და პირველად „მსახურთ-უხუცესი მა-
ნაველი რუსუდან მეფეს შეუყვანია სავაზიროსა“-ო, ნათქვამია „კ.
გარიგება“-ში (19₁₁₅—117) სანამ თამარ მეფე ათაბაგობას დააწესებდა
საქართველოში, რასაკვირველია არც ათაბაგი იქნებოდა სავაზიროს
მონაწილედ. მაშასადამე თავდაპირველად სავაზიროს წევრებად მხო-
ლოდ ოთხი სწორუფლებიანი ვაზირი იყო და ერთი ვაზირის თანა-
შემწე, საერთოდ ხუთი ხელისუფალი.

როგორც საისტორიო თხზულებებითგან ირკვევა, თამარ მეფეს
ვაზირობისა და დარბაზობის ძველს წესში რაღაც ცვლილება უნდა
შეეტანა. დიდებულ მეფის ისტორიკოსი ამბობს: თამარ მეფემ ვაზი-

რებს „შთააცვეს სკარამანგი ტანსა მათსა [და] დასვეს სელებითა ოქროქედილებითა რომელნიმე მარჯვენით მისისა და რომელნიმე მარცხენით... და დასხნა სასთაულითა“ - ო (ისტორნი და აზმნი *631—632, გვ. 410). ამ ცნობითგან ჩანს, რომ ვაზირებს ოქროქსოვილი სკარამანგის ტანისამოსი სცმიათ დარბაზობისა და ვაზირობის დროს. ვაზირობის შესახებ საგულისხმეო ცნობები „კ. გარიგება“-შიც საკმაოდ მოიპოვება. იქა სწერია: ვაზირობისათვის „დაფინოს ორხოვა ფარეშთ-უხუცესმა მომცრო და ზედ სასთაული დადვას“ - ო (19₁₃₁—132.) ეს მეფის საჯდომი იყო. შემდეგ „მოიღონ სუფრის ნოხი და მომრგვალებით დაფინონ პირისპირ. თავსა სუფრის ნოხისასა სელნი დადგან“ - ო (იქვე 19₁₃₁—132) ეს კიდევ ვაზირთა საჯდომები იყო. ამგვარად ორივე ქართული წყარო ერთხმად გვიმოწმებენ, რომ ვაზირები დარბაზობასა და ვაზირობის დროს სელებზე იხსდნენ. სელი დასაყეცი უმისაყრდომო საჯდომი იყო. თამარ მეფის ისტორიკოსს უფრო ზედმიწევნით აქვს აღწერილი ეს საჯდომები და მისი სიტყვით ოქროქედილი სელები ყოფილა. რაკი ვაზირები მაღალ საჯდომზე იხსდნენ ამიტომ ცხადია მეფეც ან სკამზე ან ტახტზე უნდა მჯდარიყო. თამარ მეფის ისტორიკოსისაგან ჩვენ ვიცით, რომ საქართველოს მეფე იჯდა „ტახტსა ზედა ოქრო ქედისა“ (ისტორნი და აზმნი 668*, გვ. 458). თვით „კ. გარიგება“-შიც ეს გარკვევით აღნიშნული არ არის და თითქოს იქ ისე გამოდის, რომ მეფე სასთაულზე იჯდა, რომელიც თითქოს მომცრო ორხოვაზე იდგა. ვაზირობის დროს შესაძლებელია მეფე ტახტს გარდა სკამზეც მჯდარიყო, რომელზედაც მომცრო ორხოვა ყოფილა დაფენილი და ზედ სასთაული დებულა. მეფესა და ვაზირებს წინ „სუფრა“, ხის ფერხედი მაგიდა ედგათ, რომელზედაც „სუფრის ნოხი“ იყო გადაფენილი. „კ. გარიგება“-ში აქაც „სუფრის ნოხი“-ა მარტო მოხსენებული და თვით „სუფრა“-ის, ესე იგი ფერხედ მაგიდის, დადგმის მოხსენება დაჰყიწყებია, იქნება იმიტომაც რომ თავისთავად საგულისხმეოა. „კ. გარიგება“-ისა და მიხედვით იმის გამოკრევევაც შეიძლება, თუ რა ადგილას უნდა მდგარიყო ვაზირობის დროს მეფის საჯდომი. იქ სხვათა შორის ნათქვამია „მესაწოლეთ-უხუცესი სალაროს კარის გამოსავალსა დვას გარეთ მეფის ზურგით, მოლარეთ-უხუცესი სალაროს კართა შიგან დვას გამოსავალსა“ - ო (19₁₃₆—137). მაშასადამე მეფის ზურგით სალაროს კარის

გამოსავალი ყოფილა. თვით მეფის საჯდომი თუ დარბაზის შუაგულს არა, კედლებსა და კარებზე მაინც მოშორებით მდგარა. „სუფრის“ თავს „სელნი“ მდგარავაზირთათვის. მაგრამ რას ჰწაწნავს აქ თავი, ძნელი გამოსარკვევია. თამარ მეფის ისტორიკოსს უკეთესად აქვს ეს აღწერილი, იგი ნათლად ამბობს, რომ ვაზირები „რომელნიმე მარჯუენით“ მეფისა ისხდენ, „რომელნიმე მარცხენით“. მაშასადამე ვაზირები მაგიდის ორთავე მხრივ მსხდარან, მეფე კი შუაში თავში. როცა სხდომა უნდა დაწყებულიყო, მსახურთ-უხუცესს უნდა ეთქვა „ბრძანეთ“-ო და იმ წამსვე „ჯალაბი გაიყაროს“-ო (კ. გარიგება 19₁₃₁₋₁₃₃), ესე იგი ქალები და ყმაწვილები, ალბათ სამეფო და ან იქნებ დარბაისელთა სახლობაც, დარბაზითგან უნდა გასულიყვნენ. ამის შემდგომ ვაზირთაგან პირველი ვითარცა „ვაზირთა ყოველთა უპირველესი“ მწიგნობართ უხუცესი „ქყონდიდელი ნოხოთავე პირს მიბრუნდეს“-ო (იქვე 19₁₃₃₋₁₃₄). იგი თავის ალაგს დაიქერდა. შემდეგ „ათაბაგსა, ამირსპასალარსა მოახსენონ“ და ისინიც „მობრუნდენ“ (იქვე 19₁₃₄) და თავთავიანთი ალაგი დაიქირონო. „ქყონდიდელს ქვემოთ ნოხოთა ზედა ათაბაგი და ამირსპასალარი დასხდენ“-ო (იქვე 19₁₃₄₋₁₃₅). ამავე წესით მექუთრკლეთ-უხუცესიც (იქვე 19₁₃₅) დაჯდებოდა თავის ალაგას. ამას გარდა მანდატურთ უხუცესიც, რომელსაც ამირსპასალარის სწორი პატივი ჰქონდა (იქვე 19₁₃₅₋₁₃₆) და რუსუდან მეფის დროითგან მოყოლებული მსახურთ-უხუცესიც დასხდებოდენ, სადაც ეყუთვნოდათ. „აწე მსახურთ-უხუცესი მექუთრკლეთ-უხუცესისა გვერდით ზის ვაზირობასა ზედან“-ო (იქვე 19₁₃₆).

რაკი ამირახორი სწორუფლებიანი ვაზირი არ იყო და მხოლოდ ამირსპასალარის თანაშემწე ვაზირად ითვლებოდა, ამიტომ მისი საჯდომიც ვაზირთა უკან იდგა და თვით თათბირში, ვაზირობა-შიც ჩარევის უფლება არა ჰქონდა: „ამირასორსა მათ (ვაზირთა) უკანით ვითა ზესკამი უთქს და ვაზირობა ესმის და იგი არას იტყვის რასაც არა ჰკითხავენ და, რაჟ ჰკითხოვნ, მაშინ-ღა პასუხს იტყვს“-ო (იქვე 19₁₃₆₋₁₃₇). მაშასადამე, მას მხოლოდ სათათბირო ხმა ჰქონია. არა-ვაზირთაგან, დარბაზის კარსა მყოფ მოხელეთაგან, ვაზირობას მხოლოდ ამირახორი, ამირე-

ჯიბი და საწოლის მწიგნობარი ესწრებოდა (იქვე 19₁₃₃₋₁₃₅). ეგონებ სხვა მწიგნობრებიც უნდა ყოფილიყვნენ აუცილებლად, მაგრამ სავაზიროს გარეთ იღვენ და ბრძანებას უცდიდნენ, ვაზირობის დროს „საწოლის მწიგნობარი ქყონდიდლი-საქენ დგას კედლის ძირსა, საწერელი აქვს თავისი. ამირეჯიბი შუაზედ“ იდგა (იქვე 19₁₃₃₋₁₃₅). ხოლო „მესაწოლეთ-უხუცესი სალაროს კარის გამოსავალსა დგას გარეთ მეფის ზურგით“-ო (იქვე 19₁₃₃₋₁₃₅). მოლარეთ-უხუცესი-კი „სალაროს კართა ზიგან დგას გამოსავალსა“-ო (იქვე 19₁₃₆₋₁₃₇).

„სავაზირო“ დარბაზს სადაც ბქობა და ვაზირობა იყო, იცავდა მრავალრიცხოვანი მოხელეთა დარაჯა, რომელთაც თავ-თავიანთი ადგილი ეჭირათ, მაგ. „საწოლის მეკარე კარს გარეთ არის, ზურგი შემოუქცევია კარით, ან გამოუშვავს, ხელთ არგანი აქვს, ქვე ზის და, ვისაც უბრძანებენ, შემოიყვანს“ (იქვე 20₁₈₁₋₁₈₃) სავაზიროშიო. საწოლის მეკარეს წინ კიდევ „მერიგე შორსა დგას“ (იქვე 2₁₃₃), ხოლო უფრო მოშორებით „მანდატურნი გარეშე-მო შორს დგანან და ვისაც არ უბრძანებენ, არავის მოიყვანენ სახლოვესა“-ო (იქვე 20₁₈₂₋₁₈₃). მცველთ გარდა სავაზიროს გარეთ იყვნენ და ბრძანებას უცდიდნენ დარბაზის კარსა მყოფნი მოხელენი, რომელთაც უფლება არა ჰქონდათ ვაზირობას დასწრებოდნენ. ისინი მზად უნდა ყოფილიყვნენ და ვაზირობს, „ვინც უნდათ—მეაბჯრეთ-უხუცესსა, განმგეთ-უხუცესსა, საქურქლის ნაცვალსა, მესტუმრესა, ზარდახნის მწიგნობარსა—ღვინცა ხელისუფალნი სამოციქულოდ უნდათ, შეასხმენ სავაზირო დარბაზში ღ საგანგებო მინდობილობით ავაგზავნიან“-ო (იქვე 19_{137-20₁₈₀}). ვაზირობის დადგენილებას „მწიგნობართ ქყონდიდელი გადასცემს“. ისინი ამ ბრძანებას „ასწერენ და იურვიან, რაც სასაუბრო იყოს“-ო (იქვე 20₁₈₀₋₁₈₁).

§ 13. საქვეყნოდ გამრიგე მოხელენი.

ვიდრე საქართველოს სამეფოს საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეთა შესახებ გამოკვლევას შევუდგებოდით, მკითხველმა უნდა იცოდეს, რომ საამისოდ ჯერ საკმაო მასალები არ მოიპოვება და ამისგანო ამ საკითხის სრულიად გაშუქება არ შეიძლება. საფიქრებელია და ამის დამამტკიცებელი საბუთებიც გვაქვს, რომ საქართველოში

გაერთიანებამდე სხვადასხვა სამეფოში, საერთო დაწესებულებებს გარდა, თვითთავსაში რამდენიმე ადგილობრივი, განსხვავებული თანამდებობაც იყო. იქნებ იმდენად არსებითად არა, როგორც სახელებით მაინც.

ამას ცხად-ჰყოფს თუნდაც კახთა სამეფოსა „ქორეპისკოპოსობა“, კლარჯთა მფლობელობის „მამფალობა“ (იხ. ქალ ერის ისტორია II 395—396), ტაო-კლარჯეთის „ტანუტრობა“ (იხ. ქვევით), „ოთხმზღურობა“ დასავლეთ საქართველოში და სხვა.

როდესაც ქართველთა სამეფოები ერთი სახელმწიფოდ იქცენ და საქართველო გაერთიანდა, ქართული სამართლის სწორედ ამ დარგში, სამოხელეო წესწყობილებაში, უნდა უფრო დიდხანს და უკეთესად ვიდრე სხვა დარგებში შენახულიყო ადგილობრივ განსხვავებულ დაწესებულებათა თუ სამოხელეო სახელებისა კვალი. აქა — იქ ცნობებიც მოგვეპოვება, რომ მართლაც შენახული იყო. X

საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილების, მეტადრე სამოხელეო დარგის შესწავლისათვის ძვირფას წყაროებად განსაკუთრებით მეფეთა სიგელები უნდა ჩაითვალოს. სამწუხაროდ მე-IX-XII ს. ს. სიგელები ცოტა გვაქვს შენახული თუ აღმოჩენილი, ამასთანავე კახეთითგან ჯერ არც ერთი არ მოგვეპოვება და მხოლოდ ორია გელათური, მაშასადამე დასავლეთ საქართველომასა. სწორედ ეს ორი გელათური სიგელი, რომელშიაც მხოლოდ „ოთხმზღურობა“-ა შენახული, ამტკიცებს, რაოდენი მნიშვნელობა აქვს სხვადასხვა კუთხის საბუთებს სამოხელეო წესწყობილების სრული სურათის აღსადგენად. რაკი ჯერ-ჯერობით ამგვარი მასალები ძალიან ცოტაც გვაქვს და საქართველოს ყოველის მხრითგან არ არის შენახული, ამიტომ ამჟამად მკვლევარს შეუძლიან საქართველოს საქვეყნოდ გამრიგეთა მხოლოდ საზოგადო დაწესებულებაზე ილაპარაკოს. რაც კუთხოვრივ სხვაობის დამახასიათებელი ცნობები მოიპოვება, რასაკვირველია, ქვემოთ ისიც აღნუსხული იქმნება.

მაგრამ მკითხველს უნდა ახსოვდეს, რომ ქვემდებარე გამოკვლევა საქართველოს სამეფოს საქვეყნოდ გამრიგეთა სამოხელეო წესწყობილების სრული სურათს არ შეიცავს.

საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეთა შორის პირველი ადგილი ერისთავთა ერისთავებსა და ერისთავებს ეკუთრათ. „ერისთავი“ (მეტეჟ ქა Опис. II, 721 ლ. პროველი ცა მეტა *128—130, გვ. 20—21 და სხვაგან. ჯუანშერ ცა ვებტნგ გრგსლსა. * 407, გვ. 190, * 410, გვ. 192 და ბევრგან სხვაგანაც), ანუ როგორც იგი უძველეს ქარ-

თულ წყაროებში იწოდება, „ერისმთავარი“ (ც^ა აბოასი 15¹, 2, 1ა, 20¹⁰, და 22²², და სხვაგანაც, მაგ. ეამთაალ. * 798—799, გვ. 638 „მრავალნი ერისმთავარნი“) ორნაწილელი სიტყვაა და თავდაპირველად ჯარის-უფროსსა ჰნიშნავდა. ეს გარემოება ჯერ კიდევ კარგად სცოდნია ლეონტი მროველს, რომელიც ერისთავებს სპასალართა და ათასის-თავთა ჯგუფში ათავსებს (ც^ა მფ^{თა} * 130, გვ. 21). ძველ ქართულ თარგმანებშიაც ერისმთავარი ბერძნულს „სტრატეგოს“-ს და სომხურს „ზორაეარს“ ანუ ჯარის უფროსს უდრის ხოლმე (ქლი სამართლის ისტორია I).

დროთა განმავლობაში ერისმთავარი სამოქალაქო მოხელეობის სახელად იქცა. ერისმთავარის მაგიერ მაშინ მარტივად „მთავარიც“ იხმარებოდა ხოლმე (ც^ა სრ³⁶ ზრხმლსაჲ 9, 11, 23; ც^ა ნინოასი Оппс. II, 766). თანდათან „მთავარს“ ერისთავზე უფრო მაღალხარისხიდან თანამდებობის მნიშვნელობა მიენიჭა ისე, რომ მთავარი და ერისთავი ორ თითქმის სხვადასხვა თანამდებობად ითვლებოდა. მაგ. გ¹ მთაწმდლის ც^ა ში სწერია, რომ თურქთა შემოსევის დროს ბაგრატ II¹ დროს „დიდ-დიდნი და წარჩინებულნი მთავარნი და ერისთავნი სამეფოსა ჭეუენისანი ძკრ-ძკორად მოისრნეს“-ო (გვ. 329). ✕

თვით სიტყვაც „მთავარი“ ბერძნულს „არხონ“-ს უდრიდა. რაკი ერისთავებს ქვეყნის ამა-თუ-იმ თემის მართვა-გამგეობა ებარათ, ამიტომ თვითველ მათგანს თავისი „განსაგებელი“ (ლეონტი მროველი, ც^ა მფ^{თა} * 295, გვ. 118) ჰქონდა, რომელსაც „საერისთავო“ (ჯუან შერ, ც^ა ებ^ტნგ გრგს^ლსა * 407, 410, გვ. 190, 192), ანუ „სამთავრო“ (ც^ა მფ^{სა} დ^თსი * 546, გვ. 313) ეწოდებოდა. ხოლო თვით ამ ხელისუფლებას „ერისმთავრობაჲ“ (ც^ა ჰაბოასი, 15¹⁵, და 22²²) ანუ „ერისთავობა“ (მტ^{ნე} ქ^ა * 487, გვ. 260- ისტ^რნი და აზ^მნი * 632, გვ. 411) ერქვა. რაკი თვით ერისთავისა და მთავრის მნიშვნელობა შეიცვალა, ამისდაგვარად თვით „სამთავრო“-საც საერისთავოზე უაღრესი ნიშნელობა მიენიჭა.

არსებობდა თუ არა წინათ „ერისთავთა—ერისთავი“ ჯერ ამის გამოსარკვევად საკირო ცნობები არ მოგვეპოვება, მხოლოდ დანამდეილებით ვიცით, რომ მე-IX-ე საუკუნეში უკვე არსებობდა ეს თანამდებობა.

ვინ იყო და რა იყო ერის მთავარი. ანუ ერის თავი? იგი იყო „მთავარი“ და უფალი ადგილთა მათ... და მპყრობელი. ყოველთა მათ სანახებთა“-ჲ (ც^ა სრ³⁶ ზრხმ^ლსა 10—11).

მაშასადამე იგი თავის საერისთავოში გამგე და მბრძანებელი, ბატონი და მპყრობელი იყო. რაკი ის საერისთავოში უფალი ყოფილა ღ ბრძანების გაცემა შეეძლო, ამიტომ მისი საერისთავო მისი „განსაგებელი იყო“ (ლ. მროველი, ცა მეფთა * 295 გვ. 118) და „საბრძანებელი“-ც (ცა სრჰნ ზრჰმლსა 23). იმას გარდა რომ ერისთავი საერისთავოს გამგე იყო, ძველ დროს „მათ ყოველთაგან მოვიდოდა ხარკი სამეფო და საერისთავო“-ო (ლეონტი მროველი, ცა მეფთა * 130, გვ. 21), ესე იგი სახელმწიფო გადასახადების აკრეფისათვის თვალყურის დევნება ვალად სდებია. მაგრამ შესაძლებელია ეს მხოლოდ თავდაპირველად ყოფილიყო და შემდეგში გადასახადების აკრეფა განსაკუთრებულ მოხელეთა ხელში იყო. ერისთავისა და ერისთავთ-ერისთავის უფლება-მოვალეობის შესახებ საისტორიო მატერიაში „ძეგლი ერისთავთა“-ში მეტად საგულისხმიერო და ძვირფასი ცნობებია შენახული. ამ თხზულებითგან ჩანს რომ ერისთავს ჰქონია:

„განსაგებელი ეკლესიისა, მსახურება (მეფისა) და მთავრობა... მათ კეეთაჲ“ (ქკი II, 4). იმავე ნაწარმოებში მოთხრობილია, ვითომც კერსარმა ლარგველის ერისთავად დადგენის დროს „მიუბოძა შვიდნი ესე კეენი განსაგებლად, ეკლესიანი და ყოველნი აზნაურნი მკვიდრნი მას შინა“-ო (ქკი II, 4). ამ ორ ამონაწერითგან ჩანს, რომ ერისთავი საერისთავოს მკვიდრთა და ქვეყნის გამგე იყო, მას ექვემდებარებოდენ მარტო გლეხები კი არა, არამედ აზნაურნიც მის განსაგებელს ემორჩილებოდენ, ეკლესიებიც კი, რასაკვირველია იმდენად, რამდენადაც ეკლესიას სამოქალაქო მთავრობასთან დამოკიდებულება ჰქონდა. ერისთავს განსაკუთრებული სამოსელი ეცვა.

„ძეგლი ერისთავთა“-ს სიტყვით ეს სამოსელი იმ გვარი იყო, როგორიც ბიზანტიის მეფეს იუსტინიანეს ეცვა (ქკი II, 4), ამას გარდა ჰქონდა „ბეჭედი და საყურე და სარტყელი“, აგრეთვე „ცხენი თოროსანი, დროშა და შუბი (იქვე, ქკი II 4).

ერისთავთ-ერისთავს ჰქონდა „მთავრობა ყოველთა დიდებულთა და აზნაურთა, რომელნი მკვიდრ არიან“ მის საბრძანებელში (ძეგლი ერისთავთა, ქკი II, 4). მაშასადამე ერისთავს დიდებულებზე ხელი არ მიუწვდებოდა, მათ მთავრად შეიძლებოდა ყოფილიყო და იყო კიდევ მხო-

ლოდ ერისთავთ-ერისთავი. „შემდგომად მეფისა“ მისი „იყვნენ მორჩილი“ დიდებულნი და აზნაურნი. მაგრამ განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია, რომ ყოველნი დიდებულნი და აზნაურნი და მის საბრძანებელის დანარჩენი მკვიდრნი უნდა ყოფილიყვნენ „თანა მოლაშქრე ერისთავთ-ერისთავისა“-ო (იქვე II, 4), მის ხელქვეით უნდა გასულიყვნენ ბრძოლის ველზე.

მთავარი და ერისთავთ-ერისთავი ძლიერი და გავლენიანი, ქონებრივადაც შეძლებული ხელისუფლები იყვნენ: იგისხეებს „ჰმატდა სიმდიდრითა და სიმრავლითა ერთა და აგარაკათა... შრავალთა ტაძართა და კარავთა“ მფლობელი იყო ხოლმე (ცა სრპნ ზრზმ-ლსა 9) ზოგჯერ ისინი იმდენად ძლიერნი იყვნენ, რომ „სიმდიდრესა ზედა მკლავისა თვისისა მოქადულნი და სიმრავლესა ზედა ერისა აღზეავენულნი“ თვით მეფესაც-კი ებრძოდნენ ხოლმე (ქლი ერის ისტორია II). ვითარცა რაინდულ ზნეს შექმენოდა, ამგვარი მთავარი, როდესაც-კი მოცლილი იყო, „უმრავლესთა ეამთა ინადირობნ“ (ცა სრპნ. ზრზმ-ლსა 10).

იგივენი შნები, რაც ერისთავსა ჰქონდა, განსაკუთრებით დროშა, ერისთავთ-ერისთავსაც უნდა ჰქონოდა. როგორც ეტყობა დარბაზობის დროს ერისთავთ ერისთავს ის უპირატესობა ჰქონია, რომ „მისსა საჯდომსა უკანით“ მის საგანგებო მოხელეს „მოლარეთ უხუცესსა ფარი და კრმალი“ ეჭირა ხოლმე. ეს იქითგან ჩანს რომ მტბეერის შესახებ „კ. გარიგება“-ში ნათქვამია: დარბაზობის დროს „მისსა საჯდომსა უკანით მისსა მოლარეთ-უხუცესსა ფარი და კრმალი აქვს უკანით“- (15₃₂₁₋₃₃₁) და თანაც იქვე აღნიშნულია, რომ მტბეერს ეს უპირატესობა იმიტომ ჰქონდა, „რომე ერისთავიც არის შავშეთისა“-ო (იქვე 15₃₃₁). მაშასადამე დარბაზობის დროს ერისთავებს ჩვეულებრივ საჯდომს უკან მათი მოლარეთ-უხუცესნი უდგნენ ფარითა და ხრმლითა.

გრიგოლ ერისთავთ-ერისთავის 1227—1230 წ. შეწირულობის წიგნი ამტკიცებს, რომ ერისთავთ-ერისთავს მის საბრძანებელში გლეხთა სამოსამართლო საქმეებიც ეკითხებოდა საეკლესიო გლეხთ გარდა რასაკვირველია. ამ სამოსამართლო საქმეების გარჩევა და დაურეგბა მის საერისთავთ-საერისთავოს მამასახლისებს ჰქონიათ ჩაბარებული (ქკბი II, 98). ამ სამოსამართლო საქმეების გარჩევა-ზედამხედველობი-

მათვის ერისთავის სასარგებლოდ სასამართლო ჯარიმის განსაზღვრული წილი ყოფილა დაწესებული, რომელსაც ეწოდებოდა „ქერძი საერისთავოჲ“ (ქქბი II, 48₁₄₋₁₅). როდესაც საქმე „ნაპარეჲ“-ს ეხებოდა, ეს „საერისთავოჲ“ თურმე ერთს მეშვიდედს შეადგენდა, „შვიდეოლი“ იყო (იქვე II, 98₁₂₋₁₁).

ერისთავების უმთავრეს სარგოს ჯერ ერთი საგანგებო დაკვეთილი გადასახადი „გამოსავალი“ შეადგენდა, რომელსაც „საერისთავოჲ გამოსავალი“ ერქვა (1058 წ. სიგ. შიომღ. ისტ. საბ. 4₁. 1072 წ. სიგ., იქვე 11₁₁₋₁₅). ამ ჩვეულებრივ და მუდმივ სარგოს გარდა, „დაქირვებასა რას ეამსა“, ან „ლხინსა“ ერისთავთა ერისთავის სასარგებლოდ ერთდროულ შესაწევარი და ძღვენი, „ბეგარაი“ უნდა გადაეხადათ (1227—1230 წ. გრიგოლ ერისთ. შეწირ. წიგ. ქქბი II, 98₁₈₋₁₉).

ერისთავთ-ერისთავს მრავალი ქვეშეთი მოხელეები „ხელისუფალი“-ც-ი (1227—1230 წ. საბ., ქქბი II, 98) ჰყავდა, მათ შორის რასაკვირველია იყვნენ ყველა მის თემის ერისთავნი, საკუთარი მწიგნობართ-უხუცესი (მტნე ქჲ *495, გვ. 267¹, მოლარეთ უხუცესი (იხ. ზემოთ) და მრავალი მსახური. ამიტომაც არიან ერთ ხელნაწერში მოხსენებულნი „ყოველნი ერისთავნი და აზნაურნი, მღვდელნი და ყოველნი მსახურნი ერისთავთ-ერისთავისა“ (ქლი ერის ისტორია II, 468). მას ჰყავდა „წინაშემდგომელნი“ და „საკუთარნი“ (ც¹ სრ³⁵ ზრ³ მლ³ 11), „კვარცხლ-მავალნი“ (იქვე 12) და მალე მსრბოლნი, საგანგებო კაცი, რომელნიც იყვნენ „მსრბოლ გზათა შორათა“ (იქვე 38).

თვისსა საერისთავთ-ერისთავოსა და საერისთავოში ერისთავთ-ერისთავსა და ერისთავს ქვეშეთ მოხელეებად ჰყავდათ ციხისთავნი, ხევისუფალნი, მამასახლისნი და გზირნი. გრიგოლ ქართლის ერისთავთ-ერისთავს მაგ. თავის შიომღვიმის მონასტრისადმი მირთმეულს 1227—1230 წ. შეწირულობის წიგნში ნათქვამი აქვს: „გარეთ ვინც მაწყინარი გამოჩნდეს მღუიმის გლეხთაი, მამასახლისი ჩუენი ესე იურვოდეს... სხუაი ყოველი ამიკდია ჩუენი ბეგარაი... და ნუც ჩუენს დაქირვებასა რას ეამსა და ნუც ლხინსა ნუ რათ შეუვალს: ნუ მამასახლისი, ნუ კელისუფალი (კევისუფალი?), ნუ ციხისთავი, ნუ გზირი, ნუ მსახური“-ო (ქქბი II, 98₁₃₋₁₉). მა-

შეასაღამე ერისთავთ-ერისთავის სარგო „ბეგარი“-სა ან სხვაგვარ
შესაწევარის („დაკირვებასა რას ეაჰსა“), ან ძლენის („ლხინისა“)
ასაკრებად და საზოგადოდ ერისთავთ-ერისთავის ბრძანების ასასრუ-
ლებლად ხელისუფალნი (თუ კევისუფალნი?), ციხისთავნი მსახურნი,
მამასახლისნი და გზირნი ყოფილან განჩენილნი: ესენი ემორჩილე-
ბოდნ მათ ვითარცა უფროსს.

„ციხისთავნი“ (ბაგრატ IV სიგ. შიომღ. ისტორ. საბ. II 4, გიორგი მეორის სიგ., შიომღ. ისტორ. საბ. 12, ს. კაც. შიომღ. სამი სიგ. ნ. თამარ მეფის 1189 წ. სიგ., ქები II, 73—74 და სხვაგან) რასაკერძეელია, მარტო ციხისუფროსნი არ იყვნენ. თუ-
მცა უეჭველია პირადად მათ ექვემდებარებოდნ „ციხოვანნი“
(მტნე ქა *494 და 405, გვ. 266 და 267. *510, გვ. 279 და ბევ-
რგან სხვაგანაც), მაგრამ ციხისთავად იმავე დროს პატარა ქალაქე-
ზის უფროსებიც იწოდებოდნ: ის, რაც დიდ ქალაქისათვის ამირთ-
აშირა იყო, იგივე პატარა ქალაქისათვის ციხისთავი იყო. მაგ. ცნო-
ბილია ქ. მცხეთისა ციხისთავი, ქ. „ატენისა ციხისთავი“ (ატე-
ნის სიონის XI ს. წარწერა იხ. ჩემი K попросу о времени постр.
храма в Атеня. XV. I, III, 286,), „მუხნარისა ციხის-
თავნი“ (გიორგი II სიგ., შიომღ. ისტ. საბ. 14) და სხვანი.

ციხისთავის უფლება-მოვალეობის შესახებ IX-XIII ს. ს. გან-
მავლობაში სხვა ცნობები არ მოიპოვება. საბუთებიდან ჩანს, რომ
როგორც ერისთავისა სასარგებლოდ საერისთავო სარგო იყო დაწე-
სებული, ისევე ციხისთავთათვისაც საგანგებო „საციხისთავო“
გადასახადი არსებობდა (ბაგრატ IV 1058 წ. სიგ. შიომღ. ისტ.
საბ. 4, გიორგი II 1072 წ. სიგ., იქვე 11, 12).

„კევისუფალნი“ (ბაგრატ IV 1058 წ. სიგ., შიომღ. ისტ.
საბ. 4, გიორგი II 1072 წ. სიგ., იქვე 12,) როგორც თვით სახე-
ლიც გვიჩვენებს ხევის უფროსი უნდა ყოფილიყო, მაგრამ რა-და-რა
საქმეები ეკითხებოდა მას, ამაზე არავითარი ცნობები არ მოიპოვება,
ხევისუფლის სარგოც არსებობდა, რომელსაც „საკევისუფა-
ლო“-ი ეწოდებოდა (1058 წ. სიგ., შიომღ. ისტ. 4, და 1072 წ.
სიგ., იქვე 11, 12).

როგორც ზევით უკვე აღნიშნული იყო ერისთავს დასასრულ
სოფლის „მამასახლისი“ (ბაგრატ კურაპალატის კანონები. გრი-
გოლ ერისთავის 1227—1230 წ. შეწირ. წიგნი, ქები II, 98, ა და 13
და 14) და „გზირი“ (თამარ მეფის 1189 წ. გელათის წყალ. წიგ.,

ქები II 74,¹ გრიგ. ერისთავის 1227—1230 წ. შეწირ. წიგ., იქვე II, 98,¹) ექვემდებარებოდა. გრიგოლ ქართლის ერისთავთ-ერისთავის შეწირულობის წიგნი ამტკიცებს, რომ მამასახლისის საგამგეო სოფლის მოსამართლისა და დამაურეებელის მოვალეობაც ჰქონია მოვალეობის გარდა დაკისრებული. „ჩუენისა კაცისაგან სამართალი მამასახლისისმან ჩუენმან აიღოს“-ო (ქები II, 98,¹), „მამასახლისისმან და მლუინის ხელისუფალმან მართლთა სამართლთა და უურონ“-ო, „მამასახლისისი ჩუენი“ „ესე იუროდეს“-ო (იქვე II, 98,¹ 15—16). „ქარგი სოფლის მამასახლისის „ბჰედ ანუ მოსამართლედ დასმა ბაგრატ კურაპალატის დროინდელ კანონებშიაც იხსენიება, რაკი მამასახლისის შესახებ ყველა ცნობები „სკლს ეკონომიურ ისტორი“-ის I წიგნშია მოთავსებული (გვ. 13—16), ამიტომ აქ ამ საგანზე ლაპარაკი მეტი იქნებოდა.

„გზირი“ სპარსულ სიტყვას „გიზირ“-ს და სომხურს „gizir“-ს უდრის. სომხური სპარსულითგან ნასესხებად ითვლება (II. H n b s c h m a n n. Armenische Grammatik I ნაწ. გვ. 264). სპარსულში ეს სიტყვა სოფლის, საპოლიციო მოხელეს ნიშნავდა. რა მნიშვნელობით იხმარებოდა იგი ქართულში იმ დროს, როდესაც საბუთებში გვხვდება, ჯერ არა ჩანს. ჩვეულებრივი მნიშვნელობა-კი ამ სიტყვას ისეთი აქვს, რომ სოფლის მამასახლისის მოციქულს და მოხელეთა განკარგულების და ამბავის მომტანს და წამლებს ეწოდებოდა. თუ ძველ დროსაც ქართულში ამგვარი მნიშვნელობა ჰქონდა, მაშინ შეიძლება ეს სიტყვა ნამდვილი ქართული იყოს და გზისაგან იყოს ნაწარმოები.

დასასრულ ოპიზის განთქმულ სიგელში მოხსენებული არიან „ტაოისა და კლარჯეთისა ტანუტერნი“ (სქნს სძვლნი II, 4,¹—1,¹). ტანუტერი სომხურად იგივე მამასახლისია. მაშასადამე ამ საბუთში „ტაოისა და კლარჯეთის მამასახლისნი“ არიან ნაგულისხმენი. მხოლოდ აქაც „ტანუტერნი“ სოფლის მამასახლისებს ნიშნავდა, თუ უფრო მაღალ-ხარისხოვან მოხელეს, არა ჩანს. სომხური სახელი ამ ხელისუფლობისა ალბათ ამ კუთხის წინადროინდელი ხანის ნარეგ მოსახლეობის ნაშთი უნდა იყოს.

ქართულ საისტორიო წყაროებში ერისთავები და ერისთავთ-ერისთავები შედარებით ხშირად იხსენებიან, მაგრამ რაკი თვითოეული მათგანი მხოლოდ მაშინ არის ხოლმე დასახელებული, როდესაც

¹) თ. უორდანიას დაბეჭდილი აქვს „ზირთა“, მაგრამ ცხადია აქ კორექტურული შეცდომა უნდა იყოს.

საც რაიმე ისტორიულს ამბავში მონაწილედ გამოვიდოდა, ამიტომ ამ ცნობებსაც შემთხვევითი ხასიათი აქვს და სრულად ვერ ჩაითვლება: ხან ერისთავი გვხვდება და ერისთავთა ერისთავი არ იხსენიება, ხან ერთიცა და მეორეც, მაგრამ არც ამისთანა შემთხვევებშია ხოლმე სრული სია მოყვანილი, მხოლოდ ორგან მროველის და თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულებებშია ერისთავთა ერისთავების სრული სია ჩამოთვლილი. ლ. მროველს აღნიშნული აქვს, ზღაპრული მეფის ფარნავაზის დროს ვითომც საქართველოში შემდეგი რვა! ერისთავნი ყოფილიყვნენ: მარგუეთის ერისთავი, კახეთისა, ხუნანისა, სამშვილდისა, წუნდისა, ოძრკისა, კლარჯეთისა და ქუჯოსა და. ეგრისის ერისთავი (ცა მწთა *129, გვ. 30—21). ამ სიაში დასაყვლეთ საქართველოს საერისთავოები ნაკლებად არის შეტანილი, ამას გარდა უცნაურია, რომ ავტორს ქართლის ერისთავი-კი დავიწყებულია. თუმც ლ. მროველს ეს სია საქართველოს ვითომც პირველ მეფის დროინდელად მიაჩნია, მაგრამ უეჭველია თვით ავტორის ხანის ახლო დროისა უნდა იყოს. თამარ მეფის ისტორიკოსის ცნობა-კი მართლაც მხოლოდ მაშინდელ ერისთავთ-ერისთავების სრულს სიას შეიცავს და ქვემოთ იქმნება მოყვანილი.

გიორგი აფხაზთა მეფის დროს იხსენიება ქართლის ერისთავი (მტნე ქა *455, გვ. 231), რომლაც მაშინ თვით უფლისწული ყოფილა. ბაგრატ III და მერმინდელ მეფეების დროსაც ქართლის ერისთავის სახელი ხშირად გვხვდება (მტნე ქა *460, გვ. 236; *484, გვ. 258; *487, გვ. 260 და ბევრგან სხვაგანაც).

კახთა მეფის გაგიკისა და საქართველოს მეფის ბაგრატის დროს დასახელებულია კახეთის ერისთავთ-ერისთავი გოდერძი (მტნე ქა *488, გვ. 261). ამას გარდა კახეთის შემდეგი ადგილების ერისთავთა სახელები გვხვდება: პანკისის ერისთავი, ხორნაბუჯისა, შტორისა და მაქელისა, ვეფინის ერისთავნი (იქვე *486, გვ. 259 და *500, გვ. 270). ჰერეთის ერისთავიც არსებობდა რასაკვირველია (ისტრნი და აზმნი *606, გვ. 377).

მესხეთის ერისთავთაგან დასახელებულნი არიან შავშეთისა (მტნე ქა გვ. 254), არტანუჯისა (იქვე *489 და 490 გვ. 262 და 263), თუხარისძისა (იქვე *486, გვ. 260), კალმახისა (იქვე *490 გვ. 263 და 264) ყუელისა (იქვე *503, გვ. 273) და სამცხის ერისთავი (ისტრნი და აზმნი *632, გვ. 411). მაგრამ ეს სია რომ სრული არ არის, ამას ქართ. ეპითაჲმწერელის თხზულებაც

ამტკიცებს, სადაც იხსენიება „ერისთავი ტაოსა“ (* 922, გვ. 767).

გიორგი II დროს აღნიშნულია „სევანთა ერისთავი“, რომელმაც „გაადგინნა საუანნი“ (მტნე ქმ * 509, გვ. 278).

გიორგი III და თამარ მეუის დროს საქართველოში შემდეგი ერისთავთ-ერისთავები იყვნენ: სევანთა ერისთავთ-ერისთავი, რაჭის ეევი, ცხუმისა, -ოდიშისა, ქართლისა, კახეთისა, ჰერეთისა და სამცხისა (ისტორი და აზმნი * 632, გვ. 410—411).

ქართველი ისტორიკოსები ლეონტი მროველი და ჯუანშერი ამტკიცებენ, რომ თავდაპირველად ერისთავობა პირადი მოხელეობა იყო და მხოლოდ შემდეგში საგვარეულოდ იქცა. ამგვარი ცვლილება ჯუანშერის სიტყვით სასანელობა შაჰების ბატონობის დროს უნდა მომხდარიყო. იგი ამბობს: „მოკულდა ბაჟურ და დარჩეს შვილნი მისნი წურილნი, რომელნი ვერა იპყრობდეს მეფობასა. მაშინ მეფემან სპარსთაჲან ურმიზდ (IV, 579—590) მისცა ქესა თვსსა [რომელსა ერქვა ქასრე ამბარვეზ (II, 590—628)] რანი და მოვაკანი. მოვიდა და დაჯდა ბარდავს და უწყო ზრახვად ერისთავთა ქართლისათა, აღუთქვა კეთილი დიდი და დაუწერა მამულები შვილითი შვილამდე. და განდგეს ერისთავნი თვს-თვსად, ხარკსა მისცემდეს ქასრეს“-ო (ცა ვხტნგ გრგსისა * 406, გვ. 189). ამის შემდგომ იმავე მემკვიდრის თქმით შინაური მდგომარეობისა და გაკვირვების (თურქების შემოსევის) გამო „უცალო იქმნეს სპარსნი. მაშინ შეითქუნეს ყოველნი ერისთავნი ქართლისანი ზემონი და ქუემონი და... წინაშე ბერძენთა მეფისა... ითხოვეს, რათა უჩინოს მეფე ნათესავისაგან მეფეთა ქართლისათა, რათა იყუნენ ერისთავნი იგი თვს-თვსსა საერისთავოსა შეუცვალელებლად“. კეისარმა მათი თხოვნა დასრულაო (იქვე * 407, გვ. 190). მართლაც გუარამ კურაპალატმაო „ერისთავნი ქართლისანი ვერცვალნა საერისთავოთაგან მათთა, რამეთუ სპარსთა მეფისაგან და ბერძენთა მეფისაგან ჰქონდეს სიგელნი მკვდრობისანი“-ო (იქვე * 410, გვ. 192). უკვე განსვენებულმა მ. ბროსსემ გამოარკვია, რომ ჰურმიზდის დროს ამგვარი შემთხვევა არა ყოფილა (Histoire de la Géorgie I, 216, შენ. 1), მაგრამ თუმცა ზემომოყვანილი ცნობების ისტორიული სამოსელი საეჭვო ღირსებისაა, თვით ცნობები-კი ერის-

თავობის მემკვიდრეობით თანამდებობად ქცევის შესახებ შესაძლებელია მართალი იყოს. უპველია უმეფობის დროს ერისთავები უფრო უნდა გაძლიერებულიყვნენ და მეფეთა მაგიერობა უნდა გაეწიათ ქართველ ერისთავებს. მაგრამ უცხო მებატონის ძალას საქართველოს გადაყენებულ სამეფო საგვარეულოს გავლენის შესარყევად და მოსასპობლად მართლაც შეეძლო თვს-თვსად გამდგარ ერისთავთათვის განსაკუთრებული მფარველობა გაეწია და ამ გზით მათი „შეუცვალელობისა“-თვის ნიადაგი მოეშაღებინა და ხელი შეეწყო.

ამ ფრიად საყურადღებო საკითხის გადასაწყვეტად ჩვენ ჯერ ცნობები არ მოგვეპოება: ჩვენ არ ვიცით სასანელთა გაბატონებამდე აღმოსავლეთს საქართველოში ერისთავობა მართლა პირადი ხელისუფლობა იყო, თუ იქნებ მაშინაც „შეუცვალელებნი“ იყვნენ? მხოლოდ აბო ტფილელის მარტვილობითგან ცხადადა ჩანს, რომ მე-VIII-ე საუკუნეში ერისთავობა უკვე თვით ერისთავებს საგვარეულო კუთვნილებად მიაჩნდაო და მხოლოდ არაბები ზოგჯერ არღვევდნენ ხოლმე ამ წესს (იხ. ქლი ერის ისტორია II). როდესაც საქართველოში მეფობა განახლდა, თვითეულს სამეფოში უნდა დაწყებულიყო ბრძოლა ერისთავობის „შესაცვლელობისა“ და „შეუცვალელობისა“ გამო: მეფენი რასაკვირველია შესაცვლელობის მომხრენი იქმნებოდნენ და ეცდებოდნენ ხანდახან ეს განეხორციელებინათ, თვით ერისთავნი-კი თავიანთ „შეუცვალელობის“ უფლები დამცველნი იქნებოდნენ.

ჯერჯერობით თითქმის არავითარი ცნობები არ მოგვეპოება, თუ როგორ მიმდინარეობდა ეს ბრძოლა მე-IX-X-ე ს., მაგრამ ბაგრატ III დროს ერისთავთა „შეუცვალელობას“ უკვე ბოლო მოღებული აქვს და მან არა ერთხელ და ორჯელ „ურჩნი თჳსნი სცუალნა დიდებისაგან, ადგილთა მათთა განადიდნა ერთგულნი და მოსწრაფედ მორჩილნი ბრძანებათა მისთა“ (მტნე ქა * 467, გვ. 242 და * 465, გვ. 240). მართლაც ქართ. წყაროებში აღნიშნულია ხოლმე, რომ მეფემ ამა და ამ პირს ერისთავობა ჩამოართვა და სხვას მისცაო. მაგ. როდესაც ლიპარიტი და ბაგრატ IV შერიგდნენ, მეფემ მას „უბოძა ქართლის ერისთავობა“ (მტნე ქა * 487, გვ. 260), ხოლო იმავე მართიანეში, რომელსაც ეს ცნობა მოჰყავს, ამ ხანის უწინარეს ქართლის ერისთავად ივანე აბაზასძე დასახელებული (იქვე, * 484, გვ. 258). ალბათ ბაგრატ IV მისთვის ერისთავობა ჩამოურთმევია და იქნებ ამ ნიადაგზე იყო აღმოცენებული-

ლი ის მტრობა, რომელიც გიორგი ხუცეს მონაზონის სიტყვით აბა-
ზასძეთა და მეფეს შორის ყოფილა ჩამოვარდნილი.

ბაგრატ III-მაც რომ ჰერეთი შემოიერთა, მან თავისი კაცი და-
ნიშნა ერისთავად და „განაჩინა მთავრად აბულალ“ (მტნე ქა * 468,
გვ. 243). მხოლოდ, როცა ბაგრატ მეფე გარდაიცვალა, მაშინ ჰერეთ-
კახეთი აჯანყდა და „შეპყრობილ იქნეს ერისთავნი“ ბაგრატ III-ის
მიერ დადგენილნი (სუ მ ბ ა ტ ძ ე დ ა ვ ი თ ი ს ი . ც ა დ ა უ წ ყ ე ბ ა
* 584, გვ. 353).

საყურადღებოა, რომ აფხაზთა მეფეები თავდაპირველად ქარ-
თლის ერისთავთ-ერისთავებზე თავიანთ უფლისწულებს ნიშნავდნენ
(ქლი ერის ისტორია II, 378, 385 და 387). ჯ

ყველა ერისთავთ-ერისთავთა საგამგეო ერთნაირ ღირსებითად
არ ითვლებოდა: მათ შორის ზოგი უფრო საპატიოდ იყო ცნობილი,
ზოგს კიდევ ნაკლები მნიშვნელობა ჰქონდა. საერისთავთ-ერისთავო-
თა ანუ სამთავროთაგან ყელაზე უფრო მეტი ხარისხი ეპყრათ და
უაღრესად საპატიოდ ისეთი ადგილები ითვლებოდნენ, რომელნიც
წინათ მეფეთა საჯდომად და სამეფოებად იყვნენ. ის ხელისუფალი,
რომელსაც ამგვარ სამთავროს მართვა-გამგეობა ჰქონდა ჩაბარებული,
იყო „მჯდომი მეფეთა ადგილისა“, „მეფეთა ადგილ-
სა ზედა“ დადგენილად ირიცხებოდა და ეს-კი საქვეყნოდ გამგე
ხელისუფალთათვის, რასაკვირველია, უაღრესი პატივისცემა უნდა
ყოფილიყო და იყო კიდევ. თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულება-
ში მხოლოდ ორი ამგვარი „მეფეთა ადგილსა ზედა
მჯდომი“-ა დასახელებული: ერთი იყო „გუზანი, პატრონი კლარ-
ჯეთისა და შავშეთისა“, რომელიც საქართველოს მბრძანებელს „ძუ-
ელთა მეფეთა ტაოელთა“ ადგილსა ზედა შეეწყალა“
(ისტრნი და აზმნი * 649, გვ. 434), მეორეს კიდევ ზაქარია მხარ-
გრძელს იხსენიებს ქართ. ისტორიკოსი, „მჯდომსა სომეხთა მეფეთა
ადგილსა“ (იქვე * 657, გვ. 444).

თუმცა სხვები მოხსენებულნი არ არიან, მაგრამ საფიქრებელია,
რომ სრულიად საქართველოს ყველა იმ საერისთავთ-ერისთავოების
ადგილებიც, რომელიც წინათ, გაერთიანებამდე დამოუკიდებელ სა-
მეფოებად ითვლებოდნენ, როგორც მაგ. კახთა და რანთა სამეფო და
სხვა, განსაკუთრებით საპატიო სახელისუფლოდ იყვნენ ცნობილნი
და ამ სახელობით მქონელნიც მეფეთა ადგილისა მჯდომად იყვნენ
ცნობილნი.

1) იხ. „მეფენი ტაონი“ (ქლ ერის ისტორია II 396).

საქართველოში ამირობაც არსებობდა და ისეთი ხელისუფალნიც იყვნენ, რომელთაც „ამირა“ ეწოდებოდათ. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს მაგ. მოხსენებული ჰყავს „ლიპარიტ ამირა“ (ქაღთისი *521, გვ. 288). თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულებაშიაც დასახელებულია ერთი „მკვდრთა ტფილისისათაგანი, თავადი და მეფეთა-მეფისაგან წყალობა-კელდასხმული ამირად ქართლისა და ტფილისისა, სახელითა აბულასან“ (ისტორიკოსი *635, გვ. 415). ვინ იყო ამირა და რა თანამდებობა ჰქონდა მას? თუ უკანასკნელ ცნობას დავაკვირდებით, აბულასანი ყოფილა „ამირად ქართლისა და ტფილისისა“. ეს აბულასანი კიდევ ორს წარწერაში იხსენიება. ერთში, ხატზე თვით აბულასანი თავის თავზე ამბობს: „შეიწირე... ესე მსახურებაი ჩემგან ერისთავთ-ერისთავისა და მექურქლეთ-უხუცესისა აბულასანისაგან, იობის ძისა“-ო (ე. თაყაიშვილის Arch. ზეც. II, 70). მეორეგან ვერეს „ლურჯ მონასტრად“ წოდებულის ეკლესიის კარიბჭის წარწერაში აბულასანის ძმა, „ბასილი ქართლისა მთავარეპისკოპოს-ყოფილი, ძე კეთილ-ნათესავისა იობისი“ ამბობს, რომ მან ააგო ეკლესია „ნაცვალსაგებელად ჩემთვის და საყუარჯლისა ძმისა ჩემისა, ერისთავთ-ერისთავისა ქართლისა ამირთა-ამირისა რუხსთავისა და შვდთა მთეულეთთა პატრონისა აბულასანისათვის (ე. თაყაიშვილის Arch. ზეც. IV, 149-150). ამ უკანასკნელ წინადადებაში სასვენი ნიშნები განგებ გამოვტოვეთ იმგვარადვე, როგორც თვით წარწერა უსასვენ-ნიშნებოდ არის, რომ მკითხველისათვის ცხადი იყოს, რამდენად ძნელი და პასუხსაგები საქმეა ხოლმე ზოგჯერ ერთი სასვენი ნიშნის, მძიმის დასმაც-კი.

მთავარი სიძნელე ის არის, თუ სად უნდა დაისვას მძიმე, რომ ეს წინადადება ისე გავიგოთ, როგორც თვით აბულასანის ძმას ბასილს ესმოდა, როდესაც ამ წარწერას აკრეფინებდა. თუ რომ მძიმე „ერისთავთ-ერისთავისა“ შემდგომ დავსვით, გამოვა, რომ აბულასანი „ქართლისა ამირთ-ამირა“ ყოფილა. ხოლო თუ მძიმე „ქართლისა“-ს შემდგომ დავსვით, მაშინ ის ყოფილა „ერისთავთ-ერისთავი ქართლისა“ და არა „ქართლისა ამირთ-ამირა“.

ძველი ქართული სინტაქსის მიხედვით განმარტება განსამარტებად სიტყვას მისდევდა ხოლმე, მაგ.: „ერისმთავარი იგი ქართლისაჲ... ნერსი“ (ქაღათისი 15), „სტეფანოზ ერისთავმან ქართლისამან“ (იქვე 23) „უწყო ზრახვად ერისთავ-

თა ქართლისათა“ (ცა ვხტნგ გრგსლსა * 406, გვ. 190), „ერის-
თავნი ქართლისანი ვერ სცვალნა“-ო (იქვე * 410, გვ. 192)-
მაგრამ უკვე მე-XI-ე საუკუნეში ძველი სინტაქსიური წესის მაგიერ
ახალი შემოდის და ხშირად განსამარტებად სიტყვას განმარტება
წინ მიუძღვის მაგ., „მოეგება წინა ქართლისა ერისთავი იოანე
მარუშის-ძე“ (მტნე ქჟ * 461, გვ. 237), „ბაგრატ ქართველთა
მეფე“ (იქვე * 466. გვ. 241), „ბაგრატ აფხაზთა მეფე (იქვე
* 467. გვ. 241), „უბოძა ქართლისა ერისთავობა (იქვე * 487,
გვ. 260). თვით თამარ მეფის ისტორიკოსსაც უკვე ამგვარი წესი
ეხერხება: ქართლის ერისთავი სუმბატის ძე ლიპარიტ (ისტრნი
და აზმნი * 615, გვ. 389), „ქართლის ერისთავად რატი სუ-
რამელი და კახეთის ერისთავად ბაკურ-ყმა ძაგანის ძე“ (იქვე
* 632, გვ. 411).

მაშასადამე ძველი ქართული სინტაქსის მიხედვით უნდა ყო-
ფილიყო „ერისთავთ-ერისთავისა ქართლისა, ამირთა ამირისა“, მაგ-
რამ მე-XI-ე და განსაკუთრებით მე-XII-ე საუკ. თამარ მეფის დრო-
საც, რომელ ხანასაც ეს წარწერა ეკუთვნის, უფრო მოსალოდნელია
და ალბათ ასეც ექმნებოდა თვით ბასილს ნაგულისხმევი: „ერისთავთ-
ერისთავისა, ქართლისა ამირთა-ამირისა“ და სხვა.

ერთი სიტყვით აბულასანს მისი ძმა ერისთავთ-ერისთავს და
ქართლის ამირთა ამირას ეძახის. როგორც ვნახეთ თვით აბულასა-
ნიც ამგვარადვე თავის თავს ერისთავთ-ერისთავს უძახის სადაურო-
ბის აღუნიშვნელად.

მაგრამ თამარ მეფის ისტორიკოსის სიტყვები გვიჩვენებენ, რომ
ბასილს თავის წარწერაში თავის ძმის აბულასანის მოხელეობის ნუ-
სხა სრულის სისწოროთ ვერ აღუნიშნავს. მართალია, რომ ის იყო
„ამირთა-ამირად ქართლისა“, მაგრამ მას დავიწყებია დაემატებინა,
რომ ის მარტო ქართლის ამირად-კი არ იყო, არამედ ერისთავთ-
ერისთავად, „ამირთა-ამირად ქართლისა და ტფილი-
სისა“.

მაშასადამე ირკვევა, რომ საქართველოში ისეთი ხელისუფლე-
ბიც ყოფილან, რომელთაც „ამირთა-ამირა“ ეწოდებოდა.
თვით ხელისუფლობას კი თურმე „ამირთა-ამირობა (ისტრნი
და აზმნი * 699 გვ. 496) რქმევია. უეჭველია ეს სამოხელეო სახელი
ტფილისის არაბ საამიროს დროინდელი ნაშთი უნდა იყოს, მაგრამ
ამირობა საქართველოს სამოხელეო წესწყობილებაში, როგორც ეტ-
ყობა, ჯერ კიდევ იმ ხანში უნდა შემოსულიყო, როდესაც ტფილისი

ქართველებს დაპყრობილი არა ჰქონდათ. მაგალითად დავით აღმაშენებელის მეფობის პირველ წლებშივე „ლიპარიტ ამირა“-ა მოხსენებული, ტფილისი-კი მხოლოდ დავითის მეფობის უკანასკნელ წლებში, 1122 წ. იყო აღებული. მაშასადამე ამირობის თანამდებობის არსებობა ტფილისის დაპყრობით არ ყოფილა გამოწვეული. თუ ლიპარიტის ამირობის დროს ტფილისი ჯერ კიდევ ტფილისის ამირას ხელთ იყო, სამაგიეროდ ტფილისის საამიროს მომეტებული ნაწილი ქართველებს უკვე დაპყრობილი ჰქონდათ, თვით ქალაქს გარდა თითქმის მთელი სანახები ქართველებს ეკუთვნოდათ. აი სწორედ საამიროს ყოფილ სამფლობელოს შემოერთების დროს შეიძლება გაჩენილიყოს პირველად საქართველოშიც ქართლის ამირას თანამდებობა. ხოლო როდესაც ტფილისი დაპყრობილი იყო, მაშინ უკვე გაჩნდებოდა „ამირთა-ამირა ქართლისა და ტფილისისა“.

ამირთა-ამირა უმთავრესად რასაკვირველია ქალაქის უფროსი იყო. მერმინდელი საბუთები გვიჩვენებენ, რომ ამირთა-ამირა ქუთაისშიაც ყოფილა, მაშასადამე ეს ხელისუფლება მარტო საქართველოს დედა ქალაქში კი არ ყოფილა დაწესებული, არამედ დიდმნიშვნელოვან ქალაქების უფროსთა ერთგვარ საზოგადო სახელად გამოდის. ამ აზრს საუცხოვოდ ის გარემოებაც ადასტურებს, რომ თამარ მეფემ, რაკი 1206 წ. ქალ. კარი ქართველთა მიერ დაპყრობილ იქმნა (იხ. ქალ ერის ისტორია II, 611—612), „დაუტევა კარის მცველად ახალციხელი ივანე“ და მსაც უბოძა ამირთა-ამირობა“ (ისტორიი და აზმნი * 699 გვ. 496).

ამირთა-ამირას გარდა საქართველოში თურმე „ქალაქის ამირანი“-ც იყვნენ (კ. გარ. 8₁₇₁), მაგრამ ისინი, როგორც უკვე დაგრწმუნდით (იხ. მექურპლეთ-უხუცესი,) მექურპლეთ-უხუცესის ქვეშეთი მოხელენი ყოფილან. ხოლო რაც შეეხება საქალაქო წესწყობილებას საქართველოში, რაკი ყველა ცნობა ამის შესახებ „საქართველოს ეკონომიურ ისტორია“-შია გამოქვეყნებული, აქ მეტს აღარას ვიტყვით.

რათგან ტფილისის ამირთა-ამირა იმავე დროს ქართლის ამირთა-ამირად და ერისთავთ-ერისთავადაც ითვლებოდა, ამიტომ უნებლიედ იბადება საკითხი, თუ როგორ უნდა ყოფილიყო განაწილებული ქართლის ერისთავთ-ერისთავისა და ქართლის ამირთა-ამირას საბრძანებელნი, როდესაც ეს ორი მოხელეობა ერთსა-და-იმევე პირს არ ებარა? მაგრამ ამ საკითხის გამორკვევისათვის ჯერჯერობით არაერთი ცნობები არ მოკვეთპოვება.

გელათის 1078 წ. სიგელში და თამარ მეფის გელათისადმივე 1169 წ. ბოძებულს სიგელში მოხსენებულნი არიან „ოთხმესდურანი“ (ქქბი II, 50), ან „ოთხმესდურანი“ (ქქბი II, გვ. 73). პირველ საბუთში ეს სამოხელეო სახელი ერისთავთ-ერისთავთა და ნაცვალთა შუაა დასახელებული, ხოლო მეორეში აზნაურთა და ნაცვალთა შუა ისე, რომ ჯერ ერისთავნი არიან, მერე აზნაურნი. შემდეგ „ოთხმესდურნი“. სხვა საბუთებში არსად გვხვდება ეს სახელი და იქნებ მხოლოდ დასავლეთ საქართველოში ყოფილიყოს ამგვარი სამოხელეო სახელი? არაერთგვაროვნეობები ამ თანამდებობაზე არ მოგვეპოვება. ისიც-კი არ ვიცით, დარბაზის კარს მყოფი მოხელე იყო ოთხმესდური, თუ საქვეყნოდ გამრიგე? თვით ავტობიოგრაფიკი, ეს სიტყვა უცნაურია და მხოლოდ კიდევ ერთი სიტყვაა, — მანდატური, რომელიც ამგვარისავე ავტობიოგრაფიის არის. მანდატური როგორც ვიცით უცხო სიტყვაა, ლათინურ-ბიზანტური. ოთხმესდური კი. მის პირველ ნაწილში, მაინც არც ლათინურს, არც ბერძნულს არ მიაგავს.

ზოგიერთს შემთხვევაში როგორც ეტყობა, მეტადრე როდესაც საქართველოს სამეფო ჯარი და ხელმწიფე მტრის ქვეყანას იპყრობდა და საქართველოს შემოუერთებდნენ ხოლმე, ახალ შემოერთებული ქვეყნის მართვა-გამგეობა სათანადო ვაზირთა შორის-კი არ იყო ხოლმე განაწილებული და თვითეთლს თავ-თავისი დარგი-კი არა ჰქონდა მინდობილი, არამედ ერთს ვაზირთაგანს ჩაებარებოდა ხოლმე ყველა აქაურ საქმეების უზენაესი გამგებლობა, იგი მეფის მოადგილესავე იყო ხოლმე. მაგ. როდესაც დავით აღმაშენებელმა „აილო ქალაქი შამახია... და სრულიად ყოველი შარვანი... განმგებელად და ზედამხედველად ყოველთა საქმეთა მანდატურთა აჩინა მწიგნობართ-უხუცესი თვსი ქუონდიდელი მთავარ ეპისკოპოსი“ (ცა მწესა დთისი * 544, გვ. 311). როდესაც გიორგი III ანისი აილო, მან „დაიმკირა... ტახტისა მისისა შესანახავად და გასამაგრებლად“, ხოლო ახალ შემოერთებული ქვეყნის მართვა-გამგედ დანიშნა ივანე ორბელი ამირსპასალარი და მანდატურთ-უხუცესი „თანაშემწეობითა სარგის მკარგრძელისათა და სხუათა თემისა დიდებულ [თა] აზნაურთა“ (ისტრნი და აზმნი * 598, გვ. 368).

ერთს 1053 წ. დაწერილ წიგნის ანდერძში მოხსენებულია „ბოცოჲსა მარზაპანისა ჯაყელისა“ ძე არსენი ეპისკოპოსი (მ. ბროსსე Voyage, onz. rap. 30 და ქქბი I, 194). ხოლო ვანანა-ვანკის მონასტრის კედლის წარწერაში ნათქვამია: მე გიორგი მთავარ-ეპი-

სკოპოსმა „ძემან დემეტრე მარზაპნისამან ავაშენე ესე ეკლესია“—ო (მ. ბროსსე, Voyage Six. rap. 135, შედ. ქცები I, 243 — 244). ამ წარწერას თარიღად 1022 წელი უზის, მაგრამ რაკი ამასთანავე აღნიშნულია „დავით [მე]ფობასა“—ო, ამიტომ მ. ბროსსე ფიქრობს, რომ წარწერის თარიღში იმგვარადვე, როგორც აქა-იქ სხვაგანაც ასოები აკლია, და ქრონიკონში შეცდომაა: „ს“ (200)-ის მაგიერ „ტ“ (300) უნდა ეწეროსო. მაშინ წარწერის თარიღად 1122 წ. გამოვა, დავით აღმაშენებლის მეფობა. ამ ორი შემთხვევის გარდა, თუ არ ვცდები, სხვაგან ამ ხანაში სამოხელეო სახელი „მარზაპანი“ ჯერ აღმოჩენილი არ არის. ამის გამო დანამდვილებით ჯერ არაფრის თქმა არ შეიძლება ამ მოხელეების შესახებ, ჩვენ ვიცით მხოლოდ, რომ ამგვარი სამოხელეო სახელი „მარზაპანი“ და თვით თანამდებობაც სასანიანთა მეფობის დროინდელ სპარსეთში არსებობდა. ქართულ ძველ წყაროებშიაც გვხვდება, მაგრამ როგორც სპარსული სამოხელეო სახელი მარზაპანები სპარსთა მიერ დაპყრობილ ქვეყნების უზენაესი მმართველნი იყვნენ, ხოლო თვით სიტყვა საზღერის მცველსა ნიშნავს (იხ. ქლ ერის ისტ. I, 230). უხადია, ეს სიტყვა და თანამდებობა ქართულში და საქართველოს სახელმწიფო ცხოვრებაში შერჩენილა, მაგრამ იმავე მნიშვნელობით, თუ მას, როგორც სხვა შემთხვევაში არა ერთხელ მომხდარა, მნიშვნელობაც და მოვალეობაც შეეცვალა, ამის შესახებ არაერთგვარი ცნობები არ მოიპოვება.

ქართულ ძველ სახელმწიფო სამართლის ტერმინოლოგიაში და თვით სამოხელეო წესწყობილებაშიაც იყო ისეთი სიტყვა ზე თანამდებობაც, რომელიც მნიშვნელობით სპარსულს „მარზაპანს“—ს მოკვავოვნებს.

თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულება გვიმტკიცებს, რომ საქართველოში საგანგებო ხელისუფალი ყოფილა, რომელსაც თურმე „მონაპირე“ რქმევია. ის სახელმწიფოს ახალ შემოერთებულ ქვეყნის და საზღერის მცველად და გამგედ ითვლებოდა. როდესაც საქართველომ ქ. კარი დაიპყრო და შემოიერთა, თამარ მეფემ მაგ. „დაუტევა კარის მცველად ახალციხელი ივანე და აჩინა მონაპირედ“ (ისტორი და აზმნი * 699, გვ. 496.).

„მარზაპანი“—სა და „მონაპირე“—ს მნიშვნელობათა მზგავსების გამო საკითხი იბადება, ეს ორი სახელი სხვადასხვა თანამდებობის აღმნიშვნელი იყო, თუ ერთისა და იმავესი. მაგრამ, თუ მოწვეალში რაიმე ახალი ცნობები არ აღმოჩნდა, ისე ამ საკითხის გაპორკვევა შეუძლებელია.

საძიებლები.

პირთა-სახელების საძიებელი.

- აბალა ნოინი, ყენი 83.
 აბდიშო 120.
 აბიბოს ნეკრესელი 4.
 აბო ტფილელი 106.
 აბუ-ბაქრ ათაბაგი 130, 131, 146.
 აბულასან ამირა 50, 54, 70, 213.
 აბულ-ყასიმ ძე აბუსაჯისი 142.
 აბუსერიძე ტბელი 8, 21, 37, 198.
 ავაგ ათაბაგი 9, 165, 182.
 ავაგ ამირსპასალარი 63, 111, 121.
 ავაგ მხარგრძელი 181.
 ავთანდილი 170.
 ავრელიუსი მარკოზ 103.
 აზო 25.
 ამანელისძე 42.
 ამილახვარი 44.
 ანა დედოფალი 65.
 ანტონ მარტყოფელი 4.
 ანტონი მწ-უხუცესი 121, 126, 127, 130, 131, 132, 133.
 ანტონი ნაოკრებლისძე 19.
 ანტონ ჭყონდიდელი მწ-უხუცესი 76.
 არსენი მამა 31.
 არსენი ბერი 15.
 არსენი ეპისკოპოზი 216.
 არსენი კათალიკოზი 84.
 არსლან მაჰმუდისძე 32.
 არტარქსერქს მეარგრძელი 19, 22, 24.
 არლუნი 13, 14.
 არლუნ ნოინი 27.
 არლუნ ყაანი 19, 28, 172.
 არჩილი 40.
 ასმათი 197.
 აფრიდონი 68.
 აშოტ კურაპალატი 8, 10, 30, 69, 70.
 ბაგრატ III 3, 10, 42, 23, 49, 113, 124, 142, 143, 147, 209, 211, 212.
 ბაგრატ IV 9, 10, 31, 41, 51, 52, 53, 64, 68, 82, 86, 109, 113-114, 134, 135, 142, 143, 203, 211.
 ბაგრატ კურაპალატი 36, 208.
 ბაგრატ მეფე 41.
 ბათო ყაანი 128, 169.
 ბასილ ზარზმელი 38, 69, 94, 106.
 ბასილი 37.
 ბასილი II კეისარი 7, 113.
 ბასილი მწიგნობართ-უხუცესი 127, 128, 129.
 ბასილი ქართლისა მთ.-ეპისკოპოს-ყოფილი 213, 214.
 ბასილ ჭყონდიდელი 129.
 ბარტპოლდი, ვ. პროფ. 119.
 ბენეშევიჩი, ვ. პროფ. 115.
 ბექა სამცხის მთავარი 20.

- ბექა სამცხის სპასალარი 48.
 ბექა ჯაყელი სარგისის ძე 41.
 ბროსე 210, 217.
 Brunner, H. 102.
 ბულა 19.
 ბულა თურქი 25.
 გაბრიელ დაფანჩული 30, 42.
 გაბრიელ ერის მთავარი 35, 42.
 გაგიკი, კახთა მეფე 209.
 გამრეკელი (ამირსპასალარი) 88.
 გამრეკელი-თორელი 143.
 გვანცა 66.
 გიორგი (შიო მღვიმისთვის შეწირული ყმა) 76.
 გიორგი აფხაზთა მეფე 124, 209.
 გიორგი ლაშა 121, 122, 141, 183, 51, 52, 59.
 გიორგი მერჩული 18, 27, 30, 31, 33, 35, 38, 54.
 გიორგი მეფე 7.
 გიორგი მთაწმიდელი 7, 17, 18, 19, 20, 34, 41, 113, 124, 134, 135.
 გიორგი მონაზონი და მწიგნობართ-უხუცესი 126.
 გიორგი მწერალი 135.
 გიორგი რუსი 49.
 გიორგი I. 142.
 გიორგი II. 51, 64, 124, 125, 142, 171, 173, 194, 210.
 გიორგი III. 7, 11, 23, 32, 33, 46, 57, 92, 111, 120, 123, 139, 140, 142, 153, 157, 182, 210, 216.
 გიორგი კონდიდელი და მწ-უხუცესი 67, 125, 126, 127.
 გიორგი ხუცეს-მონაზონი 19, 46.
 გოდერძი 209.
 გორგაძე, ს. 17, 30.
 გრიგოლ ერისთავთ-ერისთავი 205.
 გრიგოლ სურამელი 10, 57, 72, 77.
 გრიგოლ ქართლის ერისთავთ-ერისთავი 206, 208.
 გრიგოლ ხანძელი 29, 42, 115.
 გრიგოლის ძენი 79.
 გუარამ კურაპალატი 210.
 გუზანი 68, 79.
 გურგენ მეფე 113.
 დადიანი 197.
 დადიან-ბედიანი ჯონშერისძე 52.
 დავით აღმაშენებელი 3, 7, 13, 15, 22, 23, 36, 41, 47, 54, 108, 124, 125, 129, 133, 139, 142, 143, 146, 171.
 დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი 6, 8, 13, 18, 20, 22, 28, 32, 37, 38, 41, 55, 67, 92, 113, 120, 127, 129, 134, 141, 143, 144, 173, 216.
 დავით გარესჯელი 4.
 დავით დიდი კურაპალატი 49, 113, 141.
 დავით დიმიტრი თავდადებულის ძე 121, 169.
 დავით კურაპალატი 34.
 დავით ლაშა გიორგის ძე 12, 48, 52, 57, 83, 121, 127, 128, 129, 141, 169, 170, 172.
 დავით მცირე 9.
 დავით რუსუდანის ძე 14, 47, 169, 170, 172.
 დავით სოსლანი 51, 128, 131, 142, 143, 147.
 დემეტრე აფხაზთა და ქართველთა მეფე 49.

- დემეტრე ბაგრატი IV-ის ნახევარ-
ძმა 52, 53.
- დემეტრე I 139, 142.
- დიმიტრი დავითის ძე 13, 15.
- დიმიტრი გვანცას ძე 66.
- დიმიტრი თავდადებული 9, 22,
28, 47, 114, 121, 141, 172.
- ეგარსლანი 48, 63.
- ენგერი, მაქს 117, 118, 119.
- Esmein, A. 97, 99.
- ფეთჰმე მთაწმიდელი 113, 115.
- ფეთჰმე მწიგნობართ-უხუცესი 124.
- ფერემ ეპისკოპოზი 115.
- ფერემ მცირე 28.
- ვანანე (იწე აბუსერიძე ტბელის
და) 57.
- ვარამ გაგელი 52.
- ვარდან დადიანი 69, 114.
- ვარდანის ძე 23, 42.
- ვარდანის ძე ზაქარია 81.
- ვარდანის ძე სარგის 79.
- ვარდან სუანთა ერისთავი 51, 53,
171.
- ვასქენ 17.
- ვაჩე გვარამის ძე 84, 86, 87.
- ვახტანგ გურგასალი 30, 141.
- ვახტანგ დავითის ძე 14, 109,
116, 141.
- ვახტანგ დიმიტრის ძე 47.
- ვახტანგ VI 44, 45, 112.
- ვახტანგ უფლისწული 8.
- ზანქან ზორაბაბელი 36, 50.
- ზარტიძისა ძენი 79.
- ზაქარია ამირსპასალარი 114,
144, 149, 179.
- ზაქარია მკარგრძელი 19, 72, 212.
- თამარ მეფე 7, 11, 36, 46, 47,
49, 50, 58, 59, 60, 61, 79,
85, 88, 108, 110, 111, 114,
120, 121, 122, 123, 126,
128, 129, 130, 131, 133,
134, 130, 142, 147, 148,
179, 180, 183.
- თამარ მეფის ისტორიკოსი 7, 11,
19, 22, 23, 24, 32, 39, 41,
42, 43, 46, 47, 49, 60, 64,
67, 68, 81-85, 88, 92, 113,
114, 120, 121, 126, 127,
143, 144, 140, 147, 163.
- თაყაიადინ თმოგველი 144.
- თაყაიშვილი, ე. 100, 128, 213.
- თეოდოსი აფხაზთა მეფე 49,
- თორნიკე 141, 143.
- თორლუა 12, 15, 16.
- იაბერ (შიომღვიმისთვის შეწი-
რული ყმა) 76.
- იაკობ ბურტანელი 120.
- იბნ-ალა-სირი 119.
- ივანე აბუსერი ძე ტბელი 57.
- ივანე აბასას ძე 211.
- ივანე ათაბაგი 20, 149.
- ივანე ახალციხელის ძე 165.
- ივანე ლიპარიტის ძე 51, 53, 141,
143, 171.
- ივანე მსახურთ-უხუცესი 114.
- ივანე მწიგნობართ-უხუცესი 121.
- ივანე მხარგრძელი 122, 179.
- ივანე ორბელი 11.
- ივანე ორბელი მანდატურთ-უხუ-
ცესი და ამირსპასალარი 150.
- ივანე სარგისის ძე 70.
- ივანე-ყვარყვარე ჯაყელი ციხის-
ჯვარელი 114, 179.
- ივანე შანშას ძე 57.

- იკუნფელის ძე 159.
 ილარიონ ქართველი 4.
 იოანე ვარდანის ძე 69.
 იოანე კათალიკოზი 126.
 იოანე მთაწმიდელი 17.
 იოანე საბანის ძე 8, 13, 16, 17, 24, 25, 65.
 იოანე შავთელი 56.
 იოანე ჯეჯნაძე 124.
 იოვანე მწიგნობარი მწერალი 135.
 იოსებოზ ფლადიოსი 20.
 იუსტინიანე ბიზანტიის კეისარი 204.
 კაკაბაძე, ს 100, 108, 110, 111, 128, 133.
 კალმახელი 68.
 კალმახელი სულა 82.
 კარბელაშვილი, პ. 124.
 კახაბერი 52.
 კახა ერისთავთ-ერისთავი 71, 73, 74, 75.
 კახა ერისთავი ახალქალაქისა 57.
 კახა თორელი 114.
 კვირიკე 9.
 კვირიკე კახთა მეფე 75.
 Kremer. A. 117, 118, 119, 142.
 ლევი 17.
 ლეონტი მროველი 141, 144, 151, 209, 210.
 ლიპარიტ ამირა 22, 41, 113.
 ლიპარიტ ერისთავთ-ერისთავი მაგისტროსი 35.
 ლიპარიტი 46, 51, 64, 82.
 მანაველი მსახურთ-უხუცესი 182, 198.
 მარი, ნ. პროფ. 61, 66.
 მარიამ დედოფალი (ბაგრატ IV-ის დედა) 53.
 მარკოზ ავრელიუსი 103.
 მარუშიანი 114, 197.
 მაყა 69.
 მახატლის ძენი 79.
 მაჰდი ამირა მუმნი 25.
 მეღქისედეკ კათალიკოზი 35, 77.
 მირიანი 64, 65, 86.
 მიქაელ კათალიკოზი 74, 83, 85, 86, 126.
 მიქაელ მეძღვიმე 64, 66.
 მოსე ხანძთელი 124, 125.
 მტევეარი 205.
 მუჰამედი 117.
 მკარგრძელი 24, 33, 41, 48, 69.
 მკარგრძელი ივანე 79.
 მკარგრძელი ზაქარია 80, 84.
 ნერსე ერისთავი 65.
 ნერსე ერისთავთ-ერისთავი 13, 35.
 ნერსე ერისმთავარი 24, 25.
 ნერსიზი, Nerchakly 119.
 ნიანია ლიპარიტის ძე 68.
 ნიანია ქუაბულიძე 51, 171.
 ნიჰამ ულ-მულკი 120.
 ნიკოლოზ კათალიკოზი 74.
 ნისიმე 57.
 ნაოლდეკე პროფ. 117, 139.
 ორბელიშვილი 44.
 პეტრე ვესტი და მწიგნობართ-უხუცესი 124.
 პიმენ სალოსი 18.
 პროკოპი კესარიელი 115.
 ყამთაღმწერელი 6, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 16, 19, 20, 21, 22, 23, 26, 27, 28, 33, 40, 42, 47, 48, 51, 52, 54, 56, 57, 60, 83, 86, 109, 110, 111, 114, 115, 116, 121,

- 122, 128, 129, 138, 142, 165.
- ჟორდანია, თ. 100, 133.
- რადი ლიპარიტის ძე 42, 49.
- რუქნადლინი 127,
- რუქნადლინი 161.
- რუსთველი 36.
- რუსუდან დედოფალი 50, 52, 59, 60.
- რუსუდან მეფე 122, 141, 149, 181, 182, 183, 198, 200.
- საბა ორბელიანი 65, 66.
- სადუნი 110.
- სადუნი ათაბაგი და ამირსპასალარი 182.
- სადუნ მანკაბერდელი 165.
- საეღალთი (ძმა ყივჩაყთა მეფისა) 146.
- საიდ ნასრ ამირა 119.
- სალვიანე 104.
- სარგის მკარგრძელი 11, 111, 121, 143.
- სარგის ჯაყელი 12, 27, 41, 114, 169, 179.
- სასანიანი 139.
- სალირის ძე 42.
- სეეინჯი (ყივჩაყთა მეფე) 146.
- სერაპიონ ზარზმელი 38, 94.
- სითილ არაბი 31.
- Скнбланиович, Н. 114, 116, 128, 140.
- სკლიაროსი 141.
- სტეფანე მტბევარი 142.
- სტეფანოზ გურგენის ძე 25.
- სტეფანოზ ორბელიანი 130, 134.
- სტეფანოზ ქართლის ერისთავი 134.
- სულა კალმახელი 46.
- სუმბატ ამირახორი 121.
- სუმბატ დავითის ძე 10, 33, 38, 69, 113, 212.
- Schröder, R. 97, 98, 99, 100, 105.
- ტარიელი 197.
- ტარსაიკ ათაბაგი 134.
- ტოხაჰსძე 84, 85.
- ტურავეი, კ. 120.
- ულო ყაანი 40, 48.
- ფადლონი 8, 31, 51, 53.
- ფადლუნი შედადის ძმა 32.
- ფაენელი 64.
- ფანასკერტელი ზაქარია 68
- ფარნაეაზი 141, 151, 209.
- ფარჯანიანი სარგის 52.
- ფატმანი 198.
- ქეპულისძენი 52.
- ქსნის ერისთავი 44.
- ყაზან-ყაენი 169.
- ყუბასარი 85, 88, 150.
- ყუთლუ არსლანი 58.
- შადინი 18.
- შალვა 16.
- შანშა 63.
- შარვანშა 67, 68.
- შარვანშაჰ ფადლუნი 147.
- შედადიანი 32.
- შერაქის-ძე 159.
- შუშანიკი 17, 24, 28, 30.
- ჩინგიზხანი 14.
- ციცერონი 102.
- ციციშვილი 44.
- ცქირი 114.
- კიაბერი 43, 74.
- კიაბერის ძენი 79.

- ხეშაგი ავაგის ასული 165.
 ხეშაგ დედოფალი 9, 115.
 ხორნაბუჯელი 15, 16.
 ხოჯა აზიზი 27.
 Christensen Arthur 117, 139.
 ხურსი 42.
 ხუტლუბულა 109, 114, 116, 182.
 ჯალალედინი 121, 149.
 ჯარნას-ძე, 159.
 ჯაყელი მურვან 51.
 ჯაყელი სარგის 52, 83.
 ჯიგდა 48.
 ჯიქური მესტუმრე 128.
 ჯუნშერი 40, 141, 210.
 ჰაბო ტფილელი 8, 13, 16, 17, 35, 65, 211.
 ჰერმიზდი 210.
 Fustel de Coulanges 102, 104.

გეოგრაფიული სახელების საქმიანელი.

- ადარბაგანი 48.
 ამიერ კავკასია 25.
 ამიერი საქართველო 13.
 ანისი 11, 32, 216.
 არაგუი 144.
 არგუეთი 13.
 ატენი 64, 65, 86.
 აფხაზეთი 4, 24, 34, 41, 42, 47, 113.
 აღმოსავლეთი საქართველო 14, 29, 44, 151.
 აქარა 13.
 აწყუერი 9.
 ახალციხე 9.
 ბიზანტია 105, 106, 140.
 ბოლო 82.
 ბოცოთ ხევი 9.
 ბუხარა 119.
 გაგის ქვეყანა 8.
 გაგი 69.
 განძა 31.
 გარნისი 20.
 გელათი 111, 132.
 გერმანია 97, 98, 99, 107.
 დასავლეთი საქართველო 4, 10, 11.
 დარიალანი 25.
 დარუბანდი 8, 25.
 დმანისი 36.
 დვინი 120.
 ეგვპტე 17, 21, 118, 119.
 ერაყი 118.
 ეპანის მონასტერი 33, 35, 39.
 ზემო ქართლი 33.
 ზენგანი 11.
 ზღვაჲ პონტოჲსაჲ 8.
 თმოგვის ციხე 68, 79.
 თრიალეთი 10, 20.
 იშხანი 40.
 კენი 69, 79.
 კარნუ ქალაქი 127.
 კარი 217.
 კახეთი 4, 5, 12, 15, 35, 34.
 კლარჯეთი 13, 41, 68, 69, 79 145.
 კაიწონი 69, 79.
 ლიხის მთა 2.
 ლორი 69, 84.
 მესხეთი 3, 4, 10, 20, 30, 34.
 მიჯნაძორი 10.
 მტკვარი 26.
 მუხნარი 8.

- ნიკორწმიდა 37.
 ნიკოფსი 8, 69.
 ოპიზა 10, 109.
 ორბეთი 69.
 ორომაშენი 74, 84.
 ოძრკე 82.
 პართთა ქვეყანა 147.
 ჟინოანი 84.
 რიგისტანი 119.
 რომი 103.
 რუის-ურბნისი 18, 27.
 რუსთავი 84.
 საბერძნეთი 12.
 სადგერი 9.
 სამოქალაქო 13.
 სანშვილდე 9, 125.
 სამცხე 12, 13, 20, 26, 41.
 სამცხე-საათაბაგო 9.
 საფრანგეთი 61, 97, 99, 107.
 საქართველო 3, 4, 5, 6, 7, 8, 11,
 12, 13, 14, 19, 22, 23, 24,
 25, 26, 28, 31, 35, 37, 38,
 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46,
 47, 49, 50, 52, 53, 61, 68,
 92, 95, 97, 98, 99, 100,
 101, 105, 106, 109, 110,
 116, 121, 122, 123, 124,
 125, 126, 127, 128, 129,
 130, 133, 139, 142, 143,
 144, 146, 150, 157, 160,
 164, 173, 175, 179, 180,
 181, 188, 190, 196, 202.
 სომხითი 34, 37.
 სპარსეთი 11, 12, 24, 35, 47, 144.
 სრულიადი საქართველო 12.
 ტაო 10, 109, 145, 202.
 ტფილისი 31, 36, 51, 170, 171,
 172.
 უჯარმის ციხე 172.
 ფოთი 134.
 ქართლი 3, 4, 6, 13, 25, 34,
 42, 49.
 ქართლის სამეფო 44.
 ქვაბულიანი 12.
 ქუთაისი 171.
 ღრტილა 124.
 ყოველი საქართველო 7, 8.
 ყოველი ქართლი 7.
 ყუელი 51.
 შავი ზღვა 8.
 შავშეთი 10, 13, 34, 68, 69, 79.
 შავშეთ-კლარჯეთ-ნიგალი 10.
 შანქორი 25, 131, 147.
 შიომღვიმის მონასტერი 10, 108,
 133, 135.
 ჩალანუსური 8.
 ცხმორისი 37.
 ძერნა 125.
 ხანძთა 31.
 ხერთვისი 9.
 ჯაფახეთი 10.
 ჰერეთი 2, 5, 34, 212.

ბერძენიზის საძიებელი.

- აბჯრის მტვირთველი 154.
 აზნაურება 29.
 აზნაური 6, 11, 27, 28, 29, 30,
 33, 34, 35, 39, 43, 83, 204.
 აზნაური მემამულე 32.

- მოსაკარგავე 32, 33.
 „ მეფისაჲ 33.
 „ საპატიო 39.
 აზნაურნი მეცნიერნი საბჭოთა საქ-
 მეთანი 10.
 — ნათესავით აზნაური 31, 32.
 ათაბაგი 122, 123, 179, 180, 181,
 182, 194, 200.
 ათის თავნი 151.
 ამიდ-ალ-მულკ 119.
 Amicus 102.
 ამილახორი 123.
 ამირ 141, 142.
 ამირა 213.
 ქალაქის ამირა 215.
 ამირახორი 151, 152, 153, 154,
 155, 156, 157, 185, 198, 200.
 ამირა-ლ-ჯუჯუშ 142.
 ამირეჯიბი 158, 161, 162, 163,
 165, 181, 200, 201.
 ამირთ-ამირა 207, 213-215.
 ამირ სიფაჰსალარ 141.
 ამირსპასალარი 148, 149, 150,
 151, 152, 154, 156, 158,
 160, 179, 180, 181, 194,
 198, 200, 122, 123, 140.
 ამირჩქარი 154, 155.
 Amicitia 103.
 არგანი 98, 160.
 „ ოქროსა 158.
 ბეჩქალ 114.
 ბარბონ 203.
 ბეჩქალ 115.
 ბეჩქალ 114, 115.
 ბაჩუხი 154, 155, 156.
 ბაეი 177, 178.
 ბარგის უხუცესი 187, 188.
 ბატონი 102.
 ბეგარაი 206, 207.
 Beneficarii 102.
 ბენეფიციუმი 96.
 Beneficium 102.
 ბეჟედი 98, 178, 184.
 „ სასიგლე 118.
 „ თვალედი 184.
 ბოტინატი 173.
 გამოსავალი 206.
 გამგებელნი საქმისანი 110, 111.
 გამგეთ-უხუცესი 161, 166, 201.
 განსაგებელი 203, 204.
 გვარი საჩინო 24.
 გზირნი 206, 207, 208.
 გლეხი 37, 38, 71, 77.
 „ ნებიერი 72.
 „ ნასყიდი 72.
 გროსბუხ 157.
 გური 22, 23.
 გურიანი 23, 31, 39.
 დაბარჩამნი 155.
 დაბირბედი 139.
 დაკრულვილი 62.
 დალოცვა 79, 80, 81, 84.
 დარბაზი 10, 147.
 დარბაზით გამოსულნი მოკელენი
 112.
 დარბაზის ერნი 147.
 დარბაზის თათბირი 147.
 დარბაზის კარს მყოფნი მოკელენი
 112.
 დარბაზობა 149, 153, 158, 183,
 188, 198.
 „ დიდი 187.
 დარბაზს მყოფნი მეჭურჭლენი 176,
 178.

დედოფალთა დედოფალი 57.

Defensor 105.

დიდება 41, 113.

დიდებული 7, 0, 54, 56, 58, 59,
40, 41, 42, 43, 44, 45,
46, 47.

აზნაური 11, 30, 31, 42
43, 46.

„ თავადი 44, 46.

„ ქონება 85.

დიდებულნი საქართველოსანი 51.

დიდებულება 40, 41, 44, 45, 46.

დიდებულნი 147, 205.

დიდვაკარი 36.

დიდი დროშა 155.

„ საკელარი 175.

„ ჰაჯიბი 164

დიენი 119, ვაზირის დიენი 119.

დიოფალი 57.

დიოფალთ-დიოფალი 57.

დომინუსი (dominus) 96.

dominus 105, 107.

დრაჰკანი 173.

დრომის ლოგოთეტი 159.

დროშა 98, 204.

„ საერისთვო 98.

„ სეფე 149.

დეკატი 173.

ეზოთ-უზუცესი 197.

emunitas 99.

Erblichkeit der Lehen 99.

ერი 20, 21 22.

წურილი ერი 2, 38.

ერისთავი 10, 47.

„ ლარგვეთისა 204.

„ შავშეთისა 205.

ერისთავნი 141, 201-212.

ერისთავთ-ერისთავი 10, 202, 203,
205, 207.

ერისთავობა 203.

ერის მთავარი 203.

ერის მთავრობა 203.

ერნი სოფლიონი 21, 38.

ეჯიბი 163, 164, 181.

„ ავაგისი 165.

„ ათაბაგისა 164.

ვაზირი 116.

„ დიდი 117, 118.

„ სრულუფლებოსანი 117,
118.

ვაზირთა უპირველესი 167, 180.

ვაზირნი 43, 46, 47, 181.

ვაზირთა ბეობა 152.

ვაზირობა 153, 163, 183, 188,
197, 198, 200.

ვაზირუნ 117.

ვაზურგ-კრამადარი 139.

ვაჟუ 119.

ვასალი 97.

ვასალობა 96.

ვასალუს 96.

ვასალს 96.

ვაქართ-უზუცესი, 36, 178.

ვაქარნი 35, 36, 178.

ვიზარატ-ტაფტიდ 117.

ვიზარატ ტანფიდ 117.

ზარდახანა 155, 156, 157, 178.

ზარდახნის მეჯინიბე 154, 155,
156.

ზოლარე 155, 156.

მწიგნობარი 136, 137, 156,
157, 201.

უზუცესი 154, 155, 156,
157.

ზედამდგომელი 162.

ზედამხედველი საქმეთა 111.

ზეარნი 160.

- ზორაეარ 203.
 ზღვენი 183.
 თავადი 48, 50, 57.
 „ ანტიოქიისა 53.
 თავადნი დიდებულნი 54.
 „ სამეფოსანი 51, 54.
 „ საქართველოსანი 51, 52.
 თავნი და პირნი ქვეყანისანი 56.
 თანაზიარენი მეფობისა 111.
 თანამეტომე 20.
 თანამოლაშქრე ერისთავთ-ერის-
 თავისა 205.
 თანამონათესავე 20.
 თანამყოლნი 102, 103.
 „ ხელმწიფისანი 103.
 თანამყოფელი და მოლაშქრე 145.
 თაყუანება 81, 98.
 თემი 11, 12.
 თემის ერისთავი 206.
 თესლი 16, 17.
 immunitas, Immunität, immunité,
 იმმუნიტეტი 99.
 investitura, ინვენსტიტურა, 98.
 Investitur symbolische 98.
 კაეტი 142.
 „კალმის ხალხი“ 119.
 კანჯრის კული 155.
 კარავი სამზარეულოსა 166.
 კარგი მეაზრე 152, 153.
 კარზედ გამგენი 112.
 კარის დარაჯა 187.
 კახთა სამეფო 202.
 კერძი საერისთავოჲ 206.
 cliens, კლიენტი 102, 103.
 clientela, კლიენტობა 103, 104.
 Knaben 102.
 comes, comites 102.
 comites principis 103.
 კომლი 15.
 contrat féodal 97.
 კულუხი 71.
 კურაპალატი 116.
 კვრცხლ-მავალნი 206.
 ლარი 174.
 ლაშქარი 21, 57, 63.
 ლაშქარნი 102.
 ლაშქართა გაყრა 149.
 ლაშქრის მწუეველნი 147.
 ლაშქარ-ნადირობა 195.
 ლაშქართა შეყრა 148.
 ლახტი 155.
 მაგისტროსი 116.
 მამბავი 179.
 მამასახლისნი 206-207.
 მამული 14-16.
 მ—ის კაცი 83.
 მამულობით 85-88.
 მამულობა 202.
 მანდატურთ უხუცესი 11, 122-124,
 150, 157-163, 181, 193-4,
 200.
 მანდატური 216.
 manus 108.
 მანჯუეები აბრეშუმისა 155.
 მარზპანი 217.
 მარტილობა 4.
 მღაბიორი 27, 28, 38.
 მღიდარნი ერისანი 21.
 მღიენები 119.
 მეაზრენი 151-152.
 მეაზრეთ-უხუცესი 123, 151-155,
 197, 201.
 მეგობარი 102-103.
 მეზეერენი 192.

- მეზროხენი 166.
 მემამულე 31, 32.
 მერემეთ-უხუცესი 154.
 მერემენი 155.
 მერიგე 165, 201.
 მესარტყლენი 151.
 მესაწოლენი 159, 186, 187.
 მესაწოლეთ-უხუცესი 159, 183, 186, 188, 201.
 მესტუმრე 165, 201.
 მეტყავენი 189.
 მეულუფენი 193.
 მეფის მწლე 194.
 „ ხაზინის სეკრეტონი 175.
 მელვინე 185, 188, 190, 192, 193.
 მ — თ უხუცესი 190, 192-193.
 მეჯამენი 166.
 მ — თ უხუცესი 161, 166.
 მეჯინიბენი 154.
 მ — თ უხუცესი 151, 154.
 მეჯლისის ჭურჭელი 191.
 მეძღვენე 165.
 მეჭურჭლენი 167, 176, 199.
 მეჭურჭლენი ქალაქისანი 177-178.
 მეჭურჭლეთ-უხუცესი 119, 122-123, 152, 167, 168, 174, 177-179, 183-84, 193, 198 200.
 მეხილე 189.
 მ — თ უხუცესი 183, 189.
 მზარეული 167.
 მზაობა 148.
 მზრდელი, გამზრდელი 65.
 მთავარი 20, 47-48, 203.
 მთავარნი დიდ-დიდნი 203.
 miles 61.
 მილიტეს, milites 61, 102.
 მისანდობლობა 84.
 მისანდობლობის ბოძება 111.
 მისრატულთ-უხუცესი 156.
 მიწა-წყალი 6, 8-10.
 მკერვალი 189.
 მკერვალთ-უხუცესი 189.
 მკვიდრი 8, 13, 14, 25-27, 38, 205.
 მკვდრი 48-50, 55.
 მკვდრნი ქვეყანისანი { 50, 51, 54.
 „ სამეფოსანი {
 მკვდრად ბოძება 86-87.
 მკვდროვანი 14.
 მმართველნი 145.
 მოთაულნი სამეფოსანი 53.
 მოლარენი 184.
 მოლარეთ-უხუცესი 183-86, 201, 205-206.
 მონადირენი 195.
 მონადირეთ-უხუცესი 159, 195-196.
 მონანი მეფისანი 146.
 მონაპირე 9, 217.
 მონასპათა მთავრის დივანი 119.
 მონასპანი 146.
 მოსამართლე 7.
 მოქალაქე 27-29.
 მოყმე 16.
 მოჩივარი 7.
 მოძრავი სალარო 184, 187.
 „ საწოლი 187.
 მოხარაჯენი 178.
 მოკელენი, მოკელე 108 მმ.
 „ ქუეშეთნი 112.
 „ დარბაზით გამოსულნი 112.
 „ დარბაზის კარს მყოფნი 112.
 „ საქვეყნოდ გამრიგენი 112.
 მოკელეობა 116.

- მსახურება 204.
 მსახურნი 35, 185, 206-207.
 მსახურნი მეფისანი 182.
 მსახურთ-უხუცესი 122-23, 152, 162, 183, 185-86, 198.
 მსოფლიო 27
 მუზარადი 155.
 მუსტაფის დივანი 119
 მუქიფი 178.
 მუშრიბი 176-178.
 მ—ის მდივანი 119.
 მუხტასიბის დივანი 119.
 მტელნი ქალაქისანი 145.
 მწდე 181, 193-94.
 მწერალი 135.
 მწველელნი 166.
 მწიგნობარი 157, 165, 184.
 მწიგნობარნი 134 შემ. მ—თ—
 უხუცესი 122-24, 138, 163, 178, 180-81, 188, 206.
 მხედართ-მთავარი 144.
 მხედარნი და ლაშქარნი 144-45.
 მხედრობა 145.
 ნათესავი 17-22.
 ნაპირნი 8-9.
 ნაცვალ 167, 169.
 „ მექურქლეთ-უხუცესისა 168, 176.
 ნაწყალობევი 88, 98.
 ნებიერად ბოძება 86-88.
 ობერ ცერემონიმაჰსტერ 158.
 ოვსნი და ყივჩაყნი ახალნი 146.
 ოთხთა ვაზირთა ჯგუფი 122, 123, 138, 167, 183.
 ოთხმისდური 202, 216.
 ორხრვა 199.
 პაემანი 148.
 პატივი 113-116, 179.
 პ—სა აღყვანა 116.
 პატივით ზილვა 63.
 პატრონატი 102, 104.
 პატრონი 64-74, 82-96, 102, 104-107, 145.
 palronus 102.
 პატრონჟობა 39, 63-71, 78, 89-96, 104-107.
 პირის მელეინე 192.
 „ მწდე 194.
 პროტოასიკრიტი 140.
 პროტოჟანდატორი 159.
 პროტოჟპერტიმოსი 128.
 პუერ 96, 102.
 პყრობა 158, 188.
 რაინდი, რაინდობა 61.
 საანგარიშო გოდორი 157, 195.
 საბაეო 107.
 საბარკული 155.
 საბეგროდ გაცემა 71.
 საბრძანებელი 204.
 საგამგეო 166.
 ს—ოს მუქიფი 161, 166.
 ს—ოს უხუცესი 166.
 საგანძურნი 171, 172.
 საგახსნითე 184.
 საეკლესიო გლეხი 205.
 საერთო საქმეთა სეკრეტონი 175.
 საერისთავო 203.
 საერისთავოჲ გამოსავალი 206.
 საეაზრო 198, 201.
 „ ოთახი 160.
 საეაქრო 36.
 საზუერჟ 107.
 საზღვარნი 8.
 სათაეადო 54.

- სათაენო ხაზინა 175.
 სათხილე 189.
 საკაბალოდ გაცემა 71.
 საკარგავი 33-34.
 საკოშრე 177.
 საკუთარი 81-82, 92.
 სალარო 162, 174, 183.
 ს—ოს მოლარე 184.
 „ მუქიფი 185.
 „ მწიგნობარი 185.
 სალაშქრონი საქმენი 143.
 სამამულოდ ბოძება 85-89.
 „ შეწყალება 150.
 სამანდატურო არგანი 158.
 სამეფო საკურკლე 173.
 „ ფარი და ლახტი 153.
 „ კრმალი 149.
 „ სამეფოს სვეტის“ დივანი 119.
 „ სამეფოს სპანი“ 145, 145.
 სამთა ვაზირთა ჯგუფი. 122-23,
 138, 167.
 სამთავრო 203.
 სამკერვალო საფარეშო 189.
 სამრეცხაო „ 188.
 სამსახური 71, 82, 87-88, 91.
 „ ყმებრივი 71.
 სამსახურად ჩამოსულნი 146.
 სამცხის მთავარი 154.
 „ სპასალარი 150-51, 179.
 სამწდენი 194.
 სანახევრო 81, 92.
 სარგო 196, 107,
 სარემო 155.
 ს-ს ნაცვალ 155, 161, 166.
 „ უხუცესი 155.
 საპატიო 81-82, 84-85. 88, 91.
 სასთაული 199.
 სასიგლე ბეკედი 184.
 სასმურნი სამწდენი 194.
 საურავი 162, 183.
 საუფლისწულო 9.
 საფარეშონი 183, 188.
 საქვეყნოდ გამრიგე 112, 179,
 181, 201.
 საქმის მოქმედნი 109.
 „ დიდნი და მცირენი 110-111.
 „ ქუეშეთნი 111.
 საღვინე 190-194.
 „ ქურკელი სანიადაგო 191.
 საღვინის მოლარენი 191-193.
 „ მუქიფი 192.
 „ კელისუფალნი 192.
 საციხისთავო 207.
 საცხენე ჯავშანი 155.
 საწერელი 119, 136.
 საწოლი 162, 183, 185.
 ს-ს მეკარე 187, 201.
 „ მწიგნობარი 136-137, 201
 საკურკლე 162, 167-171, 191.
 „ ატენისა 171-173.
 საკურკლენი ზემონი და ქვემონი
 171.
 მეფისა 172.
 ქალაქისა 177.
 „ ქუთაისისა 171-73.
 საკურკლეთა შემოსავალნი 173.
 საკურკლის მუქიფი 176.
 „ მწიგნობარი 136, 176.
 ნაცვალ 168, 175, 178,
 201.
 „ უხუცესი 176.
 სახარაჯო 81-82, 85-86, 92.
 სახარაჯავი ხაზინა 175.
 სახასო მამულების დივანი 119.
 სახელმწიფო დროშა 148.

- სახელმწიფო ქონებათა მდივანი სუფრა 199.
 119. სუფრის ნოხი 199.
 სახილე 189. ტანუტერნი 208.
 „ ტაბაკი 189. „ ტაოისა 208.
 სახლი 9, 16, 24-25. „ კლარჯეთისა 208.
 სახლის საქურკლე 171. ტანუტრობა 202.
 სახმარებელი სანიდადგო 174. ტაძრული 35, 40.
 საეკვისუფალო 207. ტახტი ოქროკედელი 199.
 საელო 109. ტომი 16-17, 19, 20, 26.
 საჯინიბო 154. ტოპში 16-17.
 ს ოს შემოსავალი 151, 154. tutela 103.
 საპიბ-ალ-ბარიდ 119. ტყის მცველნი 196-197.
 „ „ ხარაჯ 119. ტყის მცველო-უხუცესი 196.
 „ შურატ 119. უაზნი 29, 30 93.
 სელნი 199-200. უგუარო 23, 93.
 სენიორი 96, 99. უკაციელი 15, 16.
 სეფე მეაბჯრე 153-154. უმეიდრო, 14, 15, 16.
 სიგლის ქრთამი 160. უმეჯლისო ქურკელი 191.
 სიკისტრონი 187. უნაგირი მოკედელი 155
 სიკისტროსანი ჯგირი 187. უფალი 70, 94, 105, 107
 სისხლი 100. ულვაწი 15
 სისხლის დენა 101. უქმი 15
 „ სიგელები 100-101. სარქუჯი 128
 სივაჰსალარ 141-142. უშენებელი 15
 სკარამანგი 199. უშენი 15
 სკიპტრა 98. ფარეში 190
 სოფელი 6, 13, 27, 29. ფარეშთუხუცესი 183, 188, 189
 სოფლური 28. ფარმანი 110, 111
 სპანი 21, 57, 59-61, 102. ფეოდალი 99
 „ იმერნი და ამერნი 145. ფეოდალიზმი 95, 104.
 სპათა განახვა 148. ფეოდი 99.
 „ შეყრა 148. ფეუდუმ 96
 სპასალარი 43, 46, 141, 143, ქალაქის ამირანი 178
 146, 150. ქალაქის მცველნი 145
 სპასპეტი 46, 139, 141, 150. ქათა 155
 სტრატეგოს 203. ქუეყანა 1, 9, 10, 11, 12
 სული 25, 26. ქუეყანისა მოკმედნი 38,

- ქრთამი 137, 138
 ქრთამი სიგლისა 165
 ქუეითნი ლაშქარნი 144, 145
 ქუეშე დაწესებულნი 111
 ქუეშეთნი კელისუფალნი 111
 „ საქმის მოქმედნი 111
 „ მოკელენი 112
 ქუქანკი 76, 77
 ღვინის მკრეფელნი 193
 ღვინის ულუფა 193
 ყადის მდივანი 119
 ყაიდი 142
 ყიფჩაყნი 143, 146
 ყიფჩაყნი და ოგსნი ახალნი 146
 ყმა 65, 95, 102
 „ შეწირული 70, 90
 „ ნებიერი 70, 91
 „ ნასყიდი 72, 94
 „ სიგლოსანი 73, 89
 „ ნაწყალობევი 78
 „ შეწყალებული 78, 93, 97
 „ მკვიდრი 82
 „ მოაჯე 91
 ყრმა 65, 66
 შეკაზმა მეფისა 186
 შერისხული 62
 შეუვალობა 99.
 შეშის კოდა 189.
 შეწყალება 79, 82, 86, 91, 102
 შეწყალებულნი 102
 შეწყალებულობა 98
 შიკრიკნი და მალემსრბოლნი 147
 შინაური ეჯიბი 163
 შვიდეოლი 206
 შუბი 155
 შუბი სეფე აღმითა 155
 შუბოსანი 187
 ჩინური და ქაშანური უსალვინო 174
 ჩუხჩერახობა 197
 ციხისთავი ატენისა 207
 „ მუხრანისა 207
 „ მცხეთისა 208
 ციხისთავნი 206, 207
 ციხოვანნი 145, 207
 ციცხეთ-უხუცესი 183, 189
 ციცხენი 189
 ცოფგჰაუს 155
 ცხენი თოროსანი 204.
 ცხენის ყელსაბამი მოქედელი 155
 ცხოვრება აფხაზთა 2
 წარჩინებულნი 47, 48 56
 საქართველოსანი 51
 „ სამეფოსანი 57
 ძღვენი 162
 წიგნები წუევისა 147, 148
 წინამძღოლნი 186, 187, 188
 წინაშემდგომელნი 206
 წუევა ლაშქრისა 130, 147
 წუევა სპათა 147
 წყალობა 102
 „ კელდასხმული 98
 წყალობის წიგნი 83, 86, 87
 ქურქელი ოქროსი 174
 კეონდიდელი 122, 123, 124 125,
 194, 201.
 კეონდიდლისა ზედამდგომელი 176.
 ხაზინადრის დივანი 119.
 ხამი აკაზმულობა 155.
 ხარაჯა 178.
 ხარისტიკარი 106.
 ხარკი საერისთო 151, 204.

„ სამეფო 151, 204.
ხევისთავი 11.
ხელისუფალი 206 .
ხელქეითნი 68.
ხოჯაა ბუზურგ 119.
კევი 10.
კევისუფალი 10, 206, 207.
კელი 108, 109.
კელისუფალი, -ნი 53, 108, 109, 116.
„ ქუეშეთი 111.
კელდასხმა 80.
კელშინაური 183.
კრძალი 152, 153.
ჯალაბის გაყრა 200.
ჯარი მუღჳივი ყივჩაყთა 146.

„ საქართველოჲსა 145.
ჯაქვი 153, 155.
ჯაქვი საღმასურად გაკეთებული 153.
ჯორი სასაგებლე 187.
ჯუარისმტკრთველი 156, 158.
ჰაზარაპატი 139.
hommages 97.
hommagium hominium. 97.
ჰომო 96.
Hulde, ჰულდე 97.
„ ihun 97.
„ schwœeren 97.
ferula 98.
fidei datio 97.
fidelitas 97.
Virga pastoralis 98.

შმთავრისი ზემოხეული კორექტურული შე- ცდომები.

გვ.	სტრ.	დაბეჭდილია	უნდა იყოს
17	1 ქვ.	ი"ე მთწმ"დლსა	გ"ი მთწ"დლსა
96	11 ქვ.	Fehen	Lehen
105	14 ქვ.	მე-XI-ე	მე-X-XI-ე
114	8		მჯაჲმარა
117	3 ქვ.	ვაზირუ - ტაჭუიზ	ვიზარატ - ტაჭუიდ
117	2 ქვ.	ვაზირუტანჭიდ	ვიზარატ - ტანჭიდ
128	1	ვაზირათ	ვაზირთა
135	2	ჟამიკნადაყარ	ჟამიკნადაყარ
145	1	ლაქრითა	ლაშქრითა
159	7	მჯაჲმარა	მჯაჲმარა
159	12 ქვ.	იკუნეელიძე	იკუნეელიძე
169	12 ქვ.	საქურკელსა	საქურკელსა
196	შენ. 2	II, 741	II, 74
196	შენ. 3 ქვ.	ტყის უხუცესსა	ტყის მცველ- თა უხუცესსა

